beni ayakta gömün

çingeneler ve yolculukları

isabel fonseca

AYRINTI

ISABEL FONSECA

Isabel Fonseca eğitimini Kolombiya Üniversitesi ve Oxford Üniversitesi'nde tamamlamıştır. *Times Literary Supplement*'de yardımcı editörlük yapmaktadır. *Soho Square*'ı yayına hazırlamıştır. *Independent*, *Vogue*, *The Nation* ve *The Wall Street Journal* gibi pek çok dergide yazıları yayımlanmıştır. Londra'da yaşamaktadır.

Ayrıntı: 345
Lacivert Kitaplar dizisi: 8

Beni Ayakta Gömün
Çingeneler ve Yolculukları
Isabel Fonseca

İngilizceden çeviren
Özlem İlyas

Yayına hazırlayan
Elif Özsayar

Kitabın özgün adı
Bury Me Standing
The Gypsies and Their Journey

Vintage/1996
basımından çevrilmiştir

© Isabel Fonseca & Akcalı

Bu kitabın Türkçe yayın hakları
Ayrıntı Yayınları'na aittir.

Kapak illüstrasyonu
Sevinç Altan

Kapak düzeni
Deniz Çelikoğlu

Düzelti
Sait Kızılırmak

Baskı ve cilt
Mart Matbaacılık Sanatları Ltd. Şti. (0 212) 212 03 39 (pbx)

Birinci basım 2002

Baskı adedi 2000

ISBN 975-539-342-0

AYRINTI YAYINLARI
www.ayrintiyayinlari.com.tr & info@ayrintiyayinlari.com.tr
Dizdariye Çeşmesi Sk. No.: 23/1 34400 Çemberlitaş-İst. Tel.: (0 212) 518 76 19 Faks: (0 212) 516 45 77

Isabel Fonseca

Beni Ayakta Gömün

Çingeneler ve Yolculukları

LACİVERT KİTAPLAR DİZİSİ

İŞ İŞTEN GEÇTİKTEN SONRA VERİLEN SÖZLER
Darian Leader

SEVGİNİN HALLERİ
Stephanie Dowrick

ÖPÜŞME
Metafizikten Erotiğe
Adrianne Blue

KAHKAHA BENDEN YANA
Sören Kierkegaard

ARİSTOS
Yaşam Üzerine Notlar
John Fowles

SALOME
Yaşamı ve Yapıtları
Angela Livingstone

BAŞTAN ÇIKARMA ÜZERİNE
Jean Baudrillard

BENİ AYAKTA GÖMÜN
Çingeneler ve Yolculukları
Isabel Fonseca

HAZIRLANAN KİTAPLAR

GECE
A. Alvares

COOL OLMANIN KURALLARI
Bir Tavrın Anatomisi
Dick Pountain & David Robins

Kardeşim Bruno'ya
1958-1994

TEŞEKKÜR

Bu kitap, 1991-1995 yılları arasında Doğu Avrupa'ya –Arnavutluk, Bulgaristan, eski Çekoslovakya, Almanya, Moldova, Polonya, Romanya ve eski Yugoslavya- yapılan uzunlu kısalı pek çok gezinin sonucu olarak yazılmıştır. Igor Antip, David Binder, Holly Cartner, Marcel Courtiade, Düka ailesi, Rajko Djuric, Moris Farhi, Edmund Fawcett, Angus Fraser, Andreas Freudenberg, Nicolae Gheorghe, Gabrielle Graser, Ian Hancock, Herbert Heuss, Milena Hübschmannová, Elena Marushiakova ve Vesselin Popov, Pete Mercer, Luminitsa Mihai, Sybil Milton, Andrzej Mirga, David Mulcahy, Ljumnja Osmani, Carol Silverman, Jeremy Sutton-Hibbert, Martine Tassy, Corin Trandofir, Rachel Tritt, Ted Zang ve Ina Zoon'a (alfabetik sıraya göre dizmeye çalıştım) teşekkürlerimi sunuyorum. Etnik İlişkiler Projesi'nde çalışan Larry Watts ve Livia Plaks'a da yardımları için teşekkür ediyorum.

The Destiny of European Gypsies (Avrupa Çingenelerinin Kaderi) adlı ufuk açıcı çalışmanın yazarlarından biri olan Donald Kenrick'e de çok şey borçluyum. Dört yıl boyunca, düşüncelerimi ve izlenimlerimi sabırla dinledi ve sonunda da bu kitabın müsveddelerini okudu. Ayrıca metnin bilgisayara geçirilmiş halini okuyup kitaba katkı sağlayan Mick Imlah, Richard Cornuelle, John Ryle, Martin Amis ve Michael Glazebrook'a da teşekkürlerimi sunuyorum.

Metinde bazı adları değiştirdim. Soyadlarını her zaman vermedim. Bu kişiler çeşitli nedenlerle adlarının geçmesini istemediler.

Tanınmak istemeyen ve hikâyelerinin yabancılar tarafından okunacağını anlamadığını sezdiğim kişilerin adlarını da değiştirdim. Hiçbir zaman notlarımı ve bu notların çoğaltılıp yayımlanma olasılığını saklamadım, ama okuma yazma bilmeyen insanlarla çalışmanın en büyük çelişkilerinden biri de bu aslında. Bir insanın, benimkine benzer amaçlarını, okuma yazması olmayan yalıtılmış Romanlara söylemesinin ne anlamı olabilir ki? Kitapta adı verilen, ama aslında adının anılmamasını tercih edecek olan kişilerden özür dilerim.

İçindekiler

— "PAPUSZA'NIN AĞZINDAN İBRET VERİCİ BİR ÖYKÜ"... 11

I. ARNAVUTLUK'UN DÜKALARI 27
A. Kinostudio 32
B. Herkes kendi tabağına bakar 44
C. Kadınların işleri 51
D. Konuşmayı öğrenmek 64
E. Kasabada 76
F. Hayvanat bahçesi 80
G. Mbrostar'a yolculuk 86

II. HINDUPEN 97
III. ANTOINETTE, EMILIA VE ELENA 129
IV. YERYÜZÜNÜN EN BOYUN EĞMEZ HALKI 159
A. Bolintin Deal'li Emilian 167
B. Toplumsal bir sorun 174
C. Kölelik 192
D. Gidecek bir yerimiz yok 208

V. ÖTEKİ TARAF 221
VI. ZIGEUNER CİPSLERİ 247
VII. İNSAN ÖĞÜTEN ÖLÜM MAKİNESİ 272
VIII. VAR OLMA ARZUSU 314

— Kaynakça ve Ekler 347
— Dizin 356

✪ Başkentler ◆ Nazi toplama kampları

Doğu Avrupa Haritası

I
"Papusza'nın Ağzından İbret Verici Bir Öykü"

Asıl adının Bronistawa Wajs olmasına rağmen, etrafta Çingene adı Papusza ile bilinirdi. Papusza "oyuncak bebek" demekti. Papusza, o güne kadar yaşamış en önemli Çingene şarkıcı ve şairlerinden biriydi, bir süreliğine de en ünlülerinden biri olmuştu. Tüm hayatını Polonya'da geçirmiş, 1987'de öldüğündeyse kimse bunun farkına varmamıştı.

Polonyalı Çingenelerin çoğu gibi Papusza'nın ailesi de göçebeydi. Onlar da, atlar ve karavanlarla seyahat eden büyük bir *kumpanya*nın, ya da aileler topluluğunun bir parçasıydılar. Önde erkekler, arkadaysa açık at arabalarında kadın ve çocuklar hep birlikte yol alırlardı. Zengin ailelerin bazılarında, göz alıcı oymalarla süslenmiş, üstü kapalı, camdan küçük pencereleri olan karavanlar vardı. Bu pencereler bazen, bo-

yalı tahta çerçeveler içine oturtulmuş baklava biçimli camlardan olurdu. Bir *kumpanya*da yirmi karavan bile gördüğünüz olurdu. Adamlar, kadınlar, çocuklar, atlar, at arabaları, köpekler, 1960'lı yılların ortalarına kadar hep birlikte yol almışlar, Vilnius'tan çıkıp güneydeki Tatra Dağları'na doğru giderken binlerce Polonyalı Çingene'nin savaşın bitmesini beklediği Volhinya'nın doğu ormanlarından geçmişlerdi. Yolculuk halindeki Polonya Romanlarının yanında bazen ayılar da olurdu. Ayılar bu insanların geçim kaynağıydı; dans eden, nefes alıp veren ekmek tekneleri. Papusza'nın topluluğu ise arpçıydı. Bu büyük telli çalgıları üstü kapalı at arabalarının tepesinde kuzey Litvanya kasabalarından doğu Tatralara kadar yelken gibi taşımışlardı.

*Kumpanya*lar, yolculuk boyunca, farklı yolları takip eden aynı klandan başka konvoylar ile irtibatı koparmamak için dörtyol ağızlarına işaretler bırakırlardı. Kırmızı bir çaputla bağlanmış birkaç çalı çırpı, özel bir biçimde kırılmış bir ağaç dalı ya da üzerine çentik atılmış bir kemik. Bu işaretlere Polonyalı Çingeneler arasında *şipera*, Kosova'dan Peterborough'ya kadar her yerde de *patrin* ya da *yaprak* denirdi. Şeytanın tohumlarından korkan kasabalılar bu işaretlerden uzak dururlardı.

Papusza okuma ve yazmayı da yollarda öğrenmişti. *Kumpanya* uzun bir mola vermek için durduğunda (göçmen ailelerin bile genellikle birer kışlık sığınağı olurdu) Papusza okuma yazma bilen bir köylüden çalıntı bir tavuk karşılığında ders alırdı. Çalıntı tavuk sayısı arttıkça Papusza kitaplar edinmiş, hatta arpların altında gizli bir kütüphanesi olmuştu. Bugün bile Çingene kadınların dörtte üçünün okuma yazması yoktur. 1920'li yıllarda, Papusza daha bir çocukken, Çingeneler okuryazarlık diye bir şeyden haberdar bile değillerdi. Onu kitap okurken yakaladıklarında dövmüşler, kitap ve dergilerini de yırtıp atmışlardı. Papusza'nın, zamanı geldiğinde, *kumpanya*nın en kara gözlü genciyle çekip gitme arzusu da ailesi tarafından şiddetle reddedildi. On beşinde, yaşlı ve saygın bir arpçı olan Dionizy Wajs ile evlendirildi. İyi bir evlilikti, ama Papusza çok mutsuzdu. Hiç çocuk doğurmadı. Şarkı söylemeye başladı.

Papusza bir eş ya da bir âşık bulamamıştı, ama müziğine eşlik edecek birini, Dionizy Wajs'ı bulmuştu. Çingenelerin doğaçlama hikâye anlatma geleneğinden ve kısa, basit halk şarkılarından, doğaçlama bir biçimde canlandırılan yarı şarkı, yarı şiir uzun baladlar üretmişti. Çingene şarkılarının çoğu gibi Papusza'nın şarkıları da yoksulluktan, im-

kânsız aşktan, daha sonraları ise kaybedilmiş bir özgürlüğe duyulan özlemden söz eden yürek burkucu ağıtlardı. Yine Çingene şarkılarının çoğu gibi, hem konu hem de müzik bakımından oldukça acıklıydılar. Şarkılar, yurtsuzluktan, *lungo drom*'dan, yani *uzun yol*dan, gidecek ya da dönecek bir yerin olmayışından söz ederlerdi.

Papusza savaş sırasında ailesinin yüzden fazla üyesini kaybetmişti, ama onu biçimlendirecek olan asıl trajedi bu bile değildi. Papusza'nın şarkılarını yazdığı dönem, halkının tarihindeki çok kritik bir noktaya rastlıyordu; gerek Polonya'daki ve gerekse (Papusza bundan habersiz olsa da) dünyanın her yerindeki Çingeneler için: Bir hayat, *lungo drom* boyunca ilerleyen hayat artık sona yaklaşıyordu ve bilinen ya da kabul edilebilecek hiçbir şey bu hayatın yerini dolduracak gibi görünmüyordu.

Nereye gitmeliyim Tanrım?
Ya da ne yapmalı?
Efsane ve şarkıları
Nerede bulmalı?
Ormana gitmiyor,
Hiç nehir görmüyorum.
Orman benim babamdır,
Benim esmer yüzlü babam!

Gezgin Çingeneler zamanı çoktan geçti.
Ama ben onları görüyorum,
Aydınlık, güçlü
Ve su gibi temizler.
Siz de duyabilirsiniz
Ayak seslerini
Duymanızı istediğinde onlar.

Ama konuşamaz zavallılar dilleri yok ki...

...su arkasına bakmadan akar.
Kaçar, hızla uzaklara koşar,
Gözlerden ırağa,
Yalnızlıkla buluşmaya.

Çingene şarkısının özü her zaman nostalji olagelmiştir. Ne için

nostalji? *Nostos* "eve dönüş" ün Yunancasıdır; Çingenelerinse bir evleri yoktur, belki de tüm insanlık içinde yalnız onların bir memleket düşü yoktur. Ütopya, *ou topos*, "hiçbir" yer anlamına gelir. Ütopya için nostalji: Olmayan bir yere, bir eve dönüş. Ah, *lungo drom*. Uzun yol.

Belki de hasret çekmek, yüceltilen şeyin tam da kendisidir. Hiçbir zaman olmamış bir geçmişe duyulan hasret, belki de hasretlerin en güçlüsüdür. Onları sürekli seyahat etmeye iten de bu hasrettir. Ama Çingene şarkısındaki nostalji kadercilikle iyice ağırlaşır. "Kıyamet Günü/yaklaşıyor işte./ Bırakın yaklaşsın,/ Hiç fark etmez," der Sırp Çingene şarkılarından birinin nakaratı.

Papusza'nın şarkı şiirlerinden çoğu bu geleneğin bir uzantısıdır. Yüzlerce kez yapılan değişiklik ve yeniden anlatımlardan sonra bu yapıtlar, kolektif deneyimin kimliği belirsiz, büyük ölçüde stilize edilmiş arı örneklerine dönüşmüştür. Her zaman, ölü erkek kardeşleri için yas tutan birkaç Çingene Antigone, evlerinden uzakta ya da hapiste analarını özleyen erkek çocuklar bulabilirsiniz. Herkesin bir erkek kardeşi vardır. Herkesin bir anası vardır. Herkesin bir trajedisi vardır. Kullanılan sözcüklere bakarak bir şarkının yazıldığı zamanı ya da bölgeyi kestirmek imkânsızdır, çünkü bu şarkılar tarihin dışında ellerinden geldiğince yaşamaya çalışan bir halkın evrensel ve değişmez *čačimos*'unu –gerçeğini– anlatır.

Hâlâ eser veren bir avuç Roman şairin toplu yapıtları, geleneksel kültüre bağlılık ile bireyin biraz da suçluluk hissederek kendi deneyimini yansıtma girişimi arasındaki çözülmeyen gerginliğin bir kanıtıdır. Papusza ise, kolektif ve soyut olandan, özel ve anında gözlenmiş dünyaya daha kırk yıl önce tam bir geçiş yapmıştır.

"Papusza'nın Kafasından Yükselen Şarkılar" diye adlandırdığı önemli şarkılarını tamamıyla kendi başına seslendirmiştir; bu da Çingene kültürüne bugün bile oldukça yabancı bir uygulamadır. Papusza ilginç olayları ve yerleri yazmış, bunların şarkısını söylemiş; bir bakıma bu olaylara ve yerlere tanıklık etmiştir. Savaş sırasında ormanlarda saklanmakla ilgili kendi yaşamından alınma uzun bir balad yalın biçimde şöyle adlandırılmıştır. "Kanlı Gözyaşları: 1943 ve 1944 yıllarında Volhinya'da Alman zulmü altında yaşadıklarımız." Yalnızca kendi halkıyla ilgili yazmamış, *gadjikano* (Çingene olmayanlar) dünyasının muğlak tehlikelerinden de bahsetmiştir. Aynı zamanda kendi halkıyla ormanları ve aynı kaderi paylaşan Yahudileri ve "Ashfitz" de olanları anlatmıştır.

Karol Siwak, Papusza'nın kumpanyasından bir kemancı. (1949)

1949'un yazında Polonyalı şair Jerzy Ficowski, bir şans eseri Papusza'yı şarkı söylerken görmüş, ondaki yeteneği hemen fark etmiştir. Papusza'nın Roman dilinde özenle kopya ettiği ve fonetik olarak Polonya alfabesine göre yazdığı bu hikâyeleri toplamaya ve yazıya geçirmeye başlamıştır. Ekim 1950'de Papusza'nın şiirlerinden bazıları *Problemy* adlı bir dergide, ünlü Polonyalı şair Julian Tuwim'in Ficowski ile yaptığı bir röportajın yanında yayımlanmıştır. Röportaj "gezgincilik" in getirdiği sorunlardan bahsediyor ve yazı Komünist "Enternasyonal"in Romanca bir çevirisiyle bitiyordu. Polonyalı Çingeneler üzerine bugüne kadar yayımlanmış en önemli kitabın yazarı olan Ficowski "Çingene sorunu" konusunda bir danışman haline gelmiştir. Kitabın 1953 ilk basımındaki "Doğru Yol" adlı bölüm, savaştan kurtulan on beş binden az sayıdaki Çingene'nin yerleşik hayata geçişini öngören devlet siyasetini destekliyordu. Bu bölüm belki de kitabın yayımlanabilmesinin önkoşuluydu, zaten daha sonraki basımlarda kitaptan çıkarılmıştı. Ficowski, Papusza'dan bir ideal olarak bahsediyor, onun şiirlerinin Çingeneler arasında propaganda amaçlı kullanılabileceğini söylüyordu. "Göçebe yaşantısını bıraktıktan hemen sonra, 1950'li yıllarda şiir sanatının doruğuna çıkmıştır" diyordu Ficowski. Papusza'nın şiirlerinin göçebe hayat tarzı için bir ağıt olmasına karşın, hükümetin zorunlu yerleşikleştirme politikasının bir savunucusu olan Ficowski, Papusza'nın bu değişikliklerin "bir katılımcısı ve savunucusu" olduğunu ileri sürüyordu.

Savaş sonrası Polonya'sındaki yeni sosyalist hükümet, ulusal ve etnik bakımdan homojen bir devlet yaratmak istiyordu. Çingenelerin nüfusun yaklaşık binde beşini oluşturmasına karşın "Çingene sorunu", "önemli bir devlet görevi" sayılıp İçişleri Bakanlığının, yani polisin yasama yetkisi altında Çingene İşlerinden Sorumlu Büro kurulmuştur. Bu büro 1989 yılına kadar çalışmıştır.

1952 yılında Çingenelerin yerleşimini zorunlu kılmak için geniş çaplı bir program uygulamaya konulmuştur. Bu programın adı Büyük Duraklama'dır. Ancak, karavanla seyahatin önüne geçilebildiği 1970 sonlarına kadar, Polonya hükümeti amacına ulaşamamıştır. Uygulamaya konulan plan "üretken kılma" denilen iyi niyetli refah hazırlıklarının yanında, aslında Çingenelerin her zaman karşı çıktığı yeni bir bağımlılık kültürünü onlara zorla kabul ettirmeye çalışan hummalı çalışmanın bir parçasıydı. Asimilasyon politikalarına rağbet arttıkça, 1958'de Çekoslovakya ve Bulgaristan'da, 1962'de Romanya'da ben-

zer yasalar uygulanmaya başlanmıştır. Bu sıralarda Batı'da Çingeneleri göçebe hayata iten karşıt yönde bir yasal eğilimin doğmakta oluşuna karşılık, 1960'ların sonlarına doğru yerleşikleştirme her yerde temel amaç haline gelmiştir. Örneğin, 1960'ların İngiltere ve Galler bölgesindeki yasal uygulamalar Çingeneleri sürekli hareket halinde olmaya zorlamıştır. Çingeneler, o sıralar yalnızca hareket halindeyken "yasal" sayılıyorlardı. On yıl sonra durum tersine dönmüş, 1968 yılında çıkarılan "Karavan Alanları Yasası" Çingenelerin yerleşik yaşama geçmesini amaçlamıştır. (Bu amaç doğrultusunda, "alan tahsisi" diye adlandırılan ve ülke topraklarının büyük parçalarını gezginlere kapatan bir nüfus kontrol yöntemi uygulanmıştır.)

Ficowski'nin de aralarında bulunduğu reformcular, buna benzer önlemlerin Çingenelerin zor hayat şartlarını iyileştireceğine inanmışlardı. Eğitim, "tarihin dışı"nda yaşayan bu insanlar için tek umuttu; yerleşik hayat eğitimi de beraberinde getirecekti.

Oysa kimse Çingenelere fikirlerini sormamıştı. Dolayısıyla, tüm asimilasyon çabaları da boşa çıkmıştı. Siyasetin içindekilerden farklı olarak Ficowski, bizzat tanıdığı Çingenelerden, en çok da Papusza'dan söz etmiştir. Papusza'nın şiirlerinin *Problemy*'de yayımlanmasını izleyen iki ay içinde birkaç Çingene "elçisi" Papusza'yı bulup tehdit etmişlerdir.

Çok geçmeden Papusza, Çingeneler tarafından geleneksel yaşantılarını sona erdirmek için başlatılan kampanyanın destekçisi olarak görülmeye başlanmıştır. Şair ve şarkıcı olarak önemi, on yıllar boyunca yarattığı eserlerde göze çarpan kendi insanlarına olan sevgisi, hiçbir şey ifade etmemiştir. Papusza affedilemeyecek bir suç işlemiş, bir *gadjo* ile işbirliği yapmıştı.

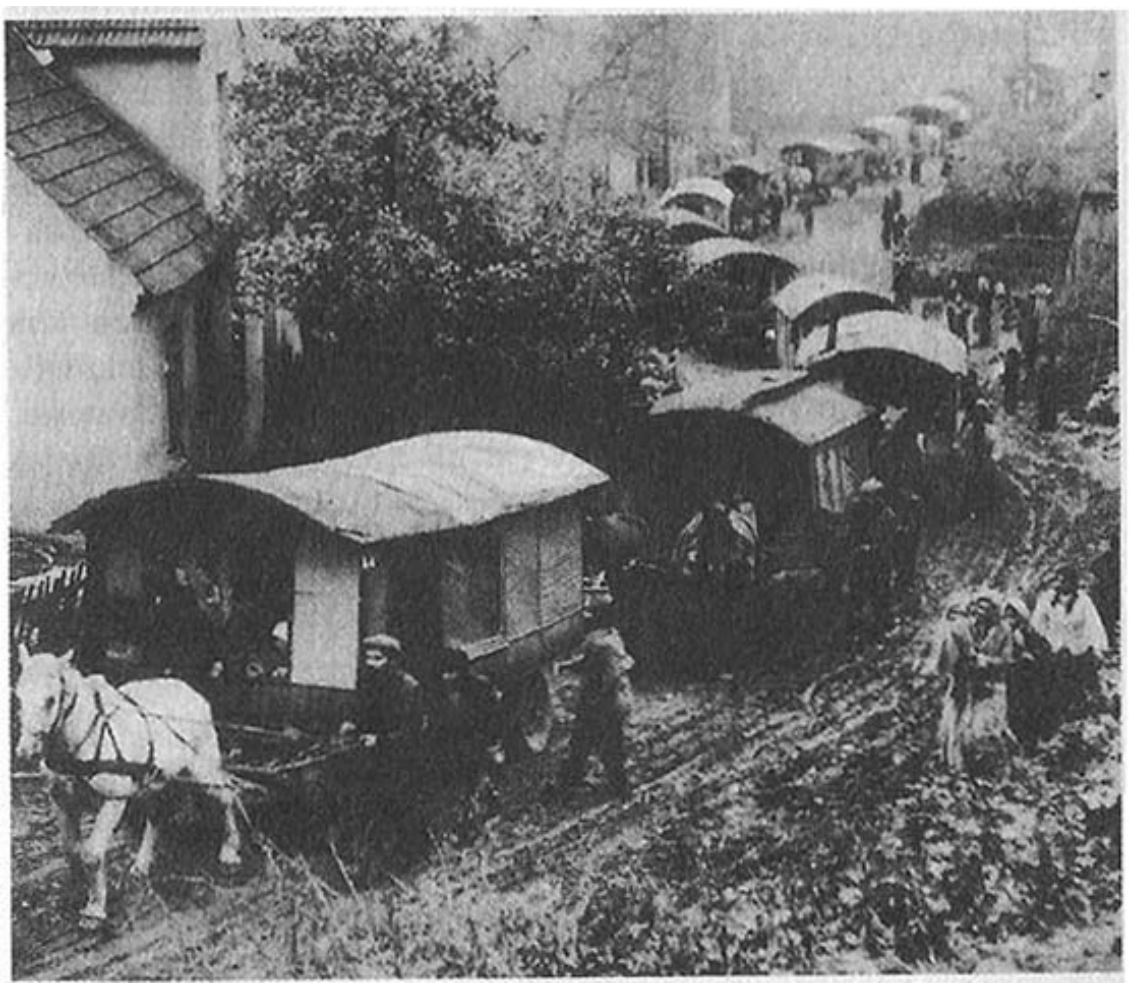
Kimse anlamıyor beni
Yalnızca orman ve nehir.
Geçip gitti artık
Sözünü ettiklerim,
Her şey geride kaldı
Gençliğimle birlikte.

İki taraf da Papusza'yı yanlış anlamış ve kullanmıştı. Umutsuzca,

Papusza. (1949)

kendi fikirleri, kendi şarkıları üzerindeki yazarlık hakkının iadesini talep etti. Aşağı Silezya'daki evinden Varşova'daki Yazarlar Birliğine giderek birilerinin duruma müdahale etmesini istedi, ancak isteği geri çevrildi. Papusza'nın şiirlerinin de içinde bulunduğu Ficowski'nin kitabını pek yakında yayımlayacak olan Ossolineum adlı yayınevine gitti. Hiç kimse onu anlayamıyordu. Çevirileri mi beğenmemişti? Kitabı son bir kez gözden geçirmek mi istiyordu? Papusza eve döndü, Ficowski'nin verdiği cesaretle yazıya dökmeye başladığı tüm çalışmalarını, yaklaşık üç yüz şiiri yaktı. Daha sonra Ficowski'ye bir mektup yazdı. Papusza mektupta yayının durdurulması için yalvarıyordu, ama mektubun kendisi bile Papusza'nın vazgeçmişliğini, Çingene şarkılarına özgü kaderciliği yansıtıyordu. Eğer bu şarkıları yayımlarsanız diri diri derimi yüzmüş olacaksınız, diyordu Papusza, halkım savunmasız kalmış olacak. Ama kim bilir, belki de yeni bir deriye bürünür vücudum, eskisinden daha güzel bir deriye.

Polonya (1963)

Şiirlerin yayımlanmasından sonra Papusza mahkemeye çıkarıldı. Polonyalı Romanların en yüksek otoritesinin, Baro Şero'nun, Oba Başı'nın ya da Baba'nın huzuruna çıkarıldı. Kısa süren bir müzakereden sonra *mahrime* (Polonyalı Romanlar arasında *magherdi*) olduğu, *temiz olmadığı* ilan edildi. Cezası, bir daha geri dönüşü olmaksızın gruptan atılmaktı. Sekiz ayını Silezya'daki bir akıl hastanesinde geçirdikten sonra, 1987'deki ölümüne kadar otuz dört yıl tek başına, kimseyi görmeden yaşadı. Ficowski bile belki de daha fazla zarar görmekten çekinerek, onunla irtibatı kesmişti. Kendi kuşağı tarafından dışlanmış, sonraki kuşak içinse yalnızca bir yabancı olmuştu. Sonunda adına benzemişti: Bir kenara fırlatılmış dilsiz bir oyuncak bebek. 1960'ların sonlarına doğru, en iyi birkaç şiiriyle çıkış yaptığı kısa bir süre dışında, Papusza bir daha hiç şarkı söylememiştir.

1984'te yeniden gözden geçirilip yayımlanan önemli kitabı *Polonya'daki Çingeneler*'de Ficowski, Büyük Duraklama kampanyasının sonuçlarını gözden geçirir. "Çingeneler artık göçebe bir yaşantı sürmüyorlardı, içlerindeki okuryazar oranı da gittikçe artmıştı." Oysa bu kazanımlar bile oldukça sınırlıydı, çünkü Çingene kızları on iki on üç yaşında evleniyor, "iyi bir eğitim alan çok az sayıdaki birey de genellikle Çingene topluluğunu terk ediyordu." Uygulanan politikanın sonuçları korkunçtu. "Kalaycılık ve nalbantlık zanaatlarını ülkenin en ücra köşelerine kadar taşıyan Çingenelerin seyahat etmesine karşı çıkılınca geleneksel Çingene meslekleri yavaş yavaş kaybolmaya yüz tutmuştu. Geleneksel mesleklerle geçinme şansı kalmayan birçok Çingene toplumun öbür kesiminin sırtından geçinmeye başlamıştı." Nostaljik olmak için artık bir neden vardı. Bilgelik çok geç gelirdi. Minerva'nın baykuşu hep alacakaranlıkta uçardı.

Bu acemice yapılmış demografik deneyin insanları köksüzlüğe ve sefalete sürüklemiş olması şaşırtıcı değildir. Bu sonuç konusunda herkes hemfikirdir. Gelgelelim, sözcüklerle olan yakınlaşma, bunun tam tersi bir sonuç yaratmış olabilir. Dil, özellikle de son zamanlarda yazılı dil, modern Çingene kimliğinin ve özgürlüğünün köşetaşıdır.

Roman dilinde "yazmak" ya da "okumak" anlamına gelen hiçbir sözcük yoktur. Çingeneler bu etkinlikleri tanımlamak için başka dillerden ödünç aldıkları sözcükleri kullanırlar. Bazen de bu sözcükler için Roman dilindeki başka sözcükler kullanılır. *Çin*, yani "kesmek" ('oymak' eylemini de ifade eder) "yazmak" anlamına gelir. "Okumak" eylemi için kullanılan sözcük, "saymak" anlamına gelen *gin*'dir. Ama "okumak" anlamında yaygın olarak kullanılan bir deyiş *dav opre*'dir. *Dav opre* "yukarıya doğru gönderiyorum" anlamına gelir. Bunu "yüksek sesle okuyorum" olarak çevirebiliriz. Bu eylem kişinin kendi kendisine bir şey okuması anlamına gelmez; bu Çingenelerin sık yaptığı bir şey değildir. Aynı şekilde, Makedonyalı Çingenelerin kullandığı "okuyorum"un değişik bir biçimi olan *drabarav*, geleneksel olarak el falı bakmak anlamında kullanılır. Arnavutluk'ta ise "okuyorum" eylemi için "şarkı söylüyorum" anlamına gelen *gilabav* kullanılır.

Gilabno, şarkı söyleyen ya da okuyan kimsedir; *drabarno* ise (kadınlar için *drabarni*), okuyan kimse, falcı, ama aynı zamanda şifalı ot satan üfürükçü anlamına gelir. Bunlar dildeki son yeniliklerdir, tarihsel olarak okuryazar olmayan insanlar için yazılı dilin ne anlama geldiğini göstermektedir. Bu yüzden Çingeneler arasındaki bütün şarkıcı-okuyucular ilk olarak Ficowski'nin Papusza'sını tanımalıdırlar.

Papusza'nınkiler gibi Ficowski'nin çabaları da şükran duygusuyla karşılanmamıştı. Etnograf Andrzej Mirga (Papusza'nın ölümünden sonra, onu bir filmde ve New York Metropolitan Opera'nın verdiği bir dizi konserde yeniden canlandırmıştır) gibi kültürlü Polonyalı Çingeneler, Ficowski'nin akademik çalışmalarının değerini teslim etseler bile, onu hain olarak nitelendirmişlerdir.

Çingenelerin hükümetin önerilerini ve Papusza'yı reddedişi çok eski bir "özgürlük arzusu"ndan kaynaklanmamıştır. Savaşın hemen ardından birçok Çingene'nin *gadje* ile görüşme yaptığı hâlâ hafızalardadır. Naziler kusursuz birer etnograftılar. Otuz binden fazla Çingene soyağacı toplamışlar, kafataslarını ölçmüşler, kan örnekleri almışlar, göz renklerinin istatistiklerini çıkartmışlardı.

Bugün Çingenelerin çoğunun, Alman topraklarında yaşamış atalarının büyük çoğunluğuyla ilgili ayrıntılı dökümler çıkarıldığından, tüm bunların hiç de iyi niyetle yapılmadığından haberleri bile yoktur, yine de bu miras Çingenelerin belleğinde yer almaktadır. Çingenelerin çoğu hâlâ, *gadje*'nin tehlikeli olduğuna, onlara güvenilmemesi gerektiğine, yaşantılarını sürdürebilmek uğruna *gadje* ile ticaret dışında hiçbir

ilişkiye girilmemesi gerektiğine inanırlar. Genel olarak *gadje*'nin *mahrime* olduğu düşünülür. Onlarla gereksiz ilişkilere girmek kirlenmeyi göze almak demektir.

Kabul edilmelidir ki her yerde olduğu gibi Polonya'da da her gün daha fazla Çingene *gadje* ile evlenmektedir, ama bir *gadji* ile evli olan Andrzej Mirga'nın söylediğine göre Çingene anneler bu gidişattan pek hoşnut değillerdir. Aslında endişelenmelerine hiç gerek yok, çünkü bu evlilikler topluluklarının çözülmesinden ya da *gadjo* dünyası içinde erimelerinden çok topluluğu genişletmeye yaramaktadır. Bu evliliklerden olan çocukların (Zenci-Beyaz ya da İspanyol-Kızılderili melezleri gibi) Çingene oldukları düşünülmektedir. Bu sınıflandırma böyle bir durumda Nazilerin yapacağı sınıflandırmanın aynısıdır.

Çok güçlü bazı Çingenelerin Ficowski-Papusza işbirliğine gösterdikleri tepki, Çingenelerin hayatlarıyla ilgili Ficowski'nin topladığı bilgi yığınından belki de daha fazla şey anlatmaktadır. Bu tepki, en temel Çingene değerini ortaya çıkarmaktadır: Dünyaya karşı biz. Ayrı bir topluluk olarak kalma düşüncesi teolojik bir ilke olmasa da, yazılı olmayan yüzlerce yasayla ve simgesel saflığı ön plana çıkaran batıl inançlarla örülü dünya görüşü Talmud'da anlatılana çok benzemektedir. "Karar verirken dikkatli olun, birçok mürit yetiştirin ve Tevrat için bir güvenlik duvarı inşa edin." Her zamankinden daha fazla baskı altında olan Çingeneler de kendileri için bir güvenlik duvarı inşa etme çabasındadır.

Aynı zamanda bir militan da olan Çingene öğretmen bana "Hiçbir zaman dilimizi öğrenemeyeceksin," demişti Bükreş'teki bir otobüste, gururla. Dil konusunda yeteneksiz olduğumu ima etmiyordu. "Küçük not defterine yazdığın her sözcük için eşanlamlı bir sözcük daha var. Bizim kullandığımız ve senin asla bilemeyeceğin sözcükler. Aslında bunları da öğrenebilirsin, ama nasıl kullanılacaklarını, ne gibi nüanslar taşıdıklarını bilemezsin. Çünkü bilmenizi *istemiyoruz*. Bunun için Roman bir *çey*, yani Roman kızı olarak doğman gerekiyordu."

Önde gelen Roman milliyetçilerinden biri olan bu öğretmen, enerjisinin büyük bir kısmını Çingenelere karşı yapılan ırkçılığı ortaya çıkarmak ve onunla savaşmak için harcıyordu. Oysa otobüsteki konuşması, Roman dilinin aslında bir dil değil de hırsızlara özgü bir argo olduğu yolundaki iftiraları desteklemekten başka bir işe yaramıyordu. Ortadaki çelişki bugünkü Çingene kurtuluş hareketinin barındırdığı bir çelişkiyi de ortaya koymaktadır. Açıktır ki, egzotikliğin kendisi de

oluşturulmaya çalışılan güvenlik duvarının bir parçasıdır. (Elbette, mizah da bu işe yarar. Yasa katmanları, Talmud'da olduğu gibi güvenlik duvarını oluşturur; Çingeneler arasında, yasadışı ilişkiye girmiş, yani kendilerini sonsuza dek utanca gömmüş insanların "güvenlik duvarını aştığı" söylenir.)

Fakat taklit ya da uyarlama da her zaman egzotikliğin yanında yerini almıştır. 1989 yılından bu yana ilk temsilcileri, Parlamento üyeleri, Birleşmiş Milletler görevlileriyle birlikte ilk Çingene siyasi partileri de ortaya çıktı. Çingene şairler şiirlerini artık Roman dilinde ve öbür dillerde yayımlıyorlar. Romanya ve Makedonya'da, programları Romanlar tarafından hazırlanan Roman televizyonları var. Gazetelerin ve dergilerin ilk kuşak Çingene editörleri yetişmeye başladı. Slovakya'dan gelmiş Kosovalı bir Roman'ın editörlüğünü yaptığı en iyi dergilerden birine, Çingenelerin seyahat eden arkadaşları için yollara bıraktıkları işaretlerin adı verilmişti: *Patrin*. Tüm olan bitenler daha çok yeniydi, Romanların heyecanıysa hissedilebiliyordu. Oysa görünenin altındakiler hiç değişmemişti (şunu belirtmeliyim ki, bu düşünce Romanların itibarını sarsmaya yönelik değildir). Demokrasinin gelişi hiçbir biçimde, Çingene geleneklerinin yeniden düzenlenmesine ilişkin bir çabayı müjdelemiyordu. Gizli toplum biçimi devam ediyordu. Yasaklardan oluşan karmakarışık bir çalı yığınına benzeyen güvenlik duvarı sapasağlam ayaktaydı.

Roman diline yapılan son eklemeler *konferança, kongresso, parliamento* gibi sözcüklerdi. Eski Doğu Bloku'ndaki Çingenelerin 1989 yılına kadar bu sözcükleri kullanma şansı olmadığı açıktı. Bu kavramlar onlara yabancıydı, hatta Çingene topluluklarının iç örgütlenmesiyle taban tabana zıttı.

On dördüncü yüzyılda Avrupa'da ilk görüldüklerinde kendilerini hacı olarak tanıttılar ve insanların geleceklerini okudular. Bunlar batıl inançlar çağında iki gözde meslekti. Liderleri kendilerini Kont, Prenses ve Yüzbaşı diye adlandırdı. Tüm bunlar Çingene değerlerini temsil eden unvanlar olmaktan çok, sürekli tartışmalı olan itibarlarını güçlendirmek için yerel tavırlar ve hiyerarşiler benimseme yeteneklerinin bir kanıtıydı. "Onlara karşı biz" oyunu hâlâ, işgalcilerin ya da "ev sahibi" toplumun dilinde oynanan bir oyundu.

"Hiçbir zaman soru sorma ve kısa etek giyme." Bu, yola çıkmadan önce aldığım en işe yarar tavsiyeydi. Bunu Madrid Çingeneleri arasında araştırma yapmış bir antropolog söylemişti. "Sormak, cevap almak için doğru yol değildir," demişti.

1905 yılında iki yaşındayken memleketi Macaristan'dan ayrılan büyükannemle on beş yıl önce Doğu Avrupa'yı dolaşmıştım. Budapeşte'de Doğu Ekspresi'nden inişimizi ve merakla "Tüm bu Hintliler de nereden gelmiş?"diye düşündüğümü anımsıyorum. O gece ve Macaristan'da geçirdiğimiz daha sonraki geceler onların Çingene olduğunu öğrendik. Biz gulaşımızı yerken, kemanlarıyla etrafımızda dolaşan insanlardı bunlar. 1989 yılında gerçekleşen devrimler sırasında bu "Hintliler" hakkında yeniden düşünmeye başladım. Gazetelerde adları hiç geçmese de, toplumsal kargaşanın Doğu Avrupa'ya ne gibi demokrasiler getireceğini tüm dünyaya gösterecekleri düşüncesindeydim.

Henüz hiçbir Çingene'yle tanışmamışken, tüm dünyada diasporada yaşayan (sekiz milyonu Avrupa'da, özellikle de Doğu Avrupa'da bulunan) on iki milyon Çingene olduğunu biliyordum. Kıtanın nüfus bakımından en kalabalık azınlığıydılar. Nüfusun yerinde saydığı ya da giderek azaldığı bir bölgede Çingenelerin, gözdağı verircesine çoğaldıklarını biliyordum. On yedi yıl içinde nüfuslarının ikiye katlanması bekleniyordu. Yavaş bir geçiş dönemindeki, artık çatırdamaya başlayan komünist rejimin *tüm* sorunları için el altındaki günah keçileri olarak görülmeye çoktan başlamışlardı. Yüzbinlerce Çingene'nin Holocaust'ta öldüğünü biliyordum. Şimdi Doğu Avrupa'da yine soykırımlar vardı. Karşı karşıya kaldıkları şiddetin farkında olan Václav Havel şöyle demişti: "Çingeneler, demokrasinin değil, sivil toplumun turnusol kağıdıdır." Çingenelerin çökmüş devletlere getirdiği birtakım külfetlerin milliyetçi duyguları alevlendireceğini tahmin etmek zor değildi. Çingenelerin çoğu okuryazar değildi, çoğu işsiz ve evsizdi. Aynı bölgede yerleşik yaşayanlara göre hayatları üçte bir oranında daha kısaydı. Bu zor koşullara maruz kalanlar yalnız Doğu Avrupalılar değildi. İtalyan Çingene ailelerin yüzde 70'i en az bir çocuklarını kaybediyordu, İrlandalı gezginler arasındaysa ölüm oranı ulusal ortalamadan üç kat fazlaydı.

Tüm bunları biliyordum, ama örneğin Çingenelerin, kadınların dizkapaklarının görünmesini ayıp saydıklarını bilmiyordum. Haklarında çıkarılan tüm iftiraları ve acımasız önyargıları yalanlamaya ya da hikâyelerini anlatmaya *istekli* olmayabilecekleri ise aklımın ucundan bile

geçmemişti. "Hiçbir zaman soru sorma..."

Çingeneler yalan söylüyorlardı. Çingeneler çok yalan söylüyordu, öbür insanlardan daha sık ve daha yaratıcı yalan söylüyorlardı. Birbirlerine değil, ama *gadje*'ye. Yine de kötü bir niyetleri yoktu. Bir bütün olarak bakıldığında yalan söylemek onlar için eğlenceli bir olaydı. Abartılar işin keyifli yanıydı. İnsanlar size duymak istediklerinizi anlatmak istiyorlardı. Sizi eğlendirmek istiyorlar, kendilerini eğlendirmek istiyorlar, iyi vakit geçirtmek istiyorlardı. Bu konukseverlikten de öte bir şeydi. Bu sanattı.

Yalancı (kibarlık endişesi gütmeksizin, masalcı da diyebiliriz), değişikliğe uğratılarak anlatılanın *daha doğru* olduğuna da inanabilir. Daha hayat dolu olması bakımından gerçekten de öyle olabilir. Ama yalanlar kandırmak için de söylenir elbette. Hatta, ne kadar kibarca yapılırsa o kadar iyi olduğu düşünülen kandırmaca, bir görev olarak görülür. "Sizin bilmenizi *istemiyoruz*," demişti Roman öğretmen. Söylediği şey aslında varlıklarını sürdürmelerinin koşuluydu.

Çingeneler ile *gadje* arasındaki ilişkiler her zaman bugün olduğu kadar umutsuz değildi. Bazı sırlar herkesçe biliniyordu. İkinci Dünya Savaşı sırasında Direniş'te olan birçok Çingene vardı. İki taraftan evliliklerin başlamasından önce, köylülerle alet yapan insanlar yüzyıllar boyunca bir arada ortak bir yaşam sürdürmüşlerdi. Yine de Çingenelerin varoluşları bin yıl boyunca sırlara, saklanmaya, kandırmacaya, gelenekleri ve arzuları gizli tutmaya, geçmişi gömmeye, yalan söylemeye bağlı olmuştur. Çingeneler her zaman partizan olmuştur.

Bir aylık bir Bulgaristan gezisinden ya da Arnavutluk'ta geçirdiğim bir yazdan sonra ülkeme döndüğümde, yanlarında kaldığım Çingenelerin beni aralarına kabul edip etmediği sorusuyla karşılaşırdım. Buna evet diyebilirim. Olağanüstü bir cömertlikle karşılanıyordum. Onurum, lekelendiğini bilmediğim zamanlarda bile Çingene kardeşlerim tarafından korunuyordu. Çingeneler arasında kendimi tamamıyla güvende hissediyordum. Çingene annem tarafından *çey*, yani *kızım* diye çağrılıyordum. Ama hiçbir zaman öbür kızların yaptığı gibi yemek hazırlamama, çalışmama, işlere katkıda bulunmama izin verilmiyordu. Topluluklardan birinde, kendi kendime yıkanmama bile izin verilmemişti. Bunun için ev halkından genç kadınlar görevlendirilmişti. Erkeklerden kalanları yiyen kadın ve çocuklarla değil, çoğunlukla erkeklerle birlikte yemek yiyordum. Her zaman *onların* tarihlerinin dışındaki bir *gadji* olarak kalacağımı biliyordum.

Sırlar, elbette yalnızca genel bir mutabakat ve sadakatla saklanabilirdi. *Gadje* ile girdiği düşünülen ilişki ister gerçek olsun, ister Çingenelerin iddiası olsun Papusza, yaşarken ölüme mahkûm edilmişti. Özgür ruhlu romantik Roman klişesiyle tam bir uyuşmazlık içinde bulunan katı Çingene yasaları, topluluğu korumak üzere bireylerin özgürlüğünü kısıtlıyordu. Her zaman olduğu gibi çok üzücü bir taklit olayı yine iş başındaydı. Çingenelerin tarih boyunca Batı'da ajan ya da casus olarak mimlendikleri gibi Papusza da muhbir olarak mimlenmişti. Aslında, Britanya İngilizcesinde polis muhbiri anlamına gelen "nark" Romanca bir sözcük olan *nak* yani *burun*'dan geliyordu. Papusza'nın aforoz edilişi, daha çok *gadje* ile ilişkilendirilen uyumculuk adına atılmış bir adımdı.

İşin mucizevi yanı, bir bütün olarak Çingenelerin, her zaman teslimiyet anlamına gelen asimilasyon çabalarına direnebilmiş olmalarıdır. Papusza gözden çıkarılmıştı, ama o yine de *gadjo* Ficowski sayesinde yaşıyordu. Belki de Papusza, çocuksuz olması yüzünden ve bizatihi yaptığı şeyler yüzünden daha Ficowski'yle tanışmadan önce mahkûm edilmişti. Giderek büyüyen Roman topluluklarının zaman içinde özgürleştirici bulmaya başladığı şeylerdi bunlar: Sadece grup için değil, kendi sesiyle şarkı söylemek ve söylediklerini kâğıda geçirmek.

1
Arnavutluk'un dükaları

Doğu Avrupa'daki gezilerimin çoğunda yalnız dolaşmış, yolumun üzerinde kendime birçok arkadaş bulmuştum, ama Arnavutluk başkaydı. Arnavutluk, Tibet kadar uzak ve bilinmezdi, bu yüzden bir rehber istedim. "Marcel"i bulmalıydım.

Yıllardır adını duyardım, ama bana onun hakkında tüm anlatılanlar, Romanca bildiği ama Çingene olmadığından ibaretti; uzunca bir süredir Arnavutluk'ta yaşıyordu, uzunca bir sakalı vardı, sabit bir adresi yoktu. Çoğunlukla mesken tuttuğu Balkanlar'da herhangi bir yerde olabilirdi, ama ben onu Bratislava yakınında bir konferansta buldum. Oturumlar arasındaki öğle yemeği molası sırasında sakallı delegeye yaklaşıp benimle Arnavutluk'a gelip gelemeyeceğini sordum. "Olur," dedi asık bir suratla, kafasını tabağındaki şnitzelden neredeyse

hiç kaldırmadan. "Ayrıntıları sonra konuşuruz." 'Sonra' çoktan gelmişti, ama Marcel ortalarda yoktu.

Onu Paris'te yeniden buluncaya kadar bir ay geçmişti. İsteği üzerine, Sen Nehri'nin kuzey yakasında Polonya Havayolları Bürosu'nun önünde buluştuk. Gri rüzgârlığının fermuarıyla uğraşırken onu gördüğümde Roman dünyasının onun için ne anlama geldiğini anlar gibi oldum. Bütünüyle grilere bürünmüş olan Marcel, binanın ön cephesinde neredeyse kaybolmuştu. Yine de kamuflaj eksikti. Yoksul, taşralı ve ayrıksı görünüyordu. Yakından bakıldığında her zaman telaşlıydı. Yeşil gözleri patlak patlak bakıyordu.

Marcel'i yemeğe götürdüm. Yemek için istediği bir yeri seçmesini söyledim. Koskoca Paris'te Marcel, "Woolworth's" a benzeyen, Monoprix'nin üst katındaki loş kafeteryayı seçti. Onun, bir tabak haşlanmış patates ve kendi seçtiği karamaya yüz tutmuş mayonezli salatayı aç kurt gibi yiyişini izlerken burada kendini rahat hissettiğini anladım. Tam Doğu Avrupa'da rastlayacağınız türden bir yerdi burası. Aslında Marcel Fransız'dı, ama Doğu Avrupa'da gördüğüm Marcel ile Paris Operası'nın yakınında buluştuğum perişan görünüşlü Marcel arasında hiçbir benzerlik yoktu. Romanlar arasında önemli biriydi; onların arasındayken Marcel'in yabancılık duygusunun yerini yabancılığın kendisinin aldığını, yabancı olmanın anlam kazandığını kestirebiliyordunuz.

Genellikle dille ilgili konuşmayı tercih etmesine karşın, Marcel Monoprix'te bana kendisinden ve Çingeneler arasındaki yaşamından söz etti. Her konuşmaya olduğu gibi bu konuşmaya da parmağını havaya kaldırıp bir düzeltme yaparak başladı. Marcel, benim sandığım gibi bir Fransız *değil*, *Oksitanya*'lıydı. Küçük bir örneğini sunduğu *Oksitan* dilinin kökeni ise Provans lehçesiydi, Oksitanca Katalancaya çok benziyordu; kulak tırmalayıcı taşralılığı da kesinlikle Katalon ruhu taşıyordu. Ama Marcel tam bir ukalaydı, hatta kozmopolit bir ukala.

Büyükbabası, "Gringolar" denilen (burada, istenmeyen Amerikalılar değil Yunanca konuşan İspanya Çingeneleri anlamına gelen) gezgin bir aileden geliyordu. Marcel'in konuşması bir Fransız'ı ya da ilginç bir biçimde coşkuyla vurguladığı İngilizcesiyle Peter Sellers'ı andırıyordu. "Ben büyükannemle birlikte Fransa'nın iç bölgelerinde beklerken ailem geziyor, dikiş makineleri satmak ve tamir etmek üzere panayırlarda konaklıyordu." Bana babasının bir orgçu olduğunu, ama yer-

leşik hayata geçince org çalmayı bıraktığını, Clermont Tren İstasyonu'nda hamal olarak çalışmaya başladığını anlattı.

Marcel, Fransa'daki bir taşra üniversitesinde genç yaşlarda tıp öğrencisi olmuştu. Yetmişlerin başında hükümet kesintilerine karşılık açlık grevleri düzenlemiş, on dokuzunda düş kırıklığına uğramış, Voyvodina'ya gidip kendine bir üzüm toplama işi bulmuş, böylece ilk kez Romanlar arasında çalışmaya başlamıştı.

Marcel daha o zamandan parlak bir dilbilimciydi. Samua dilini, Papua Yeni Gine'de konuşulan Hiri Motu'yu, Maori dilini ve Tahiti dilini biliyordu. Yeni Kaledonya dili Aije'yi de biraz biliyor, Fransızca, İngilizce, İspanyolca, Almanca, Rusça ve Japonca gibi bütün "sıradan" dilleri konuşabiliyordu. Loyalty Adaları'na ya da Güney Pasifik'in başka bir köşesine hiçbir zaman gidemeyeceğini anlayınca Marcel gözünü Balkanlar'a çevirmişti. Gömleğinin altında bir domuz yavrusuyla dolaşmaya başlayıp da her yerde iyi haberler getiren bir müjdeci olarak karşılanmaya başlayınca bu bölgeye olan sevgisi ve bir dilbilimci olarak mesleği yerli yerine oturmuştu.

"Birkaç ay Slovenya'da bir manastırda kaldım. Bana çok iyi davranan rahiplere teşekkür edebilmek için hiç param yoktu. Biraz düşündükten sonra, bu süre içinde enikonu büyümüş olan domuz yavrusunu onlara armağan ettim. Bu onları memnun etmişti. Başrahip onu bir bebek gibi kollarına aldı. *Domuzla domuzun diliyle konuşabiliyordu.* Bunu hiçbir zaman unutmayacağım." Bu olayı anımsamak bile Marcel'in hayret ve hayranlıktan dilinin tutulmasına neden olmuştu.

Nasıl olup da sonunda Arnavutluk'ta on yılını geçirdiğini sorduğumda, hiç duraksamadan ve alaycı bir dil kullanmadan başka hiçbir yerde iş bulamadığını söyledi. Arnavut dilinin zorluğu ona kaçınılmaz biçimde meydan okuyordu, ama bu dile hakim olduğunda, ülkenin yabancı elçilikleri için vazgeçilmez olduğunu görmüştü. Daha sonraları, Çingene mültecileri kaçırmaktan dolayı işine son verilmişti.

Marcel, kendini Çingenelere adamış ve onlarla bütünüyle özdeşleşmiş birkaç dilbilimci ve sosyal bilimciden biriydi. Bazı Çingeneler bu tür insanlara (eğer benim gibi bir kadınsa) Roman dilinde köpek yavrusu, ayı yavrusu ya da *piliç* anlamına gelen *puyuria* diyorlardı. Daha az sevecen ifadelere rastlamak da olasıydı. Bazen *gadje*'nin Çingenelerin sıkıntılarından yarar sağladığı yolundaki suçlamalarla birlikte bir küçümseme de sezilirdi. Bu gerginliğin bir nedeni, bu tür ilişkilerden yarar sağladıklarını ve zaman zaman bunlarsız yapamadıklarını kendi-

lerinin de biliyor olmasıydı. Bu, tarihsel ve karşılıklı yarar içeren bir ilişkiydi. İşe yarar bir hizmet karşılığında sevimli *gadjo* ve bütün ailesi korunurdu. Hiç de önemsiz bir karşılık sayılmazdı bu. *Gadjo*'nun yardımı mektup yazmak, belgeleri okumak, önyargılı otoritelerle (Marcel'in durumunda Batılı büyükelçilerle) Çingeneler arasında arabuluculuk yapmak olurdu. Marcel, Tiran'da bir yıldızdı.

Marcel kendini bir Roman olarak görmekteydi. Hayatını Roman yerleşimleri ile uluslararası konferanslar arasında mekik dokuyarak geçirmiş, her şeyden önemlisi Roman dilinin gelişmesi için çalışmıştı. Roman diline çok büyük katkıları olmasına karşın, başka Çingene eylemciler, Marcel'in bu hareket içindeki yerini zayıflatmak için zaman zaman onu *gadjo* olmakla suçlamıştır. Karalamak hiç vazgeçilmeyen bir uğraştı; ama Yunanlı Çingene atalar hikayesi doğru olmasaydı ne olurdu ki? Marcel kendini, etnik bir ulus olarak Çingenelerin özgürleşmesine adamış olsa da, Çingenelerle ilgili genel bir kanıdan da yararlanmıştır: Bir Çingene'yi Çingene yapan yaşam biçimidir. Marcel bir Çingene gibi yaşamış, ya da bu yaşantının gölgesinde yaşamıştır.

Paris'teki buluşmamızdan altı hafta sonra aynı taksideydik. Yugoslavya'nın hatıraları arasında Bulgaristan'dan Arnavutluk'a kadar on iki sıcak saat süren bir taksi yolculuğu. Bütün sınır karakolları gibi Makedonya'da Struga yakınındaki sınır karakolu da, reddedilmeyi ve kimbilir kaçıncı kez gerisin geri dönmeyi bekleyen, uyuşuk ve küstah, pejmürde kılıklı kumarbazlar, uyuşturucu satıcıları ve esrar satıcıları ile doluydu. Her yan karmakarışık ve çansızdı. Sınıra yaklaşınca, beş gündür orada bekleyen büyük, on sekiz tekerlekli üstü kapalı büyük kamyonlarla (İtalyan, İsviçreli, Alman, Macar) karşılaştık. Treviso'dan gelen yorgun şoför Michele bana sıcak kola ikram etti. "Neler oluyor?" diye sordum. Michele sözcükleri bulmakta zorlandı. Yorgunluk, öfke ve endişe ile konuşmaya başladı, sürekli salladığı başı ter ve toz içindeydi. Her iyi İtalyan gibi Michele de yiyecek konusunda hassastı. İçinde binlerce "salçalı biftek" konservesi (%75 hayvansal gıda) ve sanayi bidonlarına doldurulmuş İtalyan ayçiçek yağının bulunduğu sıcaktan pişmiş kamyonunu gösterdi. Yiyecekler bir haftadır ısınıp durmaktaydı.

Uzayıp giden kuyruğa ve gümrük binasından gelen Türkçe sözlü disko müziğine aldırmayan yarım düzine görevli duvara dayanmış, ço-

bansız birkaç keçinin otladığı, kor kırmızısı, yarı pastoral uzak manzaraya dalmışlardı. Diğerlerine gelince, bacakları ayrık, elleri belinde duruşlarıyla daha bir fiyat belirlemedikleri gün gibi ortadaydı. İnsani yardım, Avrupa'nın en yoksul ülkesi için bir numaralı ithal malzemeydi. Bu malzemelerin hepsi de bağış olarak gönderilmişti, ama Arnavutluk'ta hiçbir şey bedava değildi. Ülkeye giren her şey sınırdan başlamak üzere tekrar tekrar satılacaktı.

Balık istifi doluştukları motorlarla İtalya'ya geçmeye çalışan Arnavutların resimlerini hepimiz görmüştük. Marcel birkaçını tanıyordu. Ama Marcel dışında sıradakilerden hiçbiri, kimsenin terk etmesine izin verilmeyen bu ülkeden ne ummak gerektiğini bilmiyordu. Hepimizin bir süredir emin olduğu bir şey vardı, o da Arnavutlar için bu ülkeden dışarıya çıkmak ne kadar zorsa, yabancılar için de bu ülkeye girmenin o kadar zor olduğu idi.

Sonunda geçmemiz için işaret verildi, kısa boylu, dişsiz, orta yaşlı bir Çingene yanaşıp koluma asıldı. Kahkahalarla gülüyordu. Aniden ciddileşti, ortadan kaybolmadan önce Romanca şunları söyledi: *"Te djivel o Tito, te djiven e Jugoslaviage manusha!"* – "Çok yaşa Yoldaş Tito ve çok yaşa Yugoslav halkı!" Bu haykırış, sınırları dışına çıktığımız bölünmekte olan ülke hakkında yerliler, özellikle de yerli Çingeneler tarafından paylaşılan tek görüştü. Savaş o kadar yakındaydı ki artık uzak bir şeye dönüşmüştü, savaştan söz edilemiyordu.

Arnavutluk'ta bizi karşılayacak olanları beklerken, geniş bir alana yayılmış, türkuvaz rengi Ohrid Gölü'nün kıyısında yürüdük. Gölün çevresinde ne plastik kaşıklar, ne kola kutuları, ne bir çöp, ne bir reklam panosu ne de yol göstermeye yarayan bir işaret vardı. Ama insan, Arnavutluk'un, eskiden birer cennet kabul edilen Yunanistan ve Güney İtalya arasında turistsiz bir vahadan ibaret olmadığını hemen anlayabiliyordu. Arnavutluk bundan daha fazlasıydı; belki de daha azıydı. Oraya varmadan önce tahmin edemediğiniz şey ise boşluktu. Toprak o kadar kötüydü ki ağaçlar bile yan yana boy vermemiş, dayanabileceklerinden çok daha fazla boşlukla kuşatılmışlardı. Arnavutluk'un bu kendine özgü güzelliği sanki her zaman yalıtılmışlığına bağlı kalacaktı... Toz bulutunun altında gürültüyle bir araba durdu. Bizi almaya gelmişlerdi. Arabanın içinden hayatımda gördüğüm en perişan Çingeneler çıktı. "Bu Gimi," dedi rahatlamış görünen Marcel, kot pantolonu insanı kaygılandıracak ölçüde belinden düşen, utangaç görünüşlü, düz saçlı şoförü göstererek. "Ve bu da Nicu." Tombul ve sürekli sırıtan bir

Çingene olan Nicu'nun göğsü çıplaktı, her yanından kıllar fışkırıyordu. Göbeğinin üstünde kıvrılan kılları, göğsüne doğru iki kola ayrılıyor ve bütün yüzünü kaplıyordu. Daha önce hiç yüzün üzerinde saç gibi uzayan kıllar görmemiştim. Nicu'nun asıl adı Besnik'ti, ama bizim ona yakıştırdığımız, onun da memnuniyetle kabul ettiği Veşengo lakabı ona daha çok yakışıyordu. Veşengo, "Orman Adamı" ya da Tarzan demekti.

Veş, yolda bana ilk Arnavutluk sigaramı uzattı. Bu bir Victory idi. Kahverengi paketin üzerinde, "V" harfinin altında, çoğunlukla "Sigara sağlığa zararlıdır," yazan yerde şöyle yazıyordu: "Keyfinize keyif katar."

A. KINOSTUDIO

O yaz, Tiran'ın kenar kesimlerinde, Kinostudio, yani Sinema Diyarı denilen mahallede Nicu'nun ailesi Dükalarla birlikte kaldım. Arnavutluk'ta yaşayan Çingeneler o kadar yalıtılmışlardı ki tüm dünyada diasporada yaşayan milyonlarca Roman kardeşlerinden neredeyse hiç haberleri yoktu. Yine de Kinostudio'nun Romanları neredeyse altı yüz yıldır birlikte yaşadıkları Arnavut yurttaşlardan çok, uzaklara savrulmuş Çingene kardeşlerine benziyorlardı. Komşularıyla iyi geçiniyorlar, ama onlardan uzak duruyorlardı.

Etnik çekişmenin burada bir önemi kalmamıştı, çünkü yalıtılmışlık, yıllar süren baskı ve kıtlık herkesi canından bezdirmişti. Fakat Çingenelerin sağlıklı özgüven duygusunda aralarındaki olağanüstü dayanışmanın da payı vardı. Makedonya'daki Arnavut Çingeneleri, başka her yerde olduğu gibi toplumun en dibinde yer almıyorlardı. Dört Çingene aşireti arasında statü farklılıkları bulunmaktaydı, daha da önemlisi Arnavutluk'ta Jevgler denilen, Tiran meydanlarında sık sık dilenirken görülen kısa boylu esmer, oldukça kötü durumda bulunan bir grup daha vardı.

Dükalar, mahalledeki ilk ailelerden biriydi, dört gruptan en büyüğü olan Meçkari Çingenelerine mensuptular. Tüm Arnavut Çingeneleri gibi Dükalar da kâğıt üstünde Müslüman'dılar. Sayısız konuksever kuzen, kendi aşiretlerinden Çingeneler, Kabuci aşiretinden birkaç Çingene aile ve bir avuç dolusu Arnavut ile birlikte Kinostudio'da yaşıyorlardı. Arnavutların sayısı dedikoduları yapılamayacak kadar azdı. Ki-

no'da konuşulan dil Romancaydı.

Eve geç bir vakitte vardığımız için ailenin ancak bir kısmıyla tanıştık. Yalnızca Nicu'nun annesi Jeta (Arnavutça "hayat" demekti ve "Yeta" okunuyordu) ve geniş yüzlü şuh bakışlı karısı Dritta bizi beklemekteydi. Jeta, tombul ama sıkı etli ve enerji doluydu. Kırk dört yaşından çok daha fazla gösteriyor olsa da hareketleri bir genç kızınkinden farksızdı. Gelini tatlı tatlı esnemeye başlamışken Jeta bizim yorucu isteklerimizi karşılamaya girişti. Hemen sıcak bir yemek ve içecek hazırladı, daha sonra kıvırcık gri saçlarını oldukça sağlıklı görünen, fındık kabuğu renkli yüzünün arkasına itti, eteğini düzeltti ve oturdu. Yüzü ellerinin içinde, her an tetikte, küçük, parlak kahverengi gözlerini bana dikip beklemeye başladı. Evine getirilen bu gizemli misafirin kim ya da ne olduğunu merak ediyordu.

Ertesi gün ev halkının geri kalanıyla tanıştım. Kardeşler, gelinler ve bebekler... Kadınlar saat yedide tek sıra halinde içeri girip yatağımda yatarken beni incelemeye başladılar. Burada genellikle kimse bu saatte yatakta olmazdı. Önce evde kalmış topal kız kardeş Liliana geldi. Liliana bekârdı, köşeli yüzünü kalın siyah Hintli saçlarının altında saklıyordu. Gözleri farklı yerlere bakıyor, yüzündeki kasların her biri farklı zamanlarda hareket ediyor, tavşan dudağı ona şüpheci bir ifade veriyordu. Daha sonra Düka ailesinin üç gelini yani *boria* (*bori*'ler) geldi.Viollca ve Mirella omuzlarından öne doğru ittikleri küçük oğullarının arkasından utangaçça içeri girdiler. Çocuklar hık demiş babalarının burnundan düşmüştü. Tombul, somurtkan Mario, Nicu'nun tam bir kopyasıydı. Yuvarlak kesimli saçlarıyla beş yaşındaki Walther çok güzel bir çocuktu; sağlıklı vücudu ve parlak gözleriyle, Kinostudio'nun huzursuz, yüksek sesli James Dean'i olan babası Nuzi'ye (sürekli kendine çeki düzen verir, kaslarını esnetir, hatta sevimli bir şekilde kendisiyle dalga geçerdi; örneğin sigara içerken kaşlarını indirip kaldırırdı) benziyordu. Son gelen, pantolon ağı yerleri yalayan, çorap kısımları da yine yerleri süpürerek onu takip eden, havlu kumaştan sümüklü tulumuyla, Mirella ve Artani'nin oğlu sulugözlü Krenar'dı. Yatağa yaklaşınca ağlamaya başladı, yaz sonuna kadar da öyle küskün ve gözü yaşlı kaldı. Krenar, mavi gözleri ve sarı saçları yüzünden *spiuni gjerman*'ın (Alman casusu) kısaltılmışı olan Spiuni olarak bilinirdi. Dükalar, bilinçsiz bir biçimde Çingenelerle ilgili iki miti kendilerine mâl edip tersine çevirmişlerdi. Bu mitlere göre aralarındaki bütün sarışın çocuklar kaçırılmış "Hıristiyan" çocuklarıydı ve bu Çingenelerin hepsi de

Türkler için ya da Hıristiyanlığın diğer düşmanları için çalışan casuslardı.

Çocuklar saçlarıma ve giysilerime dokunduktan sonra kızlar, Çingene kadınlardan her yerde duyabileceğiniz o çok önemli soruyu sordular. "Kaç tane çocuğun var?" Daha sonra işleriyle uğraşmak için tek sıra halinde yeniden dışarı çıktılar. Yıkama, taşıma, pişirme işleri *boria*'yı bekliyordu; sigara içmek, iskambil oynamak ve televizyon izlemek ise benim daha sonra tanışacağım oğlanların işiydi. Evli adamların, bir yabancı bile olsa, yatakta yatan bir kadınla aynı odada bulunmaları yakışık almazdı, bunun dışındaki kurallar yabancılar için geçerli değildi.

Bir iş sahibi olan tek Düka, Artani, günün ilk ışıklarından önce işe gitmişti. Başkentin çöplerini topluyor; bu işten ayda sekiz yüz lek, yani sekiz dolar kazanıyordu. Artani sekiz yüz lek kazandığını *söylemiyordu*. Ücretini, o gün için satın alabildiği şey cinsinden belirtiyordu. "Bir ayda beş kilo et kazanıyorum." Daha çok bir şey yapmış olmak, serin şafakta kasabaya yürümek, Kinostudio'dan uzaklaşmak için işe gidiyordu.

Nicu uyuyordu, balkonun basamağında oturan Nuzi öfkeli görünüyor, omuzlarına gelen saçlarını düzeltiyor, yanmamış bir Victory çiğneyip Liliana'nın kahvesini yapmasını bekliyordu. Kahve yapmak Liliana'nın işiydi, Tarım Bakanlığı'ndaki işini kaybettiğinden beri kahveyi beklemek de Nuzi'nin. Nicu kendinden daha genç kardeşleriyle pek ilgilenmese de, Artani'yle dalga geçmek Nuzi için bir iş haline gelmişti. Nuzi, onun berbat giyim zevkine her zaman takılırdı. Artani'nin pantolonlarının gerçekten de çok bol, üstten dikişli, sünger-naylon karışımı olması yüzünden mazur görülebilecek olsa bile, bu alaylar ancak Nuzi'nin sefaletini gösteriyordu, çünkü hiçbir şey satın alamadığınız Arnavutluk'ta modayla ilgilenmek, kendinizi bitmek tükenmek bilmeyen bir utanç ve mahrumiyete gömmek demekti. Nuzi, zamanını bu kadar az bir paraya sattığı için Artani'den iğreniyormuş gibi yapıyordu; ama gerçekte Nuzi'ye bu kadar sıkıntı veren şey zamandı. Enver Hoca heykelleri üzerindeki zararlı otları temizlemeyi, funda bitkisi dikmeyi, halka açık yerlerdeki çimleri biçmeyi ve genel görünümü korumayı kapsayan eski işi, kendisinde doğal olarak bulunan çekidüzen verme eğiliminin kent üzerinde hayat bulmasıydı. Nuzi bu işlerden hem gurur duyuyor, hem de bu işler onu sağlıklı kılıyordu. Neredeyse tamamı işsiz olan bir ülkedeki her anne gibi Jeta, Nuzi'nin kumar yü-

zünden işten atılmasına ondan daha çok üzülmüştü. Artani işini sevse de sevmese de, bu iş sayesinde hayatını kazansa da kazanmasa da, önemli olan Artani'nin bir işi olmasıydı.

Jeta'nın kocası ve hepsinin babası olan Bexhet (Behçet diye okunuyordu) ile Nicu ve Dritta'nın on yaşındaki oğulları Civan ilk gün ortalarda yoktu. Büyükbaba ve torun, Şkumbi Nehri'nin güneyinde Berat kentinde yaşayan bir çifti ve Civan'ın kısa bir süre önce nişanlandığı dokuz yaşındaki kızlarını ziyaret etmeye gitmişlerdi. Şaşkınlığımı gören Jeta beni sakinleştirmeye çalıştı: "Üç dört yıldan önce evlenmeyecekler. Merak etme. Onlar daha çocuk."

Balkanlar'da hiçbir yerde hayat düzenli değildi. Oysa Romanlar arasında insan kendini tamamıyla güvende, aile içinde gibi hissediyordu. Kinostudio'daki Arnavutlarla Çingeneler arasında hiç evlilik olmamıştı. Çingene topluluğu dışından biriyle evlenmek ahlâksızlık işareti değildi. Endogami, yabancılara ihtiyacı olmayan, derilerinin renginden memnun, coşkulu ve kendine güvenli bir topluluğun işaretiydi.

Kinostudio gerçekten bir *aileydi*, neredeyse bütün mahalle birbiriyle akrabaydı. Örneğin Gimi, Jeta'nın yedi kız kardeşinden biri olan Mimi ile evliydi. Bir gün içinde bütün mahalle orada olduğumu ve Dükalarla birlikte kaldığımı öğrenmişti. Onların koruması altında olduğum için, kısmen de kadın olduğum için her yerde gözleniyordum. Pes etmeden önce, sık sık gözden kaybolup yalnız başıma bir gezintiye

Jeta ve Behçet Düka avluda (Kinostudio, Tiran, 1992).

çıkmaya çalıştım. Hiç faydası yoktu. Birkaç dakika içinde Nicu, Nizu, Artani ya da birkaç *boria* yanımda bitiveriyordu.

Evde bile yalnız kalmama izin verilmiyordu. Banyoyu bile kullanamıyordum, çünkü evde banyo yoktu. Dükalar, sessizlik ya da yalnız kalma ve gizlilik ihtiyacı konusunda *gadjo* ile aynı fikirde değildi. Onlara göre daha çok ve daha gürültülü olan her zaman daha iyiydi. Bu, Romanlar arasında evrensel bir düşünceydi. Yalnız bir kişi hakkında tek düşünebildikleri herhangi bir yasayı çiğnediği için *mahrime* olduğu, temiz olmadığı ve gruptan dışlandığıydı. Yalnız kalmak zorundaysanız sizinle ilgili bir yanlışlık, utanılacak bir şey vardı. Çingeneler tahmin edebileceğinizden daha zor durumlara dayanabilirler, ama yalnızlık kesinlikle bunlardan biri değildir.

Bütün Düka kadınları, sanki önceden kararlaştırılmış gibi, bir süreliğine, bütün Düka erkeklerini görmezden gelebilirdi, ya da tam tersi olurdu. Bu da yalnızlığı ve gizliliği sağlamanın bir yoluydu. Aynı şekilde, yüzünü yıkamamış bir erkekle sabahleyin kimse konuşmazdı. Kadınlar daima erkeklerden saatler önce uyanırlardı. Görülmeye hazır olmayan birini gerçekten de görmemiş gibi davranırlardı. Gizlilik, hayali duvarlar yoluyla sağlanırdı. Ne var ki bu duvarlar benim için geçerli değildi. Bu yüzden kabız oldum ve bir ay boyunca giderek artan bir telaş içinde o halde kaldım.

Kinostudio, 1950'li yıllarda kentin çöplerinin döküldüğü tepenin ardında kurulmuştu. Burada yaşamaya gelen Çingeneler, ilk olarak kasabadaki evlerin kilerlerini kullanmışlardı. On aile buralardan tahliye edilince "geçici" olarak Kinostudio'ya taşınmıştı. Belediyenin boş vaatlerine güvenerek burada kendi evlerini inşa ettiler.

Dükalar, mahallenin ilk evlerinden birinde, kasabanın asfaltlı yoluna doğru uzanan eğimli ve pis bir patika üzerindeki bir evde oturuyorlardı. Başkentin çoğunda olduğu gibi burada da kaldırım yoktu, kışın her yer çamur deryası oluyordu. Kinostudio'da yapılmış bütün eski evler gibi Dükaların evi de tek katlı, sönmüş kireçle boyanmış bir evdi, kapalı bir balkonu ve beton bir avlusu vardı. Erkek çocuklar arka arkaya eve gelin getirmeye başlayınca, birbirinden teneke, tahta, beton gibi malzemelerle ayrılan üç oda eklenmişti eve.

Yolun ortasında halka açık bir kuyu, onun arkasında da ekmek satılan bir yer vardı. Burası fırın değil, yalnızca bir sıraydı. Uzun ve bol muhabbetli bir bekleyişten (mahalledeki *boria* bu sayede kovalarını bir kenara bırakıp dedikodu etme fırsatı bulurdu) sonra duvardaki belli be-

lirsiz deliğe gelirdiniz. Camsız pencereden iki kol sarkardı. Biri buruşuk, kirli paraları alır, diğeri de (büyük olasılıkla bu başka birinin koluydu) uzun, sıcak, kahverengi ya da daha pahalı olan beyaz ekmekleri dışarı uzatırdı.

Kinostudio'da hiç dükkân yoktu. Aslında Tiran'ın hiçbir yerinde girip alışveriş edebileceğiniz dükkân yoktu. Yiyecek satan kapalı bir market ve terk edilmiş bir binanın yarım kalmış temeli içinde, ucuz halılar, plastik lambalar ve tencere satan açık bir pazar vardı. Bu alet-edevat mezarlığında Jeta, almak istediği ama çok da önemli bulmadığı öteberiyi gözden geçiriyordu. Bir kıyma makinesi, bir önlük, Bulgar malı bir yüz kremi. Ertesi gün erkeklerden biriyle buraya yeniden gelip Jeta'nın istediklerini aldım. Kesin bir dille reddedilen kira teklifim gibi aldıklarım da reddedildi.

Kapitalizm, dükkânlar yerine buraya yalnızca büfeleri getirmişti. Müşteri, taşınabilir prefabrik kulübelere erişebilmek, parayı ödeyebilmek için parmaklarının üzerinde yükselmek zorunda kalırdı. Bu büfelerden bazıları sadece belirli eşyaları satardı. Örneğin Şag, dini eşyalar, nazar boncukları, haç işaretleri, kolyeler, duvar süsleri, yatak ucuna koymak için İsa heykelleri satıyordu. Kinostudio'daki alışveriş mekânları çoğunlukla geçici mekânlardı, ama rahatça gezinip bakınmaya ve satıcıların da Çingene olması yüzünden pazarlığa daha uygun yerlerdi. Portatif bir masa köşede durur, adamın biri ters çevrilmiş bir sandığın yanına çömelirdi. Satılacak bir şey bulunduğunda hemen bu tezgâhlar kurulurdu. Balkanlar'ın her yerinde kurulan benzer tezgâhların üzerinde hemen her şey satılabilirdi: piller, oyuncaklar, plastik ayakkabılar, çoraplar, kâğıt yelpazeler, üzerinde AT ya da BM yazan konserve gıdalar, tek sigaralar, ipler...

Kino'da yaşayan çocuklar da, gelişmekte olan öbür dünya ülkelerindeki gibi birkaç markanın adını biliyorlardı. Coca Cola, Kent ve Marlboro. (Hadi, sigaralar Arnavutların sahip olmak isteyecekleri, Batı'nın artıklarıydılar, peki Amerikan *araba* markalarını bilmenin yararı neydi?(Kino'da bu markalar, Wenston, Victory, Bond, Ronhill, Sher ve OK gibi Türkiye ya da İran'dan gelen sahte sigaralarla aynı değerdeydiler. Bunların hepsi lüks mallardı, çünkü Arnavutluk'ta üretilmiyorlardı. Aslında ne oldukları ve nereden geldikleri çok da önemli değildi.

Sebzeci, yolun yukarısında, el arabasının içine yalnızca domatesten ibaret ürünlerinin ortasına otururdu. Bazen kiraz ve incir de satardı,

ama Jeta hiçbir zaman satın almama izin vermezdi. Birkaç kuruş tutsalar da yerel standartlara göre çok pahalıydılar, Jeta'nın himayesindeki bir kimse ise asla kazıklanamazdı.

Gelelim Yolanda'ya. Şişman, koyu kahverengi tenli Yolanda, kahverengi çoraplarını baldırlarına kadar indirir, postanenin yanındaki alçak duvarda otururdu hep. Dizlerinin arasında bir çuval dolusu çekirdek olur, avuçlarını bacaklarının üstüne koyar, dirseklerini iki yana açardı. Müşterisi geldiğinde, tahtadan yapılmış yumurta kabını dört kez ağzına kadar doldurur, sonra da ayçiçeklerini gazeteden yaptığı külaha boşaltırdı. Mahalledeki herkes konuşmalarına, siyah ayçiçek kabuklarını tükürmek için ara verirdi, çocuklarsa bu kabukları birbirlerine atarlardı. Ekmek sırası ya da postanenin içindeki gibi sıraya girilen her yerde ayçiçeği kabuklarından bir yol oluşurdu. İskelet gibi zayıf bir adam olan Mr. Caşku, her zaman Yolanda'yla laflayabileceği bir mesafede otururdu. Kavurucu yaz boyunca tüvit bir takım giymiş, hemen herkeste bulunan ucuz plastik çakmaklara küçük ince bir huniden akıttığı gazı doldurmuştu. Kibritler genellikle satılık değildi, Arnavutluk'taki hiçbir şey kullanılıp atılamıyordu. Zaman dışında hiçbir şey.

Yolanda ve Mr. Cashku'nun işleri iyiydi. Kinostudio'nun postanesi her zaman kalabalıktı. Postanede bol bol dedikodu ve telefon görüşmesi yapılıyordu. Arnavutluk'ta birkaç özel telefon hattı vardı, Kino'daysa hiç yoktu. Telefon kuyruğu bazen basamaklara kadar uzar, içerideki boşluğu doldurmak üzere birkaç kez de içeride dönerdi. İnsanlar, herkesin duyacağı şekilde "İtalya!", "Gjermanya" diye bağırarak kağıt parçalarını sallarlar, sıranın başına, eski model bakalit telefonun önüne gelmeden arayacakları numaraların sıraya konulmasını umarlardı. Herkesin mülteci bir akrabası var gibi görünüyordu. Postaneyi terk ettiklerindeki yüz ifadeleri öyle gösteriyordu ki, Arnavut anneler, Batılıların, oğullarına gereken özeni gösterip göstermediklerinden pek emin değillerdi.

Hangisi daha kötüydü? Arnavutluk'ta çakılıp kalmak mı yoksa mülteci olmak, herhangi bir yerde çaresiz kalmak mı? Bu sorunun yanıtı belliydi. Arnavutluk'ta kaldığım bir ay boyunca, ülkeyi terk etmek istemeyen tek bir kişiyle bile karşılaşmamıştım. Yine de herkesin Arnavutluk'tan ayrılmakla ilgili farklı bir hayali vardı. Tanıştığım Çingeneler, yeni ticari olanaklardan yararlanmak için çok istekliydiler, dışarıdaki dünyayı buraya getirmek için sabırsızlanıyorlardı. İnsanın kendisini "aile" sinden koparması, ailenin gelecekte sunacağı iş ve hayat

ortaklıklarından mahrum etmesi kimseye cazip görünmüyordu.

Çingenelerin çoğu gibi Arnavut *gadje* de ülkesinden nefret ediyordu, ama onlar aynı zamanda Çingenelerin paylaşmadığı bir utanç altında eziliyorlardı. Ülkelerini, bir Arnavut olmayı terk etmek, bir "Avrupalı" olmak istiyorlardı. Tek bağlılıkları aile ile, biraz daha genişletirsek aşiretle sınırlı olan, hiçbir zaman bir memlekete sahip olmak anlamında ulusal duygular beslemeyen Çingenelerin aksine, tanıştığım Arnavutlar, kendilerini başarısız olmuş Avrupalılar olarak tanımlıyorlardı. Sonuçta herkes gitmek istiyordu.

"Sponsorum olur musun?" "Lütfen, *ne olur*, benim için garantör ol." Eğer beni yalnız bulmayı başarırlarsa Kino'nun kimi zaman tehditkâr tavırlı genç adamları kulağıma bunları fısıldıyordu. Bunlar Arnavutların kadın tavlama yöntemleri değildi. "Garanti" ve "sorun değil" (Arnavutça'da *ska problem*), herkesin bildiği birkaç İngilizce sözcüktü. Bunlar kurtulmak için bir yakarıştı. Çünkü bir Arnavut'un tek kaçış umudu, birinin himayesine girmekti. Doğulu evlatlığından sorumlu olacak, onun barınmasını ve beslenmesini sağlayacak, bir yanlışlık yaptığında kefaletini ödeyecek bir Batılı bulmak gerekiyordu. Bu çok ciddi bir yasal sorumluluktu, bir ev dolusu işsiz Arnavut gencin hayali ise bu isteklere (mahcubiyetle de olsa) hayır demeyi kolaylaştırıyordu.

Kaçmak. Tek sorun buydu. Nereye kaçılacağı ise bilinmiyordu. Bir gün Nuzi, Nicu ve benimle birlikte postaneye yürürken Amerika'ya gitmeye karar vermişti. "Çünkü Amerika zengin ve özgür." Amerika'da da yoksul insanlar olduğunu söylediğimde güldü. "Belki de Amerikalılar daha bizi tanımıyorlardır," diye ekledi. (Orada geçirdiğim zamandan tam bir yıl sonra, Nuzi'nin bir müzik grubuyla birlikte Almanya'ya gittiğini öğrendim. Kısmen sevindirici bir haberdi. Müziğe karşı hiçbir ilgisinin olmadığına eminim.)

Tüm Doğu Avrupalılar kör talihle dalga geçmeyi severler, ama bunu kimse Arnavut Çingeneleri kadar zarifçe yapamazdı. Başkentteki kaldırımsız caddeleri, nedensiz kesilen trafik cezalarını, bürokratik, kötü yapılmış, zaman kaybettirici ya da üzücü olan her şeyi, avuçlarını açıp "Arnavutluk" diyerek karşılarlardı.

Oysa en büyük oğlan Nicu, hiçbir şeyin onu yıldırmasına izin vermeyecekti. Postane, Kinostudio'nun en kötü yerindeydi. Üzerinde tek bir ot bitmeyen bir arazi üzerindeki harap olmuş, on katlı apartman blokları. Bu korkutucu kuleler, 1965'te Hoca'nın polis gücü için inşa

edilir, ama polisler bile bunu istemez ve inşaat durdurulur, su tesisatı döşenmez, Kinostudio'daki insan fazlalığı da buraya yığılır. Arazi artık bir gecekondu bölgesi gibi görünmeye başlamıştır. Ama ben orada yoksul bir topluluğu barındıran bir sosyal konut bölgesi görürken, Nico geleceği görüyordu. Burası onun kendi ailesi için, Dritta, Civan ve Mario için bir daire satın almak istediği yerdi. Yanında durup onun planlarını dinlerken (yerlere beton dökmek, duvarları, Çingenelerin her yere yapıştırmayı çok sevdikleri çiçeklerle süslemek), gördüğümüz arazi, gecekondu bölgesi olmaktan çıkıp bir mahalle haline gelmeye başlıyordu. Bir kez adlarını öğrendiğinizde burada oynayan çocuklar artık geleceğin suçluları olmaktan çıkıyordu. Uyuşturucu kullanımı sıfırdı. Gördüğüm, yalnızca yoksul bir Arnavutluk'tu.

Elbette Nicu yurtdışına çıkmak istiyordu, ama bunu yalnızca para kazanmak, kendine ticaret ortakları bulmak, daha sonra da eve dönmek için istiyordu. Türkiye, Arnavutlara vize veren (ne de olsa Arnavutlar eski tebaalarıydı) ülkelerden biriydi, bu vizeler de kırmızı plastik pasaportlardan usturayla çıkartılıp bir diğerine dikilirdi. Nicu, daha önce "Stanbuli"ye gitmiş, oradan oldukça çekici bir kişilik olarak dönmüş, bu yüzden şuh görünüşlü karısı Dritta, eltileri yani daha küçük *boria* için iyice çekilmez bir hale gelmişti. Planları vardı, "ihracat-ithalat" (planlarının öbür yarısı şimdilik "gizli" kalacaktı) yapacaktı. Bu planlar, Düka ailesinin avlusunda satılmadan duran, yuvarlak, alüminyum Türk fırınlarının üst üste yığılıp metal kolonlardan bir duvar oluşmasına yol açmıştı.

Nicu'nun bir zamanlar bir tekstil fabrikasında işi vardı. Mahallenin neredeyse tümünün işsiz olduğu bir yerde (tam 288 işsiz aile vardı) fazla gözüpek davranarak işi bırakmıştı. Çalışmak istiyordu, ama Çingenelerin çoğu gibi o da ücretleri sıkı denetim altında tutulan bu işten hoşnut değildi. Onu gece vardiyasına koyduklarındaysa bıçak kemiğe dayanmıştı. Karanlık çöktükten sonra Dritta'nın yalnız kalmasını istemiyordu (ya da karanlık çöktükten sonra Dritta'dan ayrı kalmak istemiyordu). Sonuç olarak Nicu, kendi başına daha fazla para kazanacağını, daha özgür olacağını, daha çok eğleneceğini ve daha iyi bir gelecek kurabileceğini düşünüyordu. Haklıydı.

Beno diye çağrılan Gimi'nin kardeşi Arben, Türkiye'de tekstille ilgili gittikçe büyüyen bir iş yapıyordu. Nicu'yu da bu işe davet etti, ya da en azından kamyonunda ona da bir köşe verdi. Kamyon ayda bir Stanbuli'den dönüyor, Kinostudio'daki herkes kamyonun etrafına top-

lanıyor, yeni gelen malları imrenerek birbirine gösteriyordu. Tam da Çingenelerin beğeneceği türden aşırı gösterişli çiçeklerle süslü parlak, adam boyunda top top kumaşlar. Kino'nun bütün evleri, kadınları ve kız çocukları, Beno'nun kamyonundan alınma mallarla donanıyor, birbiri üstüne yığılmış evlerden oluşan gecekondu bölgesi, tek tip giyimin geçerli olduğu bir kamp yerine dönüşüyordu. Nicu, Beno'nun kamyonunda, pek rağbet görmeyen fırınlarını koyduğu yer için para ödüyordu. Fırınlar *henüz* tutmamıştı, ama Nicu umutluydu.

Pek çok Çingene topluluğunun tersine, ticaret Meçkariler için geleneksel bir meslek değildi (Meçkarilerin yüzyıllardır tarım işçiliği yaptıklarını söylemesi bile sıradışı bir durumdu). Yine de doğuştan girişimciydiler. Kinostudio'da yeni yapılmakta olan birkaç gösterişli ev vardı. Orasına burasına eklenmiş küçük çıkıntıları ve balkonları olan evler tuhaf görünüyorlardı, çünkü etrafta ne kaldırım ne de asfaltlanmış yollar vardı, çamurun ortasındaki konaklar gibiydiler. Bu konaklar, ithalat işinden iyi kazanan Çingenelerindi. Arnavutluk'ta ve bütün bölgede yeni olanaklar yakalayıp yeni evler inşa edecek olanlar Çingenelerdi, nüfusun öbür kısmı ise onlara kıskançlıkla bakacak, hiçbir şey yapmadan öfkeden yorulana kadar şikâyet edeceklerdi.

Çingenelerin parayla ilgili bir duyarlılıkları yoktu. Para hakkında serbestçe konuşurlar, tomarla parayı hiç övünmeden gösterebilirlerdi. Jeta'nın sutyeninin altında her zaman bir miktar kâğıt para bulunurdu (Çingene kadınların genellikle sutyen giymemesine karşın, Jeta kendininkini cüzdan olarak kullanıyordu). Nicu'nun umut vaat eden geleceğini, her anne baba gibi onun anne ve babası da coşkuyla karşılamıştı. Oysa Çingeneler arasında tasarrufların ne yapılacağı konusunda hâlâ bir kararsızlık vardı. Banka hesabı olan hiçbir Çingene'yle karşılaşmamıştım. Ne de olsa bankalar *gadjo* kurumlarıydılar.

Nedenleri ne olursa olsun, Nicu yeni bir daire satın almak için biriktirdiği parayı saklamıştı. Herkesin bilmesine karşın, bu tartışmaya açık bir konu değildi.

Çoğunlukla Nicu ve Dritta'nın iki odalı bölmelerindeki odalardan birinde Polonya yapımı açılır kapanır bir koltukta Mario ya da Civan ile ya da her ikisi ile birlikte uyuyordum. Bir sabah şafak sökmeden önce, Nicu avluya sığdıramadığı birkaç Stanbuli fırınının etrafında gürültüyle bir şeyler yapmaya başladı. Karanlıktı, ne yaptığını göremiyordum ama duyabiliyordum. Yuvarlak fırınları birer birer kaldırıp başka bir tarafa yığdı. En alttakine ulaştığında, bu fırını dikkatlice alıp

odanın ortasındaki masanın üzerine yerleştirdi. Kapağı açıp sandalyeye koydu. Daha sonra Nicu, uyurken kullandığı eprimiş gömleğinin kollarını sıvadı. Gömleğin parlak beyazı etraftaki tüm ışığı yansıtıyordu. Fırının dibinden ekmekten daha ağır, dikdörtgen bir şey çıkardı. Bir tuğla olabilirdi bu. Bir, iki, üç tane tuğla düzgünce masanın üstüne yerleştirildi. Dört, beş, altı.

Paraydı bunlar. Her biri bir iple bağlanmış deste deste paralar. Ev için biriktirdiği para.

Dritta, elinde çamaşır torbasıyla geldi, torbayı boşalttı, ağzını açıp Nicu'ya doğru uzattı. Karanlıkta, yeni ele geçirdiği külçelerle bir hırsız gibi, üçü altta üçü üstte olmak üzere altı desteyi ustalıkla torbaya yerleştirdi. Torba, benim koltuğumun karşısındaki, Marcel'in üzerinde horlamakta olduğu koltuğun arkasına koyuldu. Dritta ganimeti plastik meyve ağaçlarından biriyle gizledi ve her günkü işlerini yapmaya başladı. Kahve için su kaynatmak, fincanları, çamaşır leğenlerini, sabunu gece durdukları yerden çıkarmak. Aralarında hiçbir konuşma geçmeden Nicu, Dritta'nın uzattığı keskin ve şekerli kahveyi bir dikişte mideye indirdi, para torbasını alıp küçük kahve fincanını geri verdi, avluya inip ön kapıdan dışarı çıkarak gözden kayboldu.

O gece Nicu dairelerinin tapu senediyle birlikte geri döndü. Bu kâğıt neredeyse bin dolara varan servetini birine teslim etmiş olduğunu gösteren tek kanıttı. Nefesini tutarak senedi, bir tefeci gibi uzun sakalının arkasına saklanmış masada oturan serinkanlı Marcel'in önüne doğru itti. Nicu kağıtta yazılanları okuyamıyordu. Yani neye sahip olduğunu bilmiyordu. *Deklerat*, bir zamanlar ekmek sarmak için kullanılan kâğıtlara benzeyen (artık bu da bir lüks olmuştu) kahverengi bir kâğıdın üstüne kurşunkalemle yazılmıştı. Harflerin kuyruklarında gereksiz süsler bulunan, fazlaca gösterişli bir el yazısıydı. Alt köşelerden birinde, resmi belgelerde bulunan yuvarlak mührün elle çizilmiş bir taklidi bile vardı. Mührü çizen, bunun yalnızca olayın atmosferini tamamlamak üzere çizildiğini anlamış olmalıydı. Ne paranın miktarı yazılıydı, ne de tarih.

Birçok yerde kaçınılmaz olarak modası geçmiş olsa da, konukseverlik ilkesi Arnavut Çingeneleri arasında hâlâ geçerliydi. Bir Çingene, kendi gruplarından olsa da olmasa da, ihtiyacı olan birisini evine buyur etmek ve ihtiyacı olanları ona vermek zorundaydı. Çingeneler yurtdışın-

dayken hâlâ bu geleneğe güvenmektedir. Kinostudio'da bir gece, Gimi'nin çiçekbozuğu suratlı, zayıf kardeşi Dilaver, Yunanistan'a yaptığı bir geziden dönmüştü (Arnavutluk'tan bile bir şekilde sınırı geçmeyi başarıyorlardı). Saatlerce heyecanlı bir sesle, önüne çıkan kapalı kapılardan söz etmişti. Sizin grubunuzdan tanımadığınız bir ailenin konukseverliğine ancak bir süreliğine güvenebilirdiniz. Bu bazen üç gün olurdu, bazen de yedi gün. Ama her ailede olduğu gibi, bir Çingene ailesinde de yükümlülükler esnedikçe esneyebilir, hatta sınırsız olabilirdi. Yalnızca düşmanınızın düşmanı sizin akrabanız değil, aynı zamanda kardeşinizin suçu sizin suçunuz olabilirdi. Kino'da kaldığım süre boyunca bu kuralın nasıl işlediğini de gördüm. Kabuci grubundan bir adamı saldırı ve hırsızlık suçundan tutuklamışlardı. Bir yıl hapse mahkûm edilmişti. Adamın büyük bir ailesi ve dört çocuğu vardı, aile içinde tek çalışan da oydu, bu yüzden aile onun yerine küçük kardeşini hapse göndermeye karar verdi.

Balkanlar'ın dört bir yanında, kolektif suçun Çingenelere yüklendiği ve sorumluluk ya da utancın Çingeneler tarafından grupça hissedildiği her yerde böyle olaylara rastlanıyordu (ayrıca Britanya'da da benzer hikâyeler duymuştum). Bu uygulama, otoriteler için Çingenelerin birbirlerine ne kadar çok benzediğinin bir kanıtıydı. Bir suçu kimin işlemiş olduğu önemli değildi, herhangi bir Çingene yakalamak yeterliydi. Ya küçük kardeş? Bu onun umurunda mıydı? Aslında pek değil. Birçok yerde hapis korkunç bir kaderdi. Bunun nedeni bıçaklanmak ya da oğlancılık korkusu değil, gruptan ayrı *gadje* arasında yaşayıp onlarla birlikte yemek yemek, dolayısıyla da kirlenme riski altında kalmaktı. Oysa aile arasında bu özveriden övgüyle söz edilir, yaşıtlarınız arasında dışarıya savaşa gitmiş biri gibi görülürdünüz. Bir zamanlar hapiste yatmış birçok genç adam, ki Çingeneler arasında bunlardan çok vardı, usturayla yapılmış mavi, bulanık dövmelerini savaş madalyaları gibi gururla gösterirlerdi.

Konukseverlik kuralı, güzel ve başarıyla uygulanan bir kuraldı, ama istismar da edilebilirdi. (Macar Çingeneleri arasında yaşamış bir Briton olan Michael Stewart'a göre, eve giren paranın hemen mobilya gibi paraya çevrilemez mallara yatırılması yaygın bir uygulamaydı.) Buna benzer topluluk kuralları, Çingeneleri yüzyıllar boyunca bir arada tutmuş ve yoksul kalmalarına neden olmuştur.

Sorun, Çingenelerin mal varlığına önem vermemesi değildi elbette. Behçet bisikletine büyük bir özen göstermektedir, Nuzi bütün genç

adamlar gibi hızlı bir arabanın, ya da *herhangi* bir arabanın düşünü kurmaktadır. Çok erken evleniyorlar, büyüme sancıları ve ergenlik dönemi istekleri evlilik için bir engel teşkil etmiyordu, burada bu istekler ve sancılar orta yaş krizi olarak algılanıyor bile olabilirdi. (Doğu Slovakya'da Çingene erkekler genellikle kırk yaşından önce ölüyorlardı.)

Bizden farklı olarak, burada bisikletler ve arabalar eğlenmenin bir aracıydı, ayrıca satılarak paraya da çevrilebiliyorlardı. Yalnızca oyuncak değillerdi, asla fetiş gibi görülmüyorlardı, bir dahaki sefer başka bir bisiklet ya da araba alabilirlerdi. Çingenelerin mallarını yenilemesi ya da takas etmesi *gadje* arasında Çingenelerin bütün mallarının çalıntı olduğu görüşünü güçlendiriyordu. Malların hızla el değiştirmesine bakıldığında, öbür ülkelerdeki yoksul halklardan çok, zengin Batılılar gibi davranıyorlardı. Aristokratik bir tavır ayrıca mal varlığının alın teriyle ve tasarrufla değil kolayca elde edilmiş gibi gösterilmesini gerektiriyordu ve nitekim tutumluluk ve çalışkanlık Çingenelere ait özellikler değildi.

Nicu'nun serveti artık komşulardan saklanamaz hale geldiğindeyse sanki önemsiz bir paraymış gibi davranılmaya başlandı. Nicu, bütün parayı barbuttan kazandığını ima etti. Çingene tarzı bu gösterişte bir ihtiyat payı da vardı. Bugün çok bol olan yarın hiç olmayabilirdi.

B. HERKES KENDİ TABAĞINA BAKAR

Yiyecek. Benim ziyaretim sırasında Arnavutluk'ta kıtlık olmamasına karşın, yiyecek ya da et tek tartışma konusu gibiydi. Yiyecek temin etmek ve bunları hazırlamak, günün büyük çoğunluğunda ev halkının dörtte üçünü meşgul ediyordu.

Evin tam karşısında Miş Mas, yani Et Et adında bir kasap dükkânı vardı. (Et, Arnavutça *Miş*, Romanca ise *Mas* demekti.) Jeta buradan alışveriş etmezdi. Miş Mas'ın sahibi, şakayla karışık el işareti yaparak onu dükkâna çağırır, Jeta da ona bağırırdı. *"Xinav to mas!"*, "Etinin üzerine sıçacağım!" Yüzünü buruşturup Miş Mas'ın etinin işe yaramaz, yani *bi laço* olduğunu söyler, yerel kasaba her gün lanetler yağdırarak, terliklerini çıkarıp topuklu parlak siyah şehir ayakkabılarını giyer, kasabadaki kapalı pazara gitmek için üç mil yürürdü. Orada eti koklayıp elleyebilir, hatta pazarlık bile edebilirdiniz. Jeta nasıl pazarlık edileceğini iyi biliyordu.

Beyaz fayanslar üzerindeki kanlı et parçalarını iğreniyormuş gibi dürtükler, her dürtüklemeden sonra bir yuh ya da hımm çeker, ya da yalnızca hayal kırıklığına uğramış gibi içini çekerdi. Etin böyle incelenmesinin hiçbir yararı yoktu, çünkü en azından benim eğitimsiz gözüme hepsi aynı görünüyordu. Hepsi de koyunun parçalarıydı. Beyinler, yumurtalıklar, bağırsaklar, iç yağları, değişik organlar, bezler, derisi yüzülmüş kelleler, sıska eklemler. Kasapta koyun derisi de bulunurdu, ayrıca yahni ya da belki tutkal yapmak için paça alabilirdiniz. Alabileceğiniz *mas*, yağlı, tel tel olmuş koyun ya da koç etinden ibaretti, biz de her gün bunu alıyorduk.

Jeta'mn gerçek yiyecek kabul etmediği sebzeler ve zümrüt tanesiymiş gibi tek tek incelenen yeşil kahve taneleri için de aynı inceleme işlemleri geçerliydi. En büyük ilgiyi koyun eti görürdü. Eve getirilince yıkanır, yağlanır, bin bir özenle terbiye edilir, çocuklardan çok daha fazla ihtimam görürdü. Bu kadar yoksul bir ülkede, gelişmiş ülkelerde adet olduğundan daha sık olarak, her gün masaya et koyabilmek, simgesel olarak çok önemliydi. Bu, birinin imkânlarını zorlayarak yaşaması gibi, statü belirten bir şey olabilirdi, ama Jeta için gücün ve hayatta kalmanın ifadesiydi.

Tüm Orta ve Doğu Avrupa'da insanların, zorluklarla geçen kıtlık dönemlerine ait taze anıları vardı ve zaman zaman yeni kıtlık işaretlerinin başgösterdiği oluyordu. (Bir süreliğine Arnavutluk'tan gelen neredeyse bütün haberler, yiyecek ayaklanmalarıyla ilgili gibi görünüyordu) Bu sürgit tehlike karşısında *gadje* stok yapmaya, Çingenelerse karınlarını tıka basa doyurmaya devam ederlerdi. Bir Arnavut ailenin evindeki günlük yemek fasulye çorbasıydı, belki her tasın üzerinde kalori olsun diye bir parça da yağ bulunurdu. Bence yeterli olmasına karşın, Jeta'nın gözünde bunlar çok gülünçtü. Hâlâ gelecek için alışveriş yapmıyor, her tarafı arayıp tarayarak pazarlık etme, para sutyeni ne kadar boş olursa olsun eve taze mal getirebilme becerisine güveniyordu.

Marcel, Balkanlar'ın öbür kısımlarındaki Çingenelerin, özellikle de Çingene çocukların alışveriş alışkanlıklarını anlatmıştı. Söylediğine göre, yiyecekleri başkaları için hiç de çekici olmayan bir hale getiriyorlardı. Yalnızca her şeye dokunmakla kalmıyorlar, kollarını ve kafa derilerini sanki bit varmış gibi kaşıyorlar, malı satın alıncaya ya da oradan kovuluncaya kadar kaşınmaya devam ediyorlardı. Bu bir çeşit haraççılık mıydı? Marcel'e göre bu keratalar yalnızca eğleniyorlardı. İşe yarar bir Roman atasözünü, *Te den, xa, te men, de-nash!*, yani "Ye-

mek bulunca ye, sopa görünce kaç" ı uyguluyorlardı. Jeta içinse, daha felsefi bir söz olan *Sako peskero charo dikhel*, yani "Herkes kendi tabağına bakar" sözü geçerliydi. Jeta'nın çocukları asla böyle yaramazlıklar yapmazlar, eğer yapacak olurlarsa, tokadı yerlerdi. Jeta, tokat atmadan önce bazen o ünlü ve gereksiz sözünü de söylerdi: *İsi dili daba*, yani "Tokat burada da var."

Saatin daha dokuz bile olmamasına karşın, Jeta, ben ve oğlanlardan birkaçı öğle yemeğini taşıyarak Kinostudio'ya döndüğümüzde güneş ortalığı kavuruyordu. (Öğle yemeği günün tek öğünüydü, öncesinde ve sonrasında ekmek ve reçelle desteklenirdi.) Hava ne kadar sıcak olursa olsun ya da yükümüz ne kadar ağır olursa olsun, her zaman yürürdük. Şehrin dışındaki anayoldan otobüsler o kadar seyrek geçerdi ki, bütün duraklar, göz yaşartıcı bombayla dağıtılmaya çalışılan gösteriler gibi kalabalık olurdu. 1990'dan önce otomobil sahibi olmak yasak olduğundan neredeyse hiç özel otomobil yoktu, bu yüzden alışveriş yapmak için uzun mesafeler katetmek zorunda olan Arnavutlar, bir o kadar da duraklarda beklemek zorunda kalırlardı. İşlek yollar banliyölerde oturan insanlarla dolardı. Bazı caddeler üzerinde kafalarında beyaz fesleriyle çömelmiş oturan yaşlı adamlar, öğle yemeklerini yiyen ya da öğle uykusuna yatmış aileler tıka basa dolu otobüslerde yer bulmayı beklerlerdi. (Kimse bilet toplamazdı. Kimse bilete aldırış etmezdi.) Neredeyse, kullanılan otobüsler kadar, anayolun kenarına çekilmiş, satılabilir parçaları alınmış otobüsler de vardı. Bunlar, şimdi Tiran'da çok sayıda bulunan evsiz çocukların evi olmuştu.

Kinostudio'nun girişindeki çamurlu yola geldiğimizde, ortalıkta koşuşturup duran çocuklar bizi karşılamaya gelirdi. Otuz bir yaşındaki Liliana da çoğu zaman orada olur, nasıl göründüğüne aldırış etmeden çocukların yanı sıra hoplayıp koşardı. Elimizdeki bütün çantaları alır, bir o yana bir bu yana yalpalayarak onları neşeyle eve götürürdü.

Bir gün onun eve doğru gidişini izlerken, yük taşımaktan yorulmuş kollarımı sallamak için durdum. Civan ve arkadaşı Elvis benimle birlikte kalmışlardı, tepeden aşağıya inmeye başladığımızda Civan bana bir bilmece sordu. "Bir kız kardeşim var, bacakları yok ama koşar, ağzı yok ama ıslık çalar. Bil bakalım kim?" Parlayan gözlerle bana baktı, siyah kıvırcık saçlarını alnından üfledi ve yanıtımı beklemeye başladı. Bahtsız kız kardeşi hakkında böyle konuştuğu için onu azarladım, daha sonra Elvis bilmecenin doğru yanıtını verdi. "*Rüzgâr*!"

Dükaların evinin yanında, sakatlıkları yüzünden (bu sakatlıklara,

Liliana yeni doğmuş bir bebekken yaşlı bir kadın neden olmuştu) okula ihtiyacı olmadığı düşünülen Liliana dışında, tüm çocukların kısa bir süreliğine devam ettiği okul vardı. Lili, evlilik ya da annelik için de yeterli değildi. Lili'nin yumuşak bir doğası vardı, sabırlı ve çalışkandı, çocuklar arasında sevilirdi. Yalnızca çocuk gibi olduğu için değil, çocuğu olmadığı için de (bu yüzden yetişkin bir kadın olarak görülmezdi) çocuklar onu kendilerinden biri gibi görürlerdi. Harika bir *bori* olabilirdi. Ancak, tıs tıs konuşması ve aksak bacağı yüzünden Liliana'nın *dili* yani zihinsel özürlü olduğu düşünülüyordu. Aslında zihinsel özürlü değildi. Modernizm öncesi dünyada her yerde olduğu gibi, Arnavutluk'ta da fiziksel özür, zekâ geriliğinden ayrı düşünülmüyordu.

Liliana'yı bir kenara ayırmanın başka bir nedeni de iyi bir başlık parası getirmeyeceğinin ve kocasının ailesi tarafından aşağılanacağının düşünülmesiydi. Jeta ve Behçet'e göre bu kader, Tanrı'nın bir lütfuydu. Çingenelerin çoğu kızlarını ergenlik çağının başlangıcında kaybediyorlardı. Jeta, bana tek kızının evlenme olasılığıyla ilgili olarak "bunun konuşulması bile gereksiz," demişti. Eminim, benim de zekâ özürlü olup olmadığımı merak etmiştir. Lili'nin önünde gerçekçi bir biçimde konuşmuş, Lili de hiçbir alınganlık belirtisi göstermemişti. Bu annenin bir yabancıya zalimce gelebilecek dürüstlüğü, yalnızca Dükaların değil tüm Çingenelerin tipik bir özelliğiydi. Onlara göre acı veren gerçek değil, gerçeğin göz ardı edilmesiydi. Bu yüzden, vücudumuzun görevleriyle ilgili şeyler dışında (bundan şiddetle kaçınılırdı) hiçbir şey için nezaket kaygısı güdülmezdi.

Bazı öğleden sonraları Marcel ve Gimi'yle birlikte arabayla kasabaya dönerdim. Marcel, zamanının çoğunu, ilaç yapımında kullanılacak otları yetiştirmek ve ihraç etmek için bir Çingene kooperatifi kurmak gibi umut vaat etmeyen projelerin peşinden koşarak geçirirdi. Marcel her yere, pasaportunda *şoför* olduğu yazılan Gimi'nin kullandığı araba ile giderdi. O öfkeyle söylenip durarak telefon görüşmesi yapmaya çalışır ve olmayacağını bildiği şeyleri talep ederken Gimi, bir elçilik binasının, bir büronun ya da bir evin dışında sıcaktan kavrulan arabanın içinde beklerdi. Marcel, Arnavutluk'a son gelişinde etrafa saçtığı ve Arnavut arkadaşları tarafından satılan ya da "kaybolan" eşyalarını bulmaya uğraşırdı. Marcel araştırmalarında gün geçtikçe daha fazla kişiyle tanışıyordu, hiçbirinin de yapacak daha iyi bir işleri yoktu. (O yaz işsizlik

oranı %70'e yükselmişti.)

Tiran'daki Çingene maiyeti, özellikle de sürekli arabada bekleyen hizmetkârı Gimi nedeniyle Marcel'in nüfuzu hakkında oluşan kanı birçok bakımdan yanlıştı. Biz Arnavutların evlerinde olduğumuzda Gimi'nin dışarıda beklemesinin asıl nedeni yemekti. Saat kaç olursa olsun ev sahipleri kesinlikle yemek hazırlardı. Bu konukseverliği geri çevirmek olanaksızdı, ama benim için en kötü ihtimalle tatsız bir durum olan yemek Gimi için bir tehlike arz ediyordu. Çingeneler her yerde *gadje* tarafından hazırlanmış yemekleri yemekten kaçınırlardı, çünkü bu, neredeyse kuşkuya yer bırakmaz biçimde *mahrime* olmak demekti.

Marcel'in ne Arnavutluk'ta ne de başka bir yerde bir evi yoktu, birkaç hafta ya da birkaç gün sonra nerede olacağını kendi bile bilmezdi. Birkaç parça mobilya ve bir televizyondan ibaret olan çalınmış mallarıyla ilgili gülünç öfkesi ise bu yaşantısıyla karşılaştırıldığında oldukça tuhaf görünüyordu. Marcel öğle güneşinin altında kel kafasını sıvazlayarak nasıl olup da bu kadar aptalca davranabildiği konusunda kendi kendine söylenirdi. Yardımcıları Çingeneler ve Arnavutlar omuzlarını silkip ellerini kavuşturur, başlarını öne eğer, ama ona "Evet, nasıl?" diye sormaya cesaret edemezlerdi. "Eğer eşyalarımı Dükalarda ya da başka Çingene arkadaşlarda bırakmış olsaydım, hâlâ burada olurlardı," derdi Marcel. Bu doğruydu, Çingenelerin kendi aralarına kabul ettikleri birine karşı sadakatları Arnavutlar arasında pek görülmezdi.

Gimi'nin tam adı Palumb Furtuna, yani Güvercin Fırtına'ydı. Oldukça bilge biriydi, herhangi bir klişe sözle atasözü etkisi uyandırabilirdi, bu da Romanlar arasında oldukça yaygın bir yetenekti. Gimi'ye göre Arnavutluk halkındaki yozlaşmanın tek sorumlusu son diktatör Enver Hoca'ydı (neyin doğru neyin yanlış olduğu konusunda kendi törelerine bağlı kalmış olan Arnavutluk Çingeneleri bu yozlaşmadan etkilenmemiş *görünüyordu*). *"Jekh dilo kerel but dile hai but dile keren dilimata"* derdi Gimi, alnını güneşten yumuşamış direksiyona dayayarak. "Bir deli adam birçok deli adamın nedenidir, birçok deli adam da deliliğin..."

Gimi'yle birlikte arabada oturup beklerken caddedeki kargaşayı izledik. "Artık İtalyan kültürüne sahibiz," diye yorum yaptı, "ama yalnızca kötü kısmına." Kaos, Tiran'ın en geniş dörtyol ağzında, Skanderbeg Meydanı'nda suçtan daha kolayca gözlenebiliyordu. Burada şeh-

rin yalnızca dört tane olan trafik ışıkları, bir önceki gece eğlenceden kalmış bitik fenerler gibi kabloların ucunda sallanıp duruyordu. Bozuk ışıkların altında otobüsler, birkaç araba, motosikletler, bisikletler, at arabaları en kısa gelen yolu seçerek meydanı geçiyorlardı. Kendilerini trafik polisliğine atayan birkaç polis meydanda aşağı yukarı dolaşıyor, hemen para verebilecek gibi görünen kişileri gözlerine kestirip ceza kesiyorlardı. Neyin kurallara uygun olduğunu ya da neyin ceza gerektirdiğini gösteren herhangi bir trafik işareti yoktu. İyi bir şoför olan Gimi muntazaman durduruluyordu (onun ya da Marcel'in arabası diğerlerine göre daha iyi durumdaydı, dört kapısı da orijinaldi). Gimi, "vergi" dediği bu cezalardan (her seferinde farklı miktarlar olurdu) artık şikâyet etmiyordu. Hemen kenara çekilmeleri gerektiği halde durdurulmayan çok sayıda sürücü vardı; insanlar içkili araba kullanıyorlardı, ama asıl sorun bütün bunların herkes için yeni olmasıydı. Birçok köşede korkunç biçimde birbirine girmiş eski araba enkazları vardı, bunlar hiç de belediyenin oraya koydurttuğu ihtar mahiyetindeki hurdalara benzemiyordu.

Yol kenarlarında, yolun ortasında sarhoş ya da ayık bir sürü insan vücudu uzanıyordu. Gidecek hiçbir yer yoktu, bir şey yapmaya çalışmak hem çok zor, hem çok tehlikeliydi. Öte yandan, geçen yıla kadar bütün meydan ve bulvarların sessiz, boş ve düzenli olduğu bir yerde trafik yeni ve eğlenceli bir şeydi. İnsanlar durup trafiği izliyorlardı.

Gimi ve ben de onlar arasındaydık. Tiran'dan çıkan bir yol üzerinde Marcel'i beklediğimiz bir gün, önümüzden kalabalık bir erkek topluluğu geçti. Plastik hortumlar, metal borular, sopalar ve bahçe araç gereçleri taşıyorlardı. "Eşkıyalar," dedi Gimi ben fotoğraf makinemi onlara doğrulturken. Oysa Arnavutluk'ta herhangi bir kimse yarı zamanlı eşkıyalık yapabilirdi, çünkü bunlara benzer zararsız alet edevatı her yerde görebilirdiniz.

Arnavutluk'ta, Geg ve Tosk düşman kabileleri arasında Korsika'dakilere benzeyen, uzun yıllar süren bir kan davası vardı. Hoca'nın yönetimi altında insanlar savaşmaya korkuyorlardı, ama kan davaları Hoca'dan kısa süre sonra geri gelmişti. ("Göze göz dişe diş" deyiminin Arnavutçadaki karşılığı *kokë për kokë,* yani "kelleye kelle"dir.) Doğu Bloku'nda her yerde olduğu gibi burada da polisler güçlerinden emin değildi. Sınırlı güç kavramıyla kafaları karışmış olan polisler genellikle hiçbir şey yapmazlar, hırsızların minnettarlığından yararlanarak en iyi şekilde yaşamaya çalışırlardı. Tiran'da Skanderbeg Meyda-

nı'nda ve Şehitler Bulvarı'nda nöbet tutan siyah botlu İtalyan askerleri Arnavutluk yurttaşlarını değil ülkeye gelen dış yardımları korumakla görevliydiler. Sonuç olarak, domuz yağıyla pişirilmiş fasulye çorbasını bizimle paylaşan okumuş aile gibi pek çok Arnavut aile kendi kendilerini koruyordu. O yaz, bir evin döşemelerinin altında saklı olduğu söylenen paraları bulmak için yedi aylık bir bebekle birlikte beş kişilik bir aileyi öldüren yirmili yaşlardaki iki kardeş kalabalığın ortasında asılmıştı. Oğlanların ailesi bile hak yerini buldu diye düşünüyordu.

Marcel'in birçok Arnavut arkadaşı vardı. Bir aileden özellikle çok hoşlanmıştım, ilk zamanlar evlerine sık sık uğruyordum. Evlerinde kitaplar ve sessizlik vardı, kasabada yaşıyorlardı. Önceleri burada kendimi Kinostudio'nun karmaşasından uzaklaşmış hissediyordum. İki yaşlı insan, orta yaşlı iki oğulları ve iki kız torunları gül bahçesi içinde üç odalı bir evde yaşıyorlardı. Yaşlı adam her gittiğimde bana bu bahçeden bir gonca verirdi. İki zayıf kız bitkin bir biçimde tabakları sofraya taşır, sonra da kaldırırlardı. On dokuz ve yirmi yaşlarında olmalarına karşın eski siyah giysili büyükannelerininkine benzer dişleri vardı. Birkaç tane kalmış olan gri-sarı renkteki dişleri, yaşlı insanların ayak parmaklarındaki tırnaklar gibi pul pul olmuştu. Bu kızlar, sanki hiçbir gelecekleri (gelecek *işte* buydu) olmadığını biliyorlarmış gibi hareket ediyorlardı, onları gören hiç kimse de bunun tersini iddia edemezdi. Üzerlerinde yaşama ait hiçbir iz yoktu, hiçbir yere kaçamazlardı. Bütün gün, koltukta bağdaş kurup oturarak kahve tanelerini öğüten büyükbaba da manzarayı tamamlıyordu. Babaları ise kızlarına *dilia* oldukları için değil burası Arnavutluk olduğu için bakıyordu. Kızlar eğitimli ve iyi huyluydu, ama hiç iş yoktu, şu anda hiçbir erkek de bir kadına bakamazdı, babalarının onlar için yapabileceği hiçbir şey yoktu. Aile, haberleri izleyerek kendine eziyet ediyordu. Hayat başka yerdeydi. Eski Yugoslavya'daki savaş bile olumlu görünüyordu. En azından *yapacak* bir şeyleri vardı.

Bir süre sonra bu ziyaretler içimi sıkmaya başladığı için o eve gitmeyi bıraktım. Orada beni cezbeden sessizliğin aslında, acı bir yorgunluk ve Arnavutluk'ta geçmişteki, şimdi ve gelecekteki yaşantıya duyulan dehşetli bir kızgınlık olduğunu anlamıştım. Bu anlaşılabilir bir şeydi, ama gene de, yalnızlığa ve onun kederli hizmetkârlarına hiç şans tanınmayan bir yere, Kinostudio'ya dönmek rahatlatıcıydı.

Sekiz metrekarelik bir alanda çocuklar, tavuklar ve kurusun diye etrafa asılmış çamaşırlar. Dükaların hayatı avluda geçerdi. Özellikle de kadınların hayatı. Jeta hariç hiçbir kadın, ekmek almak, dışarıda yemek pişirmek için tüpgaz almak ya da akşamları işlerini bitirdikten sonra bir arkadaşa ya da kız kardeşe gitmek dışında avludan çıkamazdı. Zaten oldukça meşguldüler.

Ajsi bori lachi: xal bilondo, phenel londo, yani "Gelin dediğin tuzsuz yemek yiyip tuzlu olduğunu söyleyendir." Nasıl iyi bir gelin olunacağına dair bu Slovak atasözüne benzer birçok öneri vardı. Alçakgönüllülük ve itaatkârlık kesinlikle çok önemliydi, ama genellikle bu kızlar *çalışıyorlardı*. Sabahları yaklaşık beş buçuktan itibaren, gün onlar için bir görevler silsilesiydi, en büyük yük de genç gelinlerin, Viollca ve Mirella'nın omuzlarındaydı. Bu kadınlar hiçbir zaman kendi adlarıyla ya da "hanım" (*romni*) diye çağrılmazlar, kocalarından hiçbir sevgi sözcüğü, çocuklarından da "anne" (*daj*) sözcüğünü duymazlardı. Herkes onları *boria* yani gelin diye çağırırdı, sorumlu oldukları kişiler de evin erkekleri değil, Jeta'ydı. Bu yüzden, erkeklerin tembellik yapmasına karşın burada tam bir anaerkil düzen vardı. Tek korku uyandırabilecek kişi Jeta'ydı. Erkeklerin hiçbir şey yapmaması kısa bir süre sonra bana bir ayrıcalık gibi görünmekten çıkmış, onları çocukların düzeyinde görmeye başlamıştım.

Kızlar, erken uyandırılma yolundaki ricalarımı duymazdan geliyorlardı. Kendimi onların ritmine göre programlamaya çalışıyordum, ama vücudum güneşten önce uyanmak istemiyordu (çalarsaatimi de kuramıyordum, çünkü yalnızca kızların çalışmasını izlemek için bütün çocukları uyandıramazdım). Doğru dürüst uyuyamadığım bir gece, ben hâlâ uykuya dalmaya çalışırken, *boria* karanlıkta kalkıp güne başladı. Viollca ve Mirella (Lela diyorlardı), herkesten hatta Dritta ve *khania*'dan yani horozlardan bile önce kalkıyorlardı. Avluda sessizce dolaşıyor, avlunun iç duvarlarından biri boyunca düzenli olarak yerleştirilmiş odunlardan alıyorlardı. İsli ışıkta, ne çok güçlü ne de zayıf olan, her zaman aynı şekilde yanan ateşlerini yakıyorlardı. Eski bir yağ bidonundan tenekelere su dolduruyor, sonra da bu tenekeleri yanan odunların arasına yerleştiriyorlardı. Gaz vardı, ama çok pahalıydı, bu yüzden de yalnızca Jeta yemek yaparken kullanıyordu. *Boria* ateşi, taşları birbirine sürterek yakmak zorundaydı.

Su ısınmakta iken kızlar, çok kirlenmemiş bile olsa her şeyi, battaniyeleri, halıları ve giysileri yıkamak için toplamaya başladılar. Her birinin avlunun farklı bir köşesinde kendi çalışma alanı vardı, orada tenekeden ince uzun çamaşır leğenlerini eski tahta bir kasanın üzerine koyarlar, sonra da ağır çamaşır tahtalarını birlikte leğenin içine yerleştirirlerdi. Çamaşır leğenleri ya diz hizasında ya da daha alçaktı, bu yüzden kızların ikisi de kamburları çıkarak, bellerini incitebilecek bir pozisyonda çamaşırları çitilerlerdi. Onlara dizlerini kırarak eğilmeleri için fısıltıyla yalvarmalarım da ürkek ve küçümseyici bakışmalara ve gülüşmelere neden olurdu.

Her biri, dolaptaki Parma kabından iri bir parça sabun koparıp leğene atardı. (Benim sabunum egzotik bir maddeydi, sanki dizüstü bilgisayarmış gibi şüpheyle karışık bir merak uyandırırdı.) Leğenlerin içine kaynar su dökerek karıştırmaya, gerçek bir ritüele başlarlardı. Saatlerce, trans halindeymiş gibi ritmik bir şekilde ovuştururlardı; işlerine arada sırada aç bir çocuğu doyurmak ya da yeterli miktarda kafein almamış kayınpederlerine kahve yapmak için ara verirlerdi. Çamaşırları öyle bir kuvvetle oğuştururlardı ki, görenler çamaşırların rengini akıtmaya çalıştıklarını sanırdı. Çamaşır yıkamak, giysileri, evi ve kendilerini temiz tutmak *boria*'nın en önemli göreviydi. Özellikle Dritta göründüğünde, yarışmacı bir ruhla çalışmaya devam ederlerdi. Her zaman ne yıkadıklarını akıllarında tutmalıydılar. Çocuklarınki gibi erkeklerin ve kadınların giysileri de ayrı ayrı yıkanmak zorundaydı. Bir leğen çocukları, bir leğen de bulaşıkları yıkamak için ayrılırdı. Aynı şekilde havluları ve çaputları da diğer çamaşırlardan ayırırlar, kullanılmış sabunu hiçbir zaman diğer leğene aktarmazlar, her zaman yeni bir parça sabun koparırlardı.

Dritta'nın öbür gelinlerden daha üstün olan konumu yalnızca en büyük oğlanla evli oluşundan değil, yaşından da (yirmi altı yaşındaydı) kaynaklanıyordu. Başka bir Çingene grubundan geliyordu, bir Kabuci'ydi. Bu, onun aleyhine olmalıydı, ama anlaşılan bazı yararları da vardı. İki gelinden de daha büyüktü, kendine daha güvenliydi, üzerinde kırsal bölgenin sıradan güzelliği vardı, Picasso'nun kalın dudaklı, amfora taşıyan köylü kızlarına benziyordu.

Dritta'da hiçbir incelik yoktu. Eğlence anlayışı insanları kızdırmaktan ibaretti. Kızları selamlamak için göğüslerini yakalar ya da bunu şakalarının arasında ilgi çekmek için yapardı. Bu hareket Dritta'ya özgü değildi (Amerikalı antropolog Anne Sutherland, benzer oyunlara

Boria: Lela ve Violica avluda çalışırken, Elvis (solda) ve Civan da yanlarında. (Kinostudio, Tiran, 1992)

Amerikalı Çingeneler arasında da rastlandığını söyler). Göğüsler, cinsellikten çok bebekle ilişkilendirilirler, bu yüzden vücudun üst kısmı onlar için özel bir ilgi alanı ya da utanç kaynağı değildir. Öte yandan vücudun alt kısmı, kirlenme ile ilgili Çingene düşünceleri göz önüne alınırsa oldukça tehlikelidir. Çingene kadınların çoğu uzun etek giyerler, pantolon giymeleri bile yasaktır. Bense bu göğüs mıncıklama olayına bir türlü alışamıyordum, Dritta da bu yüzden daha çok üstüme geliyordu. Bir gün beni oldukça öfkelendiren birkaç mıncıklamadan sonra Dritta'nın baldırına kuvvetle olmasa da (yalınayaktım) kızgınlıkla bir tekme attım. Bir süre boş boş baktıktan sonra suratını buruşturdu ve bir çocuk gibi ağlamaya başladı, bense bir yetişkin olarak kendimi kötü hissettim elbette.

Dritta'nın soytarılıkları, kocası Nicu ve kendilerini gizlemeye çalışmayan birkaç hayranı dışında herkesi sinirlendiriyordu. Kadınların hoşlanmadığı, erkeklerinse, onun etki alanına girebilmek için berbat şakalarına ve utanmazca taklitlerine gülmek zorunda kaldıkları sözde masumiyet dolu bir seksapeli vardı.

Meçkariler, belki de yüzyıllardır Arnavutluk'ta yaşıyor olmaları yüzünden Kabucilerin üstünde bir statüye sahiptiler. Ama Müslüman

olan bu iki halk arasındaki statü farklılığının daha dolaysız bir nedeni, Kabuci kızlarının parlak giysileri ve kıvrılarak yürümeleri olabilirdi. Jeta ortalıklarda yokken Dritta gerçek rengini gösteriyordu. Bir öğleden sonra beni annesine ve kız kardeşine gezmeye götürdü. Kız kardeşinin eteğinde iki küçük çocuk, kucağında da bir bebek vardı. Kinostudio'daki en kötü apartmanın beşinci katında oturuyorlardı; evdeki tek pencere yerinden oynamış, tehlikeli bir şekilde sokağa doğru sarkmıştı. İki kız kardeş karşılıklı çığlıklar attılar, dedikodu yaptılar, sigara içtiler ve kalçalarını arsızca kıvıra kıvıra dans ettiler.

Kendi isyankârlıklarıyla sarhoş olmuşlardı, yerde bağdaş kurmuş oturan, durmadan ritmik bir şekilde el çırpan yağlı saçlı anneleri de onları yüreklendiriyordu. Kimse, yıkılacak gibi duran pencereye doğru yalpalayan yeni yürümeye başlamış çocuklarla ilgilenmiyordu, kendi idrarının içinde mızırdanarak oturan bebeğe kimse aldırış etmiyordu. Sıska kızın daha fazla ağlamaması hiç şaşırtıcı değildi. Ağlamakla hiçbir yere varamayacağını kesinlikle öğrenmiş olmalıydı. Ayakaltında oldukları sürece çocuklara kaba davranıyorlardı.

Bazen insan, çocukları olduğu için bu kızları yetişkin kadınlarmış gibi algılama hatasına düşüyordu. Burada, bu annelerin kendi çocuklarını dünyaya getirmeye başladıklarında bile daha çocuk olduklarını anladım. (Dritta'nın çok sevdiği plastik bebekleri ve onların giysilerini öbür çamaşırlarla birlikte leğene atması bunun bir kanıtı olmalıydı.) Ama Çingeneler arasında genç hamilelik, Batı'daki genç hamilelikten farklıydı. Hamilelik, beklenen, istenen bir şeydi ve kendi görevlerini üstlenmeye hazır geniş bir ailenin üyeleri arasında gerçekleşirdi.

Jeta'nın kardeşi Xhemile (Mimi), Gimi ile evliydi, o yaz otuz yaşında büyükanne olmuştu. Jeta, *boria* ve ben bebeği görmek için davet edildik. Kinostudio'dan çıkmadan önce Jeta bana âdet dönemimde olup olmadığımı sordu, eğer öyleyse on günlük bebeği ziyaret edemezdim. Dritta'nın gelmeme nedeni de buydu. Kirlenmeye karşı çok ciddi önlemler almışlardı, âdet dönemindeki bir kadın *mahrime* sayılıyordu (Bense Dritta'nın birilerinin yeni doğmuş bebeğiyle pek ilgilenmediğini düşünüyordum). Kız ve bebeği Mimi'nin ailesinin evinde kalıyorlardı, bu süre içinde büyükanne (*puri daj*) ve büyükbaba (*puru dad*) da Gimi'lerde kalıyordu. Çingeneler arasında üç kuşağın birbirlerine böyle yardım etmesi yaygındı.

İki küçük oda da cehennem gibi sıcaktı, Temmuz'un ortasında ateş yakmışlar, pencerelerin hepsini koyu kırmızı bir kumaşla örtmüşlerdi.

Bu kadınlar, benim yan komşum olan İngiliz çiftin bebeklerini sarıp sarmalayıp oldukça soğuk bir havada onu dayanıklı kılmak için bahçede bıraktıklarını duysalar çok şaşırırlardı. On dört yaşındaki somurtkan, anemik görünüşlü genç anne, Mimi onu çağırırsa diye bacaklarını yatağın kenarından sarkıtıp oturmuştu. Arada bir gidip bebeğini besliyor, daha sonra da köşede yatan gürültücü canlıyla hiçbir ilgisi yokmuş gibi ağırbaşlı bir tavırla karyolasına dönüp oturuyordu. Gerçekten de yoktu. Onun işi bebeği beslemek ve bir an önce iyileşmekti.

Mimi, elbette bebeğin bakımını, yıkanmasını ve sıkıca kundaklanması görevini üstlenmişti. Annesi, bu evin sahibi olan *puri daj* da bebeğe nasıl bakılacağını gösterebilirdi. Mimi'nin annesi elli yaşındaydı, ama yaşlıydı, yorgundu, kamburu çıkmıştı ve kurumuştu (*puri daj* "yaşlı anne" demekti). Bebek bakım derslerini bu konuda bilgili olan Mimi'ye bırakmış, dışarıda yaşlı adamlarla birlikte sigara içiyordu. (Yalnızca yaşlı kadınlar sigara içebilirlerdi, yıllar süren aşçılık, temizlikçilik, annelik ve yemek bulma işinden sonra bundan büyük keyif alırlardı.) *Puri daj*, artık ev halkının bankası olmakla ilgilenmediği için sutyeninde ağızlık ve tütününü saklardı.

Yeni anne için öğrenecek çok şey vardı. Bebek, banyo yaptıktan sonra, evde hazırlanmış merhemlere ve safran sarısı, fena halde keskin kokulu bir toza bulanarak saatlerce ovalanırdı. Bebek sıkı sıkıya bir kundağa sarılır, bu yüzden kolları ve bacaklarını oynatamazdı, *kopanec* dedikleri kundak iğnelerle ve "kem gözler" den korumak için muskalarla donatılırdı. Mimi, benim kırmızı (kırmızı sağlığın ve mutluluğun rengiydi) eşarbımdan bir iplik çekip kundağın içine sıkıştırmıştı. Jeta bir avuç dolusu yeni kâğıt para vermişti.

Yeni anne lohusalığın keyfini pek çıkaramıyordu (bebeği gibi kendisi de kırk gün boyunca her şeyden uzak durmalıydı). Büyümesine gerek yoktu, ona yardımcı olan bir sürü insan vardı. Genç bir *bori* olarak yeteri kadar itaatkâr olduğu ve işlerini yaptığı sürece bir yetişkin haline gelmek için hiçbir nedeni yoktu, nasıl olsa vücudu gitgide bir yetişkinin vücuduna benziyordu.

Bebekler çok sevilirdi. Onlar *mahrime*'nin tersini, yani saflığı simgeliyordu. Örneğin bir kadının yaşlı bir adamın önünde yürümesine izin verilmezdi, bu neredeyse kirlenme kadar kötü ve saygısızca bir şey olarak kabul edilirdi. Oysa kucağınızda bir bebekle istediğiniz yerde yürüyebilirdiniz. Bebeklerle sürekli ve büyük bir özenle ilgilenilirdi, o kadar çok kundaklanır, açılır, banyo yaptırılır, tozlanır, yağlanır

ve yine kundaklanırlardı ki, bana bebeklere hiç huzur verilmiyormuş gibi gelirdi. Bir kez yürümeye başladıklarında artık daha büyük çocukların sorumluluğuna girer, adsız kalabalığın bir parçası haline gelirlerdi.

Çingeneler çocuklarına karşı (bebeklere değil) kaba davranırlardı, ya da bana öyle gelirdi. Onları her zaman kovarlar, onlara bağırır ve tokat atarlardı, ama bunların hiçbiri çocukları rahatsız ediyormuş gibi görünmezdi. Bu zalimce ya da alışılmadık bir şey değildi, korkutucu da değildi. Oyunları bile hoyratçaydı, örneğin Jeta sürekli küçük çocukların penislerini çekiştirirdi. Farklı bir tarzları vardı, kimsenin de buna itirazı yoktu. Çocuklar bizimkilerden dayanıklıydı, öyle de olmak *zorunda*ydılar (*o chavarro na biandola dandencar* yani "çocuk dişleriyle doğmaz" diyordu bir deyişleri) ve büyük Çingene topluluğunda sevgi, ilgi ya da güven kıtlığı da görülmüyordu.

Dritta'nın annesinin evindeyse farklı bir hava vardı. Jeta, Kabuciler hakkında kötü şeyler söylerken yalnızca ukalalık etmiyordu. Dritta'nın ailesi farklı standartlara göre yaşıyordu, ya da belki de bir standartları yoktu, bu yüzden de diğer Çingeneler için bir tehlike sayılıyorlardı. Dritta kabahat işlediğini biliyordu, kendi çocuklarının bu manzarayı görmesine izin vermemişti, üstelik Jeta'nın avlusunda hiçbir zaman aynı şekilde davranmıyordu. Benim onu böyle görmeme neden izin verdiğini merak ediyordum. Bağımsızlığını göstermek için olduğunu sanıyorum; Çingenelerle ilgili evrensel olduğunu kabul ettiğim ve "*boria*'nın hayatı" başlığıyla defterime kaydettiğim şeylerle dalga geçmek ve bunlara meydan okumak için yapmış olabilirdi. Hayat dolu olması, *O Babo* (Pop, yani Behçet) ve çocuklar dışındaki aile üyeleri gibi mutsuz olmamasından kaynaklanıyordu. Kocasını seviyordu, iki oğluyla kardeş gibiydi, iki genç *boria*'yı canından bezdiren isteklerin ve bu istekleri karşılamak için sürekli tetikte olmalarının onunla hiçbir ilgisi yoktu. Aslında iki genç *boria* ondan daha güzeldi, ama bunun farkında değillerdi, bu yüzden de kimse onların güzelliklerinin farkında değildi. Dritta kendinden memnundu. Ben de ondan memnun değil miydim? Ellerini küçük poposuna dayayarak bana hep bu soruyu sorar gibiydi. Benim yanıtımla pek ilgilenmediği belliydi. Dritta boş vakitlerini aynada kendisini seyrederek geçiriyordu. Bir pudra kutusundan büyük olmayan, pahalı, etrafı pembe plastik taçyapraklarla süslenmiş bir aynası vardı.

Bir sabah saat beş sularında, Dritta benim Mario'yla birlikte uyu-

duğum odaya girip tahta terliklerini takırdata takırdata bize doğru geldi. Bizim onu seyredip seyretmediğimize aldırmadan işe koyuldu. Divanın altından özel puro kutusunu çıkardı, içinden birkaç tek küpe, plastik bilezikler, saç tokaları, birkaç kirli ruj, bigudiler, kurdeleler, göz sürmesi, ip, bir teneke toz kına, ünlü bir Türk şarkıcının bir dergiden kesilmiş fotoğrafı ve en büyük sırrı olan küçük bir kavanoz cilt beyazlatıcı krem çıkmıştı. Modayı Dritta belirliyordu, diğer kızlar da onun sahip olduğu boya malzemelerine sahip olmaksızın bu yarışa ayak uydurmaya çalışıyordu (Dritta tipik bir ablaydı, hiçbir eşyasına başkasının el sürmesine izin vermezdi).

Avludaki hayat hiçbiri için eğlenceli değildi. Oraya çakılıp kalmış, dışarı çıkmalarına izin verilmeyen, içeride de, belki bir çekmece, belki bir köşeye saklanmış bir kutu dışında kendilerine ait bir yaşam alanları olmayan sözleşmeli hizmetçilerdi. Patronları Jeta'ydı, Behçet ise tanrılarıydı. Asla ona doğru bakmazlardı. Bu, Jeta'ya duyulan saygının gereğiymiş gibi görünse de aynı zamanda bir iffet göstergesiydi ya da bu nedenin altına gizleniyordu. Genç bir kadının, *sastro* yani kayınpederiyle fazla bir ilişkisi olamazdı. Evinde yaşadığı bu adamın doğrudan gözlerine bakmak bile münasebetsizlik kabul edilir, hatta sözü geçen suçu işleyen kız için bu olay, utancı ve ardı arkası kesilmeyen belaları da beraberinde getirirdi.

Yapılacak iş olmadığı nadir zamanlarda Lela ile Viollca kendi odalarından birine girer, kapıyı da kapatırlardı. Nuzi'nin müzik kutusunun kolunu çevirerek disko müziği çalarlar ve kendi küçük dans partilerini verirlerdi. Tüm Doğu Avrupa'da kızlar hâlâ erkeklerle değil birbirleriyle dans ediyorlardı, ama Dükaların evinde buna bile pek izin verilmiyordu. Birkaç kez bu kızlar kulübüne ben de çağrıldım, kızların inanılmaz çığlık ve bağırışları arasında Amerikan tarzı dans ettim (hiç zaman kaybetmeden aynısını onlar da yapabilmişlerdi). Lela bana, eski ama kullanılmamış, plastik tabanlı, şemsiye tepesine benzer yüksek metal topuklu ayakkabılarını gösterdi. Ben çok beğendiğimi söyledikten sonra onları tekrar çaputlara sarıp bir çantanın içine gizleyerek yatağın altında en dibe itti. Bu ayakkabıları giymesine izin verilmiyordu elbette, ama onları saklamaktan yasak bir haz alıyordu.

Normalde çok durgun olan Viollca, kendi odasında oldukça şakacıydı. Dritta'nın yaptığı haksızlıklar, konuşmak ve dalga geçmek için zengin bir malzemeydi. Viollca, yeşil gözlerinde şimşekler çakarak, ince ayaklarını, sanki bir öfke nöbetine tutulmuş gibi güm güm yere vu-

ruyor, daha sonraysa poposunu kapıya sıkıştırmış Dritta'nın abartılı bir taklitini yapıyordu.

Bir keresinde gene böyle bir eğlencenin ortasında odada beni şaşırtan bir kargaşa oldu. Sanki üstümüzden bir yarasa geçmişti de onu görmeyen tek bendim. Kızların korkusu, Behçet'in eve dönmüş olduğunu anlamalarındandı. Bu genç anneler, aniden müzik kutusunun sesini kısmak için aynı anda ileri atıldılar sonra birbirlerini itekleyerek elleri dizlerinde, başları önde nefeslerini tutarak yatağa oturdular. Behçet'in sesi kesilene kadar da öyle kaldılar.

Kızlar hep işbirliği içinde çalışıyorlardı. Bu, Dritta'dan ve yalnızlıktan korunmanın doğal bir yoluydu. Onların aynı top kumaştan yapılmış parlak sarı çiçekli elbiselerine karşılık Dritta kendi elbisesini aynı kumaşın kırmızılısından dikmişti. İki kumaş da Beno'nun İstanbul'dan getirdiği kamyonunun arkasından alınmaydı. Arnavutluk'ta pek fazla çeşit yoktu, ama renklerdeki farklılık belirgindi ve Dritta'nın kızlardan daha fazla ışıldadığının altını çiziyordu.

Boria arasındaki nefret, onlara işlerinde gayret veriyordu. Lime lime olmuş bütün tişört ve havlular canları çıkarılırcasına sıkılıyor, neredeyse kuru bir halde asılıyorlardı. Dört sıra halinde gerilmiş çamaşır ipleri üzerindeki çaputlar, mümkün olduğunca sanatlı bir şekilde diziliyor, avluyu üzerinden su damlayan kilim ve giysilerden (iç çamaşırları ve kadınların eşyaları diğerlerinin altına asılarak saklanır ya da erkeklerin görüş alanına girebilecek yerlerden uzakta tutulurdu) oluşmuş hoş bir labirente dönüştürüyordu.

Yedi sularında çocuklar uyanırlardı; horozlar, köpek yavruları ve Papín adlı kaz gibi onların da ana odaya girip O Babo'yu uyandırmalarından korkulurdu. Bunu önlemek *boria*'nın göreviydi. Sürekli olarak ellerindeki çaputları ve süpürgeleri sallayıp hayvanları kışkışlar, çocukları ise sıcak kahverengi ekmek dilimlerinin üstüne sürülmüş topak topak incir reçelleriyle sustururlardı.

Boria tomrukları taşıyıp yeni bir ateş yakardı, bu ateşin Jeta'nın marketten dönüşüne kadar güzel ve sıcak bir ateş olması gerekirdi. Kızlar, gerekli bütün malzemeler bulunduğunda, un, süt, şeker ve domuz yağından yapılan tatlı, katmanlı, pizza şeklinde *mariki* adı verilen bir hamur hazırlarlardı. Ama alışverişe giden tek kişi ve başaşçı Jeta'ydı. Eğer kasap yapmayı ihmal etmişse, Jeta kendi elleriyle koyunun derisini tek başına yüzerdi. Özel satırıyla eti tek başına parçalara ayırırdı.

Hazırlığın en uzun süren kısmı ise etin deliler gibi yıkanmasıydı. Genç kadınların kotları ovaladığı gibi Jeta da parça parça kesilmiş eti yıkayıp ovalardı. İkide birde *pani nevi* yani temiz su diye bağırır, kirli su dökülür, et yeniden ovuşturulmaya başlanırdı. Tüm bu karmaşık işlemler bir de gözetilmesi gereken batıl inançlar yüzünden uzardı. (Jeta süpürgesine tükürmüştü. Niye? Çünkü ayaklarımın altını süpürmüştü. İlk uyarısının dikkate alınmadığını gören Jeta bu kez, eğer ben de tükürmezsem bütün çocuklarımın ömürleri boyunca kel kalacağını söylemişti.)

Avluyu hortumla yıkamak iyi bir işti. Leğenler dolusu kullanılmış sabun köpüğü bahçeye yayıldığında, hayvanlar ve çocuklar neşeyle etrafa kaçışıyor, en küçük oğlan olan Spiuni bir o yana bir bu yana koşuşturuyor, su topuklarına değdiğinde gözlerinde yaşla mutlu çığlıklar atıyordu. Her şey yıkanmalıydı. Yerler, basamaklar, duvarlar. Evlerin içi de elbette.

Kimse, özellikle de kadınlar işlerin hepsini kendilerinin yapmasını haksızlık olarak görmüyordu. Gündelik işlerinin yanı sıra bir de, erkeklerin onlar için çıkardıkları işleri, örneğin yerleri küllük yerine kullanmaları yüzünden ortaya çıkan ek işleri de yaparlardı. Bu kapalı dünyada kendilerini kurban gibi de hissetmezlerdi. Tam tersine, sınırsız bir işsizliğin olduğu bu dünyada belli bir rolleri olmasından dolayı kendilerini iyi hissederlerdi. Daha kötü durumda olan, işsiz ve sıkıntılı erkeklerdi. Romanlar arasında her yerde, Romanya'da, Bulgaristan'da, Çekoslovakya'da, Macaristan'da, hatta bu yerlerden mülteci olarak gelen, kadınları ve çocukları dilenmeye giderken Polonya'nın tren istasyonlarında birbirlerine yanaşıp şekerleme yapan erkekler arasında bile durum aynıydı. Romanlar arasında kadın ve erkek arasındaki eşitsizlik *gadje* arasındaki eşitsizlikten daha fazlaydı, Arnavutluk içinse bu durum yalnızca İslam diniyle açıklanamazdı.

Kendilerini Müslüman diye tanımlasalar da bu seçimin o bölgeye özgü bir önemi vardı. 1967'de Arnavutluk'ta yapılan "kültür devrimi"nden sonra din kesinlikle yasaklanmış, komünist dönemde bile dinin bu bölgede hoş görülmesine karşın, devrimden sonra bölgede din diye bir şey kalmamıştı. Müslüman olup olmadıklarını ilk sorduğumda Dritta, Nicu'ya dönüp şöyle demişti: "Neyiz biz?" Hiçbiri camiye gitmemişti, dua da etmemişlerdi, etrafta hiç Kuran yoktu. Erkekler sünnetliydi, ama kimsenin bunun için bir acelesi yoktu. Genellikle operasyon erkekler on iki yaşına geldiğinde yapılırdı, ya da ergenlik-

ten hemen önce, ama elli yaşındaki O Babo duyduğum kadarıyla sünnetli değildi.

Bir şafak vakti oğlan çocukları tarafından uyandırıldım. Mario, Walther, Spiuni ve gözleri kocaman olmuş Civan bir şeyden kaçıyormuş gibi yatağıma tırmandılar; dilekleri hiçbir zaman geri çevrilmeyen bir konuk olarak onları orada sonsuza kadar saklayabileceğimi düşünmüşlerdi belki de. Onları bu kadar korkutan neydi? Yan odadan korkunç çocuk çığlıkları geliyordu. Civan'ın en yakın arkadaşı Elvis sünnet oluyordu.

Çingenelerin dinsiz olduğu, bölgede geçerli olan dini, işlerine geldiği kadarıyla benimsedikleri, zulümden korunmayı ve bu dinin üyesi olmanın getireceği faydalardan yararlanmayı umdukları söylenirdi. Bu doğruydu. Her şeyden önce, Çingenelerin kiliseye girmesi sık sık engellenmiş, vaazları dışarıdan dinlemeye zorlanmışlardı. Ama bunun bir başka nedeni de öbür uluslar gibi dine ihtiyaç duymamalarıydı. Kinostudio'daki Çingenelerin, ileri sürdükleri gibi Müslüman olmalarının onlar için ne anlam ifade ettiğini bilmek olanaklı değildi. Kadınları namusluydu, uzun etekler giyiyorlardı, ama bu her yerdeki "terbiyeli" Çingenelerin geleneklerinden biriydi.

Arnavutluk'a gitmeyi istememin bir nedeni de, yalıtılmışlığın buradaki Romanları, dışarıdaki kardeşlerinden farklılaştırıp farklılaştırmadığını, farklılaştırdıysa bunun nasıl gerçekleştiğini öğrenmekti. En azından inanç konusunda New Jersey'de tanıdığım Çingenelere çok benziyorlardı. Önceden nasıl olduğunu bilmiyorum, ama Arnavutluk'ta artık dindar bir kültür yoktu. Çingenelerin batıl inançları vardı, ruhsal yaşantıları animizmin, deizmin, ataların hayaletlerinden korkmanın ve ihraç edilmiş bir dinin, (burada İslam) karışımından oluşurdu. Resmi dinin, özellikle de monoteizmin hiçbir önem taşımaması, kişisel sorumluluğun burada kültürel bir değer olarak neden görülmediğini de açıklıyordu. Resmi bir dinin yokluğu belirgin bir özellikti, ama onun yerini dolduran güçlü bir kabile anlayışı vardı.

Çingenelerin de sıkı sıkıya sarıldıkları inançları vardı. Bunlar görünmez bir güçten değil, gruptan kaynaklanır, en iddialı köktencinin inançları gibi kesin ve sorgusuz biçimde saygı görürlerdi. Bu inançlar, gruba, kişiye ve grubun şöhretine leke sürülmesini önleyen, sıkı sıkıya birbirlerinin içine geçmiş birtakım koruyucu tabular ve davranış kalıplarıydı. Bunlar Romanlığın, Çingeneliğin temelini oluşturuyor, zulme ve her türlü değişime dayanma, her şeye rağmen Roman kalma konu-

sunda dünyanın her yerindeki Çingenelerin sahip olduğu o olağandışı yeteneği ayakta tutuyorlardı. Çingene erkek ve kadınları arasında olduğu gibi *gadje* ve Çingeneler arasındaki ilişkiler de sıkı sıkıya kurallara bağlı ve kısıtlıydı, bu gelenekleri yaşatma yükü de çoğunlukla kadınların omuzlarındaydı. Vücudun bölümleri simgesel olarak birbirinden ayrılırdı, bir şey yıkamanın ve kullanılan dilin, kirleri arıtmanın ya da sofrada tuzu istemenin çok ötesinde simgesel olarak zengin bir değeri vardı ve Çingeneler arasındaki bu kodlar Tiran'dan Tyneside'e, Tyneside'den Tulsa'ya kadar varlığını sürdürüyordu.

Lela ve Viollca'nın bir sürü işi vardı, hepsi de işlerin en kötüsüydü, bu yüzden onların işlerinden biri haline geldiğimde çok üzülmüştüm. Onların odalarından birinde her gün beni yıkıyorlardı. Ev işi yapmam engellendiği gibi, kendi kendime yıkanmama da izin verilmiyordu. Yalnızca konukları olmam dolayısıyla değil, Arnavut mikroplardan ve bunlarla savaşmaktan da kendilerini sorumlu tutuyorlardı. Karşı koymanın hiçbir yararı yoktu.

Şafağın ilk ışıklarında, gizlilik içinde, çocukları ve kendileri için yaptıkları gibi benim için de su ısıtıyorlar, biri tenekeden su dökerken öbürü de beni bir aşağı bir yukarı sabunluyordu. Ovalamakta çok gayretli, bazen de kabaydılar. Bir kez tüm dikkatlerini yaptıkları işe verdiklerinde, gözüme sabun kaçırsalar bile sızlanmama kulak asmıyorlardı. Her zamanki gibi yaptıkları işin hakkını vermekten başka bir şeyle ilgilenmiyorlardı.

Ancak onlarla yakınlaştıktan sonra yıkanma sırasında gülüp eğlenmeye başladık, iki kız da bana karşı olan çekingenliklerini yenmişlerdi. Vücudumu görünce büyülenmişlerdi, aynı temel kadınsı özellikleri taşımasına ve hemen hemen aynı renkte olmasına karşın, benim vücudum onlarınkinden tamamıyla farklıydı. Çoğu Çingene kadın gibi *boria* da kısa boyluydu. 1.50 boylarındaydılar ve koltukaltlarından dizlerine kadar vücutlarında neredeyse hiçbir girinti yoktu. Küçük göğüslü, kısa bacaklı ve erkekler gibi dar kalçalıydılar. Ayakları gülünç denecek kadar küçüktü. İki kız da inanılmaz ölçüde kıllıydı, inanılmaz diyorum, çünkü iki kız da çocuk gibi görünüyordu.

Onların merakını asıl uyandıran benim göğüslerim olmuştu, sanki ilk kez yakından göğüs gören oğlanlara benziyorlardı. Hiç tereddüt etmeden doğruca incelemeye koyuldular. Elleyip dikkatlice sıktılar ve

çok ileri gitmemeleri gerektiğini düşünerek biraz mırıldadılar. Ne yapıyorlardı? Benimkilerin onlarınkinden daha farklı bir dokusu olduğunu mu düşünmüşlerdi?

Bu dokunuşların cinsellikle uzaktan yakından bir ilgisi yoktu. Benimle ilgili olan ve onlardan farklı olan her şeyin envanterini çıkarıyorlardı yalnızca. Büyülenmişlik ve gözlerine inanamama. Hiç düşünmeden kendi göğüslerini de elbiselerinden dışarı çıkarmışlar, benim acayipliğimin kanıtı olarak sergiliyorlardı. Bu kadınlar benden on iki on üç yaş gençti, ama hiçbir zaman sutyen takmadıkları ve yıllarca çocuk emzirdikleri için göğüsleri, vücutlarına asılmış yassı üçgenlere benziyordu, göğüs uçlarının rengiyse solmuştu. Bu göğüslerde mahcup bir doğallık vardı, cinsel bir karakteristikten çok birer yumruyu çağrıştırıyorlardı, tuhaf ve güzeldiler. Sanki daha tam bir kadın olmadan hatlarının yuvarlaklaşması ve olgunlaşması durmuş, daha çocukken ve gelişimlerini tamamlamamışken yaşlanmaya başlamışlardı. Evet, *boria* yaşlı kızlar gibi görünüyordu.

Dükaların evinde aşırı miktarda sabun olmasına karşın, çocuklar her zaman sokak çocuğu gibi görünüyorlardı. Güne temiz başlıyorlar, ama oyun oynamasına izin verilen her çocuk gibi kısa bir süre sonra kirleniyorlardı. Çoğu Çingene topluluğunda, özellikle çocukların giysilerinin lime lime olması kirli görünümlerini daha da pekiştiriyordu. Nedendir bilinmez Çingeneler bu giysileri hiç onarmazlardı, genellikle her yerde durum böyleydi.

Çingeneler gibi çoğunluğu yoksul olan bir halkın, aralarında yaşadıkları, yama yapmada ustalaşmış köylülerden öğrenerek yama yapacakları, dikiş dikecekleri ya da giysilerin işe yarar kısımlarını değerlendirecekleri düşünülebilir. Oysa temizlik, özellikle de simgesel temizlik çok önemli olmasına karşın, düzenli bir görünüm o kadar da önemli değildi. Kızlar düzenliydiler, öyle de olmaları bekleniyordu zaten, ama etek uçlarını bile bastırmazlardı. Çingenelerin çoğu, özellikle de erkekler temiz görünmek isterlerdi, oysa çocuklar ve yetişkinler genellikle çaputlar içinde gezerlerdi. Yemek için alışveriş yapan Jeta gibi, gereken şeylerin gerektiğinde bulunabileceğine dair içgüdüsel bir inançları vardı.

Kino'da giysileri onarmaya karşı çıkmak, Çingeneler arasındaki bir geleneğin, pejmürde bir görünüşün yararlı olabileceğine inanmanın, izini sürebileceğimiz tek göstergeydi. Bu görüntü *gadje*'de korku uyandırabilir, böylece onları saygılı ya da korku dolu bir mesafede tu-

tabilirdi. Bu düşünce elbette geri de tepebilirdi. Tüm yabancı düşmanlıkları bir şekilde kirlenme korkusuyla, esmer bir ten, dışkı ve gece ile temsil edilen hastalık ve kirlenmeyle bağlantılıdır.

Yırtık pırtık bir görüntü acıma duygusu da uyandırabilirdi, bu da küçümseyen bakışlarda görülen duygusallıktan yansırdı. Çingeneler, nemli gözlerle kendilerine bakan *gadje*'ye güler, ama onların paralarını almaktan mutluluk duyardı. Bazı dilenciler elbette dilenmek zorundaydılar, ama çoğu için, özellikle de çocuklar için bu ek bir gelir kaynağı, biraz cep harçlığı toplama şansı, aynı zamanda para veren beyazdan kendini gururla yalıtmış olmanın kanıtlanmasıydı. Dilenmenin kendisi olmasa da bu davranış, ne çocuklarının *gadje*'ye karışmasını ne de kolay incinen insanlar olmasını isteyen yetişkin Çingeneler tarafından yaygın biçimde yüreklendirilirdi. Tiran'daki Çingeneler hiçbir durumda dilenmezlerdi. Bu işi yapanlar, Jevgler diye anılan zavallı gruptan olan, kasabanın merkezinde yaşayan evsiz çocuklardı.

Giysiler genellikle büyüklerden daha küçük olanlara geçmezdi, ilk sahiplerinin ellerinde bile çok dayanmazlardı, her şeyden önemlisi kirlenmeye neden olabilirlerdi. Dünyanın pek çok yerinde, ölen Çingene'nin giysileri sahip olduğu öbür eşyalarla birlikte yakılırdı. (Amerikalı sosyolog Marlene Sway'in anlattığına göre, bunun için uygun bir yol daha vardı. Çingeneler bu giysileri kuru temizlemecilere bırakırlar, bir daha da almazlardı.) Çingeneler yeni giysileri tercih ederlerdi, ama ben Kino'da ikinci el giysilerin de rağbet gördüğünü keşfettim. Dükalardan ayrılırken, yanımda ağırlık yapacak hiçbir şey kalmamıştı. Tişörtler, etekler, saç fırçaları, makyaj malzemeleri, saç tokaları, hatta ayakkabıları bile kızlara, özellikle de Dritta'ya vermiştim. Bunu, Dritta'yı öbürlerinden daha çok sevmemden dolayı değil, içlerinde en kararlı, en büyük baş belası o olduğu için yapmıştım. (Eşit bir dağıtımın ben ayrıldıktan sonra düzeltileceği açıktı.) Geçen sonbaharda, dinsel amaçlı bir Amerikan derneği Kino'daki Çingenelere, çok ihtiyaç duydukları paltolarla birlikte bir yığın ikinci el giysi getirdiğinde, bunların çoğunu satmışlardı.

Geleneksel Çingene erkeklerinin çoğu gibi, Jeta'nın babası Şerif de, hava ya da durum ne olursa olsun hep aynı takımı giyerdi. Giyilen takım, lime lime olana ve değiştirilmesi gerekene kadar kullanılırdı. Bu alışkanlığa çoğu Çingene erkeğinde züppece bir giyim zevki eşlik ederdi. Gösterişli kesimleri, sallanıp duran uzun yakaları, parlak, çizgili ya da puantiyeli kumaşları severler, şapka giymekten hoşlanır, kös-

tekli saat kullanır, bıyık uzatıp bir sürü altın takı takarlardı. Takım, giyilmekten ve yağdan parlamaya başladığında, bu hoşlarına giderdi. Zengin olsalar, iki renkli boyası, arkada mücevherleri olan, Polonya'da eskiden kullanılan, Britanya ve Fransa'da hâlâ kullanılan aşırı süslü karavanları andıran, pezevenklerin kullandığı türden arabalar satın alırlardı. Parlak renkleri sevmeleri, gösterişe meraklı olmaları, bu gösteriş düşkünlüğünün altından başarıyla kalkmaları bakımından, beyaz adamlar tarafından kendileri gibi uzun süre köle olarak kullanılan Afrika kökenli Amerikalılara benziyorlardı.

Yine siyah Amerikalılar gibi, haklarında oluşan çok yaygın, iftira denilecek türden kalıplaşmış düşünceler yüzünden acı çekmişlerdi. Tembel ve işten kaçan insanlar oldukları düşünülmekteydi. Gerçekte Çingeneler her yerde, komşularından daha çalışkan olmasalar da daha enerjiktirler, çünkü her zaman hızlı davranmaları gerekmiştir. Doğru olan bir şey varsa, düşük ücretli düzenli işlerden genellikle uzak durup daha bağımsız ve esnek işleri tercih ettikleridir. Kinostudio'daki sabunlu avluda üst üste yığılı duran Stanbuli fırınları bunun bir kanıtıydı, burada "işe yaramaz" sözcüğü daha çok müşterilerle ya da belki de beyaz fırınlarla ilgili bir deyim olabilirdi.

D. KONUŞMAYI ÖĞRENMEK

Marcel gibi dilbilimcilerin Romancayı neden bu kadar çok sevdiklerini anlamak hiç de zor değildi. Jan Yoors da bu dilden ve yaşamdan büyülenmişti. On iki yaşında Antwerp'teki burjuva evinden ayrılmış, ailesinin izniyle bir grup göçebe Lovara Çingenesiyle gezmeye başlamıştı. Yoors onlarla birlikte gezerek ya da konaklayarak altı yıl geçirmişti, 1940'ta onları terk etme zamanı geldiğinde üzüntüye kapılmıştı.

> Artık kendimi, havadan sudan konuşmalar için elverişsiz olan yabani, eski "Romanca" ile ifade edemeyecektim. Romanların etkili, şiirsel, esnek ifadelerini, yaratıcı kıssalarını kullanamayacak, bu dilin sınırsız yoğunluk ve üretkenliğinin keyfini çıkaramayacaktım. Yaşlı Bidşika bir kez bize, Roman dilinin büyüsü, ağırlığı ve katışıksız yoğunluğuyla dolunayın gökten yere indiriliş efsanesini anlatmıştı. İnsanın buna inanası geliyordu.

Roman bir aileyle birlikte yaşamanın bana onların dilini öğrenme şan-

sı vereceğini düşünmüştüm. Oysa Dükaların bir konuğu olduğum için, Romanların görgü kuralları yüzünden herhangi bir şey yapmaktan alıkoyuluyordum. Yararlı bir şey yapmak için her ayağa kalkışımda *Beş!* yani "Otur!" denilerek engelleniyordum. Bu anlamda diğerlerinin arasında fahri bir erkektim, örneğin kadın ve çocuklardan önce erkeklerle birlikte yemek yiyordum. Kadınlar çalışırken oturup seyrediyor, eskizler çizip defterime notlar alıyordum. Okumak diye bir şey olamazdı. Okuma eylemi Dükaları endişelendiriyordu. Açık bir kitap gördüklerinde şaşkın bir ifadeyle *So keres?* (Ne yapıyorsun?) derlerdi. Sanki herhangi bir sessizlik ya da durgunluk, dermansızlığın ya da depresyonun işaretiymiş gibi bana çoğunlukla *Çindilan?* (Sıkıldın mı, yorgun musun?) diye sorarlardı. Göçebe olan ya da bir zamanlar göçebe olan toplulukların çoğu gibi Çingeneler de okumakla ilgilenmezdi. Okuryazar Romanlar bile (ki her yerde azınlıktaydılar) hiçbir şey okumazlardı.

Lili bir *bori* değildi, bu yüzden çamaşır ya da bulaşık yıkamazdı, bütün testileri ve düzinelerce gazoz şişesini taze içme suyuyla doldurmakla, kahve kavurup öğütmekle görevliydi. Etrafa yaydığı kahve kokusuyla, yanıma gelip avludaki basamaklardan birine oturur, ayakucuna da teneke bir tepsideki kahve tanelerini koyardı. Elinde neredeyse

Akşam yemeğinden önce bir şakaya gülerken: Kako, Lela, Spiuni, Violica, Marcel, Jeta, Liliana ve Nuzi, Kinostudio'da ön avluda. (Tiran, 1992)

her zaman yanında taşıdığı cilalı pirinç öğütücü olurdu, bu öğütücü, kaşıklar dolusu kahverengi tozun itinayla üretildiği uzun bir karabiber değirmeninden başka bir şey değildi. Çocuklar uykulu gözlerle sessizce oturup incir reçeli sürülmüş ekmeklerini yerken ben de onlara bilmediğim sözcükleri sorardım. Bu benim "işim"di. Romanca öğrenme çabalarım bir aile projesi ve eğlencesi haline geldiği için şanslıydım.

Bana sorulan her sorudan, hatta uzunca bir süre için, söylenen her *sözcükten* sonra *So?* (Ne?) diye sorar ve iyi bir ipucu beklerdim. *So* sorusu, birçok yanıt verilebilecek kadar belirsiz bir soruydu göründüğü kadarıyla, verilen yanıtların hepsi de çok gülünç oluyordu. Küçük Spiuni'den yaşlı adam Şerif'e kadar bütün aile gözlerinden yaşlar gelene kadar topluca kahkahaya boğuluyordu. Bu iyi ruh hali benim dil derslerimin süreceğini ve daha az denetim altında tutulacağını gösteriyordu.

Meraklı *gadje*'yi yanlış bilgilendirmek köklü bir Çingene geleneğiydi. Geleneklerinin, hatta belli sözcüklerin yabancılardan gizlenmesi, Çingeneler arasında, ciddi biçimde koruyucu bir töre işlevi görüyordu. Aynı zamanda artık iyice yerleşmiş bir eğlence biçimiydi. 1776 yılında Windsor fuarında Jacob Bryant adlı bir antikacı tarafından İngiliz Çingenelerinden alınan en eski sözlüklerden birinde "baba" sözcüğünün karşılığı *ming* olarak görülmektedir. (*Minge* Britanya argosuna Roman dilinden gelmiştir, iki dilde de aynı biçimde telaffuz edilir ve kadın cinsel organı anlamına gelir.)

Dükalar bazen böyle bir amaçları olmadığı halde beni yanlış bilgilendiriyorlardı. Birçok durumda bana Arnavutça sözcükler söylüyorlardı. İki dilli olmalarına karşın, çoğunlukla ikisini birbirinden ayıramıyorlardı. Konuştukları dil de aslında karışık bir dildi. Aile üyelerinin bana bir şeyler öğretmeye (ya da bana ulaşmaya) çalışması bile onlar hakkında bana bir şeyler anlatıyordu.

Lili çok neşeliydi, sanki tüm bunların bir çocuk oyunu olduğunu, benim her an yetişkinlerle birlikte Romanca sohbet etmeye başlayacağımı sanıyordu. Onun ilgisini uyandıran, kullandığı tek İngilizce sözcük "Okey" di, bunun dışında boğazdan gelen garip bir ses çıkarıyor, sandığınızın tersine hayır değil evet anlamına gelen, Arnavutların ve Bulgarların kullandığı bir jest kullanıyor, başını hızla iki yana sallıyordu.

En küçük oğlan Artani, çoğu utangaç insanın yaptığı gibi hem çok hızlı konuşuyor, hem de neredeyse kafasını hiç kaldırmadan konuştu-

ğu için söylediklerini durmadan tekrar etmek zorunda kalıyor, bu yüzden benimle konuşmayı kendisi için daha da büyük bir azap haline getiriyordu. Bunca hayat tecrübeme rağmen (sonuçta Amerika'dan buraya kadar seyahat etmemiş miydim?) onların dilini anlamayışımı kabul edemiyordu. Tek bir tümceyi anladığımda, dillerini artık öğrendiğimi varsayarak diğerleri gibi, konuşmaya devam ediyordu. O Babo'nun çözümü, zor sözcükleri *Arnavutça*ya çevirmekti. Ben bir *gadji*'ydim, onun mantığına göre elbette *gadje* dilini konuşabilirdim. Jeta'nın, yanakları durmadan kızaran güzel kız kardeşinin uyguladığı teknik ise kendisi kadar zarifti. Sözcükleri söylemek yerine, hiç ses çıkarmadan dudaklarını oynatıyordu. Şerif ile birlikte avluyu sık sık ziyaret eden boğuk sesli amcaları Kako ise sözcüklerin anlamlarını bağırarak anlatmaya çalışıyordu.

Genç kuzenlerden biri olan Şkelgim, benimle Amerikan aksanlı olduğunu düşündüğü bir Romanca ile konuşmaya çalışıyordu. Bunu biliyordum, çünkü bana kendisi söylemişti. Kalçasını oynatan ve saçlarını tarayan Elvis taklitlerine rağmen bunu anlamam imkânsızdı. Nicu büyük bir oyuncuydu, zaten yalnızca kalabalık olduğunda bize katılıyordu, müstehcen şakaların baş sorumlusu oydu. Hiçbir zaman uzun kalmazdı, bahçe kapısından çıkmadan önce omuzlarını titretip kalçalarını döndürür, bir Türk dansözü gibi göbek atardı. Nicu'nun bu şakaları sevimliydi, onun gibi pek fazla kişi yoktu. Çingene erkeklerin çoğu, şaka yollu da olsa maço görüntülerini tehlikeye atmaktan çekinirdi.

Jeta onu azarlamaya çalışırdı. Ona *bengalo* yani şeytan derdi, ama bunu, insanları güldüren birine söylenen, gözle görülür bir hazla söylerdi. Diğerlerinden biraz daha fazla sevdiği ilk oğluna katı davranmak onun için zordu, bunu herkesin içinde açık kalplilikle kabul etmişti. (Nicu'nun büyük bir cazibesi vardı, çocuksu çekiciliği, ne ortanca oğlan Nuzi'nin huysuz, şeytanca cazibesine, ne de hassas, sıkılgan Artani'ninkine benziyordu.) Jeta'nın yüzü bir saniye içinde dehşet saçan bir cadının yüzünden tatlı bir büyükannenin yüzüne dönebilirdi, bu torunların denetlenebilmesi ve rahatı içindi. İki durumda da hiç kimse, hatta ben bile onu yanlış anlamaya yeltenemezdik.

Roman dilinde az sayıda sözcük vardır, bu kısıtlılık da Roman dilini konuşanları becerikli olmaya zorlar. Örneğin, "solungaç" için "kulak" derler, depremi de şöyle tanımlarlar: *I phuv kheldias*, yani "Dünya

dans etti." Türkçe'de olduğu gibi hem sigara içmek hem de içki içmek (birbirinden ayrılmayan iki önemli meşguliyet) için tek bir sözcük vardır: *Piav. Çorro*, hem "yoksul" hem de "kötü" anlamına gelir. "Tehlike" ya da "sessizlik" için hiçbir karşılık yoktur. (Bazı Romanlar, Slav dillerinden alınma *strážno* ve *mirnimos* sözcüklerini kullanırlar.)

Britanyalı bir dilbilimci ve Çingene uzmanı olan Donald Kenrick, Üsküp'te bir Roman tiyatro grubu olan Pralipe için *Romeo ve Juliet*'i çevirme cesaretini göstermiştir. Londra'dayken bana balkon sahnesi için yaptığı çevirileri göstermişti.

Romeo
Dur, şu pencereden süzülen ışık da ne?
Evet, orası doğu, Juliet de güneşi!
Yüksel ey güzel güneş, öldür şu kıskanç ayı,
Bak nasıl da sararıp soluvermiş Tanrıça kederden
Sen ondan çok daha güzelsin diye.
Kıskandığı için vazgeç ona bağlılıktan,
Sayrılı ve toydur bakirelik giysisi.

Soytarılar giyer bunları ancak
Sen çıkar bu giysileri, at üzerinden.

Romeo
Ach! Savo dud si andi kaja filiastra?
O oriento si thai Juliet si o kham.
Usti lacho kham kai mudarel o chomut,
nasvalo thai parno si o chomut thai na mangel ke tu – leski
kanduni – si po-lachi lestar.
Lesko uribe si zeleno thai nasvalo
sade o dinile uraven pes andre, chude le.

Yeniden dilimize çevrildiğinde şu anlamı vermektedir:

Romeo
Ah! Şu penceredeki ışık da ne?
Evet, orası doğu, Juliet de güneşi.
Yüksel iyi güneş, öldür şu ayı,
Seni istemeyen hasta ve beyaz ayı
Sen ondan çok daha güzelsin.

(Donald "kıskanç" için Romanca bir sözcük bulamamıştır, bu yüzden Romanca'da ne ay ne de onun hizmetçisi olan güneş kıskanç olamamaktadır.)

Giysisi yeşil (ya da mavi) ve hastalıklı
Yalnızca soytarılar böyle giyinir
Sen çıkar at onları.

Burada işler iyice karışmaktadır. Romeo'nun konuşması şöyle ilerler:

Amma da yüzsüzüm, konuştuğu ben değilim ki.
Tüm göklerin en güzel yıldızlarından ikisi,
Yalvarıyorlar onun gözlerine işleri olduğundan:
Biz dönünceye dek siz parıldayın diye.

Kenrick, Romancaya şöyle çevirmişti:

Na tromav. Na kerel mange duma.
Dui lache cerhaia ando bodlipen
si len buti averthane – mangen lake jakha
te dudaren ando lengo than
zi kai aven palpale.

Yeniden dilimize çevrildiğinde:

Nasıl cesaret edeyim? O benimle konuşmuyor.
Bulutların arasından iki iyi yıldız,
Başka yerde işleri olduğundan, onun gözlerini istiyorlar.
Kendileri yerine ışık versin diye,
Onlar uzaklardayken.

Söylendiğine göre bu oyun çok başarılı olmuş; son olarak Pralipe'nin bu oyunla Almanya'ya turneye gittiğini duydum.

Bütün diller, kendilerini başka dillerden alınma sözcüklerle genişletip güçlendirirler, ama hiçbir dilde Romancadaki kadar çok yabancı sözcük yoktur herhalde. Bunun nedeni Roman dilini konuşan insanların çok sık ülke değiştirmeleri ve yazı dilinde ortak bir dil belirlenmemiş

olmasıdır. Ev ve aile ocağı ile ilgili, çoğunlukla da Hint kökenli birçok "yerli" sözcük yüzyıllar boyunca korunmuştur, teorik olarak ortak dilleri varsayılan Roman dilinin birçok lehçesi (yalnızca Avrupa'da yaklaşık altmış lehçe vardır) tarafından paylaşılanlar da bu sözcüklerdir. Daha yaygın olan ise dilin *ruhu*, ya da özellikle, abartılı, dost canlısı, aşırı duyguları ifade etmeye olan yatkınlığıydı. Dilin canlı bir şekilde kullanımı çok önemliydi ve özgün imgelere büyük değer verilirdi. Anlatılan şey, hiçbir zaman nasıl anlatıldığından daha önemli değildi; iyi hikâye anlatanlar topluluğun saygın üyeleri kabul edilirler, hayalet hikâyeleri, peri masalları, sonu gelmez hikâyeler ya da bilmecelerde uzmanlaşırlardı.

Eski Hint soneki *pen*'in eklenmesiyle Romipen, yani Çingenelik gibi soyut sözcükler türetilebilir, ya da soyut sözcükler öbür dillerden alınabilirdi. Aslında Roman dilini konuşanların böyle büyük kavramlara, kapsayıcı sözcüklere ihtiyacı yoktu. Bu genellemeler olmadan da dil, ayrıntısı bol, somut imgeleri olan, sözcüklerini yaratıcı biçimde kullanan bir şiir gibi akıyordu. "Seni seviyorum" için (İspanyolcada olduğu gibi) "Seni istiyorum" deniliyordu, ama "Seni yerim" ya da "Gözlerini yerim" de en az bu kadar sık kullanılıyordu. "Yüzünü yemek istiyorum" (ya da "Ağzını yemek istiyorum", çünkü "yüz" ve "ağız" için aynı sözcüğü, *muj* sözcüğünü kullanıyorlardı) ise birini öpmek istediğinizde söylenen bir sözdü.

Sert ünsüzlerin bol olduğu boğuk ve gırtlaktan çıkan bu dil, özellikle yaşlı, derinden gelen ve tütünden dolayı kısılmış bir sesle konuşulduğunda alışılmadık ölçüde etkiliydi. Yeni "politik" bir dilin ortaya çıkmakta oluşuna karşın, Romanca genellikle iletişim kurmaktan çok duyguları anlatan bir dildi, yani fikir alışverişinde bulunmaktan çok (nasılsa çoğu durumda herkes aynı fikri paylaşıyordu) toplumsallaşmayı sağlayan bir dildi.

Jeta'nın tarzı kendine özgüydü. Kaba ve gülünçtü, olmadık şeylere beklenmedik imgeler uyduruyor, aynı zamanda hem korku hem de ironi uyandırabiliyordu. Bir gün avluda oturmuş on yaşındaki Civan için uygun olabilecek gelinler üzerinde konuşurlarken, birisi şaka yollu beni önermiş, bunun üzerine Jeta ciddiyetle şu soruyu sormuştu: "Bir *gadji* neden iyi bir *bori* olamaz?". Çünkü bir *gadji* kendi gözlerini dışarı çıkarmayı beceremezdi. Jeta'nın yanıtının ilk anlamı, bir Çingene kızıyla karşılaştırıldığında bir *gadji*'nin bu rol için gereken eğitim ve duyarlıktan yoksun olduğuydu. Ama Jeta aynı zamanda böyle bir ka-

dının hiç eğlenceli olmayacağını anlatmak istemişti, çünkü birinin gözlerini dışarı çıkarması, orgazm için kullanılan bir Roman deyişiydi.

Çingenelerin, cinsellik ve kadın vücudu konusundaki tutuculukları göz önünde bulundurulursa, Jeta'nın ağzı son derece bozuktu. Bu yetkiyi, âdet dönemini geride bırakmış bir kadın, bir büyükanne olmasından alıyordu. "Tuzlu olanlar çamura," hoşlanmadığı kadınlar için kullandığı bir sözdü. Öte yandan, bir yeri beğenmişse (örneğin kasabada açılmış bir yeni kafeterya için) şöyle derdi: *"O manuşa khelaven tut"* yani "İnsanlar seni dans ettiriyor." Eğer biriyle konuşurken çocuklar ayağına dolaşıp onu rahatsız ederse çocuklara bağırırdı: "Gözünüze işeyeceğim şimdi!" ya da "Bağırsaklarınız mı dağıldı?" Gerçekten çok sinirlenmişse şöyle derdi: *"Te bisterdon tumare anava!"* yani "Adlarınız anılmaya!" Kızıyormuş gibi görünmek onun tarzıydı, bu da herkesin hoşuna gidiyordu.

Tatlıya düşkün olmayan tek bir Çingene tanımamıştım. Tuzlu, biberli, sirkeli ve salamura yiyeceklerin *baxtalo*, yani "şans getiren" yiyecekler olarak anılmasına karşın, *but guli*, yani *çok tatlı* şeylerden hoşlanıyorlardı, benim tuzluya ya da ekşiye (*buşalo*) olan düşkünlüğüme ise şaşırmış ve isyan etmişlerdi. Arnavutluk'ta şeker bir lükstü, Jeta benim şeker istemeyişimin bir özveri olduğunu düşünmüştü belki de. Bir konuğun böyle davranmasını ise hoş göremezdi. Bir sabah yemeye hazırlandığım yoğurdun içine tepeleme şeker döktü, artık iyice kızmıştı. "Nerede büyümüş bu kadın?" der gibi başını salladı. Aslında şöyle demişti: "Bu yoğurdu eşeğin kıçına sürsen at gibi koşardı." Ona göre yoğurt bu kadar ekşiydi.

Aynı zamanda her şeyden sonra *Maşallah* deme alışkanlığı vardı. Jeta bunun nedenini söyle açıklamıştı: "Yeni doğmuş bebeğinin çok tatlı olduğunu söylediğin kişinin, senin aslında içinden 'geberesice' demediğini anlaması için söylenir." Bu yararlı bir önlemdi. "Kalbinin temiz olduğunu göstermezsen, kötü bir şey olduğunda bu senin suçun kabul edilir." Edepsiz, kaba ve sarsılmaz biçimde batıl inançlıydı.

Şakacılık, Kino'da kadınların tekelindeydi. Erkeklerin kullandığı deyimler, atalardan bu yana süregelen önemli bir şeyi ya da atasözlerinin bilgeliğini anlatmak amacıyla, gerçeklerin sıkıcı ve monoton bir şekilde dile getirilmesinden ibaretti. Jeta'nın boğuk sesli amcası Kako, usanmak bilmeden böyle can sıkıcı şeyleri tekrarlar dururdu, her zaman bir formülü vardı: "Kısrak yolda nasıl tepinirse, genç eş de aynı

şekilde penis ister." Bu sözün arkasından da başıyla söylediğini onaylardı.

Çingenelerin dile olan meşhur yatkınlıkları Kinostudio'da her zaman hissedilmiyordu. Daha ilk aşamada, benim ismimle ilgili bir zorluk yaşamışlardı. Romanca'da *i*, "anne"de yani *i daj*'da olduğu gibi dişi tanımlıktı, eril tanımlıkta olduğu gibi (O Kako) özel isimlerle de kullanılıyordu. Bu yüzden "Isabel"in başındaki "i" onların kulağına dişi tanımlık gibi geliyordu, böylece benim adım Zabella, Zabade, Zabe son olarak da yalnızca Za oldu.

* * *

Günler ve haftalar birbirine karışıyordu. Bunun nedeni belki de bana hiçbir zaman haftanın günleri ya da aylar için hangi sözcükleri kullandıklarını söylemeyişleriydi, bu konuyla ilgili sorduğum her soru aldatıcı sorular olarak değerlendiriliyordu. Çocuklar, hatta *boria*, bu soruları yanıtlamaları için sıkıştırıldıklarında, özellikle aylar konusunda zorlanıyorlardı. Mevsimler kolaydı. Yalnızca iki tane vardı. Yaz ve kış, sıcak mevsim ve soğuk mevsim. Hiçbir gün diğerinden farklı değildi (bunun nedeni mevsimin yaz olması değildi. Farklı olan tek şey on yaşındaki Civan'ın okulunun açılıyor olmasıydı). Çocuklardan hiçbiri saatin nasıl söyleneceğini bilmiyordu, hiçbirinin kolunda saat yoktu (benim saatimi takan ve zamanla tuhaf biçimde ilgilenen Nuzi dışında.) Yaşları ilerlemiş yetişkinler okumasını bilmiyorlardı, daha genç olanlar ise çocuklar gibi heceliyorlardı; kimse doğru dürüst yazı yazamıyordu.

Dükalardan ayrılışımdan bir yıl sonra onlardan bir mektup aldım. Yaşlılarınki gibi titrek görünüşlü ya da çocuklarınki gibi acemice atılmış imzalarla kaplı bir karttı bu. Altında hiçbir dilde olmayan birkaç satır vardı; bunlar bu karton parçasına mektup görüntüsü kazandırıyordu, orada bulunmalarının nedeni buydu.

Ne bir gazete, ne radyo ve elbette ne de kitap vardı; çoğunlukla izlenmese de televizyon her zaman açıktı, görüntüler hareket etmekte olan bir arabanın camından geçen görüntüler gibiydi. Tiran'ın kenar mahallelerinde, elbette yalnızca Sicilya yapımı can sıkıcı dramalar ya da Amerikan kilise grupları tarafından finanse edilen ve insanları dine davet eden aptal pembe diziler izlenebiliyordu. Aralarında yaşadıkları Arnavutların çoğundan farklı olarak, Çingeneler dünyada neler olup

Beno'nun kamyonu "Stanbuli"den dönüyor. (Kinostudio, Tiran, 1992)

bittiğini bilmiyor ve yine Nuzi dışında, merak da etmiyorlardı.

Bazen de meraklı olmadıklarından değil, inceliklerinden kendilerini kısıtlayıp bir şey sormuyorlardı. Aile yaşantısıyla ilgiliydiler. Sanki onları tanıyorlarmış gibi kız kardeşlerimin, erkek kardeşlerimin, ailemin ve kuzenlerimin hatırını soruyorlardı. Etrafta erkekler yokken çocuk büyütmekten ve nasıl iyi bir eş olunacağından söz ediyorduk. Dükalarla birlikteyken otuz yaşıma basmıştım. Elbette bunu dört gözle beklemiyordum, ama benim için yalnızca bir iç çekişten ibaret olan bu konu, onlar için son derece üzücü, hatta endişe vericiydi. Oraya ilk gittiğim gün, yirmi dokuz yaşında olmama rağmen hâlâ bir *çocuğum* olmadığını öğrendiklerinde, kendisi on çocuk annesi olan *puri daj* beni avutmak istercesine sırtıma vurmuştu. Kesinlikle kısırdım. Bu, neden bir kocam olmadığını, daha da kötüsü, neden dünyayı dolaşıp Arnavutluk'a geldiğimi, Tanrı aşkına, neden ailem ve arkadaşlarımdan uzakta *tamamıyla yabancılar* arasında yaşadığımı açıklıyordu. Onların bakış açısından hangisinin daha büyük bir üzüntü kaynağı olduğunu söylemek zordu. Onlar arasında oluşumun başka bir açıklaması olamazdı. Tanıştığım bütün Çingeneler hakkımda benzer şeyler düşünüyorlardı, beni yeniden acılara boğmamak için de bana bu konuda bir açıklama yapma şansı vermiyorlardı. Benim hayatım bir trajediydi, öyle olduğu-

nu anlamışlardı, ama zamanla bana yakınlık duyabilirlerdi, bunu da bana hissettiriyorlardı. Zaten onlar da bir zamanlar dünyayı dolaşmaya yazgılı değiller miydi? Onlar da Arnavutluk'a mahkûm edilmemişler miydi? (Hayatları boyunca orada yaşadıkları düşünüldüğünde, Arnavutluk hakkındaki aldırışsız nesnellikleri şaşırtıcıydı. Kendilerini Arnavut kabul etmedikleri için bölgesel bir hastalık olan etnik milliyetçilikle hiçbir ilgileri yoktu.)

Dritta'nın bu tür şeyleri düşünmeye zamanı yoktu. Çok daha önemli başka şeylerle ilgileniyordu. Dritta aynı zamanda ailenin iletişim kurulması en zor üyesiydi, çünkü onun Kabuci lehçesi Türkçe sözcüklerle daha fazla bozulmuştu. Yine de karşı konulmaz kararlılığıyla bir öğretmen gibi baskın çıkıyordu. *Trampa*, yani takas dilini ondan öğrenmiştim. Sözcük dağarcığı, bluz, etek, tarak, saç fırçası, ruj, rimel, ayakkabı, eşarp, sünger, sabun, kurdele, iğne, saç bandı, ve kendini savunmak için öğrendiği yüzük, bilezik, küpe gibi sözcüklerden oluşuyordu. Dritta, İngilizce öğrenmek istediğini söylemişti, her şeyden önce bu bir *trampa*, bir takastı. Ben de öğretmeye başladım: "Adın ne? Benim adım Zabe," ve daha birçok tümce. Yalnızca güldü ve su altında konuşuyormuş gibi tuhaf sesler çıkardı. Bir çeşit mikrofon olarak kullandığı telefonda yetişkinlerin konuşmasını taklit eden on dört aylık yeğenime benziyordu.

Hem birbirimizin dilinden hiç anlamadığımız, hem de benimle ilgili pek çok şey ona tamamen yabancı olduğu için derslerimiz çok zor ilerliyordu. Birinin *davranışlarını* anlamıyorsanız konuşmasını anlama şansınız da düşüktür. Yabancılığımın neden olduğu yalıtılmışlık beni şaşırtıyor, bu yabancılık karşısında sergilenen koruyucu davranışlar beni derinden etkiliyordu. Bir kez, tam poşet çayın üzerine su dökmek için kaynayan çaydanlığa eğildiğimde, Dritta atılıp poşeti çekti. Poşeti kuruması için eteğine sürerken "Islatacaksın," diye beni azarladı. Şimdiye kadar hiç poşet çay görmemişti - acaba ne olduğunu düşünmüştü? Belki de bir *bouquet garni*, yani lavanta kesesi olduğunu düşündüğü şeyi kibarca kurtarmaya çalışıyordu (gerçi bu tip kokulu ve kısa ömürlü şeylerin Arnavutluk'a gelebildiğini düşünmek imkânsızdı). Bir keresinde arabada, Gimi'nin yanında önde oturan O Babo da etrafın korkunç biçimde dağınık olduğundan yakınmış, Gimi'nin burasını toplaması gerektiğini söylemişti. Emniyet kemerlerini yerlerinden çıkarmaya çalışarak "Bu ipler de ne böyle?" diye sormuştu kızarak. Özel arabalar gibi bu tip güvenlik aletleri de Arnavutluk için bir yenilikti.

Hiçbir şey Zabade'nin günde iki kere dişlerini fırçalamasından daha çok ilgi uyandırmıyordu. Bunu abartılı ve tuhaf buluyorlardı, çocuklar anneleri onları kovalamadan önce çekine çekine diş fırçama dokunuyor, yuvasından düşmüş bir kuş yavrusunu okşar gibi çekingen bir tavırla bu özel aleti elliyorlardı.

Tuvalet, uyduruk menteşelerle tutturulmuş yaylı bir kapısı olan bir dolabın içindeki bir delikten ibaretti. Kapı çarpıyor, ama kapanmıyordu. Lavabo niyetine yer hizasında tıkalı bir gider vardı, omuz yüksekliğindeki bir çıkıntıda sürekli Liliana tarafından doldurulan bir teneke su dururdu. Bu yüzden diş fırçalamak, herkesin gözü önünde yapılan bir şeydi. Takma adlarımdan biri *dand*, yani diş sözcüğünden gelen Dandi'ydi. Gerektiğinde (genellikle haftada bir kez) onlar da dişlerini *lon*'la, yani kalın tuzla ovuyorlardı. Dişlerini süs olsun diye altın, gümüş ya da iki renkli kaplamalarla gizlemedikleri sürece, yerel nüfusun geri kalanının tam tersine, bütün Çingenelerin güzel, güçlü ve beyaz dişleri vardı.

Yine de O Babo'nun tıraş olması daha çok rağbet görüyordu. Her sabah Behçet, tıraş faslını olabildiğince uzatıyordu, sanki her güne kendisiyle ilgilendiği birkaç saniye, hatta belki de bir dakika daha eklemek ister gibiydi. Çocuklar için büyük bir gösteriydi bu; O Babo içinse, Arnavutluk'ta oldukça bol bulunan boş zamanı doldurmanın bir yoluydu. İşsiz erkeklerin hepsi bunu yapmak zorundaydı, hepsi de farklı düzeylerde caka satarak bu işi yapıyorlardı.

O Babo, kilitli kutusundaki aletleri birer birer dışarı çıkarırdı. Bir tıraş fırçası, içinde sabun olan bir tıraş tası, açılır kapanır bir ustura. Üzerinde sabah kostümü; çizgili pijama altı ve haki renkli asker tişörtü, bu aletleri getirmek için eve üç kez girip çıkar, her birini sanki narin bir porseleni taşıyormuş gibi on parmağını kullanarak titizlikle taşırdı. Her sabah uzun süre bir berberin köşesi haline gelen avludaki çıkıntıya bütün aletler yerleştirildikten sonra, Behçet, en önemli aleti, kırılmış olan özel tıraş aynasını almak için son bir kez eve girerdi. Aynanın kırık parçalarını düşürmemeye çalışarak, camı açık avuçları içinde yeni pişmiş bir kek gibi taşır, çizgi filmlerdeki hırsızlar gibi komik adımlarla yürürdü.

Behçet'in tuvalet seti, komşunun ağacının çatal biçimli bir dalı üzerine kurulurdu. Ağaç ölüydü, ama gençlik günlerinde güneşe uzanmak için delip geçtiği çimentonun içinde hapsolmuş olan bu dal hâlâ ayaktaydı. Behçet, aynasını bu çatala büyük bir özenle yerleştirirdi.

İyice yerleştirip sağa sola oynattıktan sonra, iki parmağıyla sağlam olup olmadığını kontrol ederdi. Aynadaki parça parça olmuş yansımasına bakarak, yumuşak, sevecen ve cesaret verici bir tonla fısıldardı: "Sakın düşeyim deme, küçük surat..." Ayna her sabah yine de birkaç kez düşerdi, Behçet onu her seferinde yakalardı, neşeli olduğu zamanlarda elinin tersiyle yakalar, onu çatalına geri koymadan önce "Oppa!" ya da "Hoppah!" gibi bir zafer çığlığı da atardı.

E. KASABADA

Jeta, söylediğine göre sırf büyükbabasının ölmekte oluşu nedeniyle gerçekleşmiş olan evliliğinden hiç memnun değildi. "Ölmeden önce torunlarımın evlendiğini görmek istiyorum," demişti büyükbabası. İdeal olmasa da Behçet (yirmi bir yaşında üç kadın eskitmişti) bu iş için uygun görülmüş ve mesele orada kapanmıştı. Jeta nadiren surat asardı, hiçbir zaman da kendine acımazdı, tüm bunlar için pek zamanı da yoktu, ama kendisi hakkında, güçlü ve son derece komik bir "mazlum" imgesi yaratmıştı. Jeta, hâlâ çocukların evliliklerini ayarlamanın gereğine inanıyordu. Sorun bu değildi. Sorun, Jeta'nın yüksek tondan fısıltılarla söylediği gibi Behçet'ti. Asıl sıkıntı veren şeyse Jeta'nın böyle bir yaşantı için fazla zeki, bu durumu anlayacak kadar da akıllı olmasıydı.

Çingene kadınlar arasında *modern* hastalıklardan birine rastlamak neredeyse imkânsızdı, deneyimleri genellikle çok kısıtlıydı. Jeta, öbür Çingene kadınlardan farklı olarak çok zekiydi. Tavuklar kadar rahat ve kayıtsız Behçet'le karşılaştırıldığında, Marcel'in etkisi altında kalmış, Romanların mücadeleleriyle ilgili yeni düşüncelerden heyecanlanan bir kadındı. Geniş ailesinin içinde yalnızca onun bazı düşünceleri vardı, bu düşünceler de onun dengeli davranışlarını tehlikeye atıyor, Behçet'in avlusundaki yaşantıyı bir kenara bırakın, Arnavutluk'taki yaşantıya bile katlanmakta zorluk çekmesine neden oluyordu.

Bir sabah, Behçet'in günlük tıraş faslının beni bile sıkmaya başladığı bir anda Jeta'yı biraz dolaşmaya kasabaya götürdüm. Alışveriş yapmak zorunda olmadığımız için öylesine yürüyüp düşünceli bir biçimde yaşamdan bahsettik. Karargâhı olan avluda, otuz yıl boyunca günlük işlerini yerine getirmiş, çocuklarını büyütüp evlendirmişti. Çocuklarının evlilikleri bile onu utandırıp hayal kırıklığına uğratmıştı,

çünkü bu işler genellikle anne ile büyükannenin ilgi alanına girerdi. Oğulları birer birer kendi seçtikleri kadınları kaçırarak ya da hamile bırakarak, Jeta'nın onlar için uygun bir kızın ailesiyle özenle ayarladığı pahalı evlilik planlarını mahvetmişti. Hiçbir zaman tatile çıkmamıştı, oğulları için müstakbel bir gelini görmek üzere güneye yaptığı bir iki günlük (beyhude) yolculuklar dışında Kinostudio'dan hiç ayrılmamıştı.

Floket denilen bir dükkânın önünde durduk. "*Floket* de ne?" diye sordum. Dükkânın vitrini boştu; içeride gördüklerime de bir anlam verememiştim. Suni deri kaplı bir dişçi koltuğu ile içi doldurulmuş eski bir koltuk, briketlerle yükseltilerek, aynı duvara bakacak şekilde yan yana yerleştirilmişti. Tezgâhın üzerinde belki de 1940'lardan kalma paslı bir alet vardı. Eski model bir mutfak robotuna benziyordu. Krom kaplamaydı, kırk beş santim yüksekliğinde ve mermi biçimliydi. Bu tuhaf aletten çatlak plastikten bir sürü hortum uzanıyordu, her birinin ucunda da mandala benzeyen bir şey vardı. Burası bir güzellik salonuydu!

Jeta'yı içeri sürükledim. Ağırbaşlı görünmeye çalışarak ellerini önlerinde kavuşturmuş, beyaz önlükler içindeki derli toplu iki güzellik uzmanı derin lavabolarının yanında duruyordu. Duvarda elyazısıyla yazılmış bir kağıt vardı. *Twalet complet* (manikür, pedikür, saç tuvaleti ve makyaj) karşılığında otuz cent alıyorlardı, ama ne yazık ki hiç aletleri yoktu, ne bir tırnak törpüleri ne de makyaj malzemeleri vardı. Bizden özür dilediler. Pencereden gördüğümüz, tezgâhtaki eski alet buharla çalışan bir bigudi ısıtma makinesiymiş meğer. Etrafa yayılmış mermi kovanlarına benzeyen, telden tutturucuları olan kurşun bigudiler de bunu doğruluyordu. Bu aleti yıllardır çalıştırmamışlardı. Markası yazmayan, plastik bir şişede duran, yeşil bir deterjan gibi görünen bir sıvı da olsa biraz şampuanları vardı, ben de saçımı yıkattım. Jeta'yı *floket*'te şımartmayı umuyordum. Önemli bir şey değildi, ama saçının yıkanmasını kabul ettiğinde çok heyecanlanmıştım. Ne de olsa saçını bir *gadji* yıkayacaktı. Jeta'yı hiç bu kadar rahat görmemiştim, iki genç güzellik uzmanı ıslak kafalarımızı oğuştururken o dişçi koltuğunda kendi kendine şarkılar mırıldanıyor, tepeden bakan bir edayla 1980'lerin ilk yıllarından kalma bir Sovyet güzellik dergisinin sayfalarını çeviriyordu. Kaçamağımız yüzünden akşam yemeği gecikecek ve Jeta Behçet'le bağrışacaktı, ama o buna aldırmıyordu. Hâlâ *floket*'ten kalma kurşun bir bigudim var. Sanki yüzyıllardır denizin dibindeymiş gibi paslanmış, üstü madeni kalıntılarla kaplanmıştı, ne işe yaradığını tah-

min etmeniz zordu.

Canlanmış olarak evin yolunu tuttuk. Tiran'ın orta yerinde, çökmüş, yanmış, yağmalanmış ve terk edilmiş düzinelerce dükkânın önünden geçtik. Daha sonra eyalet doğum hastanesine geldik. Jeta, totaliter dönemden kalma kasvetli ve görkemli binanın önünde durdu, elimden tutup beni içeri çekti. Geç kalmış olmamızı önemsemiyordu, bu kesinlikle görmem gereken bir şeydi. Danışma masasını geçti, kimse soru sormak için onu durdurmamıştı. Jeta sanki oranın sahibiymiş gibi davranıyordu. Loş ışıklı uzun koridorlarda sessizce yürüdük.

Sarı fayans döşeli duvarlar, Nuh Nebi'den kalma çelik yataklar, gizlenmeye çalışılmayan iniltiler, çekilmez pis bir koku. Burası, üzerlerinde paçavraya dönmüş, kahverengiye çalan gecelikleriyle etrafta dolaşan, yerde çömelmiş duran, ya da koridorlarda gezinen kadınlar yüzünden on dokuzuncu yüzyıldaki bir akıl hastanesine benziyordu. Yeteri kadar yatak yoktu. Yalnızca doğurmak üzere olanlar, doğuranlar ya da ameliyat geçirmiş olanlar yataktaydılar. Bir sırada altı tane olmak üzere bir odada on iki yatak vardı. Doğumların, kürtajların ve kadınların çığlık çığlığa bağırdığı her türlü operasyonun yapıldığı bölüm, öbür hastalardan yalnızca bir paravanla ayrılmıştı; koridorda sıralarını bekleyen korkmuş kadınlar ise bu bölümden yalnızca birkaç metre uzaktaydı. En azından hastane koğuşları Slovakya'daki gibi, bir oda Çingene kadınlara, bir oda da *gadjo*'ya olmak üzere ikiye ayrılmamıştı.

Orada çalışan doğum uzmanıyla görüştük. Penisilin bazen vardı, bazen yoktu. Birkaç aydır hiç anestezik yoktu. Ultrasonun ne olduğunu bilmiyorlardı, hastanede yalnızca iki kuvöz kalmıştı. Hastanenin buzdolapları ve içlerindeki ilaçlarla birlikte üçüncü kuvöz de geçen hafta çalınmıştı. Sağlık Bakanlığı'nın kendi binası da tahrip edilmişti. İçindeki merdivenleri bile almışlardı.

On sekiz yıldır bu koridorlarda çalışan Dr. Viollca Tarc'a göre tıbbi açıdan her şey, önceden olduğundan daha kötüydü. Yine de iyimserdi. Hoca'nın döneminde (Hoca Arnavutluk'un sağlık hizmetleriyle gurur duyardı), doğum kontrol yöntemleri ve de elbette kürtajlar yasal değildi; bu yüzden kadınlar kendi kendilerine kürtaj yapıyorlar, daha sonra tedavi için hastaneye geliyorlardı. O zamanlar bu nedenle hastaneye gelen 978 hastadan biri ölüyordu, hastaneye gelmeyenler arasındaki ölüm oranını kim bilebilirdi ki? Çoğunda kalıcı ağrılar ve yinelenen enfeksiyonlar baş gösteriyor, kimileri üreme organlarını bir daha hiç hamile kalamayacak şekilde sakatlıyordu.

Artık doktorların kürtaj yapma izni vardı. Yine de Doğu Avrupa'da önceden yasalarla engellenen tüm yeni özgürlükler gibi (örneğin basın özgürlüğü), bu özgürlük de araç-gereç eksikliği yüzünden gerçekleştirilemiyordu. Doğum kontrol araçları yasak değildi, ama ortada bir tane bile yoktu; hastanede yapılan kürtajlar artık daha güvenliydi, ama daha az acı verici değillerdi.

Dışarıya çıkmak üzere yürürken çamaşırhanenin kapısından içeri baktık. Tepedeki küçük endüstriyel pencerelerden giren cılız ışıkla aydınlanan, yüksek tavanlı odada beş kadın bir sıra halinde alçak lavabolara dizilmiş, evdeki *boria* gibi çamaşır tekneleri üzerinde çarşafları çitiliyorlardı. Odanın ortasında, mavi alev halkası üzerinde kocaman bir kazan vardı. Çarşafları kaynatıyorlardı. İyice çitiledikten sonra kadınlar çarşafları iki elleriyle havaya kaldırıp kontrol ediyorlar, sonra yeniden kazana koyuyorlardı. Pembemsi, tahta bir sırıkla yeni bir çarşaf çekip alıyorlardı. Her yerde kan vardı. Yalnızca yaralardan ve kesiklerden bulaşan parlak kırmızı kan değil, koyu renk, jelatinimsi ve pıhtılaşmış kadın kanı da vardı. Bu koyu kızıl kan lekeleri yıkanmakla çıkmazdı. Daha bir hafta önce İsviçre hükümetinin armağanı olarak keten çarşaflar gönderilmişti, ama hastaneye varmasından birkaç saat sonra çalınmıştı.

Eve doğru yürürken Jeta bana kendisine yirmi sekiz kere kürtaj yaptığını söyledi (bunu söylerken üçüncü tekil şahıs kullanmıştı: "Jeta yirmi sekiz kere çocuk düşürdü"). Bu kürtajları, kaynatılmış ve ikiye katlanmış, çamaşır ipi olarak kullanılan bir kabloyla kendi kendine gerçekleştirmiş, sonra da "işin geriye kalan kısmının bitirilmesi için" soluğu çoğu zaman eyalet doğumevinde almıştı. Dükaların evinde bunu nerede yapmış olabileceğini merak etmiştim, orada yetişkin bir kadının sığabileceği bir leğen bile yoktu. Jeta bunu sorabileceğim türden bir insandı, ama sormadım.

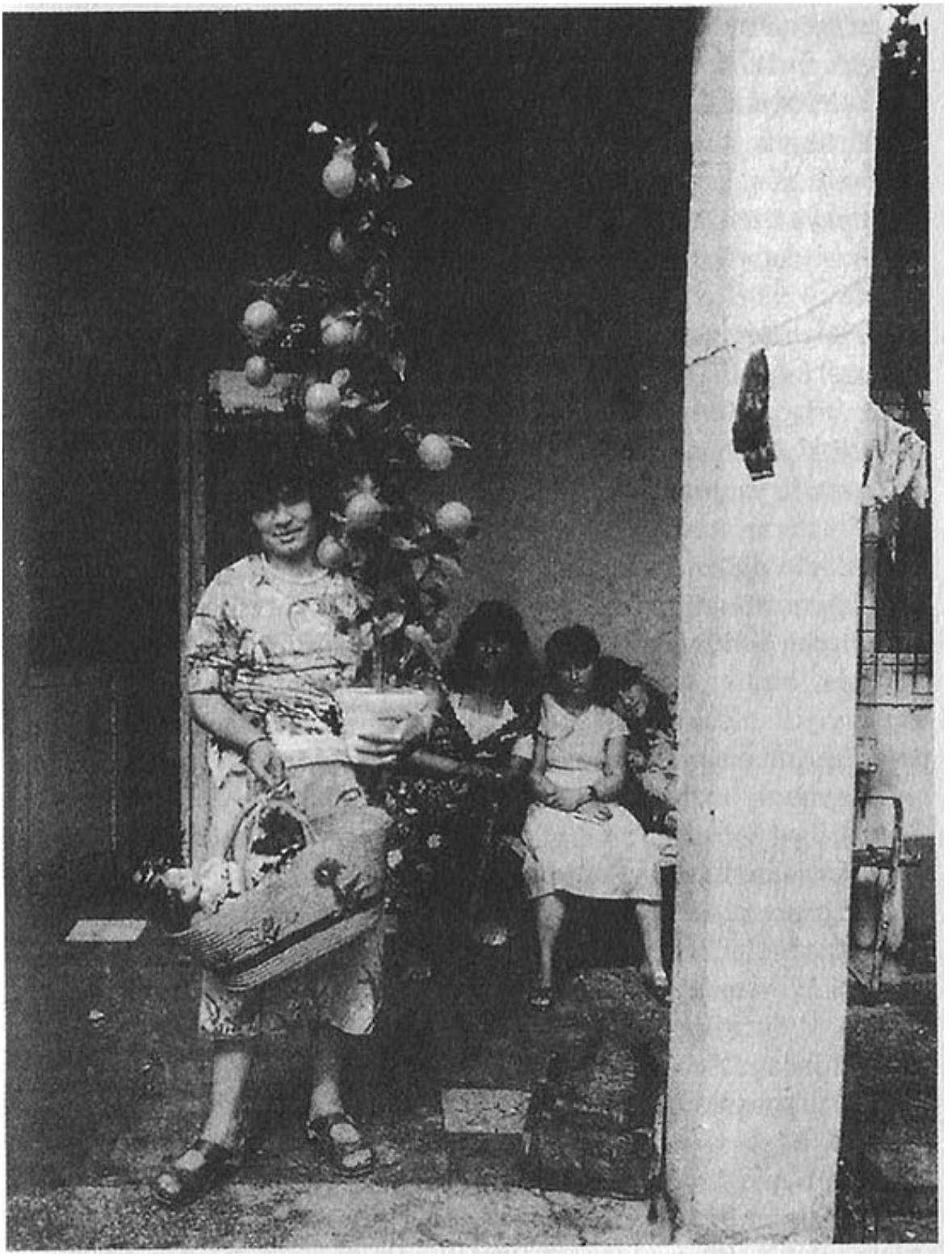
Bu tür korku hikâyelerine Doğu Avrupa'da sık rastlanıyordu; Jeta'yı dinledikten sonra önceden duyduklarımı yeniden gözden geçirmeye başladım. Örneğin, Rumen bir arkadaşın deneyimleri Jeta'nınkilerin yanında oldukça hafif kalıyordu. Çavuşesku döneminde Bükreş'te, erkek arkadaşı kapıyı gözetlerken o mutfak masasının üstünde iki kürtaj yaptırmıştı. Yine de onun bir doktoru vardı, ya da göz kısımları oyulmuş bir maske giyerek bu operasyonu gerçekleştirmeye rıza gösteren isimsiz biri. Arkadaşımın elinde o kişinin doktor olduğuna dair hiçbir kanıt yoktu, ama yapılması gerekeni yapmıştı. İlkini bir şişe viski, ikincisini de bir karton Kent sigarası karşılığında...

Çerçeveli düğün fotoğrafları, zengin ya da yoksul, Çingene ya da *gadje* olsun, Doğu ve Orta Avrupa'daki her evde bulunurdu. Yeni evlilerin neredeyse gerçek boyutta basılmış yüzleri, ağırbaşlı bir edayla çerçeveden gözünüzün içine bakardı. Bu siyah beyaz portreler (yalnızca baş ve göğüsler, vücut hiçbir zaman görünmez), çoğunlukla rötuşla renklendirilir, her zaman tuhaf biçimde yükseğe, tavandan otuz santim aşağıya asılır, sanki orada bakılmak için değil de evi gözlemek, artık bir aile kurmuş olan evli çiftin tek gardiyanı olmak, kendisiyle ilgili ilk umutları yansıtmak için orada dururdu.

Jeta'nın düğün portresi de duvarda asılıydı, ama fotoğrafın tamamını, çocuklarının, torunlarının, hayvanların şipşak fotoğraflarıyla, hatta ağaçların ya da bir nehir manzarasının fotoğraflarıyla kaplamıştı. Görmeye dayanamadığı kişi, ona patronuymuş gibi yukarıdan bakan yakışıklı Behçet'ti.

Modern fotoğraf teknolojisi daha Doğu'ya ulaşmadığı için, bu düğün portreleri yüzyıl sonundan kalma resimlere benziyorlardı (bu portrelerdeki Çingenelerin çoğu da yüzyıl sonundaki Amerikan Kızılderililerine benziyorlardı). Kaskatı kesilmiş boyunlardan uzun süre poz verdiklerini anlayabilirdiniz. Bu resimlerde Batı'nın enstantane fotoğraflarından, onların "samimi" havasından hiçbir iz yoktu. Oysa belki de şipşak olmayan fotoğraflar daha çok şey yansıtıyordu. Zaten Düka ailesinin doğal bir fotoğrafını çekmek imkânsızdı. Ne zaman fotoğraf makinemin siyah ucunu görseler, işi gücü bırakıp kollarını dümdüz iki yana uzatıyorlar, ciddi düğün portrelerine benzer pozlar veriyorlardı. Her yerde olduğu gibi burada da Çingene çocuklar koşa koşa gelip sıraya giriyor, bu sıra daha sonra itişip kakışan ve dikkat çekmeye çalışan küçük bir yıldızlar topluluğu haline geliyor, her biri kadraja girmek için daha küçük çocukları çiğneyip bir kenara itiyordu. Vizörde görünseler bile, fotoğraf makinesinin gördüğü alanın "vizör"ün gerçek boyutu olan beş santimden fazla olduğunu anlamıyorlardı.

Nuzi ve Viollca'nın fotoğrafları da, oğulları Walther'la birlikte yaşadıkları odanın girişinde asılıydı. On üç yaşındaki Viollca, şu anda on sekiz yaşında olan Viollca'dan farklı değildi. Kare yüzünün ortasına iyice yerleşmiş büyük yeşil gözler meraklı olmaktan çok şaşıydılar, boyalı dudakları fotoğrafta ince ve siyah görünüyordu. Nuzi ise artık iyice kaybolmuş olan gururlu bir yeniyetme güzelliği taşıyordu üzerin-

Dritta, çok sevdiği plastik portakal ağacı ve oyuncak bebeklerden biriyle. Arkada Lili, Violica ve Lela. (Kinostudio, Tiran, 1992)

de. Ağzı dolgun ve somurtkandı, sağ kaşı yukarı kalkıktı, ama şimdiki gibi tam bir kemer biçiminde değildi. Sevimli bir oğlan, bir kadının duvarına fotoğrafını asabileceği çekici bir erkekti. Gururlu havası dı-

şında bu portrede şimdiki Nuzi'yi, bu iflah olmaz hayalperesti yansıtan çok fazla bir şey yoktu.

Yaz boyunca, iyice ağarmış kot pantolonunu giymişti. Pantolon uyluk kısmında muntazaman ağarmış, ağı ise tamamen beyazlamıştı. Dönüşümlü olarak giydiği gömleklerin kollarını her zaman aynı yerden kıvırmaya özen gösterirdi. Nuzi atletik görünüşlüydü, ama aslında somurtkan dudaklarına sigara götürmek dışında hiçbir şey için parmağını bile oynatmazdı. Sigara içiyordu ve neredeyse hiç yemek yemiyordu. Bana öyle geliyordu ki bunun nedeni iştahsız olması değil, mükemmel kot pantolonuna sığabilme kaygısıydı. Sürekli yürüyordu. Nuzi her gün, saatler boyunca, kasabanın içinde ve etrafında, bir aşağı bir yukarı, Hoca Parkı'nın bakımsız eğimli yollarında yürüyordu. Bunun da egzersiz yapmakla bir ilgisi yoktu, hayatta kalmaya çalışıyordu.

Dükaların arasında bir tek o sürekli huzursuzdu. Nuzi sayesinde Kinostudio'daki avludan kaçabiliyor, kasabada dolaşabiliyordum. Onu anladığımdan emin olmak istiyordu, anlatmak istediği çok şey vardı. Bu yüzden kendi aramızda bir yöntem geliştirmiştik. *Şnet paç!* Arnavutçada, birinin hapşırmasından sonra söylediğimiz "Çok yaşa"nın karşılığıydı. Nuzi bana *"Şnet?"* diye sorduğunda, eğer söylediği şeyi anlamışsam, muzaffer bir edayla *"Paç!"* diye cevap veriyordum.

Yağmurun aralıksız çiselediği bir günde Şehitler Bulvarı boyunca Skanderbeg Meydanı'ndan Hoca Parkı'na (Dükaların hepsi sevgilerini gösterircesine buraya Enver Parkı, diyordu) doğru yürüdük. Yol boyunca başkentin iki büyük otelinden birinin önünden geçtik. Dajti, önümüze birden dikiliveren farklı büyüklükteki kolonlarıyla Stalin tarzını çok iyi yansıtıyordu. Otelin dışında, geniş merdivenlerin iki yanında, bir yıl öncesine kadar bronz bir Lenin ve bronz bir Stalin heykelinin bulunduğu iki geniş beyaz sütunun üzerinde Michael Jackson tişörtleri giymiş iki Çingene çocuğu, modelleri taklit edercesine poz veriyordu. Böyle boş alanlar, mermerden büyük soru işaretleri, Arnavutluk'taki bütün kasaba meydanlarında vardı. Hâlâ kaidesinin üzerinde kalmış tek bir heykel vardı. O, Arnavutluk'un ulusal kahramanıydı ve Arnavutluk'un ulusal kahramanının atı üzerindeydi. Bu adam herkesin Skanderbeg diye bildiği Gjergji Kastrioti'ydi. On beşinci yüzyılda Skanderbeg kısa süreliğine ülkesinin bazı bölgelerini Osmanlı egemenliğinden kurtarmıştı. Ülkeleri daha sonra 450 yıl daha Türklerin egemenliğinde kalmış olsa da, bu küçük zaferler Skanderbeg'e sürekli bir saygınlık kazandırmıştı.

Küçük ülkelerin hükümetleri tarafından on kişiye bir tane düşecek biçimde yurtdışına dağıtılan belli başlı Latin Amerika kahramanları da olmadık yerlerde karşınıza çıkabilirdi (görünüşe bakılırsa, ülke ne kadar küçük olursa armağanlar o kadar bol oluyordu). Örneğin Bolivar'ı ve Uruguaylı Artigas'ı, Bulgaristan'da Sofya'nın varoşlarında yer alan Emil Markov Parkı'nda bulabilirdiniz. Arnavutluk'ta böyle bir rekabet, ulusal kahraman temalı böyle parklar yoktu. İnsan, her Arnavutluk kooperatifinin ya da her büyük kurumun (eğer böyle şeyler varsa) bir Skanderbeg'e sahip olmaktan gurur duyduğu izlenimine kapılabilirdi. Bu caddede, Şehitler Bulvarı'nda, şaha kalkmış kahraman kopyaları o kadar fazlaydı ki askeri bir resmigeçit ya da bir at yarışı seyrettiğinizi sanırdınız. Yalnızca *tek* bir şehit vardı. Ve şimdi onun heykelleri, belki de tarih boyunca hiç olmadığı kadar, kendi ulusunun parçalanmış özlemlerinin uygun bir simgesi haline gelmişti: Dörtnala bir tırısa başlamak için şaha kalkmış, ama sonsuza kadar sütununa mıhlanmış bir atlı.

Yağmur hızlanmıştı. Nuzi'yi, özverili bir kararlılıkla bana Tiran hayvanat bahçesini gösterme düşüncesine yönelten belki de Skanderbeg ve atından konuşmamız olmuştu.

"Hayvanat Bahçesi," dedi Nuzi. *"Şnet?"*

"*Paç*, hayvanat bahçesi," diye yanıtladım. Ceketlerimizi ıslanmış saçlarımıza siper ederek, Hoca Parkı'nda ısırgan otlarıyla kaplı yolu tırmanmaya başladık. Her parkta olduğu gibi bu parkta da banklar vardı, yağmura rağmen, banklar sevişmek için hayvanat bahçesine gelmiş saçları başları dağınık, hepsi yağmurluk giymiş çiftler tarafından kapılmıştı. Nuzi kararlı bir dille, öpüşenler arasında bir tane bile Roman bulamayacağımı söyledi. Daha önce birlikte yürüyüşe çıktığım Artani gibi Roman davranışlarıyla ilgili genellemeler yapıyor, "Arnavut"larınkiyle karşılaştırarak bu davranışları savunuyordu. Kapısının üstündeki tabelada "disko" yazan, bir zamanlar Hoca Müzesi olduğunu anladığımız yelken biçimli, altmışlardan kalma bir binayı aşağılayarak göstermişti Artani. "Burada Roman bulamazsın," demişti dudak bükerek. Öbür oğlanlarla birlikte Arnavutluk'un ilk diskoteğine gitmenin eğlenceli olabileceğini düşünerek "Neden olmasın?" diye sordum. "Disko, gelişmiş insanlar içindir," dedi kesin bir dille, anladığımdan emin olmak için ikimizin de biraz bildiği İtalyancayı kullanmıştı. Fazla gelişmiş insanlar demek istiyordu herhalde, yani kötü, ahlâken bozulmuş, hayattan usanmış insanları kastediyordu. Bu yüzden diskoya gidemezdik.

Disko, Düka oğlanları için bir çeşit cehennemse, benim gözümde (ve burnuma göre) hayvanat bahçesi bu cehennemin ateş kaynağıydı. Bu utanç verici hayvanat bahçesi vahşi yaşamın ölümü beklediği bir yerdi. Paltomun yakası burnumda, hayvanat bahçesinde beklerken, Arnavutluk'taki laboratuarların hepsinde yapıldığı gibi buradaki hayvanların da neden öldürülmediğini merak ettim, bir araştırmacı bana yiyecek sıkıntısı yüzünden hayvanların öldürüldüğünü söylemişti. Kastettiği şey fareleri ve tavşanları beslemek için yemek bulunmadığı değil, bu pembe gözlü deneklerin hepsinin çalınıp *yiyecek olarak* satıldığıydı. Gazeteler, halkı, bu karaborsa kemirgenlerin taşıdığı az rastlanır kanser türleri ve virüsler konusunda uyarmıştı. Jeta koyun etinden vazgeçmediği için şanslıydık.

Yine de şaşkınlık dolu bir merak bizi ilerlemeye itmişti. Toplasanız ikisinin üstünde ancak küçük boy bir köpeği örtmeye yetecek kadar tüy kalmış bir ayı-köpek ile bir aslan-köpek gördük. Ne oldukları ya da bir zamanlar ne oldukları belli olmayan küçük tüysüz hayvanlar, büyük bebek sıçanlara, pembe tüplere benziyordu. Bir çift egzamalı domuzcuk, Hoca Parkı'na ilk geldiğinde büyük olasılıkla puma olmalıydı. Zayıflıktan kemikleri sayılan hasta bir kaplan başı önünde kafesinde yatıyordu, yan tarafta bir zamanlar şempanze olduğu anlaşılan bir yaratık vardı, küçük ağacının altındaki maymun havuzunda neşesizce yıkanıyordu. Ölü bir kaplumbağa ve iri bir tezek parçasına benzeyen bir şey vardı. Bir iguana mıydı yoksa? Hayır, başka bir kaplumbağaydı, ama kabuğu yoktu. Belki de bakıcısı değerli kabuğunu çalmıştı.

Kuşlar uçabilecek, yürüyecek, hatta içinde durdukları ve kendilerini kurtarmaya çalıştıkları yumurta çorbasından dışarıya çıkabilecek halde değildi; bu kirli sıvı ayakkabınızın tabanına sakız gibi yapışıyordu. Komşularına kıyasla kuşlar, zayıflamış olsalar da en azından kuşa benziyordu. Son kafeste bir kartal vardı, bacaklarındaki kürk artık birkaç beden büyük geliyordu, gagası kat kat olmuş, bir çeşit kemik erimesi yüzünden akordeon katlarına benzer şekilde kırışmıştı, sanki sıkı bir yumruk yemiş gibi görünüyordu.

Nuzi, bana gereksiz bir ironiyle şöyle dedi: "Kartal bizim ulusal kuşumuzdur."

Kasabaya dönerken, artık bardaktan boşanırcasına yağan yağmurdan korunmak için geniş park kafeteryasına sığındık. Orta Avrupa'nın her yerindeki büyük lokantalarda yavaş ve asık suratla verilen hizmet insana giderleri ve kârı küçümseyen eski rejimleri anımsatıyordu...

Ben ve Nuzi dışında kafeteryada neredeyse kimse yoktu; parkta öpüşen yağmurdan ıslanmış bir çift ile uzak bir masada toplanmış hiç kimsenin aldırış etmediği bir grup Çingene çocuğu, kırık bir pencere camından bir içeriye giriyor, bir dışarıya yağmurun altına çıkıyorlardı. Hiçbir yerini kesmeden pencereden kim geçebilir diye birbirlerine meydan okuyorlardı sanki. İyi giyinmemiş olmalarına karşın bacaklarından aşağıya süzülen soğuk yağmura aldırış etmiyorlardı.

"Onlar Roman değil," dedi Nuzi, benden beklediği küstahça bir soruyu önlemek için. Peki o zaman bu su bebekleri kim ya da neydi?

"Onlar Jevg," diye açıkladı Nuzi en bilmiş ses tonuyla, "biz onlara *sir* deriz." *Sir* Romanca'da sarımsak demekti. Jevglerin hiçbir biçimde Romanlarla bir ilgisi olamazdı. Kuşkulu yüz ifademden dolayı eklemişti: "*Şnel*?"

Daha sonra okuduğuma göre Jevgler, Türk ordusunda atların bakımından sorumlu olan, Mısır'dan gelmiş esirlerdi; meslekleriyle ilgili bu ayrıntı da onların aslında Çingene olabileceğini ortaya koyuyordu. Mısırlı yaftasına gelince, bu öbür kabileleri reddetmenin bildik bir yoluydu. Çingenelerin kendileri de Mısırlı* diye adlandırılmamış mıydı? (Çingene adını da böyle almışlardı.) Bazı Jevgler, Avrupa'nın en eski Çingene ziyaretçilerinin de bir zamanlar faydalı bulduğu gibi, Mısırlı kuramını desteklemektedirler. 1990 yılında Makedonya'daki bir grup Jevg, Ohrid Gölü'ndeki bir camiyi kendi camileri ilan etmişti. Bu törene Mısır büyükelçisini de çağırmışlar ve büyükelçinin mahcup şaşkınlığına karşılık kendilerinin kayıp bir Mısır kabilesi olduğunu ilan etmişlerdi.

Dükaların bakış açısına göre önemli olan tek şey sokakta yaşayan bu adamların Roman olmamasıydı, sokaktakilerin çoğunluğu çocuklardan oluşsa da yetişkinler de bazen böyle yaşıyorlardı. Romanca konuşmamaları Roman olmadıklarının bir "kanıt"ıydı, Romanca konuşmak Çingene kimliğinin özüydü.

Yalnızca Balkan dilleri hakkında değil, onların kültürleri hakkında da çok bilgili olan Marcel, Jevglerin de büyük olasılıkla Çingene *olduğunu* doğrulamıştı; Dükaların atalarından çok daha önce bölgeye geldiği düşünülen bir grubun üyeleriydiler. Öbür gruplar gibi (Karadağ, Kosova ve Makedonya'daki Aşkali ve Mango) dillerini unutmuş Çingenelerdiler. Bu kenarda köşede kalmış halk ile ilgili belge eksikliği,

* Mısırlı ve Çingene sözcükleri birçok dilde birbirine benzemektedir. Mısırlı: *Egyptian*; Çingene: *Gypsy*. (ç.n.)

onları herhangi bir kimsenin tarihleri hakkındaki saptamalarına karşı savunmasız bırakıyordu. Bu yüzden Çingene eylemcileri, kabileyi bir araya getirmek ya da bu insanlara karşı işlenen asimilasyon suçlarını kanıtlamak için köklerinden koparılmış bu öğelere yeniden güç kazandırmaya çalışırken, bu insanlarla aynı gerçekliği paylaşanlarsa onları reddetmek özgürlüğünü kendilerinde bulmaktadırlar. Melezler gibi böyle gruplar da Roman imgelemindeki en belirgin "öteki" olan *gadje*'ye duyulandan daha büyük bir düşmanlıkla reddedilmektedir. Çingeneler arasında, duygusallıkların tümü şarkılar için saklanır.

G. MBROSTAR'A YOLCULUK

Jeta'yla birlikte doğumevine ve *floket*'e gidişimizin üstünden tam bir hafta geçmişti, ama geç kalışımıza kızan O Babo'nun öfkesi geçmemişti. Kırsal Çingene topluluklarının yaşadığı bölgeye Marcel ve Gimi'yle yapacağımız günübirlik bir gezi için Jeta'nın bize katılmasını yasaklamış, ancak kendisinin de gelmesi ve bizim gideceğimiz yerden saatlerce uzakta bulunan Mbrostar'da "mola verip" erkek kardeşini ziyaret etmemiz koşuluyla Jeta'nın da gelmesini kabul etmişti.

Paketlenmiş öğle yemeklerimizi de alarak ertesi sabah erkenden yola çıktık, Fuşe Kruje'ye varmadan önce Skanderbeg'in harap olmuş kalesinin altından geçip kalsit beyazı Dajti Dağları'ndan yukarıya tırmandık. Fuşe Kruje'de hayatımda gördüğüm en yoksul insanlar, beyaz eşyaların koyulduğu karton kutulardan daha büyük olmayan çamurdan kulübelerde ve dallardan yapılmış barakalarda yaşıyorlardı. Yerleşimin ön taraflarındaki bir ya da iki ev daha sağlam yapılıydı. Bunlar, sönmüş kireçle yapılmış, kalın duvarlı, kerpiç yapı tarzında, elle şekillendirilmiş kil yüzünden duvarları topak topak görünen evlerdi. Yerleşimin yoldan en uzak ucunda plastik torbalardan yapılmış barınaklarda yaşayan aileler vardı. (Çingene yerleşimleri çoğunlukla bu şekilde gelişiyordu. En iyi görünüşlü evler ön tarafta iyi bir etki sağlayıp, arka tarafta "Hiç kimsenin memleketi" denilen gerçek gecekonduları saklıyorlardı.) Fuşe Kruje'de yaşayan çoğu insan yakınlardaki bir çiftlikte işçi olarak çalışıyordu. Ortada harap binalardan, bulutsuz gökyüzünün altında uzanan çıplak çatı kirişlerinden başka bir şey yoktu.

Birkaç dakika içinde herkes, neredeyse üç yüz kadar insan etrafımızı sarmış, küçük çocuklar yetişkinlerin bacaklarının arasında ve kol-

larının altındaki yerlerini almıştı. Her yerde olduğu gibi burada da bitkin ve yorgun yaşlı insanlar, şaşılık gibi ufak tefek sakatlıkları olan çocuklar vardı. Elbette her yerde olduğu gibi inanılmaz güzellikte insanlar da vardı. Paris'te bir otobüste görülse sözleşmeli modellik yapmaya zorlanacak bir melek ya da *İlyada*'dan çıkmış, insan güzelliğinin doruğunda, dalgalı dudaklı, oyuk çeneli, badem gözlü bir savaşçı.

Kalabalık birden bunaltıcı olmaya başlamıştı. Kırsal yerleşimlerde herkes etrafınıza toplanıverince kendinizi kısa sürede havasız, kapalı bir yerde kapana kısılmış gibi hissedebilirsiniz. *"Ov yilo isi?"* diye sordu Marcel. "Nasıl buldun?" (bire bir çevirirsek "Burada yürek var mı?") demek istiyordu. Keçeden yapılma kirli bir fes giyen yaşlı, dişsiz bir adam sürünerek kulübesinden (ustaca örülmüş çatısıyla dallardan yapılmış bir koza) dışarıya çıktı. Sıçanları beslemek zorunda oldukları kış mevsimi dışında burada yürek olduğunu söyledi. Kendi şakasına öyle içten güldü ki, âdemelması bir aşağı bir yukarı hızlı hızlı hareket etti, hindi boynuna benzeyen boynundaki ses tellerinden tuhaf sesler çıktı. Buradaki en yaşlı kişi olarak (ne kadar yaşlı olduğunu kendisi de bilmese de), otuz yıl kadar önce buraya tarlada çalışmak için gelmeden önceki zamanlarda halkının sepet örerek gezdiğini anlattı. Ayakta duracak kadar yüksek ya da uzandığında ayaklarının dışarıya çıkmasını önleyecek kadar geniş olmasa da, bu zanaatın izleri acınacak durumdaki kulübede görülüyordu. Bizimle yeteri kadar sohbet ettikten sonra yumruklarının üzerinde emekleyerek kulübesine girdi. Hoşça kal dediğimizde artık yalnız ayakları görünüyordu.

Gimi –Palumb Furtuna– genelde hoşgörülü ve duyarlıydı, ama o da O Babo gibi bu yerleşim yerine girmeyi reddetmişti. Arabada oturduğu yerden, bu Çingenelerin Kinostudio'da yaşayanlardan çok daha zengin olduğunu, ama "yaşamasını bilmediklerini" söylemişti. Gimi'nin söyledikleri, yaygın bir görüş olmasına karşılık bu sefer tamamıyla yanlıştı, kıt kanaat yaşamaya çalışan ve Çingenelerin kirli eteklerinin kıvrımları arasında torbalar dolusu altın sakladığına inanan *gadje*'nin düşüncesiydi bu daha çok.

Yzberiş denilen yoksul ama daha az perişan durumda olan bir kasabada durduk. Burada yaşayan Çergari grubundan Çingeneler, birbirine bağlanmış dallardan çitler örmüşlerdi. Bu alışık olduğumuz bir şey değildi. Konuklarını şüpheyle ya da açık bir düşmanlıkla karşılayan Romanların tersine sıcakkanlı ve rahattılar, "hükümet"e bildirebileceğimizi düşündükleri şikâyetlerle bizi sıkmamışlardı. Bu insanlar

alışılmadık biçimde zariftiler. Çergariler uzun boylu ve acı çikolata kadar esmerdi; uzun, ince yüzleri, düz saçları vardı. Fuşe Kruje'de olduğu gibi, dünyada başka Çingenelerin olduğundan, hatta Arnavutluk'taki öbür Romanlardan bile haberleri yoktu. Kısa boylu, karamela renkli Jeta onlarla Romanca konuştuğunda şaşkınlığa düşmüşler, Jeta da kendisini anladıklarını fark ettiğinde buna hayret etmişti. Çergarilerin kendi tarihleri hakkında neredeyse hiçbir bilgileri yoktu, bu yüzden bize bir şey anlatamadılar. Adları "çadırda yaşayanlar" anlamına gelse de artık çadırda yaşamıyorlardı. Şu an için de söylenecek fazla bir şey yoktu. İşsizdiler, ördek ve tavuklarının yumurtalarıyla, bir de etrafta yetiştirdikleri ayçiçeği ve kayısıyla yaşıyorlardı.

Yzberiş'i terk etmek üzereyken, elmacık kemikleri yüzünden dışarıya fırlayacak kadar zayıf, yaşlı bir kadın koluma yapıştı. Bana bir şey göstermek istiyordu. Önlüğünün cebinden sakız kâğıdından daha büyük olmayan, tırnak kadar küçük olana dek katlanmış soluk renkli bir parça beyaz kâğıt çıkardı. Diğerleri arabaya binmişti, ben kadının titrek ellerle kâğıdı açmasını bekledim. Kâğıdı gözlerime yaklaştırdı, ama ben küçük bir leke dışında bir şey göremedim. Kâğıdı alıp öbür yüzüne baktım. Hiçbir şey yoktu. Kâğıt, kirli kırışık izleri dışında boştu. Hayal kırıklığına uğramıştı, kâğıdı geri aldı, katladı ve yeniden derin ön cebine koydu.

Görmeyi başaramadığım şey neydi? Kadının iddiasına göre, kâğıdın üstünde İtalya'da mülteci olan oğlunun telefon numarası yazılıydı. Bir zamanlar, büyük olasılıkla kurşunkalemle yazılmış, şimdiye kadar da çoktan silinmişti. Eğer okuryazar değilse, ki öyle görünmüyordu, kâğıtta yazanları hiçbir zaman okuyamamıştı, orada gördüğü şey de zaten kafasında yarattığı bir şeydi. Ben onun, telefon numarasını kâğıtta gördüğüne, görmeye de devam ettiğine eminim. *"Te xav ka ta biav,"* diye seslendi yaşlı kadın ben arabaya binerken. "Düğününe beni de davet eder misin?"

Ayrıldığımızda neredeyse ağlayacaktım, bir an önce Tiran'a dönmeyi diledim, ama Mbrostar'a giden uzun yol boyunca ilerlemeye devam ettik. Etraf bomboştu. Boşluğun ortasında yeni konmuş bir tabela gördük. Tabelanın üzerinde eski bir dilde "Demokrasi ileriye gitmek için çabalamaktır, dengeyi bozan yıkıcı bir güç değildir" yazıyordu.

Arnavutlar, terk edilmiş şeylerle birlikte yaşıyorlardı. Terk edilmiş tarlalar, unutulmuş çayırlar, camsız pencereleriyle çökmüş kulübeler, hayalet kasabalar. Herkes İtalya'dan gelen ayçiçek yağını satın almak

için Tiran'daki karaborsaya koşarken, kilometrelerce uzanıp giden ayçiçek tarlalarındaki ayçiçekler kuruyup boynunu bükmüştü. Açık alanda keçiler vardı, ama hiç insan yoktu, sanki bu bölge olduğu gibi tahliye edilmişti. Çevredeki sığınakların varlığı, ürkütücü de olsa bu tahmini doğruluyordu.

Komünist dönemin sona ermesinden beri, dış dünyanın Arnavutlara düşman olduğuna inanmaları yalnızca mülteci adaylarının ülkelerine geri gönderilmesinden kaynaklanmıyordu. Bütün Arnavutluk'a düzensiz biçimde yayılmış binlerce beton kubbe de bu düşmanlığı onlara sürekli hatırlatıyordu. Yalnızca sahil şeridinde değil, anayollarda ve anlaşılmaz biçimde gözden ırak yerlerde de bulunan, Eskimo evlerine benzeyen bu tuhaf kulübeler Enver Hoca'nın fikriydi. Arnavutları aşiretlerarası düşmanlıktan uzaklaştıran Hoca onları yabancı düşmanlığıyla birleştirmişti. Bütün yabancılar potansiyel işgalci kuvvetlerdi. Sığınaklar elbette komik görünüyordu, ama hemen yanıbaşlarındaki Bosna'da Müslümanların katledilmesi (bu durum, çoğunluğu Müslüman olan Arnavutları pek ilgilendirmemişti) bu sığınakları bir ölçüde haklı çıkarıyordu. Sığınaklar o kadar küçüktü ki içine ancak oyuncak ya da çocuk askerler sığınabilirdi. Kasabadaki sığınaklar tuvalet olarak kullanılıyordu, burada yaz güneşinin altındaysa belki gölgelik olarak iş görüyorlardı.

Behçet'in aniden "kardeş"ini görmek istemesi garipti. Dükalarla birlikte geçirdiğim ilk günlerde bana erkek kardeşinin *öldüğünü* söylemiş, bu hikâyeyi bana birkaç kez anlatmıştı. Bebekliklerinde, Behçet'in sağlıksız bir bebek olmasına karşılık *Binak*, yani ikiz kardeşi hızla tombullaşıp serpilmişti. Bir gün annesi kasabaya gitmek zorunda kalmış, bebeklerden hiçbirini yalnız bırakmak istemediği için ikisini de yanına almıştı. Yolda çocuğu olmayan bir köylü kadına rastlamışlardı. Karşısındaki kadının iki çocuğu olduğunu gören köylü kadın çocuklardan birini, sağlıklı olanı istemişti. Behçet'in annesi de ona cehenneme kadar yolu olduğunu söylemiş, bu yüzden sağlıklı olan bebeğe köylü kadının nazarı değmişti. İki gün sonra Behçet'in kardeşi ölmüştü.

Şimdi bu hikâyeyi Behçet'e hatırlatmak, ailesinin üzerinde dolaşan bela yüzünden abartılı biçimde ağlamasına neden olurdu. Bu hikâyeyi gözyaşları içinde bir masal gibi anlatıyor olsa da buna gerçekten inanıyor gibi görünüyordu. Hikâyedeki asıl vurucu yan, kendi insanlarının köylü komşularını algılayış biçimiydi. Hikâye, Çingeneler ve la-

netlerle ilgili tanıdık bir *gadjo* efsanesini yansıtıyordu. İki durumda da, ötekinin çocuğunu çalma isteği kötülüğün kanıtıydı.

Mbrostar'da ziyaret edeceğimiz Aziz Čči ("çiçi" diye okunuyordu) gerçekten de Behçet'in kardeşi değil, kuzeniydi; Behçet, bir samimiyet ifadesi olarak bu sözcüğü tercih etmişti. Bu jest, aynı zamanda birbirinden koparılmış ikizler hikâyesi, ziyaretimizin nedeni ortaya çıktığında daha iyi anlaşıldı. Aziz Čči, bir *gadjo*'yu öldürmüştü, önümüzdeki hafta mahkemeye çıkıyordu.

O gün gördüklerimiz, çok zor koşullarda çalışıp toplum hizmeti veren, duyarlılıklarını kaybetmiş insanları bile sessizliğe gömerdi. Durmadan artan çocuk nüfusuyla her gün biraz daha kalabalıklaşan yoksullaştırılmış dünya, adı konmamış bir sefaleti yaşıyordu. Mbrostar'daki trajedinin ırksal bir boyutu da vardı. İşlenen suç çarpıtılmış, Çingeneler ve çevrelerindeki beyaz topluluk arasındaki gerginlik yüzünden daha derin anlamlar kazanmıştı. Bu olay aynı zamanda Çingenelerin, bir *gadjo* deyimiyle söylersek, kendi kendilerinin en amansız düşmanları olmaktan bir türlü kurtulamadıklarını da gösteriyordu.

Görüntüsü onluk banknotları süsleyen Arnavutluk'un en büyük köprüsü olan asma köprünün üzerinden geçtik. Aziz Čči'nin evi çok uzakta değildi. Bir tren yoluna bakan üç odalı beyaz bir binaydı. Ev boştu. Güneş alan odalarda, birkaç kişinin oturması için konmuş birkaç kırık sandalyeden başka bir şey yoktu. Birkaç kırık sandalye ve kederli bir kadın sesi. Arka odada yüzü açık pencereye, sırtı bize dönük yaşlı bir kadın kendinden geçmiş gibi bir o yana bir bu yana sallanıyor, sanki başka birinden geliyormuş gibi duyulan inilti ve ağıta bu hareketle eşlik ediyordu. Bu *mulo*'ya, ölünün ruhuna adanmış bir şarkıydı. Geç mi kalmıştık?

Behçet'i tanıyan ve hemen yan tarafta oturan bir Roman aile bizi içtenlikle selamlayıp içeri davet etti. İnsan bu eve doluşmuş kişilerin sayısını olduğundan fazla tahmin edebilirdi rahatlıkla. Camlara yapışmış sıra sıra çocuk yüzleri her zamanki gibi oradaydı. Ev sahiplerinin, bir kere evin dışında, bir kere de kapıdan girdikten sonra el sıkışmak gibi tuhaf bir adeti vardı. "Allah ayaklarınızı korusun," dedi evin erkeği, elimi öpecekmiş gibi havaya kaldırarak. Çekingence gülüp Marcel'e bir bakış fırlattım. Tam otururken (beşimiz bir karyolaya yan yana dizilmiştik) Marcel açıkladı: "Seni buraya getirdikleri için Allah ayaklarını korusun."

Ölen kişi, Fatos Gremi, üç ay önce gerçekleşen olaya kadar ünlü bir

hırsız, adam yerine konmayan bir sarhoştu, yine de bu olayla birlikte bir zamanlar birbirine kaynaşmış olan topluluk tamiri imkânsız biçimde ikiye ayrılmıştı. Bütün Roman nüfusuyla ilişkiler kesilmişti. Kimse mahalle bakkalından alışveriş edemiyordu; karanlık çöktükten sonra dışarıya çıkmaya korkuyorlardı. Havasızlıktan bunaltan oda, Aziz'in üzüntüden ne yapacaklarını şaşırmış arkadaşlarıyla doluydu, olayları anlatıyorlardı, hepsi de bu olaylarla ilgili olarak hemfikirdi. Bu Meçkari ailesinin uzak-yakın bütün tanıdıkları aynı dışlanma duygusunu yaşıyordu. Aziz'in ailesi, akrabaları ve yakınları da onun utancını paylaşıyordu. Onlar da artık *mahrime*'ydi. Aziz'in kız kardeşi aynı kasabada olmasına rağmen bu toplantıya katılmamıştı, kuzeni olduğu halde Behçet'in de onu görmeye niyeti yoktu; çünkü o da Aziz kadar kirlenmişti artık.

Yaklaşan mahkemede cinayet günü gerçekte neler olduğu kovuşturulacaktı ve odada bu konu üzerine bir tartışma dönüyordu. Her kafadan bir ses çıkıyordu ve herkes, şaşırtıcı bir biçimde, çok sıradan bir konudan söz ediliyormuş gibi davranıyordu. Sarhoş Gremi, bir gece geç vakit (birisi akşamüstü saat yedi demişti, bir diğeri gece yarısı, başka biriyse şafaktan hemen önce olduğunu ileri sürmüştü) Aziz'in penceresine taş fırlatmıştı. Aziz korktuğu için kapıya fırlamış (bir arkadaşı, bu kalabalık odada biraz güç olsa da bizim hatırımıza kalkıp bir canlandırma yaptı) ve karanlıkta bir el ateş etmiş. Belki de bu, son günlerde Arnavutluk'ta alışılmadık bir şey değildi. Ne var ki kurşun Fatos Gremi'ye saplanmış ve onu öldürmüştü. Daha da çok korkan Aziz ölüyü evine sürüklemişti.

Aziz paniğe kapılmıştı. O gece karısıyla birlikte Gremi'yi bir çuvalın içine koymuş, arabaya sürüklemiş, arabayı onluk banknotları süsleyen köprüye doğru sürmüş, çuval dolsun diye içine taş parçaları koymuş ve ölüyü köprüden aşağı atmıştı. Ama nehir alçak olduğundan Fatos Gremi ertesi sabah su yüzüne çıkmış, Aziz Ağa da kanun kaçağı olmuştu.

Orada toplananların hiçbiri Aziz'den yana tavır alarak bu suçu inkâr etmeye ya da, Gremi'yi öldürdükten sonra yaptıklarının ne anlama geldiğini sorgulamaya kalkışmamıştı (Aziz, olaydan hemen sonra Pluk kasabasına kaçmıştı). Bunun yerine olayın zamanıyla ve nasıl geliştiğiyle ilgili farklı şeyler anlatmaya başlamışlardı; heyecanlı bir şekilde birbirlerinin lafını kesiyorlar, "Bakın, bir de *bunu* dinleyin," der gibi birbirlerini bastırmaya çalışıyorlardı. Oturumumuzun başında hepsi de

yalan söylüyor diye düşünmüştüm. Bunu da yalnızca eğlence için yapıyorlardı. Sonra gerçeği anlamaya başladım. Zaman kavramları yoktu (bir yaz gecesi saat beşte karanlıkta dikkati çekmeden tüm bunları yapmanın imkânsızlığıyla ilgili ayrıntılara kafa yormuyorlardı). Her şeyden önemlisi olayları yeniden gözden geçirmeye çalışırken hafızalarını tazelemeye çalışmıyorlardı. Bunun yerine o anda canları nasıl istiyorsa olayı öyle anlatıyorlardı. Bizim önümüzde, sanki ilk kez meydana geliyormuş gibi olayları bir tiyatro oyunu gibi canlandırıyor, böyle bir felakete eşlik edebilecek duyguları yeniden anımsatıyorlardı. Onlar için olay hakkındaki en doğru bilgi –olayın en çok kabul gören versiyonu– en ikna edici olan ya da en etkili ifade edilendi. Yaşadıkları zaman, epik bir şimdiki zamandı.

Marcel, temyizin ne demek olduğunu, onları anlayabilecek uluslararası gözlemcilerin mahkemeye (yalnızca bir hafta sonraydı) davet edilmelerinin nasıl mümkün olabileceğini anlatmaya çalışırken benim bu izlenimim de doğrulanmış oldu. Marcel'in kolay anlaşılır açıklamasının tam ortasında, bizim ayaklarımızla karşıdaki sandalyelerde oturan Aziz'in akrabalarının ayakları arasında kalan dar koridorda bir tavuk belirdi. Çingenelerin hepsi çocuklar gibi kıpırdanıp gülüşmeye başladılar, sanki birisi kilisedeki önemli bir vaazın ortasında yellenmişti. Sonra da büyük bir ciddiyetle ve yüksek sesle tavuk hakkında konuşmaya başladılar. Nereden geldiğini, sahibinin kim olduğunu, birisi tavuğun üzerinde hak iddia etmeden onu hemen pişirip yemenin iyi olup olmayacağını, gagasının üzerindeki lekelerin bir hastalık belirtisi olup olmadığını, bu hastalığın zararlı etkilerini enine boyuna konuşmaya başladılar, bu arada başka birisi bir turist rehberi edasıyla "tavuk veba"sının bölgedeki kasaba ve köylerde görüldüğünü, Mbrostar'a doğru yol aldığını anlatıyordu. Konuşma bir daha zavallı Aziz'e dönmedi.

İkide birde bölünen konuşmalar ve ciddiyetleri su götürmez konuları sanki bir tiyatro oyunu oynuyormuş gibi tartışmaları, Çingenelerin hemen her yerdeki özellikleriydi. Onları çekici yapan hayat dolu olmalarıydı, ama bu onları aynı zamanda zor komşular haline getiriyordu. Marcel, Çingenelerin öncelikleri saptayamadıklarını söylemişti. Gerçekten de onların öncelikleri tek kelimeyle farklı önceliklerdi. Bütün olaylara, artık o anda ne oluyorsa (Aziz'in mahkemesi, gezintiye çıkmış bir tavuk) sırasıyla aynı derecede önem atfediyorlardı. Hiçbir olay onları sürekli meşgul edemezdi. Dramatik özellikleri yoğun olan olay ve kişilere, yani hayalgücünde yaşanan, sürekliliği olan, sonsuz kere

yinelenebilir ve geliştirilebilir bir hayata özel bir düşkünlükleri vardı. Belki bu da bir anımsama biçimiydi.

Yorgun ve endişeli olduğumuzdan hemen gitmek istedik, ama bizi, bomboş karanlık bir arazide, üstelik de Tiran'a giden çitle çevrilmemiş ve aydınlatılmamış dağ yolunda araba sürmek için çok geç olduğuna ikna ettiler. Böylece orada kaldık, akşam yemeğinde lezzetli bir tavuk yedik, mahkûmun evinde yere serilmiş yataklarda rahatsız bir gece geçirdik. Behçet ise bu uğursuz yerde oyalanmaya o kadar isteksizdi ki, dışarıda uyudu. Sonradan ortaya çıktı ki, Behçet'in tedirginliği Aziz Çiçi'den değil yaşlı kadından kaynaklanıyordu. Eve girdiğimizde ilk gördüğümüz, bize arkası dönük biçimde tekdüze bir sesle inleyerek ağıt yakan yaşlı kadın Aziz'in annesiydi. Ailedeki ve Mbrostar'daki Roman topluluğundaki en yaşlı kadın olarak büyük bir gücü vardı. Ölüm ve ruhlar konusunda, kendisinden daha yaşlı olan kocasından bile fazla söz sahibiydi.

Tüm Çingeneler gibi Mbrostar'da yaşayan Çingeneler de *mule*'ye inanıyor ve ondan korkuyorlardı. Otorite erkeklerin elindeymiş gibi görünse de, bu otoriteyi günlük hayatta gerçekten kullanıyor olsalar da (gruptaki yoldan çıkmış kimseler için nasıl bir ceza verileceğine karar vermek, *gadjo* memurlarla ilgilenmek), en karanlık ve en korku veren güçler kadınların elindeydi. Meşruiyetleri, ruhlar hakkındaki bilgilerinden, hastalıklara şifa bulmalarından, en önemlisi de erkekleri kirletebilme gücüne sahip olmalarından kaynaklanıyordu. Anne Sutherland'ın söylediği gibi en yüksek otorite olan ölüm, erkekti, ama onu yalnızca bir kadın korkutup kaçırtabilirdi.

Endişelenmesi gereken yalnızca ruhlar değildi elbette. Bir kadın eteklerini bir erkeğin başının üzerine geçirerek ya da onu, böyle yapmakla tehdit ederek bile kirletebilirdi; böylece erkek, Çingene inancına göre kirlenmiş olur, öbür Çingenelerin onunla yeniden ilişki kurabilmesi için arınması gerekirdi. Kadın, eğer evliyse ve cinsel olarak etkin durumdaysa kirletme gücüne sahipti, çünkü o doğuştan *mahrime* idi. Kendi kirliliğini başkalarına bulaştırmamak için titiz bir şekilde önlem almalıydı. Sınırları çok iyi belirlenmiş olan bu saflık ve kirlilik kodları gerçekte Çingenelerin evrensel diliydi, her bölgede ve her lehçede hararetle uygulanmasa da her Çingene tarafından anlaşılırdı.

Çingene topluluğunda konumları en sağlam olan kişiler belki de yaşlı kadınlardı. Kadın olarak mistik güçlerle donanmışlardı. Yaşlı olmalarından dolayı da cinsellikleri bir tehlike değildi; yaşlı kadınlar,

birçok temizlik ritüelini gözetmeyi bırakırlar, erkeklerle birlikte yemek yemeye ve sigara içmeye başlarlardı. Menopoz döneminde cinsel cazibelerini yitirmeye başladıkları için depresyona giren birçok Batılı kadının tersine, belli bir yaşa gelmiş Çingene kadının itibarı artardı. Fiziksel açıdan erkeklere benzemeye başladıkları için cinsiyetlerinden kaynaklanan, aşağı düzeydeki toplumsal konumları artık geçmişte kalırdı. Çingeneler arasında yaşlılara genellikle saygı duyulur, Arnavutluk'tan Amerika'ya kadar her yerde de derin bilgi ve deneyimlerinden dolayı yaşlı Çingene kadınların günlük hayatta önemli bir söz hakkı vardır.

Aziz'in annesinin hangi ölü için (Fatos Gremi için olmadığı kesindi) o ağıtları yaktığını anlayamamıştım. Belki de Çingeneler arasında yaygın olan, yalnızca yaşlılıkla birlikte gelen saygıdan yoksun kalmış kişilerin (ölüm ya da Aziz'inki gibi bir utançtan dolayı) kötü ruhlar haline gelebileceği korkusu yüzünden ağıt yakıyordu. Belki de annelik iradesini kullanarak oğlu için bir anlaşma yapmaya çalışıyordu. Her ne olursa olsun Behçet, *puri daj'dan*, yani Aziz'in yaşlı annesinden uzak duruyordu.

Jeta çok seyrek olarak bu kadar uzun süre Kinostudio'dan ayrı kalmıştı, bir an önce yola koyulmak için can atıyordu. Yola çıktığımızda hava hâlâ karanlıktı; yolculuk, tebeşir beyazı dağlardan ve görülmemesi daha iyi olan başdöndürücü geçitlerden oluşmuş bir rüyaydı. Uyudum, daha sonra da bana sağladığı mahremiyet yüzünden uyur gibi yaptım. Tiran'ın dışındaki anayolun asfaltı Kinostudio'nun girişinde bitiyordu, arabanın altındaki tanıdık engebeli patika bana eve döndüğümüzü söylüyordu. Kasislere girip çıkarak at arabası gibi ilerleyen arabada beşimiz de terden ıslanmış koltuklarda keyifsiz bir şekilde hoplayıp duruyorduk. Aniden durduk, arabanın burnu tozdan görünmüyordu. Otuz derece sıcakta, otuz derecelik bir açıyla trafikte sıkışmıştık.

Toz duman yatışınca, muazzam bir sahneyle karşı karşıya kaldık. Bir düzine üstü çıplak adam, kolum kalınlığındaki burgu bir kabloyu bir palangaya çekmeye çalışıyordu. Aşağı sarkıtılmış demir çengelin ucunda, beyaz deri bir kayışa asılmış ölü bir at vücudu vardı. At aşağıya kaydı, bacakları hâlâ deri kayışın üzerindeydi, nalları sanki dua ediyormuş gibi korkunç bir manzara yaratarak öylece kalakalmıştı. Sonra yere düştü, katarakt yüzünden buğulanmış deniz mavisi gözleri hâlâ

açıktı, hayatında hiç bu kadar ağır ve toprağa yakın olmamıştı.

At terden parıldıyordu, derisi daha kurumamıştı, tüylerinin bir bölümü ters tarafa taranmış kadife gibi ayağa kalkmıştı. Yüzlerce sinek vızıldayarak ata doğru alçalıyordu. Bir tarafta bir yığın toprak ve sığ bir çukur vardı, atın yaşamak için verdiği son kavga olmalıydı bu.

Adamların bir kısmı bir kenarda durmuş, kablonun yaktığı avuç içlerini soğutuyordu. Hantal hayvanın etrafında bekleyenler nöbet değiştirdiler; adamların bir yarısı hayvanın kemikli sağrısını itiyor, öbür yarısı da kaskatı kesilmiş cılız bacaklarını çekiyordu. Hiç yara görmemiştim, ama adamların elleri ve göğüsleri kan olmuştu. Mahallenin çocukları, kalas, kürek, el arabası gibi bir sürü alet edavatı çekerek ya da iterek pis patikadan koşarak geldiler. Sonunda palanga vinç ile yukarıya kaldırıldı, üzerine sinekler üşüşmüş olan devasa hayvan orada bekleyen bir at arabasına atıldı. Bulunduğum yerden at arabasının içindeki adamları göremiyordum; tek görebildiğim, karmakarışık olmuş yelenin içine gömülmüş bir sürü sımsıkı kapanmış yumruğun atı kuvvetle çektiğiydi.

O gece ve ondan sonraki günlerde kimse attan söz etmedi. Söze dökülmeyen ama açık bir uyarı niteliğindeki koruyucu tavrıyla Jeta, bir soru sormamı engellemişti. Bunun nedeni hayvanın tüyler ürpertici bir biçimde ölmesi değil, değer verilen bir hayvana son kez saygı gösterilmesiydi.

Dükalardan ve Arnavutluk'tan ayrılmadan birkaç gün önce Nicu, Dritta ve oğulları Jeta'nın avlusundan taşındılar, yeni apartman daireleri artık hazırdı. Bir öğleden sonra boyunca, Dritta, iki yönlü bir konvoyda gidip gelen çocuklara ve erkek kardeşlere neşeyle emirler yağdırdı, altında debelenen çocuklar için ağır olan kutuları açıp içini boşalttı. Nicu ve Nuzi Polonya'dan gelen koltukları omuzladılar. Liliana boyalı masayı taşıdı. Dritta, izleyenlere sevinçle bakıyordu. Artık kendilerine ait bir yerleri vardı. Hayatlarının en büyük olayıydı bu. Elbette, Dritta artık bir *bori* değildi, adamakıllı bir *romni*, yani bir eş olmuştu. Aslında bu, Civan birkaç yıl içinde Berat'lı küçük kızla evlenip eve bir *bori* getirince gerçekleşecekti, ama Dritta bir şans yakalamıştı, artık gitme zamanıydı.

Evde kalan *boria* olayla ilgilenmiyormuş gibi yapıyor, sessizce işlerine devam ediyordu. Dritta gitmişti, sırada bekleyen Viollca ve Nu-

zi de yakında oldukça büyük olan kendi evlerine taşınacaktı. Ama onlar bile suskunlaşmıştı; avlu bundan sonra daha sessiz bir yer olacaktı. Behçet de bir köşeye çekilmiş bisikletini parlatıyordu. Bir türlü gündelik işlerine dönemeyen Jeta kendine çeşitli ayak işleri icat etmişti. Mahalledeki kuyudan su getirmek onun işi değildi; ama Dritta ve Nicu, ellerinde İstanbul yapımı fırın ve fırının içine oturtulmuş Dritta'nın çok değer verdiği fosforlu portakal ağacıyla son kez o bildik köşeden döndüklerinde, onu kuyunun kenarına oturmuş, tek eliyle tek gözünü kapatmış öbürüyle de gidenlere bakarken görmüştüm. Jeta yaşlı gözler ve boş bir kovayla eve dönmüş, avlu kapısında aylak aylak dolaşan tavuklardan birine *naş*, yani git diye bağırmıştı.

II
Hindupen

"Söylesene, Romanlar nereden geliyor?" diye sordu. Bir Slovak gazetesinin üzerine kabataslak bir harita çizip Çingenelerin bin yıl önce Hindistan'dan başlayan büyük göçünün ayrıldığı kolları gösterdim. "Biz de işte *buradayız*." Haritanın merkezinin soluna doğru bir çarpı işareti koydum. Bu işaret, Krompaçi'de Çingene mahallesindeki isimsiz anayolun biraz aşağısında bulunan Geza Kampuš'un tek odalı evini gösteriyordu. Doğu Slovakya'da bir kasaba olan Krompaçi, Romanya'nın Transilvanya bölgesine yakın Ukrayna sınırının hemen batısına, Polonya'nın da güneyine düşüyordu. Bu kasaba daha birkaç kuşak önce Macaristan'ın bir parçasıydı. Orta Avrupa'nın tam göbeğinde bulunuyorduk. İnsanların (Robert Maxwell, birçok Amerikan Çingenesi, Andy Warhol'un ailesi, benim büyükannem) oraya gitmektense

oradan başka yerlere dağılmayı tercih ettikleri bir yerdi Orta Avrupa. Önceden Geza'nın da çalıştığı, ama artık kapalı olan bir bakır fabrikasına sahip Krompaçi'nin adı hiçbir kent rehberinde yer almıyordu. On beş gündür orada olmama rağmen bulunduğumuz noktayı haritada işaretlerken tereddüt etmiştim. Bu bölgedeki sınırlar sık sık değişiyordu, coğrafi görünümde değişmeden kalan tek öğe, tuhaf bir biçimde, yalnızca su birikintileriydi. Benim haritamdaki ülkeler ve başkentlerin yerleri siyasi haritalara pek uymuyordu (Polonya, Almanya büyüklüğündeydi, Prag ise Viyana'nın batısındaydı). Orta Avrupa'nın sınırlarını bugünkü sınırlar gibi çizmiştim, haritanın geri kalan kısmını ve göç yolunu uzak geçmişte kalmış isimsiz toprak parçaları olarak bıraktım.

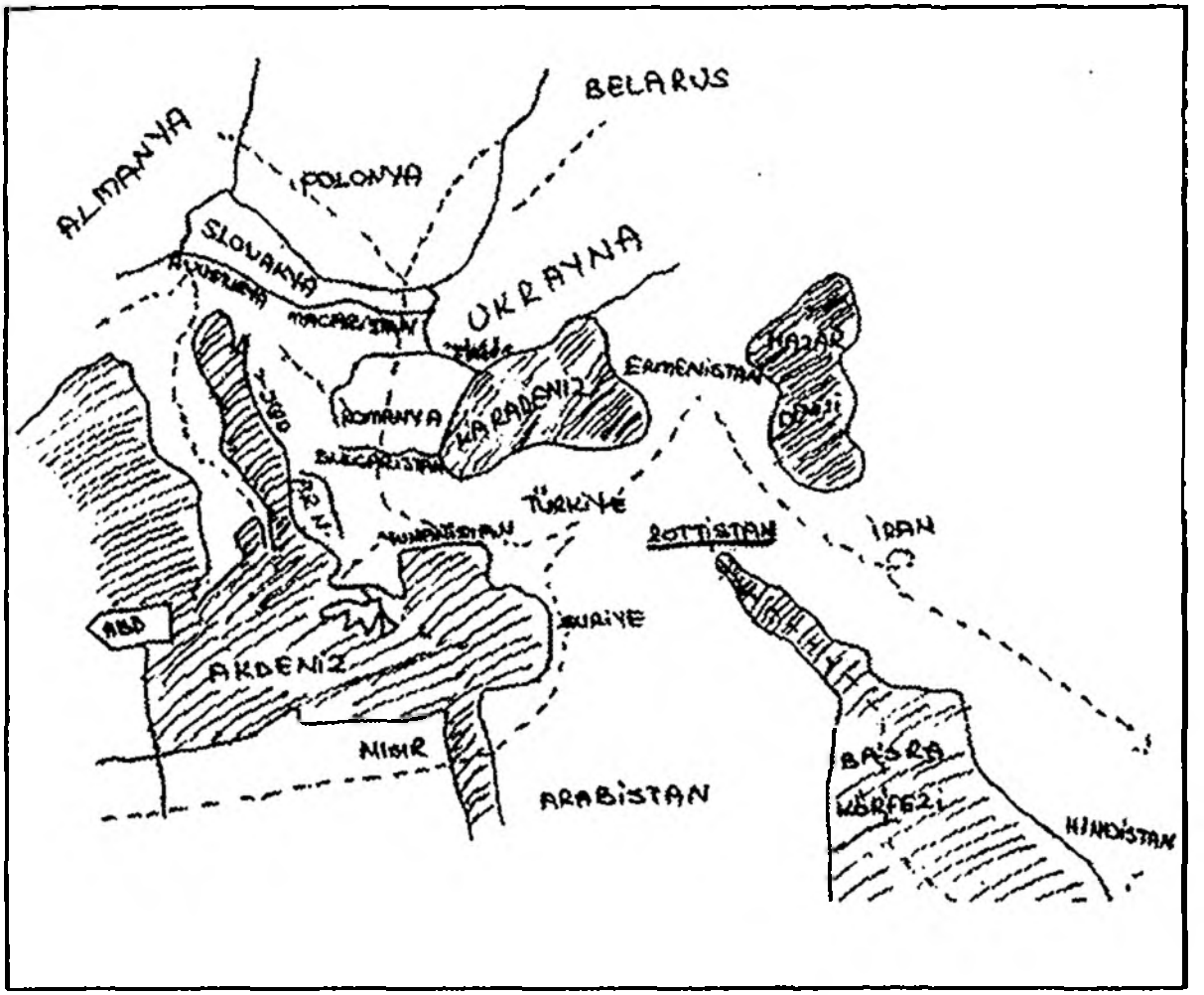
Çingenelerin göç yolu, Avrupa haritası üzerine atılmış bir balık iskeletine benzetilirdi. Değişik yönlere ayrılan, ya da ayrıldığı varsayılan her grubun yollarını çizseydim benim haritam da böyle görünürdü. Ben, iki ana çizgiden oluşan daha basit bir harita çizmeye çalışmıştım: Hindistan'dan İran'a ve Ermenistan'a gelen, oradan Suriye ve Irak'a ayrılan bir kol ile Bizans İmparatorluğu'na, Balkanlar'a, Batı Avrupa'ya ve Yeni Dünya'ya giden başka bir kol. Parmağımı çarpı işaretinin üzerine koyarak haritayı Geza'ya çevirdim. Haritayı inceledi, daha sonra kafasını kaldırıp gülümsedi, mahcup ama kararlıydı.

"Bu pek mümkün görünmüyor," dedi ve arkasına yaslandı. Gülümserken bembeyaz dişleri ortaya çıkmıştı. "Üzgünüm, ama bu doğru olamaz."

Geza'nın Hint kökenli olduğunu hemen anlayabilirdiniz. Onu, Bombay'da bir otobüste ya da Londra'da metroda görseniz Hintli olduğundan şüphe bile etmezsiniz. Koyu bir ten, orantılı ve zayıf bir vücut, düz siyah saçlar, kara kehribar rengi badem gözler, hepsi de akla bir Hintli'yi getiriyordu. Hindistan'ın adını hiç duymamış bile olsa, ki sanırım duymamıştı, Geza, uzun boylu, beyaz tenli, gri gözlü, sarı dişli ve tütünden saramış bıyıklarıyla yuvarlak omuzlu Slovak komşularından farklı olduğunu anlamış olmalıydı. Gene de Geza, içgüdüsel olarak şu an üzerinde yaşadığı toprakların *onların* memleketi olduğunu düşünmüyordu. Bu da derisinin rengiyle ne kadar barışık olduğunun hoş bir göstergesiydi.

"Ya sen ne düşünüyorsun?" diye sordum, haritayı katlayarak. "Romanların nereden geldiğini düşünüyorsun?"

Geza avuçlarını yukarıya doğru çevirdi, gözlerini açtı, yeniden düşünceli bir şekilde suratını astı. Kısa bir süre sonra gülümsedi.

"Krompaçi?" dedi ve omuzlarını silkti. "Bilmiyorum. Sanırım biz Krompaçiliyiz." Konuşmamızı dinlemiş olan Geza'nın kızlarından biri, "Ya sen nereden geldin?" diye sordu. "Amerika," dedim. "Ha evet, ben gittim oraya," dedi kız. "Gerçekten mi?" diye sordum. "Evet, Amerika, Miçalovce'nin hemen yanındadır," diye yanıtladı. Krompaçi'ye kırk kilometre uzaklıktaki bir kasabayı kastediyordu.

Belki de Geza, sohbet olsun diye kökenleriyle ilgili bir soru sormuştu bana. Buna benzer konularla ilgilenen Çingenelerle karşılaşmamıştım hiç. Kadim tarih, birçoğu için, kendi aralarında yaşayan en yaşlı insanların en eski anılarından ibaretti. Seyahatim boyunca sık sık Geza'yı düşündüm, birçok kez de onunla yeniden bir araya gelme imkânı buldum. Dört yıldan fazla bir zaman diliminde, eski Doğu Bloku'nda, Arnavutluk'ta, aynı zamanda Polonya, Bulgaristan, Çekoslovakya, Yu-

goslavya, Romanya, Moldova ve Almanya'da düzinelerce çingene topluluğunu ziyaret ettim. Çingenelerin, ulusal kimlikleri hakkında konuşsun ya da konuşmasınlar, Doğu Avrupa'da hep bundan söz eden insanlar arasında yaşadıkları kesindi. Çingeneler farkında olmasa bile, bu konulara olan genel ilgisizlikleri ötekilerden ayrılmalarına neden oluyordu. Ben artık bu ilgisizliğin Çingene kimliğine has bir özellik olduğuna inanıyordum. Eğer nereden geldiğinizi söyleyemezseniz, hiçbir şeydiniz ve sizin hakkınızda isteyen istediğini söyleyebilirdi.

Oysa Geza'nın yanıtı güzeldi. Memleket herhangi bir yer olabilirdi, her yer de memleket. Belki de başlangıçlar pek önemli değildi. Neredeyse efsanevi varoluşlarıyla Çingeneler her zaman etrafta olan, ama kendilerini nerede bulurlarsa orada hep yeniden başlamak zorunda olan insanlardı. Halbuki, oraya varmak için her zaman uzun ve zor bir yolculuk yapmış oluyorlardı.

Çingenelerin Hindistan kökenli olduğu, birkaç Avrupalı dilbilimcinin, aralarında yaşayan bu insanların bir Doğu dilini konuştuklarını fark etmelerinden bu yana, yani on sekizinci yüzyıldan beri bilinmektedir. Macaristanlı bir rahip olan Istvan Vali bu ilişkiyi, Leiden Üniversitesi'nde geçirdiği bir yıl içinde, 1753'te kurmuş, orada, Hindistan'ın güneybatı kıyısından, Malabar'dan gelen üç öğrenciyle tanışıp onlarla görüşmeler yapmıştır. Onlardan öğrendiği sözcüklerle bin kelimelik bir sözlük oluşturmuş (bu kayıtlar günümüze kadar gelmemiştir), Macaristan'a döndüğünde oradaki yerel Roman nüfusunun bu sözcükleri anladığını fark etmiştir.

Oysa günümüze ait raporlarda, Çingenelerin bin yıl süren göç tarihinin yarısı hakkında, neredeyse hiçbir kayıt yoktur. Çingeneler kendi kayıtlarını da tutmamışlardır. Çingene olmayan ve Çingenelerin nereden geldikleriyle ilgili tahminlerde bulunan vakanüvislerin aklına sık sık "egzotik" Doğu ülkeleri gelse de, esmerlikleri yüzünden onların Hint kökenli olabileceğini düşünmemişlerdir. İlk kez bir kitapta (İranlı vakanüvis Hamza el-Isfahani'nin *Dünyadaki Kralların Tarihi* [1950] adlı kitabında) adlarının geçmesinden bu yana, neredeyse hepsi de birer aşağılama olan birçok adla çağrılmışlardır: Barbarlar, Kâfirler, Sarakenler, Yunanlılar, Türkler, Yahudiler, Jatlar; Athinganlar, Atzinganlar, Romiti, Bohemyalılar, "Ahmak gibi davranan Yunan Bohem-

Bohemya'da bir Roman çift, düğün fotoğrafları ile birlikte. (1991)

yalılar", Firavun'un Adamları, Mısırlılar, Luri, Zingari, Zigeuner, Zott'lar.

Göttingen Üniversitesi'nden Heinrich Grellman, 1783 yılında çıkardığı kitabı *Die Zigeuner*'de (1807 yılında İngiltere'de *Çingeneler Üzeri-*

ne Bir Tez adıyla yayımlanmıştır) Çingenelerin kökenleriyle ilgili kafa karışıklığının bir özetini sunmuştur.

> Çingene* diye adlandırılmalarından dolayı, kökenlerinin Athingan denilen Grek sapkınlarına dayandığı düşünülür. Önceden Zeugitana diye anılan bir Afrika eyaletinden geldikleri söylenir. Kimilerince Kâfir Julian'ın Mezopotamya'daki Singara kentinden sürdüğü kaçaklar oldukları varsayılır. Kimileri tarafından Kafkas Dağları'na yerleştirilmişler ve Zoçori diye çağrılmışlardır, Paulus Maeotis'de yaşadıklarını varsayanlarsa onların Ziçe'lerin torunları olduklarını düşünmüşlerdir...
> Kimileri Moritanyalı olduklarını söylemiş, bu düşünceyi desteklemek için de onları Çu'ların torunları diye adlandırmışlardır... Bazı insanlar da Çingenelerin kendilerini More diye çağırdıklarını, birbirlerine *amori* (doğrusu *amori* değil, *Dişa More*, yani "haydi arkadaş"tır) diye seslendiklerini sanırlar, böylece birden Amorit olurlar!...Bazen torlak (dindarlık kisvesi altında her türlü aşırılığa sapmış Müslüman batıniler) bazen fakir ya da kalenderidirler, bazen de Attila'nın Hunlarının devamı olan, Büyük Charles'ın yenilgiye uğrattığı Avarlar ya da son kozlarını on ikinci yüzyılda oynamış Peçenekler oldukları düşünülür. Belli bir memleketleri olmayan, bir araya toplanmış işe yaramaz insanların bir karışımı da olabilirler. *Zigeuner* [Almanya'da genellikle bu adla anılırlar] sözcüğü de zaten "bir aşağı bir yukarı yürümek" anlamına geldiğinden Alman atalarımız boş gezen her serseriye Zichegan demiştir...

Çingeneler ile Hindistan arasındaki bağlantıyı ilk kuran olmasa da, Grellmann köken konusunda en dikkatli dilbilimsel incelemeyi yapan kişidir; bir tarihçinin "dilbilimsel paleontoloji" diye adlandırdığı yeni bir bilimden yararlanarak çalışmalar yapmıştır. Grellman, Roman dilindeki sözcüklerin Hintçedeki ve İngilizcedeki karşılıklarından oluşan on beş sayfalık karşılaştırmalı bir liste hazırlamış, Hintçedeki üç sözcükten birinin Romancasıyla benzeştiğini görmüş, böylece Avrupa'daki Romanların nereden geldiği sorusuna son noktayı koymuştur.

Grellmann, egzotik köken kuramını sanki daha ilginç kılabilmek için Çingenelerle ilgili bazı klişelerin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur. Ahlâksız kadınlar, ceset yiyenler, hatta insan eti yemekten haz duyan Çingeneler olduğunu söylemiş; bu son önyargının yıkılabilmesi için bir yüzyıldan fazla zaman geçmesi gerekmiştir. *Die Zigeuner*'de,

* Metnin aslında "*Gipseys*" (Cingani). (ç.n.)

Hont County'de (o zamanlar Macaristan şimdiyse Slovakya toprağı) geçen bir önceki yılın (1782) olaylarıyla ilgili kayıtlara geniş yer vermiştir. Olay, içlerinden kırk birine işkenceyle yamyam oldukları itiraf ettirilen 150'den fazla Çingene ile ilgilidir. Habsburg kralı II. Joseph'in yaptırdığı bir soruşturma sonunda sözde kurbanların hepsinin hayatta olduğu ortaya çıkana kadar on beş adam asılmış, altısı işkence sırasında ölmüş, iki tanesinin vücutları dörde ayrılmış, on sekiz kadının da boynu vurulmuştur.

Yamyamlık etiketi üzerlerine yapışmıştı bir kez. Slovakya'da, 1929 gibi yakın bir tarihte bile, bir Roman soyguncu çetesi kurbanlarını yemekle suçlanmış, davanın düşmesine karşın bu olay gazetelerde haftalarca manşetleri süslemiştir.

Çingenelerin memleketi konusunda *gadje* tarafından yapılan tahminler genel olarak Kutsal Kitap'taki efsanelere benzemektedir. Hepsi de okuyanların kendi yorumunu yansıtıyordu; Kutsal Kitap da daha önceleri böyle okumalara pek çok kez maruz kalmıştı. Çingenelerin, Kabil'in dünyayı dolaşmaya yazgılı lanetli torunları olduğu söylenmiştir. (İbranice, Aramice gibi Sâmi dillerinde Kabil, Çingenelerin belki de en çok ilişkilendirildiği meslek olan "nalbant" anlamına gelmektedir.) "Toprağı işlediğinizde o, bundan sonra size gücünü göstermeyecek, ürün vermeyecektir; siz de dünyada bir kaçak ve bir serseri olarak dolaşıp duracaksınız." (Tekvin 4:12) Bu sözler, Çingenelerin toprağı işlemeye karşı ilgisizliklerinin bir açıklaması olarak sunulmuştur. Çingenelere göreyse (bu konuda oldukça ikiyüzlüdürler) toprak onların "lanet"idir. Çağdaş Çingene liderlerinin yaptıkları konuşmalar, sık sık, Kutsal Kitap'ın Çingene halkı üzerindeki lanetine değinerek başlar. Oysa bu "kanıtlar" yalnızca Çingenelerin bir kitapları olmayışının ne kadar üzücü olduğunu açığa çıkarır. Başka bir efsaneye göreyse, bir zamanlar onların da bir kitabı vardı. Arnavutluk'ta bu konuyla ilgili bir şey duymamıştım, ama Bulgaristan'da anlatılan bir hikâyeye göre, Tanrı insanlara dinlerini dağıtırken Çingeneler de kendi dinlerini lahana yapraklarına yazmışlar, bu lahana yaprakları da çok geçmeden bir eşeğin akşam yemeği olmuştu. Romanya'da anlatılan, Çingenelerin beslenme alışkanlıklarına değinen tuhaf bir dinsel hikâye daha vardır. Çingeneler taştan bir kilise yapmışlardı, Rumenler ise domuz pastırması ve jambondan. Çingeneler, Rumenler kiliseleri değişmeyi kabul edene kadar pazarlık etmişler, sonra da kiliseyi hemen yemişlerdi. Bu hikâyenin Sırbistan'da anlatılanına göre kilise peynirden yapılmıştır.

Hikâye aynı zamanda Çingenelerin neden dilendiğine de açıklık getirmektedir. Söylenceye göre Çingeneler kapı kapı dilenmişlerdir, çünkü Sırplar kilise yüzünden onlara hâlâ borçludur, yani dilenciler yalnızca hakları olanı istemişlerdir.

Çingenelerin hiç kahramanları yoktur. Büyük bağımsızlık mücadelelerine, "ulus"larının kuruluşuna, vaat edilmiş topraklara ilişkin efsaneleri olmamıştır. Romulus ve Remus'ları, dolaşan ve savaşan Aeneas'ları yoktur. Ne heykelleri ve tapınakları, ne de ulusal marşları ve tarihi kalıntıları vardır. Hiç kutsal kitapları olmamıştır. On altıncı yüzyılda üç *gadje*'nin yazdığı, yüz sözcük ve deyişten biraz fazla olan sözlük dışında önceden konuşulan Romancanın kaydı tutulmamıştır. Ama onların da, kendi atalarıyla ve göçleriyle ilgili efsaneleri vardır. Ya da belki bu efsaneler onlara atfedilmiştir.

Çingenelerin hikâyeleri çok belirgin olmasa da Kitab-ı Mukaddes'te anlatılanlarla uyum içindedir. Mısır'dan çıkarken Yusuf ve Meryem'e yardım etmeyi reddettikleri, Yahuda'ya İsa'ya ihanet etmesini "söyledikleri," Beytlehem'in çocuklarını öldüren zalimlerin torunları oldukları (bebek katilliği en çok nefret edilen gruplara karşı her zaman kullanılan en büyük iftira olmuştur; Yahudiler ve Agnostikler de aynı şekilde suçlanmıştır), İsa'nın çarmıha gerilmesinde kullanılan çivileri yaptıkları için hayatları boyunca dolaşmaya mahkûm edildikleri anlatılır. Bu hikâyeler, belki de, önceleri çok işe yarıyor gibi görünen, memleketlerinin Mısır olduğu efsanesini güçlendirdiği için Çingenelerin kendileri tarafından da yayılmıştır.

İsa'nın çivilerini yapan demirciyle ilgili aşağıdaki hikâye, 1920'li yıllarda Makedonya'da Konrad Bercovici tarafından kaydedilmiştir. Bu çeviri, Çingenelerin hikâye anlatırkenki tavırlarını pek yansıtamasa da, ben hikâyenin tamamını aktarıyorum. Hikâyenin büyük bir bölümünde tek bir Çingene bile görülmediği halde, değişik biçimlerde anlatılan bu efsane en iyi bilinen hikâyelerden biridir ve benim tanıştığım Çingeneler arasında da en çok kabul görenidir.

> Dünyanın daha sonra İsa olarak tanıyacağı Yeşua ben Miriam Romalı gardiyanlara teslim edildi ve Roma imparatoru hakkında kötü şeyler söyleyen bu adamı çarmıha germek için kullanılacak kalın çivileri yaptırmak üzere iki asker yollara düştü. Bir nalbanttan çivi almak üzere askerlere çarmıha gerilecek her adam için 80 kreutzer verilirdi. Bu iş için de askerlere yine 80 kreutzer verildi; ama onlar bir handa, o zamanlar Yunanlıların Kudüs'te sattığı hem tatlı hem de ekşi lezzetli şa-

rabı içip eğlenirken bakır paraların yarısını harcadılar. Öğleden sonra geç bir vakitte akıllarına çiviler geldi, üstelik hava kararmadan kışlalarında olmaları gerekiyordu.

Sendeleyerek, acele içinde handan çıktılar, hiçbiri ayık değildi; ilk nalbanta geldiklerinde, paralarının demir ve el emeği için yeterli olmadığını düşünerek nalbanta bağırıp onu korkutmak istediler:

"Hemen dört büyük çivi yapmanı istiyoruz, Yeşua ben Miriam'ı çarmıha germek için..."

Nalbant, Yeşua ben Miriam'ın uzun solgun yüzünü ve açık kahverengi gözlerini görmüş bir Yahudi'ydi. Miriam bir keresinde onun dükkânına gelmişti. Adam, çalıştığı ocağın başından uzaklaşıp şöyle dedi:

"Yeşua ben Miriam'ı çarmıha gerecek olan çivileri dövmeyeceğim."

Askerlerden biri kırk kreutzer'i çıkarıp bağırdı:

"İşte çivilerin parası. İmparator adına konuşuyoruz." Daha sonra askerler mızraklarını doğrulttular... Demircinin sakalını ateşe verdikten sonra ona mızraklarla saldırdılar.

Bir sonraki demirci az ötedeydi. Dükkâna vardıklarında zaman epey ilerlemişti, bu yüzden demirciye şöyle dediler;

"Bizim için dört büyük çivi yap, sana onlar için kırk kreutzer ödeyeceğiz."

"Bu paraya ancak dört küçük çivi yapabilirim. Bir karım ve çocuklarım var."

"Yahudi," diye kükredi askerler, "konuşmayı bırak ve bize çivileri yap!" Bu demircinin de sakalını ateşe verdiler.

Çok korkan Yahudi ocağının başına geçip çivileri dövmeye başladı. Ocakta demirciye yardımcı olmaya çalışan askerlerden biri eğilip şöyle dedi:

"Çivileri kalın ve sert yap Yahudi, şafakta onlarla Yeşua ben Miriam'ı çarmıha gereceğiz."

Bu adı duyduğunda Yahudi'nin eli çekiciyle birlikte havada asılı kaldı... "Yeşua ben Miriam'ı çarmıha gerecek olan çivileri yapamam," diye bağırdı Yahudi, ayakları üstünde yükselerek. "Yapamam, yapamam."

Sarhoş ve öfkeli iki asker demirciyi mızraklarıyla defalarca şişlediler.

Güneş tepelerin arkasında alçalıyor, askerlerin acelesi gittikçe artıyordu. Gittikleri üçüncü demirci bir Suriyeliydi. Demirci tam dükkânı kapatmak üzereyken onlar içeriye girmişti. Askerler adama seslendiklerinde mızraklarından hâlâ kan damlıyordu:

"Halil, bizim için dört büyük çivi yap, işte paran da burada, tam kırk kreutzer. Çabuk ol."

Suriyeli, kanlı mızraklara baktı ve körüğünün yanına döndü...

Adam çekicini bir kenara bıraktı. Askerler onu da mızraklarıyla öldürdüler.

Bu hikâyeyi Makedonya'daki Çingenelere anlattığımda beni düzelttiler: "Halil" bir Arnavut'tu. Bulgaristan'daysa "Halil"in adı, eski diktatör Todor Jivkov'un ilk adı gibi Todor olmuştu.

Askerler kırk kreutzer'le içki içmemiş olsalardı, kışlalarına dönüp olan biteni anlatacak, böylece Yeşua'nın hayatını kurtarmış olacaklardı. Oysa kırk kreutzeri harcamışlardı, bu yüzden Kudüs'ten çıktılar, tam o sırada çadırını yeni kurmuş ve örsünü hazırlamış bir Çingene'yle karşılaştılar. Romalılar ona dört büyük çivi yapmasını söylediler, kırk kreutzeri de çıkarıp önüne koydular.

Çingene ilk önce parayı cebine koydu, sonra çalışmaya başladı. İlk çivi bittiğinde askerler onu çantaya koydular. Çingene ikinci çiviyi yaptığında onu da çantaya koydular. Çingene üçüncü çiviyi yaptığında üçüncü çiviyi de çantalarına koydular. Çingene dördüncü çiviyi dövmeye başladığında askerlerden biri şöyle dedi:

"Teşekkürler Çingene. Bu çivilerle Yeşua ben Miriam'ı çarmıha gereceğiz."

Tam konuşmasını bitirmişti ki öldürülen üç demircinin titreyen sesleri Çingene'ye çivileri dövmemesi için yalvarmaya başladı. Akşam olmak üzereydi. Askerler o kadar korkmuştu ki Çingene son çiviyi dövmeyi bitirmeden kaçtılar.

Kırk bakır parayı işe başlamadan önce cebine koymuş olduğuna sevinen Çingene dördüncü çiviyi de yapıp bitirdi. Son halini verdiği çivinin soğumasını bekledi. Sıcak demirin üzerine su döktü, ama su cızırdayarak buharlaştı; demir, ateşin içinde olduğu zamanki kadar sıcak ve kırmızıydı. Üzerine biraz daha su döktü, ama çivi, demir sanki canlı ve kanayan bir bedenmiş gibi parlıyor, kan ateş fışkırtıyordu. Üzerine daha fazla su döktü. Su cızırdayıp buharlaştı, çivi parlamaya devam etti.

Gecenin karanlığa gömdüğü çölün büyük bir bölümü çivinin parlaklığıyla aydınlanmıştı. Korkudan tir tir titreyen Çingene, çadırını eşeğinin üzerine koyduğu gibi kaçtı.

Yorgun ve tedirgin olan yalnız gezgin, geceyarısı, iki yüksek kum tepesinin arasında, çadırını yeniden kurdu. Ama işte orada, ayağının tam dibinde parlayan çivi bitivermişti birden. Çingene onu Kudüs'ün kapılarında bıraktığını sanıyordu. Hemen yakınlarda bir kuyu olduğu için Çingene sabaha kadar su taşıyıp çivinin ateşini söndürmeye çalış-

tı. Kuyudaki son damla su da tükenince kızgın demirin üzerine kum attı, ama çivi durmadan cızırdıyor ve parlıyordu. Korkudan neredeyse deliren Çingene çölün derinliklerine doğru kaçtı.

Ertesi sabah bir Arap kasabasına varıp çadırını kurdu. Parlayan çivi de onu takip etmişti.

Sonra bir şey oldu. Arabın biri gelip ondan tekerleğinin demir çemberini yamayıp onarmasını istedi. Çingene hiç vakit kaybetmeden parıldayan çiviyi aldı ve demir çemberin kırık yerini bu çiviyi kullanarak onardı. Arabın, arabasını sürerek uzaklaştığını kendi gözleriyle gördü.

Arap artık gitmişti, Çingene etrafına bile bakmaya yeltenmeden oradan ayrıldı. Çingene, birkaç gün sonra bile etrafına bakmaya çekiniyor, geceleri gözlerini açmaya korkuyordu. Şam'a geldiğinde dökümhanesini yeniden kurdu. Aylar sonra, bir adam onarması için ona kılıcının kabzasını getirdi. Çingene ocağını yaktı. Kılıcın kabzası, üzerindeki çivinin demiri yüzünden parlamaya başladı. Çingene pılını pırtısını toplayıp oradan uzaklaştı.

Bu çivi, Yeşua ben Miriam'ın çarmıha gerilmesinde kullanılan çivileri yapan adamın torunlarının çadırlarında hep yeniden görünmektedir. Çivi göründüğünde Çingeneler kaçarlar. Bir yerden bir yere dolanıp durmalarının nedeni de budur. Yeşua ben Miriam'ın, iki ayağı bir çiviyle tutturularak toplam üç çiviyle çarmıha gerilmesine de açıklama getirir bu hikâye. Dördüncü çivi ise dünyayı dolaşmaktadır.

Hikâye, aslında ilk anda yarattığı izlenimdeki gibi fırsatçı bir Çingene'yi anlatmaz. Hikâyemizdeki adam yalnızca ve kuşkuya yer bırakmayacak biçimde işiyle meşgul olmaktadır (Çingene'nin dördüncü çiviyi bitirmeye çalışması, bir zanaatkârın kendine olan saygısından başka hiçbir şeyin işareti değildir, çünkü mızraklı Romalılar çoktan gitmişlerdir). Bu hikâye Çingenelerin gezginlik geleneği hakkında ne söylüyor olursa olsun, Çingene tüm Ortadoğu'da dolaşarak, hiç aylaklık etmeden işini yapmaktadır. Bu hikâye, bize Çingene'nin oraya nasıl geldiğini, nereden geldiğini ya da Hindistan'ı neden terk ettiğini anlatmaz.

Hiç kimse, Çingenelerin atalarının neden Hindistan'ı terk edip İran'a geldiğini tam olarak bilememektedir. Ama dil bellektir, Çingenelerin atalarının İran'da yaşadıkları, modern Romancadaki Fars sözcüklerinden bellidir. Romanca kader anlamına gelen *baht* sözcüğü Farsçadır, *sir* sarımsak, *mom* balmumu, *zor* kuvvet, *zen* de eyer demektir.

Çoğu kimse göçün onuncu yüzyılda başladığı konusunda hemfikirdir. Ama 950 yılında İranlı tarihçi Hamza, tebaasına karşı çok ihtimamlı davranan, 420 ve 438 yıllarında İran Şahı olan Bahram Gur'un,

dinlemesi çok hoş olduğu için yirmi bin "Zott" müzisyeni (Zott, o zamanlar, Arapların bütün Hintliler için kullandığı bir terimdi) getirttiğini Arapça kaleme almıştır. Altmış yıl sonra, 1011 yılında, İran şairi Firdevsi'nin epik *Şehname*'sinde ya da *Kralların Kitabı*'nda da benzer bir olaya rastlanır. Firdevsi, hikâyeyi "Çingene" müzisyenlerin daha sonraki kaderlerini anlatmak için daha çok genişletir.

> Bahram Gur'un yerel yöneticileri, Şah'a ülkede hoşnutsuzluğun arttığını, çünkü müzisyenler çalıp söylerken zenginlerin içki içebildiğini ama yoksulların içemediğini bildirmişlerdi. Bilge Şah hemen, tek hörgüçlü bir deveyle Hindistan'daki Şengil'e (kayınpederi) bir mektup yolladı; kendisine, lavta çalmakta usta 10.000 lavtacı adam ve kadın göndermesini söyledi. Lavtacılar geldiğinde onları Şah karşıladı, her birine bir eşek, bir öküz ve hepsine birden bin eşek yükü mısır verdi. Onların kendi krallığına yerleşip tarım yapmaya başlayacaklarını umuyordu. Lavtacılar mısırları ve öküzleri yediler ve başkenti terk ettiler... Yılın sonunda zayıflıktan içeri göçmüş yanaklarla geri döndüler ve Şah onları azarladı: "Mısırları yememeliydiniz. Şimdi yalnızca eşekleriniz var. Müzik aletlerinizi hazırlayın, hepsine ipek bir kurdele bağlayıp eşeklerinizin sırtına koyun." Bu lavtacılar şimdi, dilenerek, kurtlarla birlikte dışarıda uyuyarak, her zaman yollarda köpekler gibi yaşayarak, gece gündüz hırsızlık yaparak yaşamaktadırlar.

Doğruluğu su götürse de, bu hikâye Çingenelerle ilgilenen uzmanları heyecanlandırmıştır, çünkü Doğu Avrupa'da Romanlar (öbür topluluklar gibi) hâlâ telli çalgılar, hatta dik tutularak yayla çalınan, lavtaya benzer bir alet (gudulka) çalmaktadırlar. Ne var ki ben armut şeklindeki bu çalgılardan bir tane bile görmedim. Gitar ve kemanlarının yanı sıra Çingenelerin her çeşit üflemeli aleti vardı, özellikle de uzun, tahtadan, çift kamışlı, koni şeklinde zumaları olurdu, bir o yana bir bu yana sallanarak Lambadalarını çalarken soluk soluğa kalırlardı. Çok tutulan bu Brezilya parçası Balkanlar'daki halk müziğini silip süpürmüştü. (Bu olay, en azından bir akademisyeni, Maryland Üniversitesi'ndeki doktora adaylarından biri olan Svanivor Pettan'ı oldukça heyecanlandırmıştı. Bu iri cüsseli, çalışkan akademisyen, tezini Kosovalı Romanlar ve Lambada üzerine yazmıştır.)

Uzmanların çoğu Çingenelerin Hindistan'ı onuncu yüzyılda bir tarihte terk ettiğine inanırlar. Eski zaman Çingeneleriyle ilgili epik bir portre peşinde koşanlarsa bu ayrılışın daha erken bir tarihte olduğunu

düşünürler. Onlara göre, aşağı yukarı 700'lü yıllarda İran'a (o zamanlar Arap İmparatorluğu'nun bir parçası) bir grup "Zott" gelmiştir. On dokuzuncu yüzyılda yaşamış Hollandalı bir tarihçinin, M.J. de Goeje'nin çalışmalarına dayanan bu kurama göre Çingeneler kara yoluyla değil denizden gelmişlerdir. Ayrıca, kendi istekleriyle gelmemişler, göçe zorlanmışlardır.

Anlatılanlara göre, yeni Arap yöneticiler, on binlerce Hintli çiftçiyi İndus deltasından Arap Denizi'nin ucuna getirmişler, yukarıya, Basra Körfezi'ne kadar çıkarmışlardı. Topluluk, yanlarında getirdikleri birkaç bin sığırla birlikte Dicle'nin kıyısındaki bataklıklara yerleşmişti. Oraya tutsak olarak gelmiş olmalarına karşın bir yüzyıl içinde, kanalları ve yollarından geçen tüccarlardan vergi almaya başlamışlardı. Bu Zott topluluğu Bağdat tarafından bir tehlike olarak algılandı, bu yüzden 820 yılında halife onların üzerine birliklerini yolladı. On dört yıl boyunca dayandılar, belki de tarihte ilk ve son kez Çingenelerin (ya da ilk Çingenelerin) küçük bir krallıkları ya da bağımsız bir kolonileri oluyordu. Bir sonraki halife 834 yılında, Çingenelerin kanallarını yıkıp tarlalarını sular altında bırakmayı başardı, böylece "Zottistan"ı haritadan sildi. Yirmi yedi bin Zottistanlı korkunç bir savaştan sonra tutsak edildi, beş yüzden fazlasının boynu vuruldu. Üç gün boyunca, onları yuhalayan Bağdat'taki kalabalığa gösterildiler, daha sonra Zott nüfusunun tamamı kuzeydoğuya sürüldü. Bu insanların bir kısmı kuzeye Ermenistan'a, oradan da Balkanlar'a ve Avrupa'ya gittiler. Yurtlarından edilmiş bu vasıfsız Hintliler hiç şüphesiz, yanlarında geleneksel mesleklerini de taşıyarak İran'dan Batı'ya göç eden başka Hintlilerle karşılaştılar, onlarla birlikte Avrupa Çingenelerini meydana getirdiler. Buna göre Çingeneler Hindistan'ı en erken İ.S. 720'de terk etmiş olmalıydılar.

Dillerine bakarak Çingenelerin Arap İmparatorluğu'nda fazla kalmadığını söyleyebiliriz, bu yüzden en muhafazakâr tarihçiler kuramlarının içinde Zottistan'daki Zott'lardan bahsetmeye yeltenmezler. Romancada birçok Farsça sözcük olmasına karşın, on taneden daha az Arap kökenli sözcük (daha sonraları Balkan dillerine giren Türkçe sözcükleri saymazsak) vardır. Yalnızca iki tane Romanca sözcüğün kökeni kesin olarak Arapçadır. Bunlar da cüzdan anlamına gelen *kis* ve göğüs anlamına gelen *berk*'tir.

Oysa Romancada birçok Ermenice sözcük vardır. *Dudum* sukabağı, *bov* fırın, *chovexani* cadı, *grast* at, *mortsi* deri demektir ve bu söz-

İki Roman çocuğu, Romanya'da Copşa Mică nehrinde oynuyor. Bu Transilvanya kasabasında herkes ve her şeyle birlikte bütün koyunlar siyahtır. Burada yaşayanlar, en azından "içlerini beyaz tutabilmek" için (orada uzun süredir yaşayan birine göre) çok miktarda süt içerler.

cüklerin hepsi Ermeniceden gelmiştir. Bu yüzden Çingeneler Avrupa'ya giderken mutlaka Ermenistan'dan geçmişlerdir. Aslında Ermenicenin Romanca üzerindeki en önemli etkisi Romancada meydana getirdiği ses değişimidir. "Bh", yani sert "b" ile telaffuz edilen sözcükler "f" ile telaffuz edilmeye başlanmıştır. Sonuç olarak, Ortadoğu ya da Asya'da konuşulan Romancada kız kardeş, Hintçede olduğu gibi *bhen* diye telaffuz edilirken, Ermenistan'da ve Avrupa'da konuşulan Romancada *fen* diye söylenmektedir. 1920'li yıllarda, bu ses değişimini, özellikle de bu sözcüğü inceleyen İngiliz dilbilimci ve Çingene uzmanı John Sampson, Roman lehçelerini sınıflandıran, dolayısıyla da Romanların göçünü iki ana kolda toplayan ilk kişi olmuştur.

Eskiden konuşulan dile bakıldığında, on birinci yüzyıldaki Selçuklu istilasının yalnızca Ermenileri değil, aralarında yaşayan Çingeneleri de köklerinden kopardığı anlaşılmaktadır. Çingeneler, Konstantinopolis'in ve Trakya'nın Bizans egemenliğindeki batı bölgelerine göç etmişlerdir; burada hâlâ yoğun Çingene nüfusu barınmaktadır. Bu bölgedeki Çingenelerle ilgili ilk kayıt 1068 yılında Athos Dağı'nda yazılan bir aziz günlüğüdür. On üçüncü yüzyılda Trakya'dan Balkanlar'a yayılmışlar, kısa bir süre sonra da Avrupa'ya geçmişlerdir.

Bizans dönemi Romanca üzerinde etkili olmuştur. Romancada birçok Yunanca sözcük vardır; Çingeneler için kullanılan Yunanca terim *Atzingan*; İtalyanca *zingari*, Fransızca *tsiganes*, Almanca *zigeuner*, Macarca *ciganyok*, Rumence *tsigani*, Çekçe *cikan* ve günümüzde kullanılan pek çok aşağılayıcı terimin kaynağıdır. Bu aşağılayıcı ton, sonradan ortaya çıkmış bir şey değildir; Atzingan adı Athingan adında sapkın bir tarikattan gelmektedir ve fal bakmaları nedeniyle Çingenelere yakıştırılmıştır. On dördüncü yüzyıl sonunda Çingeneler, Bizans İmparatorluğu'nun yıkılışının nedenlerinden biri olarak gösterilmiştir.

Balkanlar'a Osmanlı Türkleri'nden önce gitmişlerdir. Ragusa Cumhuriyeti'nde, yani Dubrovnik'te iki Çingene tarafından bir kuyumcuya ısmarlanan bir iş 1378 tarihlidir. (On ikinci yüzyıl gibi erken bir tarihte bile Romanya'daki prensliklerde yaşadıklarına dair kanıtlar bulunmuştur.) Ortaçağ'dan itibaren Balkan kasabaları, Çingenelere karşı ne kadar düşmanca tavırlar içinde olsalar da, Çingeneler bu bölgeleri dünyanın başka hiçbir yerini benimsemedikleri kadar memleketleri saymışlardır. Batıya doğru ana göçlerini on beşinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda Balkanlar'dan çıkarak yapmışlardır. Şimdi, komünizm sonrası dönemde de aynı yöne göç etmektedirler. Yine de dönüp dolaşıp geldikleri yer Doğu ve Orta Avrupa'dır.

Balkanlar'da ilk kez göründükleri sıralarda Çingenelerin toplum içinde ilginç bir konumları vardı. Bir zamanlar çok güçlüydüler, on dokuzuncu yüzyıldaysa o zamana kadar olduklarından çok daha az özgürdüler. İki durum da kırsal feodalizmin yapısından kaynaklanıyordu. Çingeneler, işledikleri suçlar yüzünden *değil*, yetenekleri yüzünden aranıyor ve alıkonuluyorlardı. Saygıdeğer müzisyenlere olduğu kadar kalaycılara, bakırcılara, çilingirlere ve demircilere de değer veriliyor, hatta bu Çingeneler için insanlar birbirleriyle kavga ediyorlardı.

Kesin sınırlarla birbirinden ayrılmış sınıflar arasında, köylüyle toprak sahibi arasında hareket edebilme ve ikisine birden hizmet edebilme yetenekleri, onlar için özel bir ekonomik alan yaratmıştır. Toplumsal ve aile hayatında içe kapanıklardı; bunun nedeni dışlanmalarıydı, ama aynı zamanda bu onların seçimiydi (belki de dışlanmanın bir sonucuydu bu). Gerçekten de, çalışmayı tercih ettikleri işler, kullandıkları dil gibi onları hem ayrılığa hem de kendi aralarında bir dayanışmaya zorluyordu. Meslekleri onlar için kültürel olarak ayakta kalabilmenin anahtarıydı (bu gerçek, onları yeni ve anonim bir proleter güç haline getirmeye çabalayan ama bunu başaramayan komünist rejimler tarafından da takdir edilmiştir). Kaç kuşaktır mesleklerini icra etmemiş, duvar örmemiş, tarak yapmamış ya da ot toplamamış olsalar da, bugün bile Çingene gruplarının genellikle geleneksel meslekleriyle tanımlanmaları dikkate değer bir noktadır.

İstiladan çok göçle gelen böyle bir grup ya da işgücü, sosyolojide "aracı azınlık" diye nitelenir. Kültürel olarak toplumun kıyısındadırlar ve gelip geçici bir topluluk olarak ne yeni ikamet yerlerinde ne de diasporanın bir başka ucundaki aynı ölçüde yalıtılmış "yakınları" arasında kendilerini tam anlamıyla rahat hissederler.

En azından Balkanlar'da şimdiye kadar yaşanan Çingene-köylü ilişkilerine bakıldığında, Çingeneler ile iç savaştan sonra Amerika'nın güneyine göç etmiş, kapı kapı dolaşarak özgürlüğüne yeni kavuşmuş kölelere bir şeyler satan Orta Avrupalı Yahudilerin deneyimleri arasında bir benzerlik kurulabilir. Steven Hertzberg, Atlanta'nın Yahudilerini anlattığı *Büyük Kapılı Kentteki Yabancılar* adlı kitabında şöyle akıl yürütmektedir:

> ...ticari ilişkinin temelinde, hem alıcı hem de satıcının marjinal kimliği yatar. Yahudilerin çok az sermayesi vardı, kötü bir İngilizce konuşuyorlardı, bölgesel değerler konusunda bir fikirleri yoktu, bazı du-

rumlarda yerli beyazlar tarafından davetsiz misafir olarak algılanıyorlardı. Eski Güney Konfederasyonu yandaşları, azat edilmiş kölelerden hem korkuyorlar, hem de onları aşağılıyorlardı. Daha da önemlisi, yeni gelenlerin çok azı Güney'e gitmeden önce siyahlarla karşılaşmış, bu da onların, "kölelik, suç ve patolojik nefretin çarpıtılmış bir tarihinden değil de, gerçek zenci deneyiminden hareketle bir tavır almalarını kolaylaştırmıştır... "

Hertzberg, Eli Evans'ın *Taşralılar: Güneydeki Yahudilerin Kişisel Tarihleri* adlı kitabından alıntı yapmaktadır: " Zenci Yahudi'ye gülümsediğinde... Yahudi de ona gülümsedi." Bugün Yahudilerin çoğu, ticaretle kendi aralarında kurulan herhangi bir ilişkiyi beylik bir iftira olarak kabul etseler de, bugünün Çingenelerinden çoğu Çingene olmayanlarla aralarındaki bu ilişkiyi gururla sürdürürler. Onlar için kendilerinden olmayanlarla ilişki yalnızca işle sınırlıdır. Zor zamanlarda Çingeneler, Yahudiler gibi, "aramızdaki düşman" diye nitelendirilmiş, yine Yahudiler gibi kendileri için çalışan tüccarlar olmuşlardır; ne yaparlarsa yapsınlar, kendilerini tarımın her zamanki gereklerine bağlamış insanlar ve ücretli işçiler tarafından aşağılanmışlardır.

Hem Bulgaristan'da hem de Romanya'da insanlar bana Çingenelerin 1989'dan bu yana yaptıkları işleri "Yahudi işi" ya da *biznitsa* olarak tanımlamışlardı. El emeği gerektirmeyen, çok ter dökmeden çok para getiren işleri kastediyorlardı, bu yüzden de bu işlerin hepsi yoz işlerdi. Örneğin Bükreş'teki bazı Çingeneler, Romanya'nın içimi en kötü ve en ucuz sigarası olan Carpati'yi kaldırımlarda açık bir valizin içinde satarlardı. Bu işte "marifet" sabahları çok erken kalkıp kente gelen sınırlı sayıdaki Carpati'nin çoğunu satın alarak pahalı bir fiyata yeniden satmaktı. Ya da Türkiye'ye gidip bir kamyon dolusu kullanılmış ya da modası geçmiş kot pantolonla geri dönerler, bunları da fahiş fiyatlarla satarlardı. Burada olan bitenler, kapitalizm diye değil, Yahudi ya da Çingene işi diye adlandırılıyordu; kapitalizm hâlâ, gösterişli Batı mallarıyla ya da Amerikan yardımıyla ilişkilendirilen bir kavramdı. Komünist ideolojiyle sarmalanmış yerlileri rahatsız eden şey kâr kavramı değildi. Onları korkutan işin kendisiydi. Yahudiler gibi Çingeneler de inisiyatif kullanmaktan dolayı suçluydular. Komünist düzen içinde memnuniyetsizliklerini ve umutsuzluklarını ancak doğuştan hakları olan işlerde olabildiğince az çalışarak gösterebilen insanlar için bu, tuhaf, şüpheli ve tehditkâr bir eylemdi.

Litvanyalı Radziwill ailesinin toprakları üzerindeki Çingene kralı Jan Marcinkiewicz, Nieswiez'deki sarayında Prens Karol Radziwill'i ziyaret etmektedir. Wojciech Gerson'un yaptığı bir resimden alınan bu gravür, Jan Jaworski'nin Kalendarz Polski Ilustrowany za rok 1867'sine (1867 yılı Resimli Polonya Takvimi) basılmıştır, oysa bu olay bir yüzyıl öncesinde gerçekleşmiştir.

Ortaçağ'da Doğu ve Orta Avrupa'daki Çingenelerin işleri vardı. Kimsenin yapmayacağı ya da yapamayacağı işlerde kendi başlarına çalışırlar, kapı kapı dolaşarak mallarını ve becerilerini satarlardı. İşte tam burada toplum tarafından aşağılanan işler yapan göçmenler olarak Yahudiler ve Çingeneler arasında kurulan benzerlik sona ermektedir. Parlak bir kariyerin başında olmak şöyle dursun, Balkanlar'daki konumları daha çok Amerikalı siyahları andırıyordu. Emeklerinin değerli olmasına, vergilerini ödemelerine rağmen, bu dönemin sonlarından on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar geçen sürede onlar da köleleştirilmiştir.

Dünya üzerinde kalabalık bir nüfusa sahip olmalarına karşın (bu-

gün dünyada yaşayan yaklaşık on üç milyonluk Yahudi nüfusuyla karşılaştırıldığında sayıları on iki milyon civarındadır), Çingenelerin gerçek hikâyesi (kökenleri ve diasporaları, kendi içlerindeki olağanüstü bağları) neredeyse esrarengiz bir ilgi alanı gibidir. On dokuzuncu yüzyılda tablolara, romanlara ve operalara konu olan, Çingene yaşantısının romantik yorumları bile, ciddi araştırmalara ön ayak olamamıştır. Hatta, *Büyük Tarih Atlası*'nda, toplulukların göç yollarını gösteren oklar arasında bile onların göç yollarını gösteren bir oka hâlâ rastlayamayız. Bu tür bilgileri ancak sınırlı bir çevreye ulaşan *Çingene Kültür Derneği Dergisi* gibi özel yayınlardan, bir de belki de, oldukça ilginç başka bir yolla, dilbilim yoluyla edinebiliriz.

Köken ve göç yoluna ek olarak, Romanca çalışmaları da ilgi çekici bir etnik olasılığı gündeme getirmiştir. Bunun nedeni Çingenelerin kendilerini tanımlamak için kullandığı sözcüktür (bu sözcüğün gerçek anlamı adam ya da kocadır). Avrupalı Çingeneler kendilerine *rom* der, Ermenistan'daki Çingeneler *lom*, İran ve Suriye'dekiler ise *dom*. (Görüldüğü gibi Roman sözcüğünün, Çingenelerin yüzyıllardır Romanya'daki sayılarının insanın kafasını karıştıracak kadar çok olmasıyla uzaktan yakından bir ilgisi yoktur. İngiltere Çingenelerinin antropolog Judith Okely'e anlattığı gibi "başıboş dolaşmaları"* yüzünden bu adı aldıkları da doğru değildir.) *Rom*, *dom* ve *lom*, birbirine benzeyen belli kabile grupları anlamına gelen Sanskritçe'deki *domba* ve Modern Hintçedeki *dom* ve *dum* sözcükleriyle fonetik bir benzerlik göstermektedir.

Sanskritçede *domba*, "şarkı söyleyerek ve müzik yaparak geçinen aşağı kasttan adam" anlamına gelir. Modern Hint dillerinde de aynı ya da benzer anlamlara gelen sözcükler vardır. Lahnda dilinde "bayağı," Sindhi dilinde "gezgin müzisyenler kastı," Pencap dilinde "gezgin müzisyen", Batı Pahari dilinde "aşağı kasttan siyah derili adam" anlamları benzer sözcüklerle karşılanır. Altıncı yüzyıldan itibaren Domların müzisyen olduğuna dair kayıtlar vardır. Domlar hâlâ Hindistan'da yaşarlar, başlıca uğraşları sepet örmek, demircilik, metal işçiliği, çöp karıştırmak ve müzik yapmak olan göçebelerdir. Hiç kuşkusuz birçok insan, Çingenelerin kökeninin Domlara dayandığıyla ilgili kuramın üzerine atlamıştır.

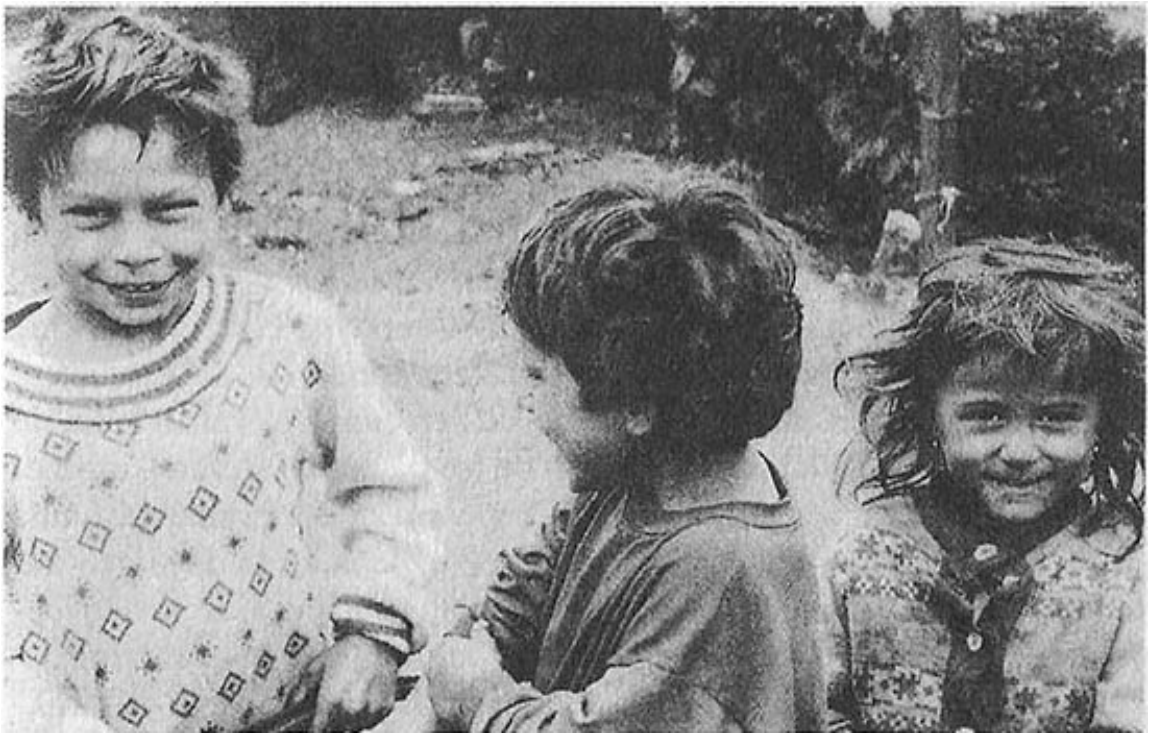
Yine de herkesin düşüncesi değildir bu. Judith Okely, Britanyalı gezginlere göndermede bulunarak, Çingenelerin Hint kökenli olduğu

* İngilizce'de başıboş dolaşmak anlamına gelen *roam* Çingenelerin kendilerine verdikleri *Roman* (İngilizcede *Rom*) adıyla söyleniş bakımından aynıdır. (ç.n.)

tezlerini reddeder; bu tezin, çok dolaşan ve uzun süredir Avrupa'da ikamet eden insanları egzotikleştirme ve marjinalleştirmenin başka bir yolu olduğunu savunur. Bu tez aynı zamanda birçok Çingene yazar ve eylemcinin ilgisini çekmiştir, ama onlar Çingenelerin köklerinin daha yüksek bir soyağacına dayandığını ileri sürer. Onlara göre Çingeneler, kastlar hiyerarşisinde Brahman kastının hemen altında yer alan savaşçı kastın, yani Kşatriyaların torunlarıdır. Köken konusundaki bu muğlaklığın aslında bir yararı vardır; ne de olsa insan, canı kimi isterse o olabilir. Çingenelerin kendilerini sürekli yeniden tanımlamaları onlar için hayatta kalmanın temel aracı olmuştur, ama elbette kökenleri konusundaki bilgisizliklerinin inanılmaz ölçüde yabancılaştırıcı sonuçları da olmuştur. Bulgaristan'da 1980'lerin sonuna doğru gerçekleştirilen zorunlu ad değişikliği bunun iyi bir örneğidir. Bulgar Çingenelerinin çoğu hâlâ kendi adlarını anımsayamaz, ya da en azından (hangisi daha kötü?) anımsamıyormuş gibi yapar. Benzer deneyimler, tam anlamıyla bir Roman kimliğinin inşa edilmesini gerekli kılmıştır. Bu kimileri için, yasaklanmış olan Çingene müziğinin kulakları patlatan bir gürültüyle gece gündüz yeniden çalınmaya başlaması anlamına gelir. Geriye kalanlarsa "Hindupen" diye adlandırılabilecek, kökenlerden duyulan görülmemiş bir gururun içinden yükselmekte olan yeni bir kimliğin peşindedirler.

Geza Kampuš, Krompaçi'nin Çingene mahallesinin şık bölümünde oturuyor, evine giden yolun kaldırımlarını güller süslüyordu. Oysa yolun hemen aşağısında manzara tam bir sefalete dönüşüyor, herkesin gözüne çarpmasa da beni her zaman şaşırtıyordu. Yalnızca sarhoş bir baba ve üç şaşı çocuktan oluşan bir aile, terk edilmiş yeraltı sığınağında yaşıyordu. Öbür ailelerin çoğunda erkek yoktu, sanılacağı gibi işyerlerinde değil hapishanedeydiler (Arnavutluk'tan Doğu Slovakya'ya kadar her yerde işsiz nüfus artıyor, bölgeyi ilk terk edense her zaman Çingeneler oluyordu). Neredeyse açık havada yaşıyorlardı. Bu Çingenelerin yıpranmış kulübelerinin önünde, geniş bir alana yayılmış çamur, çöp ve etrafta oynayan çocuklar ile ailenin uyuz köpeği yani *rikono* tarafından hırpalanan kırık dökük bir mobilya yığını vardı. Pek ev hayvanı gibi görünmeseler de her zaman ortalıkta olan köpekler çoğunlukla topal, tek gözlü ya da kesik kuyruklu olur, sanki asıl görevleri ev halkını korumak ya da onlara sadık görünmek değil de insanların

Roman çocukları, Doğu Slovakya'da, Krompaçi'deki yerleşimlerinde oyun oynuyorlar. (1991) Bisiklet tekerleklerinin yanında, şişe ve gazoz kapaklarıyla oynamayı da seviyorlardı. Prag'dan gelen bir grup güzel sanatlar öğrencisi bir haftalarını Krompaçi'deki çocuklarla birlikte resim yaparak geçirmişlerdi. Bölgedeki küçük kızlar, hepsi de sarı saçlı olan periler, prensesler ve melekler çizmişlerdir.

kendi kusurlarıyla ilgili kaygılarını azaltmaya çalışmakmış gibi gelirdi bana. Yayımlanmış bir çalışmaya göre bu bölge Avrupa'da akraba evliliğinin en çok görüldüğü bölgeydi ve sakatlıklar çok fazlaydı; şaşılık, akçıl gözbebekler ya da yüzde görülen tikler – ki bunlar en önemsizleriydi.

Krompaçi'nin en yoksul mahallelerinde bile Çingenelerin evlerinin içinin düzenli olmasına karşın, dışarısı her zaman bir çöplük gibiydi (görünüşe bakılırsa bu, Çingenelerin özellikle tercih ettiği bir düzendi). 1860'lı yıllarda üç yıl boyunca Bulgaristan'da yaşayan iki Britanyalı yazar, S.G.B. St. Clair ve Charles A. Brophy de aynı noktaya değinmişlerdi). Hemen yanıbaşlarında yaşayan, tahmin edilebileceği ve anlaşılabileceği gibi Çingeneleri pek sevmeyen gururlu, temiz ve düzenli köylülerin durumuyla karşılaştırıldığında Çingenelerin sefaleti inanılmazdı. Slovaklar, tavuk kümeslerinin tellerini ne kadar yükseltseler de, tarla duvarlarının üstüne ne kadar cam kırığı dizseler de, kendileri için olduğu kadar her zaman Çingeneler için de ekip biçiyorlardı. Doğu Afrika'daki Masailerin *bütün* büyükbaş hayvanların kendilerine ait olduğuna inandıkları söylenir; Doğu Slovakya'daki Romanlarsa, görünüşe bakılırsa, patatesler için aynı şeyi hissediyor olmalılar.

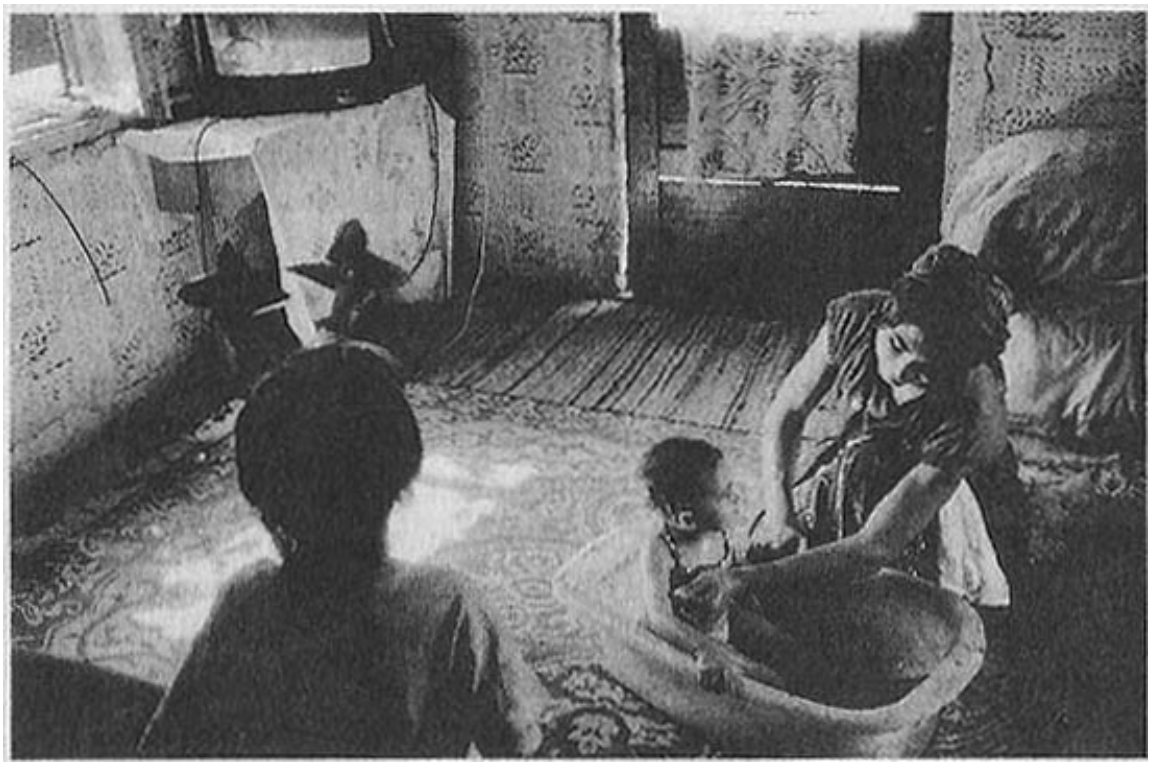
Slovakya'da olduğu gibi, yüzyıllardır göçebe yaşama ara verdikleri yerlerde bile toprağı hiç işlememişlerdir. Yalnızca Arnavutluk'ta ve Romanya'nın bazı kesimlerinde toprağı işleyen ya da ataları toprakla uğraşmış Çingenelere rastlamıştım. Çingeneler ürün toplamak için mevsimlik işçi olarak çalışırlardı, ama kendi ürünlerini yetiştirmezlerdi. Bunun kendilerine yakışmayacağını düşünüyor olabilirlerdi (hiç kuşkusuz böyle düşünüyorlardı); belki kafalarında, ya da gerçekten, hasat mevsiminden önce yola çıkabilecekleri olasılığı vardı, belki de hiçbir zaman toprakları olmadığı için bu işe girişmemişlerdi. Çingeneler, komünistlerin yönetimi altında kooperatif çiftliklerinde çalışmışlardı, işe başladıklarında hiçbir şeyleri yoktu, daha sonra da bir şey kazanmamışlardı. Önceden ortaklaşa kullanılan ve kamu arazisi olan toprakları da ellerinden kaçırmışlardı, artık bu topraklar da özelleşmişti.

Farklı bir açıklama da Prag'da yaşayan, Doğu Slovakya'da birlikte seyahat ettiğim dilbilimci ve Çingene uzmanı Milena Hübschmannová'dan gelmiştir. Milena'ya göre Hindistan'da Çingenelerin ait olduğu kasttan hiç kimse eline hiçbir zaman bir çapa almamıştır. V.S. Naipaul de benzer şeyler söylemektedir. "Toprak reformu bir Brahmanı, rezil olmadan elini sabana sürebileceğine ikna edemez."

Dr. Hübschmannová birkaç kez Hindistan'a gitmiş, ona göre dille birlikte, Çingenelerin Hint kökeninin artık karşı konulamaz kanıtı olan kültürel ve toplumsal paralellikleri de ortaya çıkarma şansını kaçırmamıştır. Örneğin, ekonomik örgütlenmede, sınıfın mesleğe bağlı olduğu ve meslekle tanımlandığı *jati* denilen bir sistem vardı (teknik olarak *jat* yalnızca kast demekti, ama belli bir uzmanlığı olmayanlar arasında kastlar dört *varna*'ya indirilmişti. Brahmanlar, Kşatriyalar, Vaysialar ve Südralar. Bir de Dokunulmazlar vardı. Aslında Hindistan'daki *jat*'ların sayısı iki bine yakındı.) Benzer bir sistem Romanlar arasında da geçerliydi, istenmeyen otları tarladan temizlemek de onlar için bir meslek değildi. Grupta bazı işlerin yasaklanması, ya da yalnızca kadınların bu işlerden uzak tutulması Hint hiyerarşi ve düzeninden kalan tek miras değildi, bir işin yapılış tarzı da aynı derecede önemliydi, ritüel saflık en ince ayrıntısına kadar gözetilirdi.

Milena, *jati* sisteminin karmaşık açıklamasıyla o kadar meşguldü ki (parmaklarıyla kastları saymaya çalışıyordu), bizi mahalleden kovalayan orta yaşlı köylü kadını fark etmedi. "Evinize dönün, Çingeneseverler sizi!", "Neden onları da enstitünüze götürmüyorsunuz, şehirli bilimadamları, Afrika'ya gönderin onları!" Milena'nın turuncu Lada'sına kadar peşimizden gelen Çingene çocuklarına hoşça kal deyip arabaya bindik, yolda ona neden bu kadar pis olduklarını sordum. Evlerinin içi oldukça temiz, şirin hatta güzelce boyalıydı, ama bahçeleri... Ortak kullandıkları alanda kokudan durulmuyordu.

Pislikle kaplı, kullanılmayan tekerlek yığınlarını, ağzına kadar dolu çöpün üzerindeki keskin kokulu sebze ezmesini, tenekeleri ve balık kafalarını, ümitsizce çağdışı kalmış, savaştan çıkmış görünümlü terk edilmiş ev aletlerini kolayca unutamayacağımı biliyorum. Bana göre bu, insanların yerleşim yeri haline getirdiği Bombay'daki çöp yığınlarının alışıldık umutsuzluk ve yoksulluğuna benziyordu. Yine de Çingene toplumu, o yaşların olağan gururunu taşıyan (dövmeli, rujlu, süslü püslü) gençlerle doluydu; eğer sürekli ve yüksek sesle şikâyet etmelerini bir işaret sayarsak yetişkinler de pek kadere boyun eğmiş gibi görünmüyordu, çocuklar hiç de uyuşuk değildi. Çamura bulanmış küçükler o kadar uzun zamandır yıkanmıyorlardı ki kim olduklarını seçmek imkânsızdı, yıkıntılara tırmanıyorlar, her çocuğun oynadığı oyunları neşe içinde onlar da oynuyorlardı. Sopayla tekerlek döndürüyorlar, şişe kapaklarını ve paslanmış başka kapakları kullanarak oyun oynuyor-

Düzenli, tipik bir Roman evinin içi. (Sintesti, Romanya, 1994)

En yoksul Romanlar genellikle Doğu Slovakya'nın kırsal kesimlerinde yaşamaktadır. (Zehra, 1991)

lardı. Milena "Kirli değiller," diye açıklamıştı kayıtsızca, "Yalnızca kirli *görünüyorlar*."

Uzmanlar, genellikle gözlerinin önündekini değil, doğru olduğunu düşündükleri şeyi görürler. Pis kokulu bir gecekondu bölgesinin ortasında duran Milena, hayranlık içinde "gerçek Roman kültürü"nden söz edebilirdi. Hiçbir Çingene'ye kötü bir şey yakıştıramazdı.... Evet, hırsız hırsızdı, ama bu hırsız geleneksel ekonomik hareket alanından yoksun kalmış, *gadjo* ile yeni, karşılıklı yarara dayanan bir ilişki kurmuş biriydi. Ekonomik ve siyasi krizin hakim olduğu bir dönemde *gadjo*'ya sağladığı statü karşılığında, çaldığı malları hak ediyordu. Bu statü Romanlar tarafından *gadjo*'ya veriliyor, bu yolla Romanlar günah keçisi rolünü üstlenerek kendilerini kurban ediyor ve *gadjo*'nun vicdanını rahatlatıyorlardı, vs... Milena şaka yapmıyordu, tamamıyla da haksız sayılmazdı.

Milena'ya göre Çingeneler, evlerinin dışarısındaki alanı çürümeye bırakmışlardı, çünkü onlara göre *başka insanların* çöpleri pis kabul edilirdi, onlara dokunmak simgesel bir kirlenmeyi de beraberinde getirecekti. Bu da onlar için, çöplerin neden olabileceği bir hastalıktan daha tehlikeliydi.

Çingenelere gelince onlar, *gadje*'nin farkında bile olmadığı *gadjo* pisliğine şaşıp kalabilirlerdi. Örneğin, evde köpek beslemek, daha da kötüsü kedi bulundurmak, kedilerin çok temiz hayvanlar olduğunu ileri sürmek onları hayretler içinde bırakırdı. Çingeneler arasında kedi, tüylerini ve cinsel organlarını yalayarak pisliği iç organlarına taşıdığı için *mahrime* olarak kabul edilir. Evlerinin içini düzenli tutmanın yanı sıra, kültürlerinden henüz tamamen kopmamış olan Çingeneler iç organlarının uygun olmayan yemekler ve bulaşık yıkama tarzıyla kirlenmemesine de çok özen gösterirler. Judith Okely'nin söylediğine göre, bir hayvanın *zuhho* (saf, temiz) bir iç ile *mahrime* bir dış arasındaki çok önemli ayrıma gösterdiği saygı, o hayvanın iyi bir ev hayvanı ya da iyi bir yemek olup olmadığını belirleyen şeydi. Örneğin, dikenleri sayesinde temiz kalabilen kirpi, bazı Çingeneler tarafından lezzetli bir yemek olarak kabul edilir. Atlar her yerde Çingeneler tarafından çok sevilmektedir, bunun nedeni belki de yalanarak kendi kendilerini pisletmeyişleridir.

Britanya'daki Çingeneler arasında, yılan ve fare (bunlara yalnızca "uzun kuyruklular" denilirdi) gibi hayvanlardan söz edildiğinde bile kirlenme riski vardı. *Sap*'lar, yani yılanlar özellikle iğrenç, tehlikeli öl-

çüde kirlilik yaratan hayvanlardı, çünkü deri değiştirerek içlerini dışlarına çıkartırlar, öbür hayvanları bütün halinde yutar, böylece onların kirlenmiş derilerini yerlerdi. Önemleri ve düzeyleri farklı farklı da olsa bu tabular her yerde görülürdü, hem asimilasyona uğramış topluluklar arasında hem de toplumun tamamen dışında yaşayan, gecekondu sakini Çingeneler arasında. Bu gelenekler, gerçekten de Milena'nın üzerinde durduğu gibi Doğulu kast denetiminin izleri olabilir miydi? Yoksa göçebelik zamanlarındaki hassas temizlik pratiklerinin batıl kalıntıları mıydı?

Çingeneler arasında yaygın olan birçok gelenek, yalnızca Doğu Avrupa'da değil, Avustralya'dan Arjantin'e kadar diasporada yaşadıkları her yerde Hindistan'daki atalarından izler taşımaktadır. Uzmanlar, kültürel tekkaynakçılık kuramlarının çekiciliğine karşı uyarılar yapmakta, Roman olmayanlar arasında da benzer gelenekler bulunabileceğini vurgulamaktadır. Oysa bunlar, bazıları için kanıtlanmamış kuramlar olsa da bazıları için kaçınılmaz olasılıklardı. Çingene eylemci ve tarihçi Ian Hancock, davul darbelerini taklit eden ritmik vuruşlardan oluşan ve *bol* diye bilinen bir "ağız müziği"nden ve Hindistan kökenli *bhairavi* müzik ölçüsünden söz etmektedir. Romancada *rovliako khelipen* diye adlandırılan, Macaristan'da baston kullanılarak yapılan bir çeşit dansın benzerleri Hindistan'da da görülür (bu dans aynı zamanda Britanya'daki Morris dansına da benzer). Hintliler arasında görülen ölünün eşyalarını yakma geleneği Batı Avrupalı Çingeneler arasında da sürmektedir; Britanyalı Çingeneler, ölmüş, yaşça büyük birinin karavanını yakma adetini hâlâ bırakmamışlardır. (Uzun zaman önce terk edilen, dul eşlerin de kendilerini ölmüş kocalarının ateşine atma geleneğinin Hint *sati* geleneğiyle çok açık benzerlikleri vardır.) Çingeneler arasındaki anlaşmazlıkları çözmek için doğu ve batıda kullanılan geleneksel mekanizma *kris* (Yunanca bir sözcüktür) denilen bir mahkemedir, aynı biçimde işleyen ve aynı amaca hizmet eden bir başka mahkeme de Hint *pançayat* mahkemesidir.

Hindistan'da Şiva, taşıdığı üç dişli çatal, yani *treşul* ile bilinir. Çağdaş Avrupa Romanlarının kullandığı bu sözcük artık Hıristiyan haçı anlamını taşır. Romanların kader tanrıçalarına tapınma törenleri (Şiva artık kader tanrıçasıdır), her Mayıs'ta Fransa'daki Les-Saintes-Maries-de-la-Mer bölgesindeki Camargue'a büyük bir hacı kitlesini çeker.

Les-Saintes-Maries bölgesinde bilinen adıyla Aziz Sara, İsa'nın iki akrabasının Mısırlı hizmetçisidir, aynı zamanda Şiva'nın yakın arkadaşı kara tanrıça Kali (Bhadrakali, Uma, Durga ve Syama adlarıyla da bilinir) ile de özdeşleştirilir.

"Hindistan'da olduğu gibi" (bu, Milena'nın en sevdiği sözdür), yalnızca belli gruplar kirlenme tehlikesi olmadan birbirleriyle aynı sofrada yemek yiyebilir. Herkesin kullandığı yemek aletlerinin ağza değmesinden en yoksul evlerde bile titizlikle kaçınılır; çoğunlukla herkesin, evin dışında yemek yemek zorunda olduğu zaman yanında taşıyacağı bir bıçağı vardır. Muhafazakâr Roman kültüründe (Romipen ya da Romanipen) sıvılar, dudaklardan uzak tutulan bir kaptan ağza boşaltılarak içilir, böylelikle kimse kaba ağzını değdirmemiş olur; elden ele dolaşan piponun dumanıysa piponun etrafına sarılan bir yumruk yardımıyla çekilir. (Anne Sutherland, Illinois'de Amerikalı Roman arkadaşlarıyla yediği bir akşam yemeğinde, Roman arkadaşlarının çatal ve bıçak kullanarak kirlenme tehlikesini göze almak yerine elleriyle yemek yediğini anlatır.) Hint geleneklerinde olduğu gibi Romanlar da hastalıkları ritüel çizgilerle birbirinden ayırırlar. Kalp rahatsızlıkları ya da yüksek tansiyon gibi grubu "doğal olarak" (ve gittikçe artan oranlarda) etkileyen hastalıklar Çingene doktorlar tarafından tedavi edilebilir. Bir de *gadje* ile istenmeyen ilişkilerden kaynaklanan bulaşıcı hastalıklar vardır ki cinsel ilişkiyle bulaşan bütün hastalıklar da elbette bunlara dahildir. Bu durumda, konunun uzmanı bir doktora, yani bir *gadjo* doktoruna görünmek gerekir.

Olumlu bir kimlik arayışındaki Romanların Hint kimliklerini tanımalarına ve onu sıkı sıkıya kavramalarına çok az kalmıştı.

1991'de, Yugoslavya'nın güneyindeki Makedonya'nın başkenti Üsküp'e gittim (yani o zamanlar öyleydi). Şehir 1963'teki şiddetli bir depremin ardından yeniden inşa edilmişti. Üç gün süren, Erdelez ya da Aziz George Günü denilen festivalin başına yetişmiştim. Festival, Šuto Orizari ya da kısaca Šutka (Şuutka diye telaffuz ediliyordu) denilen, ayrı bir kasaba haline gelmiş kırk bin kişilik bir yerleşim yerinde, yani Çingenelerin Avrupa'daki en büyük yerleşim alanında hem Hıristiyanlar hem de Müslümanlar tarafından coşkuyla kutlanıyordu.

Šaip Yusuf'u ziyarete gidiyordum. Šaip, bir Cambas Çingene'siydi, yani ataları at ticaretiyle uğraşmışlardı, kendi düşüncesine göreyse ata-

ları birer akrobattı. Šaip (Şayp diye telaffuz edilir) de bir jimnastikçiydi, hatta tek bacağını kaybedene kadar bir "Jimnastik Profesörü"ydü. İlk Roman dilbilgisi kitaplarından birini yazan da yine odur. 1953'te Yugoslavya'daki ilk *pralipe*'i (sözcük anlamı kardeşlik) yani Çingene kulübünü kurmuştur.

Üsküp'teki Grand Otel'den (her Doğu Avrupa ülkesinin başkentinde bir Grand Otel vardı) bindiğim taksi beni Šutka'ya yakın bir yerde bırakmıştı. Taksi şoförü Çingene mahallesine girmeyi reddetmişti. Ama ben bunu düşünecek durumda değildim, çünkü kaybolmuştum. Šaip hiç de benim boşta bulunarak sandığım gibi Šutka'da oturmuyordu, canayakın genç bir Çingene, elimdeki kâğıt parçasında yazan adrese bakarak Çingenelerle *gadje*'nin bir arada yaşadığı bir mahalleyi gösterdi. Burası, çakıltaşlarıyla kaplı geniş ve dönemeçli sokaklar boyunca sıralanmış, beyaza boyalı, birbirinden ayrı, paslı bahçe kapıları, ekilmiş ön bahçeleriyle alçakgönüllü aile evlerinin bulunduğu köhne bir banliyöydü.

Dokuz on yaşlarında, gıcırdayan bir el arabası süren, çıplak ayaklı birkaç Çingene çocuğun verdiği, benim de minnetle karşıladığım yanlış bilgilere rağmen sonunda Yusuf ailesinin evini buldum.

Šaip'in toplu, iri göğüslü sürekli kıkırdayan karısı ön avluda, yıkanıp rulo yapılmış bir halının üzerinde zıplıyor, suyunu akıtmaya çalışıyordu. Erdelez, bahar temizliği zamanıydı, Hint bibloları koleksiyonundan tutun da yatakların altındaki ızgaralara kadar evdeki her şey yıkanırdı. Betonla kaplı avlu ıslak ve kaygandı.

Keti'nin (Keti bir Erlije, ya da Türk Çingenesiydi) arkasında, önünde iki kitapla Šaip'in masada oturduğunu gördüm. Masada koni şeklinde parlak bir çinko cezveyle birlikte onunla takım bir kahve fincanı duruyordu. Yanına gelene kadar beni görmedi. Ayakkabısını giyebilmek için protez bacağını (Doğu Avrupa yapımı pembe plastikten bir protez) yerinden çıkarıyordu. Ayakkabısını proteze giydirdikten sonra protezi yerine takıp bana Sok ikram etti. Parlak yeşil renkli bu Makedon içeceğini yudumlarken, Šaip'in ustası olduğu tek taraflı ama keyifli bir söyleşiye daldık.

"*Akşa, ak, yak; khan, khan, kan. Nak, nak, nak. Jeep, cheep, cheeb...*" Her üç sözcükten sonra benden tekrar etmemi istiyordu. Yüzüyle yaptığı komik noktalama işaretleri, söylediklerini tamamlıyordu. Bu sözcükleri, göz, kulak, burun ve dilin Sanskritçedeki, Hintçedeki ve

Romancadaki karşılıklarını fonetik olarak yazıyordum. Onun heyecanını kısa sürede ben de paylaşmaya başladım, çünkü sözcükler birbirine çok benziyordu, bunu herhangi biri bile rahatlıkla anlayabilirdi. Su sözcüğünün karşılıkları *paniya*, *pani* ve *pani*, Sanskritçe'de "saç"ın karşılığı olan *vala*, Hintçe ve Romancada *bal*'dı. "Halk," üç dilde de *manuşa* idi. Güneş Sanskritçede *gharma*, Hintçede *gham*, Romancada *kham* demekti.

"*Me pina pani*" dedi Šaip, Hintçede "Ben su içiyorum" demekti bu (bire bir çeviri yaparsak "Ben içecek su"). "*Me piav pani*," bu cümlenin Romancasıydı. "*Me piav Sok*" dedim ben de. Elimden geleni yapmaya çalışıyordum.

* * *

1948 yılında Šaip, göçebe Türk Çingeneleriyle, yani Çergarilerle (bu Çingenelerin soyundan gelen bazı Çingenelerle Arnavutluk'ta karşılaşmıştım) birlikte dolaşmış, yazdığı dilbilgisi kitabı için onlardan hikâyeler ve sözcükler derlemişti. Üsküp'e döndüğünde Roman hayatının içinden çıkan bu hikâyeleri Roman topluluklarına anlatmıştı. Romanları şaşırtan hikâyeler değil; Šaip'in, insanın Çingene olduğunu bile telaffuz edemediği Tito'nun Yugoslavya'sında bunları yüksek sesle nasıl söyleyebildiğiydi. Çingenelerin "New Maghyar" statüsüne "yükseltildiği" Habsburg İmparatoru Maria Theresa zamanında Tito'nun Çingeneleri "Yugoslav" olmuş, öbür komünist rejimlerde olduğu gibi etnik farklılıkların kaybolacağı umulmuştu.

Šaip insanların Roman kimliklerini savunmasını teşvik ediyordu; ona göre bu, kendi Hint kökenlerini keşfetmesiyle birlikte pozitif bir kimlik haline gelmişti. Türk ordusunda asker olan bir amcasının, Birinci Dünya Savaşı'nda Hindistan'da hapse girdikten sonra Romancası sayesinde Hintçeyi de anlayabildiğini fark etmesi, Šaip'e bu keşfi yaptırmıştı. Šaip insanları aynı zamanda yazı yazmaya da teşvik ediyordu.

Šaip'in yeri, onunla tanıştığım sıralarda daha genç ve daha karizmatik, ya da daha militan liderler tarafından kapılıyor olsa da, onun eylemciliği dostlarını harekete geçiriyordu. Kemeri belini sıkı sıkıya kavrayan, beyaz saçları kızıl kınaya batırılmış Šaip hâlâ saygın bir insandı. Šutka'daki herkes onu tanıyordu.

Šaip, 1971 yılında Londra'da düzenlenen, finansmanı kısmen Hint hükümeti tarafından karşılanan ilk Dünya Roman Kongresi'ni düzenlemek için çok çaba sarfetmiştir. Uluslararası Roman Birliği, Hindis-

tan'la olan bu bağlantı sayesinde Birleşmiş Milletler'e kabul edilmiş, Romanlar ayrı bir etnik grup olarak tanınmışlardır. 1978'de Cenevre'deki kongrede Hindistan teması abartılı bir hale gelmeye başlamıştır. Gandhi'nin büyükelçilerinden biri kongreye ceplerine simgesel Hint tuzu ve toprağı doldurarak katılmıştır. O günden beri, yalnızca birkaç köşeden de olsa, "Dünya Hindistan yurttaşları birleşsin," *Amaro Baro Them*, Büyük Toprağımız, atalarımızın memleketi gibi sesler yükselir.

Üsküp'te akşam oluyordu, kahve telvesiyle kaplanmış pirinç kahve takımları tıkırtılar içinde toplanıyor, biz de içeri giriyorduk. Saip'in bir bacağını alıp götüren motosikletin yanından geçip evin içine girince, Saip'in tutkusu bütün çarpıcılığıyla karşımıza çıktı.

Yusufların oturma odası bir pazar ya da bir tapınak gibiydi. Belki de ikisi birden. Her yerde, fil başlı bir Hint tanrısı olan Ganeşa'nın tasvir edildiği tabaklar, biblolar ve resimler vardı.

Saip, ana tanrıçalar Parvati ve Durga ile Romanlar arasında en çok sevilen tanrıça olan kara tanrıça Kali için bir tapınak yapmıştı. Kali, çoğunlukla dili dışarıya sarkmış olarak resmedilen, çılgın, şaşı bir tanrıçaydı. Bazen yüzlerce göğsü olurdu.

Saten bir Hint bayrağının altında, duvara çivilenmiş bir tekne dümeninin (bu dümen at arabasının tekerleğini temsil ediyordu, yani Çingenelerin simgesiydi) üstünde, İndira'nın tapınakları vardı. Gandhi'nin rengi uçmuş fotoğrafları da oradaydı. Gandhi tek başına, sağ kolunun hemen arkasında duran Saip'le birlikte, sonra Saip'le birlikte yandan çekilmiş bir fotoğraf daha. Bir de Yusuf ailesinin koruyucu azizlerinden biri olan Tito'nun büyük boy bir portre fotoğrafı vardı (Saip, onunla ilgili, bana göstermeyi reddettiği ama bir "gönül borcu" olarak nitelediği bir kitap çevirmişti). Koltukta, aile dostlarından biri, Enver adında genç bir adam oturuyordu. Açılmamış bir paket Alas sigarasının üzerindeki selofanı soyup geniş dişli bir tarağın üzerine yerleştirdi. Ev yapımı bu düdüğü ağzına götürerek bir hoş geldin parçası çaldı: "El Condor Pasa". "Çivi olmaktansa çekiç olayım, evet çekiç olayım, yapabilirsem kesinlikle çekiç olayım..."

Saip, eğlenceye katılıyor, bu arada da kitaplığına sıralanmış Hint kostümlü plastik oyuncak bebekleri yeniden düzenliyordu. "1971'de 24.505 Yugoslav Roman olduklarını ilan etmişlerdir". 24.505 Çingene'nin kitle halinde bir gösteride buluşup kendilerini Roman "ilan ettiklerini" hayal ettim. "1981'de 43.125 Yugoslav..."

Oysa yerel entelijansiya, Şutka'nın şairleri, kendilerini Roman olarak tanımlamaktan da öteye gitmişlerdi. Gündüzleri çöpçülük, geceleri şairlik yapan genç bir adam olan Ramçe Mustafa bana pasaportunu gösterdi. "Uyruk hanesinde Yugoslav, "Milliyet" hanesinde Hindu yazıyordu. *Ramçe Mustafa, Hindu!*

Türk olduklarını ileri süren pek çok Bulgaristanlı Roman gibi Çingene olduklarını saklamaya çalışmıyorlardı. Müslüman olduklarını da saklamıyorlar, bunda bir çelişki görmüyorlardı. Aslında bir Müslüman şimdiyse bir Hindu olan Şaip ve Müslüman karısı, Aziz George Günü'nde mahalledeki kiliseye gidip Ortodoks Yunan ayinine katılmakta bir sakınca görmüyorlardı. Ayine neden gittiklerini sorduğumda Şaip, aptal birine açıklama yapıyormuş gibi alçak sesle ve üzerine basa basa şöyle demişti: "Çünkü bugün Aziz George Günü." Buradaki şairler, geldikleri topraklarla ilişkilendirdikleri kendilerine ait bir Romipen'i, yani Çingeneliği (üstünkörü bir derleme olsa da aslında farklı ve ayırt edilebilir bir kimlikti) süsleyip püslüyorlar, ya da yalnızca ortaya koyuyorlardı.

Şaip, yabancı kimlik iddialarının Çingeneler için geçmişte ne kadar tehlikeli olduğunu duymak istemiyordu. Örneğin Şaip'e, Britanya Adaları'nda görülen ilk Çingenelerin 1505 yılında, kendilerini IV. James'e Mısır'dan gelen göçmenler olarak tanıtmasıyla birlikte aynen Mısırlılar gibi sınırdışı edildiklerini anlatmıştım.

Şaip, böylesi olayların "çok gerilerde kaldığını" düşünüyordu, besbelli ki ona göre bu olaylar Hindistan'dan başlayan büyük göçten de eskiydi. Şaip'e, Polonya'da Radom'da yaşayan bir Roman'ın 1983 yılında başlattığı "Tüm Avrupa Çingeneleri Hindistan'a dönsün" kampanyasının onu Radom'lu Romanlar arasında nasıl toplum dışına ittiğini anlattım. Şaip, *geri dönüşü* savunmuyordu, söylediklerime itiraz etti. "Böyle bir durumda memleketimizin Amerika olduğunu ileri sürmek daha iyi olur." Dürüst olmak gerekirse, çoğu Roman'ın ve dünyadaki çoğu halkın tersine Şaip bir memleket, yani bir Romanistan özlemiyle yanıp tutuşmuyordu. Bu tür özlemler istenmedik sonuçlara da neden olabiliyordu. Almanya'da bazı Çingene eylemciler çifte vatandaşlık hakkı istemişler (Almanların böyle bir hakları yoktur), bu da zaten Çingeneleri gözden çıkarmaya hazır olan otoritelerin ekmeğine yağ sürmüştü.

Belki de başka kuşkular yüzünden, Şaip'in bir düzine genç şairle

dolu oturma odası, özellikle Šutka'daki yaşlı Romanlar tarafından hor görülürdü. (Ellili yıllarda muhafazakâr Polonyalı Çingeneler tarafından toplum dışına itilen Papusza'nın hikâyesi genç şairlerin ilgisini çekmişti.) Yazar oluşları ve yazdıklarını yayınlayacak olmaları onları geleneksel, yaygın Çingene kültürünün dışında bırakıyordu. Çingene kültürü her zaman kolektif olanı destekler, içe dönük olandan sakınırdı. Her şeyin ötesinde, sözü kâğıda geçirmeyi hakir gören, "canlı" bir kültürdü.

Mahallede yüzünü Hindistan'a çeviren genç topluluk yalnızca şair gençler değildi. Hint filmlerinden etkilenen 'Ramo Ramo' ve 'Sapeskiri' gibi ezgiler, Amerikan müzikolog Carol Silverman'ın belirttiğine göre Üsküp'te dillerden düşmeyen parçalar olmuşlardır. Šutka'daki birçok genç kadın torba gibi sarkan Türk şalvarları (bu şalvarların bir tanesine on iki metre kumaş giderdi) yerine artık *sari* giymeye başlamıştır. Popüler bir Hint film festivali de bu yeni modayı açıklamaktadır. Çingene kadınlar, bu filmlerdeki kadın oyuncularla aralarında bir bağ kurmuş, böylece kendilerini onlarla özdeşleştirivermişti.

Elbette bu Hindistan olayı, bir bakıma insana saçma geliyordu. Atalarınızın bin yıl önce üzerinde yaşadığı toprağın kültürüne bürünmek ya da ondan bir kült yaratmak oldukça tuhaftı. Elbette, Çingenelerin diasporada benimsediği birtakım gelenekler ve değerler vardı, ama dinsel bir ögenin ve vaat edilmiş bir toprağın olmayışı her şeyi anlamsız kılıyordu. Šaip'in plastik Ganeşa koleksiyonunun, küçük bir erkek çocuğun vücudunu ve fil kafalarını bir araya getiren bu sevimli bibloların yerinde oyuncak troll bebekleri de olabilirdi. Fark eden bir şey yoktu; önemli olan işe yaramalarıydı.

İnsanda şefkat uyandıran bu sevimli fil yerine Çingenelerin de Gılgamış, Gawain benzeri bir kahramanı ya da bir Zapata'sı, savaşçısı ya da şairi olsun isteyebilirdik. Aslında dikkatlice bakıldığında Ganeşa, yeni yeni oluşmaya başlayan bir Çingene ozanlar topluluğu için fena bir maskot sayılmazdı. Hint geleneklerine göre Ganeşa şiiri çok severdi, Vyasa'nın dizlerinin dibine oturmuş, bütün *Mahabharata*'yı kâğıda geçirmişti. Ganeşa, filizlenmekte olan Roman-Hint kimliğini de onurlandırmış oluyordu; çünkü fil tanrı, yeni başlangıçların koruyucu azizdi.

III

Antoinette, Emilia ve Elena

Yugoslavya'daki savaştan ne kadar uzak kalmaya çalıştıysam da, Doğu Avrupa'da savaş alanlarına benzeyen, yanmış, yıkılmış Çingene yerleşimleriyle karşılaştım. Kırsal Romanya'dan endüstrileşmiş Bohemya'ya milliyetçiliğin izini sürerken, çok daha incelikli ve sinsice düzenlenmiş şiddet olaylarının farkına vardım. Bunların çoğu Çingeneler tarafından yine Çingenelere karşı işlenmiş suçlardı.

Bu yıkıcı etkiyi Bulgaristan'da, birbirine hiç benzemeyen tamamıyla farklı iki Çingene kadının hikâyelerinde buldum. Çekoslovakya ile birlikte Bulgaristan, Çingenelerin geleneksel kültürlerinden en fazla koparıldığı yerdi. Çingenelerin çoğu artık kendi dilini bile konuşmuyordu. Hem kırda hem kentte, evlerin dışında olduğu kadar içinde de, yerleşim yerlerinin inanılmaz sefaleti Brezilya'daki en berbat *favela*'-

lardan farklı değildi, bu da Çingenelerin, Romanlıklarını neden kaybettiklerini açıklıyordu. Kimliksizleştirme farklı biçimlerde de gerçekleştiriliyordu. İnsan bu olguyu Çingenelerin ayrıcalıklı sınıfları arasında bile görüyordu. Antoinette, küçük bir kızken düzen tarafından olağan Çingene kaderinden koparılmış aklı başında, parlak bir kadındı. Öte yandan Emilia, topluluğun yaşamını sürdürebilmesi uğruna toplumsal hareketlilikle savaşmak zorunda olan acımasız Çingene geleneklerinin bir kurbanıydı.

Emilia ile, Bulgaristan gezilerimin yalnızca son birkaçında, arkadaşı Elena Maruşiakova sayesinde karşılaştım. Elena, Çingenelerin resmi olarak belirlenmiş statülerine karşı çıktığı için cezalandırılmış bir etnografı. Çok zayıftı. Hiçbir tadı olmayan BT ("Bulgar Tütünü") sigaralarından içiyordu sürekli, sarkık kazağı ve kot pantolonuyla tam bir öğrenci gibiydi. Uzunlu kısalı, taranmamış saçları ve çilleriyle on altı yaşında, gösteriş yapmak için sigara tüttüren bir kıza benziyordu. Gerçekte otuzlu yaşlarındaydı, on ve dört yaşlarında iki de çocuğu vardı.

Bulgaristan'da birlikte dolaştık. Çoğunlukla "Çingenelerin başkenti" (burada yaşayanların yarıdan fazlası Çingene'ydi) olarak anılan yüz bin nüfuslu İslimye'ye de uğradık elbette. Yola çıkışımızdan bir gece önce başka bir Bulgar arkadaş hiç düşünmeden şöyle dedi: "İslimye'de dikkatli olun. Orada çok fazla Çingene var." Elena, hemen herkeste bulunan bu önyargıları taşımıyordu. Uzun tren yolculuğu boyunca Balkan Dağları'nı aştık, Bulgaristan'ı neredeyse boydan boya geçtik. Yeşilin değişik tonlarına bürünmüş otlar ve günebakan tarlaları arada sırada yerlerini meyve bahçelerine bırakıyordu. Kısa, güzelce budanmış meyve ağaçları, kayısılar, erikler ve kirazlar. Bu hayat dolu, hareketli manzara Arnavutluk'ta yol boyunca uzanan sıcaktan kavrulmuş boş alanlara hiç benzemiyordu. En çarpıcı farklılık aslında kırsal manzara değil, burada yaşayan insanların açıkça hissedilen kararlılıklarıydı. Bulgaristan karış karış işlenmiş bir ülkeydi. Trendeki Bulgarlar ise, rengârenk dumanlar tüttüren büyük kimyasal fabrikaların ortasında yer alan, çocuk kitaplarından çıkma rengârenk bir pastoral manzarayla ödüllendirilmişlerdi. Bu ayrıntı bir yana bırakılırsa, Bulgaristan tam bir cennete benziyordu. Nehirler, dağlar, eski ve gösterişli manastırlar, üzüm bağları, olgun meyveler, hepsi de Güney Avrupa iklimine sahip tatil kasabaları. Oysa Çingeneler için, broşürleri doldurabilecek bu çeşitlilik ve zenginlik neredeyse hiçbir şey ifade etmiyordu. Bütün bun-

Bulgaristan'ın kentlerinde yaşayan Çingeneler, Doğu Avrupa'da en çok asimilasyona maruz kalmış Çingenelerdir. Bu çocuklar, pek çok sokak çocuğu gibi tiner koklamakta, hayatlarını dilenerek ve çalarak sürdürmektedirler. İçlerinden birkaçı, hatta 1991 yılında tanıdığım dokuz yaşında bir kız çocuğu fahişelik yapmaktadır. Çoğu öksüz değildir, ama çoğunlukla tren istasyonlarında yaşamaktadırlar; arada sırada da çocuk yurtlarında. (Sofya, 1993)

lar umurlarında bile değildi. Onlar için bir yerin anlamı tamamen orada yaşayan insan manzarasına bağlıydı ve yoğun Çingene nüfusu açısından Bulgaristan çoraktı, hoşgörünün yeşermediği bir topraktı.

Elena, Çingenelerin arasına nasıl karıştığını anlatmıştı. Onlarla ilk tanışıklığı militanken ("bilirsiniz işte, kırmızı bandanalı, mutlu küçük komünistlerden biriyken") başlamış. Elena Karadeniz'e yapılan bir gezide Çingene çocuklardan sorumluymuş. Gruplar ayrılmış, kimse Çingeneleri almak istememiş. Elena militanların en genci olduğundan bu işi "gönüllü" kabul etmiş. Tatilin sonlarına doğru militanlardan birinin bileziği kaybolmuş. Elena'nın grubu suçlanmış (hırsız dediğin olsa olsa bir Çingene'dir) ve yönetici Elena'dan suçluyu bulmasını istemiş. Elena, çocuklardan hiçbirinin bileziği çalamayacağını, çünkü tüm günlerini Varna'daki bir tatil kasabasında geçirdiklerini söylemiş. ("Çingenelerden hiçbiri yüzme bilmiyordu," diyordu Elena, sahildeki kamp-

tan ayrılıp günübirlik gezilere çıkmalarının nedenini açıklayarak. "Deniz kıyısı onlar için pek eğlenceli değildi. Bu da ne kadar farklı olduklarını gösteriyordu.")

Yönetici ısrarlıydı. Elena gözlerini kısıp, yöneticinin "Ya suçluyu bulursun ya da çok kötü olur," diye söylenirkenki taklidini yapıyordu. "Ben doğru bildiğimi söylemekten vazgeçmiyordum, çünkü söyleyecek başka bir şey bulamıyordum. Çingene çocuklar bilezik yüzünden korkmuşlardı. Belki de hep korkuyorlardı. Yalnızca bir takım giysileri vardı, her şeylerine çok dikkat ediyorlar, kendilerine söylenmeden giysilerini yıkıyorlardı, hatta en küçükleri bile. Yedi sekiz yaşlarındaydılar. Bulgar çocuklardan çok daha düzenliydiler."

"Ne oldu sonra onlara?"

"Bilmiyorum. Belki de hiçbir şey. Bana gelince, ben Komsomal'dan (Komünist Gençlik Kulübü) atıldım. 1975'teki bu olay benim için çok önemliydi. Artık üniversiteye gidemeyeceğimi anlamıştım. Ailemdekilerin Parti üyesi olmaması daha önce hiç sorun olmamıştı, ama şimdi yetkililer bunu ailecek bozguncu olduğumuzun bir kanıtı olarak görüyordu. Gergin zamanlardı. Bu deneyim beni değiştirdi. Oysa kırmızı bandanamı taktığımda ne kadar gururlanmıştım, tahmin bile edemezsin."

Küçük Emilia, Elena'nın grubundaki kızlardan biriydi; Emilia'nın ailesi bilezik olayını duyduğunda Elena'yı evlerine davet etmişti. "Ailesi, Sofya'daki en eski, en kötü Çingene mahallelerinden birinde yaşıyordu, burası hiçbir zaman gitmeyeceğim bir yerdi. Çok tehlikeli olduğu söylenirdi. "Elena'nın ailesinin itirazlarına rağmen, Elena daha on yedi yaşında bu mahalleye girip çıkmaya başlamıştı. Bu yaptığı, *o zamanlar* çok tehlikeliydi, ama Çingeneler yüzünden değil, daha çok otoriteler yüzünden. Aileye gelen mektuplar (telefonları yoktu) denetlenmeye başlamış; uzun, gri paltolu adamlar Elena'yı ve ailesini, Elena'nın faaliyetleri hakkında sorgulamak üzere eve gelmişlerdi.

"Ama bu işin komik bir yanı da vardı," dedi Elena. Şimdi dönüp geçmişe bakınca ona öyle geldiğini düşündüm. "Hayır, gerçekten, çok aptalcaydı. Polisler gelir ve yalnızca gürültü yaparlardı. Öğrenmek istedikleri şey hariç her konuda konuşurlardı. Hiçbir zaman doğrudan soru sormazlardı. Çingenelerle ilgili bir şey soramazlardı, çünkü resmi olarak Çingene diye bir şey yoktu!" Bu doğruydu. Gerçekten de ülkede sekiz yüz bin Çingene olmasına rağmen (Bulgar nüfusunun neredeyse yüzde onu), nüfus sayımlarında onlardan asla bahsedilmezdi,

yalnızca İçişleri Bakanlığının, yani polisin kayıtlarında adlarına rastlanırdı.

Elena hayatını adadığı Çingene sorununun geçmişiyle ilgili bana bilgi verdi. 1947 Anayasasına göre Çingenelere ulusal azınlık statüsü verilmişti, bu da dillerini rahatlıkla konuşabilmelerini sağlıyordu; ama 1971'de Anayasanın gözden geçirilmesiyle bu statüleri ellerinden alınmıştı. Şimdi herkes, hoşlansın ya da hoşlanmasın, "eşit kılınmıştı". Herkesin eşit biçimde Bulgar olması demek, farklılıkların hoş görülmeyeceği anlamına geliyordu. Aynı zamanda, 1978'den beri yürürlükte bulunan, yazılı olmayan ama çok iyi anlaşılmış bir yasa da "etnik Bulgarlar" ve Çingeneler arasındaki etkileşimi, hatta ulusal basında ve televizyonda Çingenelerden söz edilmesini yasaklamıştı. ("Özgür" basın Çingene yerine hâlâ "bizim kara derili kardeşlerimiz" gibi deyişler kullanmayı tercih etmektedir.) Kısa bir süre sonra, Türkler gibi Çingenelerin de Bulgar isimleri alması gerekti, böylece Ali İlia, Timaz da Todor oldu. Artık Romanca konuşmalarına, müzik yapmalarına ve "geleneksel" giysilerini giymelerine izin verilmiyordu. Bununla birlikte, aynı zamanda bir etnograf olan Elena'nın ısrarla vurguladığı bir şey daha vardı. Birçok Çingene sepet örmek, kaşık ve fırça yapmak, bitki toplamak, müzisyenlik, demircilik gibi geleneksel mesleklerini de kaybetmişti. Elena'nın ve benim düşünceme göre kimliğin bu öğeleri, bir memleketi ve yazılı kayıtları olmayan bir grup için çok daha önemliydi. Şu anda, Bulgar Çingenelerinin, atalarının yaptığı işler hakkında hiçbir fikri yoktur, çoğu Çingene daha birkaç kuşak önceki soyadlarının ne olduğunu bile bilmemektedir.

Elena ve ben, birkaç gün sonra Sofya'ya giden trende buluşmak üzere İslimye'de ayrıldık (ailelere çok yük olmak istemiyorduk). İngiliz bir arkadaşım beni Antoinette ve Gyorgy ile tanıştırdı, onlar da beni evlerine davet ettiler.

Antoinette, onun için aldığım gülü iki parmağıyla tutarak, sarılı olduğu parlak kâğıttan çıkarmadan vazoya koydu. Vazoyu, televizyonun üzerindeki iki Eyfel kulesinin arasına yerleştirdi; kulelerden biri pirinçtendi, üzerinde bir termometre vardı, öbürüyse porselenden bir kuleydi.

"*Eh, oui,*"* diye içini çekerek başını yana doğru yatırdı, ellerini

* (Fr.) "Ya, evet."

Plovdiv yakınlarında yaşayan bu sepet örücüsü, hayatını hâlâ daha ailesinin yüzyıllardır yapmış olduğu meslekle kazanmaktadır. Genellikle iş imkânının (ve de sosyal hizmetlerin) olmadığı kırsal bölgelerde, ekonomik kriz geleneksel becerilerin yeniden ortaya çıkmasına neden olmuştur. (Bulgaristan, 1992)

göğsünde kavuşturdu. Antoinette, üzerinde seksi kadın resimleri bulunan kartpostallar biriktiriyordu. Bulgaristan'da Frenskata Gimnazia, yani Fransız Lisesi'nde okuduğu için, onunla Fransızca konuşuyorduk. Bir konuğu olduğu için mutluydu. Etrafta Fransızca konuşabileceği kimse yoktu, görünüşe bakılırsa Bulgarca konuşabileceği birileri bile yoktu. Bir kere gittiği, ve manevi yurdu olduğunu söylediği Paris hakkında konuştuk.

*"Georges et moi, nous y sommes allés, il y a cinque ans."**

*"C'est vrai?"*** demiştim tam zamanında. Halının üzerinde aile albümüyle ilgili yapılacak bir sohbeti de böylece kışkırtmıştım. Antoinette Eyfel Kulesi'nin önünde, Gyorgy Eyfel Kulesi'nin önünde, Antoinette ve Gyorgy Eyfel Kulesi'nin önünde...

İslimye'deki Çingeneler uzun süredir oradaydılar; çoğunluğu demir işçisi olan daha iyi durumdaki Hıristiyan Çingeneler tren raylarının bir yanında, belli bir meslekle özdeşleşmemiş, Xoraxane denilen "Türk" ya da Müslüman Çingenelerse tren raylarının öbür tarafında, onları gözden uzak tutmak için altmışlarda yapılmış yüksek bir duvarın arkasında, "Bangladeş" ya da "Sevsen de Sevmesen de" gibi adlar taktıkları küçük gettolarda gerçek bir sefalet içinde yaşıyorlardı. Antoinette ve Gyorgy, ne Hıristiyan ne de Müslüman Çingenelerin tarafında yaşıyordu; hem Çingene hem de *gadjo* kiracıların bir arada yaşadığı, kasabaya çok yakın bir apartmandaki dairelerinde oturuyorlardı.

Herhangi bir önyargıyla hareket etmemeye özen gösteriyordum, Antoinette de öyle. Farklı desendeki parçaların birbirine yamanmasıyla yapılmış halının üzerinde, yanımda bacaklarını zarifçe bir yana kıvırmış olarak oturuyor; gördüğüm ya da bildiğim hiçbir Çingene kadını gibi davranmıyor, onlar gibi görünmüyordu. Uzun, soluk yüzlü ve sarışındı, özellikle abartılı biçimde ciddiydi, yeni yetme bir kıza benziyordu. 1950 tarihli bir *"Good Housekeeping"**** dergisinin sayfalarından fırlamışa benziyordu. Kırmızı ve sarı çiçekli elbisesi savruluyordu; püsküllü önlüğü ince belini vurgulamak için geniş bir fiyonkla sıkıca bağlanmıştı. Açık renk saçlarını öbek öbek kabartmış, bir tutam sarı saç perçem niyetine alnının üzerinde kıvrılmıştı. Kocaman, sevimli ama üzgün bakan kahverengi gözleri vardı. Hoş bir kadın değildi, ama bütün kusurlara da bir çare bulunmuştu. Yaşadığı felaketlerin on-

* (Fr.) "George'la altı ay önce oraya gittik."
** (Fr.) "A, öyle mi?"
*** Ev kadınlarına yönelik bir dergi. (ç.n.)

Gyorgy ve Antoinette. (İslimye, 1992)

da bıraktığı etkileyici bir iz vardı, her zaman gülümsüyordu.

Antoinette'e neden Hıristiyan Çingenelerle birlikte yukarı mahallede (*mahala*) yaşamadıklarını sordum.

"O kalabalık içinde yaşamak istemem doğrusu, baksana nasıl '*à l'italienne*' yaşıyorlar." Her fırsat bulduğunda, kendini Çingenelerin

dünyasından uzaklaştırmak için konuşmalarının arasına Fransızca bir deyiş sıkıştırıyordu. (Aslında Çingeneler İtalyanlardan çok daha içli dışlı yaşıyorlardı.)

Bana "Georges" ile birlikte geçirdikleri ilk günlerden söz etti. "Büyükannem Donka ona karşıydı. '*Mais ma petite fille, il est un peu paysan*'* derdi hep bana." Antoinette açıklama yapmak gereğini hissetmişti. "Doğru, çok esmer," demişti Antoinette bakışlarını aşağı çevirip elini göğsüne koyarak "Ama, söylesene kim onun gibi dans edebilir!"

Civardaki bir lokantada geçirdiğimiz ilk gece, nasıl dans ettiğine ben de şahit olmuştum. Gyorgy'nin ondan küçük üç erkek kardeşinin, düğünlerde çok aranan bir orkestrası vardı. Kendisi herhangi bir müzik aleti çalamasa da (o, Avrupalı bir *homme d'affaires*'di)** o gece Antoinette'le bol bol dans etmişlerdi, pistte harika bir çifttiler. Gyorgy, "Engelbert" ya da Tom Jones'tan birkaç şarkı da söylemişti. "Release Me"yi oldukça iyi söylüyordu. "Pleeeease release me, let me goooooh.... You don't love me anymore..." Antoinette, o şarkı söylerken ağlamıştı.

"Ailem hayal kırıklığına uğramıştı. Anlıyorsundur. Liseye gitmiştim. Oradaki tek *gitane****** bendim, ama kimse bunu bilmiyordu."

Bulgaristan'da yabancı dille eğitim veren birkaç okulun en iyi okullar olduğu düşünülürdü, bu okullara genellikle üst düzey komünist partililerin çocukları giderdi. Antoinette ile ilgili her şey zaten yeterince tuhaftı. Abartılı biçimde kabartılmış saçları ve modern giysileriyle (İslimye'deki Çingene kadınların çoğu geleneksel olmasa da en azından uzun etekler giyiyorlardı) on altı yaş armağanı olarak burun ameliyatı geçiren, tanıdığım Amerikalı bir kızı anımsatıyordu. Yeni burnu yüzüne pek oturmamıştı, ama asıl dramatik değişiklik kızın yüz ifadesinde meydana gelmişti (artık hep saklaması gereken bir sırrı vardı). Antoinette'in görünümündeki değişiklik de ancak bir Parti bağlantısıyla açıklanabilirdi, ama o bunu anlamsız bir şekilde inkâr ediyordu. Ona bunu sormak, gerçek bir sarışın olup olmadığını sormaktan farksızdı.

Yadsıma, kendini olduğu gibi kabul edememe Çingeneler arasında, özellikle de Bulgaristan'da yaygın olarak görülürdü. Onlara, Bulgaristan'da çok sayıda bulunan Türk nüfusunun birer üyesi gözüyle de bakılırdı; bu durum Osmanlı zamanında Çingenelerin epey işine yara-

---

* (Fr.) "Fakat küçüğüm, o biraz köylü."
** (Fr.) "İşadamı."
*** (Fr.) Çingene.

Müslüman bir Roman bebek için yapılan ilk dinsel tören, Bulgaristan'da Plovdiv dışında Çingenelerin yoğun olarak yaşadığı büyük bir yerleşim alanı olan Stoliponovo. Altı aylık bebek ilk saç tıraşını olacaktır, daha sonra sultanlar gibi giydirilip yerleşim alanında omuzlarda taşınacaktır – bu tören için bütün komşular toplanıp alkış tutarlar. *Sunet biaf* -sünnet düğünü- adı verilen bu tören sünnetten önce yapılır. (1992)

mıştır. (Bulgaristan Çingenelerinin kendilerini Türklerle özdeşleştirmesinin altında her zaman fırsatçılık yatmaz; bu aynı zamanda, Çingenelerin mutlak bir asilimasyona uğradığı ender örneklerden biridir.) Eski Doğu Bloku'nda *herkes*, artık alışılmış, apaçık yalanları ve bir tören halini almış resmi yalanları kanıksamıştı. Bulgarlar da öbür beyazlar gibi Çingenelerden nefret ediyordu, ama en azından bu nefretleri konusunda dürüst davranıyorlardı. Bulgar Çingenelerinin tepkilerini böyle göstermesi anlaşılır bir şey değildi. Bütün dünyada etnik farklılıklar, en dikkat çekici toplumsallaşma etmeni haline gelip sınıf farklılıklarının ya da paranın yerini alırken, buradaki Çingeneler gerçek ırklarını saklama peşindeydiler.

Elena beni Sofya'da Gospodin Kolev ile tanıştırdı. Kolev, Komünist Parti'nin eski Merkez Komitesi'nin (Propaganda ve Ajitasyon bölümü) tek Roman üyesiydi. Bir zamanlar Bulgaristan Komünist Partisinde üç binin üzerinde Çingene üye olmasına rağmen, bunlar sonradan yönetilenler takımına transfer olmuştu. Üst düzey partili Kolev'in, Antoinette'in amcası olduğunu sonradan öğrenecektim.

Gospodin ("Bay" demekti) Kolev, Romanlara yönelik özel yatılı okulların açılmasını desteklemiş olmaktan ayrı bir gurur duyuyordu. Çingeneler bu okullarda, yemek pişirmek ve masa hazırlamanın yanında "Bulgarlar gibi medeni olmayı" da öğreniyorlardı. İslimye'de yalnızca Çingenelerin eğitim gördüğü bir "teknik" okulu ziyaret ettim. Çocuklara burada meslek eğitimi verilmesi gerekiyordu, veriliyordu da aslında; ama burası ucuza çocuk işçi çalıştıran bir atölyeye benziyordu. (On ile on bir yaşındaki çocuklar Macar şirketlerine satılacağını öğrendiğim döner sandalyelere bilye yerleştiriyorlardı.) Liseden çok yetimhane ya da ıslahevine benzeyen bu okullara hâlâ Bulgaristan'ın her yerinde rastlamak mümkündür.

Kolev'e, 1984'te Bulgaristan Komünist Partisi tarafından yürürlüğe konan, 1989'da Todor Jivkov'un devrilmesinin ardından kaldırılan Çingene dili ve müziğiyle ilgili yasak hakkında bir soru sordum.

"Bulgarlar Çingene şarkılarını istemiyorlardı, çünkü o zamanlar Sırp ve Bulgar müziği daha popülerdi."

"Ya isim değiştirme olayları?"

"Çingeneler yaşadıkları ülkelerin dinlerini benimsedikleri için yerel adlar alırlar. Onların zaten her zaman Bulgar adları olmuştur. Türk

isimli Çingenelere gelince, onların adları ilk kez 1940 yılında, *monarşi* zamanında değiştirilmiştir. 1962 yılında, Çingenelerden başlamak üzere böyle bir kampanyaya giriştiğimiz doğrudur, böylece tamamen Bulgar olabileceklerdi."

Pomaklar ya da Bulgar Müslümanları, 1970'li yıllarda isimleri değiştirilen ikinci gruptu, son olarak, 1980'li yıllarda sıra Türklere gelmişti. Üç yüz bin Türk, geri dönüşü olmayan bir "gezi" için Türkiye'ye gönderilmişti. Uluslararası protestoları gündeme getiren bu olay bölgenin en uzun süreli diktatörlerinden birinin de sonunu hazırlamıştır.

"Çingeneler bu olaya karşı çıkmadı. Neden? Çünkü zaten kullandıkları Türkçe isimler de tam olarak Türkçe değildi. İsmi Süleyman olan bir Çingene'ye Sulio denirdi. Onlar kendilerini Türklerden *her zaman* uzak tutmuşlardır, siz de takdir edersiniz ki onlar zaten Bulgar olmak istiyorlardı. Çingeneler yaşadıkları her yerde Çingene olduklarını gizlemek istemişlerdir."

Bu konuda haklıydı, ama Bulgaristan'da bunu Türk olduklarını ileri sürerek yapıyorlardı... 1989'dan sonra parlamento üyesi olan üç Çingene'den ikisi etnik kimlikleriyle barışmak bir yana bunu kabul bile etmemişlerdir. 1950'li yılların sonunda Antoinette'in amcası, "Çingene sorunu"nu çözmekle görevli bir Komünist Parti komitesine katılmıştır. Komite, 1958 yılında göçebeliği yasaklamakla işe başlamıştır. Otuz beş yıl sonra Kolev düşüncelerini zerre kadar değiştirmemişti. "Teknolojik bir sanayi toplumunda, gezgin Çingene diye bir şey kalmamıştır." Kolev gurur duyabilirdi. Bulgaristan'da göçebe hayata devam eden tek bir Çingene bile kalmamıştı. "Korunması gereken ne var ki?" diye devam ediyordu Kolev. "Çingene mesleği diye bir şey kaldı mı ki? Bakırın yerini plastik aldı. Çingenelere Bulgar olabilme şansı tanındı. Farklılıklara izin verilemezdi." Kolev, bu farklılıkların, kendi partisinin iktidarı boyunca korkunç bir şekilde derinleştiğinin farkında değilmiş gibi görünüyordu. Partide yaşadığı görkemli günlerdeki söylemlerden kendisini hâlâ kurtaramamıştı, Merkez Komite'nin söylemini kendine slogan edinmişti: "Asimilasyon, nesnel bir tarihsel süreçtir."

Oysa bu süreç hiç de kaçınılmaz gibi görünmüyor. "Şimdi bile, Bulgarlar arasında yaşayan Çingeneler eski alışkanlıklarına geri dönmekteler. Oldukça pisler. Bulgar komşularından, nasıl yaşamaları gerektiğini öğrenmek zorundalar. Çingene gettoları en az Hindistan'dakiler kadar pis."

Bir öğle yemeği vakti Antoinette'i ziyarete gelen kardeşi Stefan, yakışıklı ama somurtkan bir adamdı, doktorların o kendine güvenli tavrı ona da yansımıştı. Stefan, bir Hintli kadar siyahtı. Antoinette insanları tanıtırken genellikle deri renklerini de belirtirdi, ama kardeşininkinden hiç söz etmemişti. Öğle yemeği olarak, içinde salatalık parçaları olan krem peynirle doldurulmuş salam rulolarından atıştırdık. Rulolar, kırmızı bir kâğıt tabağın üzerine yıldız şeklinde yerleştirilmiş, üzerlerine de renkli kürdanlar batırılmıştı; tabak, üzerine karabiber serpiştirilmiş yumurta ezmesiyle süslenmişti. Bir kibarlık gösterisi olan bu yemek, birçok Çingene evinde yediğim sade ama bolkepçe öğünlerden çok farklıydı, daha çok yine *Good Housekeeping* dergisinden esinlenilmiş bir yemeğe benziyordu. Antoinette ısrarla yüzüme bakıyordu. Sanki yüzümde önyargılı bir ifade arar gibiydi.

Stefan, özellikle tren raylarının öbür tarafındaki yoksul Çingene yerleşimini vuran, İslimye'deki çocuk felci salgınından söz etmeye başlamıştı. İslimye'deki altı Çingene doktordan biriydi, Bulgar meslektaşlarından çoğu Stefan'ın dediğine göre aşağı *mahalleye* gitmez, bu konuda ellerinden geleni yapmazlardı. Bu toplulukta (kastedilen Çingene topluluğuydu), çocuk yaşta ölüm oranı binde yirmi üçtü. Şimdi bir de bu salgın çıkmıştı. Yardımcı olmaya istekli doktorlar için bile sorunlu bir durumdu bu. Çingeneler aşı yaptırmayı kabul etmiyorlardı, çünkü aşının bebeklerini kısırlaştıracağını düşünüyorlardı. Ona, bir İngiliz Çingenesi olan Gordon Boswell'in *Boswell'in Kitabı* adlı kitabından benzer bir hikâye anlattım. "Beni zehirleyemezsiniz," demişti Boswell, kendisine aşı yapmak isteyen bir hemşireye. Bu, yalnızca manevi kirlenmeden değil aynı zamanda fiziksel kirlenmeden duyulan bir korkuydu. Bir Çingene, vücudunun içini kirlenmeden korumak için temiz olmayan *gadjo* aletlerinden ve kültüründen uzak durmalıydı. Antoinette'in İslimye'deki çocuk felci salgınıyla ilgili başka bir açıklaması vardı: "Türk Çingeneler, bizim Hıristiyan Çingenelerimizden daha pisler." Bu doğruydu. Yine de Antoinette'in nasıl bir kirlilikten (temiz olmamak mı yoksa kültür eksikliği mi) söz ettiği pek açık değildi.

Bu mahalleye gitmek istedim, sonradan gittim de, ama Antoinette'le değil. Ne o ne de doktor kardeşi en azından benimle birlikte oraya gitmezlerdi. Antoinette bunun yerine bana daha hoş bir Çingene mahallesini gezmeyi teklif etti. "Aslında onların hepsi barbar değildir." Antoinette için Çingeneler hep "onlar"dı.

O gün öğleden sonra, Stefan bizden ayrılmadan önce, *mahalle*'nin

bitimindeki köşeye yerleşmiş, bir ailenin işlettiği küçük bir kafeteryada durakladık. Antoinette, geceyi bizimle geçirmesi için onu ikna etmeye çalışıyordu. Bunun bir düğün ziyafeti olduğunu, müzik de olacağını söylüyordu. Çabaları geri tepmişti. Stefan'ın kasvetli bir havası olduğu doğruydu, ama bunun nedeni yalnızca salgın ya da salgından dolayı ortaya çıkan adaletsizlikler değildi. Kız kardeşi gibi o da, derisinin içinde rahatsızdı.

İslimye'nin beton blokları arasında gezinen atlar yoktu, ama Çingene evlerinden at fotoğrafları ya da resimleri eksik olmuyordu. Bu kafeteryada da duvarlardan tabaklara kadar her yerde atlar vardı, yitip giden hayata göz kırpıyorlardı. Kaba saba İngiliz ve Amerikan kızlarının ata dönüşmüş görüntüleri gibi, koyu kahverengi atlardı bunlar. Aslında "Çingene atı" denilen at, siyah ve beyaz renklerin bir arada bulunduğu alacalı bir attır. Gizli, hatta esrarlı bir havası olan bu yaratıklar, Çingeneler arasında en değerli hayvandır.

Stefan kahvelerimizi almaya gittiğinde, Antoinette'i tanıyan bir adam, Antoinette'in rahatsız olmasına rağmen gelip yanımıza oturdu. Mitko Tonçev'in uzun, siyah, kırışıksız bir yüzü, yabanıl bir görüntüsü vardı ve konuşma ihtiyacı içindeydi. İslimye'ye gelmişti, çünkü kaynak yapmayı biliyordu; buralarda, "sanayide" iş olduğunu duymuştu. Bir Çingene olarak, iş kuyruğunun en sonunda yer alacağını bilmekten dolayı kızgın olmaktan çok umutsuzdu. "Eskiden böyle değildi. Eskiden Çingene olduğumuzu *bilmezdik*. Herkesin bir işi vardı. Şimdi kendi içimizde özgür değiliz."

Antoinette, adamın son söylediğine kızmıştı, hiç istemeden bana bu tümceyi de çevirdi. Mitko Tonçev'in "ne akıllı ne de zeki" olduğunu eklemeyi de unutmadı. Antoinette, bir kenarında "Paris Elégance" yazan çantasını hiç gerek yokken sürekli açıp kapayarak ve Tonçev konuşurken pudra kutusuna bakarak onu ve düşüncelerini aşağılamıştı.

Stefan ortalıklardan kaybolduktan sonra Antoinette bana, akşam bize katılmamasının nedeninin düğün ziyafeti olduğunu söyledi. "Zavallı Stefan, çok zeki olduğu için kendine Çingene bir eş bulamıyor." Bir Bulgar ile de evlenemezdi, çünkü çok siyahtı.

Mayıs ayında bir cumartesi öğleden sonrasıydı. Yüz yıldan fazla bir süredir bir Çingene yerleşimi olan mahallenin sokakları tıklım tıklımdı. Özellikle, kalçalarını saran uzun etekler giymiş, salınarak yürüyen genç kadınlardan oluşan bir sürü insan caddeden aşağı bize doğru yürüyordu. Zurnalarının tahtadan zarif uç kısımlarını yukarıya doğru

kaldırarak göğe bir Lambada ezgisi gönderen zurnacıların önünde birkaç kız yürüyordu. Zurnaların bazıları parayla doluydu; çıkan titreşimli seslerin ve zurnacıların aletlerini yukarı doğru tutmalarının nedeni de muhtemelen buydu. Kalabalık, düğünden değil *čeiz* (çeyiz) görmekten geliyordu. Kızın çeyizleri düğünden önce birkaç gün boyunca ailesinin evinde sergilenirdi.

Antoinette elimi tuttu ve beni çeyiz evine soktu. Biz yürürken insanlar "*Amerikanka, Amerikanka*" diye fısıldaşıyordu. Onlara böyle tanıtılmıştım. Sanki Antoinette'in gün görmüşlüğünün bir kanıtı olan ayaklı bir Eyfel kulesiydim.

İçerisi, ucuzluk yapmış bir dükkân gibiydi. Alçak tavanlı, yarı müstakil bu evin üç odasının duvar ve yerleri, yeni, parlak "İran" halılarıyla, havlular, banyo paspasları, kilimler, örtüler, İncil'deki olayları anlatan resimler, tavuskuşu tüyleri ve haremde boylu boyunca uzanmış çekici odalık resimleriyle kaplıydı. Bunlar sanki yağlıboya tablolar gibi duvara asılmıştı. Her birinin etrafında belli bir boşluk vardı ve en güzel olanları spot lambalarla aydınlatılmıştı. Bunlara iğnelenmiş olarak geline gelen hediyeler duruyordu. Dantelli iç çamaşırları, en gösterişli köşelerinden iğnelenmiş gecelikler sanki ani bir rüzgârla uçuşmuş gibi bir taraflarından kıvrılmıştı.

Öbür oda, çanak çömlekten oluşan bir tapınağa benziyordu. Kayısı renginde, parlak bir tabakayla kaplı seramikler, yaldızlı kenarlarıyla şarap bardakları, üzerinde romantik kır manzaraları olan pembe çay takımları, şeftali renkli kumaştan bir sunağın üzerinde her an devrilmeye hazır bir zigurat biçiminde üst üste yığılmıştı. Her yerde terlikler vardı. Gelin için terlikler, damat için terlikler, ekose kumaştan terlikler, saten üzerine işlemeli terlikler, keçe terlikler, hepsi de bir ailenin kuruluşunu müjdeliyordu. Sanki evlilikten sonra ayakkabılara hiç ihtiyaç kalmıyordu.

Yan odada, saten bir örtüyle kaplı bir yatağın üzerine saçılmış plastik güller ve yine gecelikler vardı. Yastığın üzerinde, dimdik oturmuş, dantellerle kaplı bir vaftiz giysisi içinde plastik bir bebek duruyordu. Bu bebek, bir *ex voto*'ydu, yeni çiftin doğuracağı sağlıklı bebekleri simgeliyordu. Evlilik törenleriyle dolu bir hafta bittiğinde bebek, korna çalarak yol alan bir arabanın önüne oturtulacaktı. Evlilik için ne kilise töreni ne de resmi tören yapılacaktı. Çiftin elinde evlendiklerine dair resmi bir belge olmayacaktı. Çingene geleneklerine göre evlenmişlerdi, *čeiz* de (uzun süredir İslimye'de oturan Çingeneler arasında

artık ödenmeyen başlık parasının karşılığıydı) bunun kanıtıydı. Yatağın üzerinde o kadar çok şey vardı ki, ganimetlerle birlikte sergilenen yeniyetme gelin ve damat neredeyse görünmüyordu. Aynı model, boğazlarına kadar iliklenmiş, fırfırlı beyaz gömlekler içinde kol kola oturuyorlardı. Gelin,sevimli ve utangaçtı; başının üzerindeki duvara ilştirilmiş, filmlerdekine benzer mor külotlar yüzünden mahcup görünüyordu. Çift, sanki birileri fotoğraflarını çekiyormuş gibi sürekli gülümsüyordu. Fotoğraflarını çekenlerin sayısı da az değildi hani.

Eve dönerken Antoinette bana kendi *čeiz*'inden söz etti. "O kadar çok armağan gelmişti ki tüm aile dışarı taşınıp arabada uyumak zorunda kalmıştık! Üstüne üstlük evimiz de çok büyüktü. Çok değerli armağanlar almıştım," dedi Antoinette. Liseli bir kızın birkaç takım süslü iç çamaşırıyla kandırılamayacağını da ekledi. "Örneğin benim bir *bibliothèque*'im var." Antoinette bununla cam kapaklı kitaplığını kastediyordu, ama kitaplıkta parlak çay takımları ve porselen bibloları duruyordu.

"Kimsenin gelmesini istememiştim. Utancımdan yerin dibine geçmiştim tabii." *Ceiz* bir Çingene geleneğiydi ve lisedeki arkadaşlarının hiçbiri evlendiklerinde böyle bir şey yapmazlardı. "Ama ailem çok ısrar etmişti, sonuçta ben de memnun oldum; çünkü birçok zeki insan ziyarete geldi." İşin ayrıntılarını açıklamaya başladığında, bu zeki insanların evlerine gelip onun *čeiz*'ine hayran kalan *gadje* olduğunu anladım.

Düğün mevsimiydi. Ertesi gün yeraltındaki bir lokantaya gidip başka bir kutlamaya katıldık. Antoinette, bu neşeli Çingeneler arasında saygın bir konuk olmasına rağmen davete katılmış olmaktan pek memnun değildi. Oturduğumuz masada, elbisesi pembe pullarla kaplı, fazla makyajlı, gösteriş budalası çılgın bir kadın vardı; ama Antoinette için en kötüsü bu değildi. Gelinin karnı burnundaydı, daha da kötüsü bir Bulgar ile bir Çingene evleniyordu. Antoinette Bulgar arkadaşlarıyla gurur duyuyordu, ama onun arkadaşları, çulsuz diye nitelediği Çingenelerle evlenecek insanlar değildi. Her şey çok karmaşıktı.

İslimye'deki son gecemde, önceden Todor Jivkov'a ait bir av köşkü olan kasaba dışındaki bir lokantada Antoinette, Gyorgy ve arkadaşlarıyla beraber yemek yedik. Burası kayakçıların geldiği bir dinlenme yerine benziyordu, bir kayaya kabaca oyulmuş şöminenin etrafında tabure yerine iri kaya parçaları ve de geyik boynuzundan avizeler vardı. Antoinette'de kaldığım sürece Gyorgy'i pek görmemiştim. Belli ki

1976 yılında Bulgaristan'daki bir Çingene düğünü için basılan bir davetiye, fotoğrafta nişanlı çift görülüyor.

işiyle meşguldü (işinin ne olduğunu hiç anlayamamıştım). O akşam ortaya çıkıp masanın başına, Antoinette ile sekreteri Yuliana'nın arasına oturmuştu.

Yuliana, Gyorgy'nin yanında çalışmak ve yeni bir imaj edinmek üzere öğretmenliği bırakmış genç bir Bulgar kadınıydı. Kırmızı deriden bir mini etek, aynı renkte ince ve yüksek topuklu ayakkabılar, siyah deri büstiyer, koyu renk ruj, iki gözünün çevresine de çekilmiş kalın siyah göz kalemi yeni bir imaj arayışını doğruluyordu. İslimye'de yaşayanlar için bu görüntü bir orospuyu andırmıyordu, yalnızca modaydı. Nasıl görünürse görünsün, bir Bulgar olarak Yuliana, yalnızca bir kız arkadaş (böyle olduğu açıktı) olarak değil aynı zamanda sekreter olarak da iyi bir avdı. Bugün bir *gadji* kiralarsan yarın işlerin iyi gidecektir. Antoinette de bu durumu kabullenmiş görünüyordu.

Gecenin sonlarına doğru Gyorgy çok sarhoş olmuştu, bana doğru eğilip yarı sinsi yarı düşmanca bir bakışla şöyle dedi: "Bir Çingene aristokrasisi olduğuna inanıyor musun?" Kastettiği şeyin soylu Vahşi olmadığı çok açıktı; sınıfsal konumdan değil, karakterden gelen bir soyluluktan söz ediyordu. Her şeyden önemlisi Gyorgy ("*le paysan*") saygı görmek istiyordu. Bana yöneltilen soru, "Bir Çingene'yle evlenir miydin?" gibi sorularla aniden ortaya çıkan gizli bir güvensizlik ve suçlamanın bir göstergesiydi.

Ertesi sabah, Antoinette, Gyorgy ve Yuliana'yı istasyona kadar beni geçirmelerine gerek olmadığına bir türlü ikna edememiştim, bu da beni şaşırtmıştı. Sabah saat beşte, üçü de hâlâ en şık gece kıyafetlerinin içinde beni geçirmeye geldiler. Antoinette, Paris Elégance çantasını göğsüne yapıştırmış olarak tren uzaklaşana kadar el salladı.

Trende, dün geceki veda yemeğine de katılan Elena'yla karşılaştığımda, Elena, benim bu cana yakın, zeki kadını hiç de inandırıcı bulmayışıma, bu yüzden de onun umutsuz bir durumda olduğunu düşünmeme şaşırmadı. "Belki de Sofya'da yaşasalardı daha iyi olurdu," dedi. Ya da Paris'te. Bulgaristan'da azınlıklara yönelik "denetim" ve asimilasyon önlemlerinin çok katı olduğunu, 1980'den bu yana da arttığını açıkladı. Bu önlemler elbette Elena'yı da etkilemişti.

Karadeniz'deki bilezik skandalı, Elena'nın üniversite hayatına son vermemişti. Ama Çingeneler konusunda uzmanlaşmak istediğinde bunun Etnoloji Bölümünde bile uygun bir konu olmadığını öğrenmişti. Elena doktorasını yapmak için Çekoslovakya'ya gitmişti. Sofya'ya döndüğünde, oldukça anlaşılmaz bir şekilde Ulusal Etnografi Enstitüsü'ne kabul edilmişti. "Beni neden oraya aldıklarını bilmiyorum." (Elena'nın tezi, romantik bir kurgu olduğu gerekçesiyle reddedilmişti.) "Belki de bana göz kulak olabilmek için. Başlangıçta, iki yıl kadar, her

şey normaldi. 1985'ten itibaren yönetici beni tehdit etmeye başladı. Geçmişten farklı olarak artık hiçbir şey gizli yapılmıyordu. İnsanları tehdit etmenin ne kadar yanlış bir şey olduğunu kimse umursamıyordu. Bana açıkça, Çingeneler konusundaki kışkırtıcı tavrımı bırakmam gerektiği doğrultusunda Merkez Komite'den emir geldiğini söyledi." Elena güldü, yasalara göre zaten Çingene diye bir şey olmadığını söylemeye gerek bile duymamıştı. "Eğer onlarla işbirliği yapmazsam Enstitü'den atılacak, dolayısıyla da öğretim üyeliği yapamayacaktım... Olan bitene iyi tarafından bakmaya çalıştım. Çöpçü olmam isteniyorsa eğer, en azından sonunda Çingenelerin arasında yaşayabilecektim." Gerçekten de Doğu Bloku'ndaki çöpçülerin neredeyse hepsi Çingene'ydi.

Tren, büyük ve çamurlu bir tavuk çiftliğinin yanından hızla geçti. Elena'ya Batı'daki tavuk çiftliklerinin nasıl olduğunu anlatmaya çalıştım. Hayvan haklarına, nedenini anlayamamıştım ama özellikle de *tavukların* haklarına karşı bu duyarlılık onu şaşırtmıştı, insanların özel olarak şişmanlatılmış bir tavuğa neden itiraz edebileceğini anlayamıyordu.

"Hiç tüyleri temizlenmiş, pişmeye hazır bir Bulgar tavuğu görmemiş olmalısın," dedi. Sonra da önceki kış yaşanan, herkesin çaresiz kaldığı kıtlıktan söz etti. Elena, kıtlık sırasında Sofya'nın Çingene yerleşimlerini arayıp taramış, tanıdığı birinden bir tavuk almış ve akşam yemeği için tavuğu muzaffer bir edayla eve getirmişti.

"Onu küvette kesmek zorunda kaldım. Vesselin (kocası) kana dayanamadı. Ben de bakmaya dayanamadığım için her seferinde ıskalıyordum, o da ölmemekte direniyordu. Sıska bir Bulgar tavuğu da olsa bir tavuk öldürmek kolay iş değildir. Allahtan tam o sırada babam geldi de işin geriye kalanını o halletti. Bize tavuğun icabına neden yayımlanmamış kalın elyazmalarımızdan biriyle bakmadığımızı sordu. Emin olduğum bir şey vardı, araştırmamı yayımlamama asla izin vermeyeceklerdi. Tuhaf değil mi? Önceden sadece yasak olan şeyler şimdi tamamen olanaksız hale geldi..." Elena neşesini yitirdi ve koridorda bir sigara içmeye gitti.

Elena, eski Doğu Bloku'nun hemen her yerinde geçerli olan artık alışılmış ama kaçınılmaz bir soruna işaret etmişti. Ekonomik kısıtlamalar, tamamıyla siyasi kısıtlamaların yerini almıştı. Yayın için para yoktu, kâğıt yoktu. Enstitüler ve akademiler tarafından çıkarılan anlaşılması güç "bilimsel "saçmalıklar için de pazar yoktu. (Eski rejimde,

ister bir edebiyat eleştirmeni olsun, ister lise öğretmeni herkes "bilim insanı" diye anılırdı.) Elena, Bulgaristan'da bir kitabın bir yayınevi tarafından kabul edildikten *sonra* yayımlanmasının on yıl alacağını varsayıyordu. Bir makale üç yıl bekleyebilirdi, eğer makalenizi düzeltmek için geçici olarak geri alırsanız sıradaki yerinizi kaybetmiş olurdunuz.

Elena'nın araştırmasının büyük bir bölümü hâlâ yayımlanmamıştı, makalelerinden yalnızca bir tanesini *Kontakti* denilen bir etnografi dergisinde yayımlatmayı başarmıştı. Bu yeni bir dergiydi ve önceden çıkardıkları dergide Elena'nın makalelerini yayımlamayı reddeden insanlar tarafından çıkarılıyordu. Derginin önceki adı *Rodno-Lyubie* yani *Kabilenizi Sevin*'di.

Elena'ya beni Emilia'yla tanıştırma konusunda verdiği sözü hatırlattım. Emilia, Elena'nın neredeyse yirmi yıl önceki Varna gezisinde tanıdığı küçük kızdı. Emilia'yı bulmaya çalıştığımız süre içinde Elena, bana tamamıyla Çingene topluluğunun içindeki hiyerarşilerden kaynaklanan ve kızlara göz açtırmayan güncel sorunlardan söz etti. Bu yapılar, onları yok etmeye çalışan bütün hükümet planlarından güçlüydü. Birkaç denemeden sonra Emilia'yı evde bulduk. Sofya'da modern, köhne bir apartmanda oturuyordu. Antoinette'in aksine sakin, her şeyi kabullenmiş ve samimi bir tavrı vardı. Elena, benim onun hikâyesini dinlemek istediğimi söyledi, o da omuzlarını silkerek anlatmaya başladı. Bulgarca konuşuyordu. Elena tercüme ediyordu.

"Kocamla yalnız geçirdiğim tek geceydi," dedi Emilia evden kaçışını anlatırken. 1978'de on üç yaşındayken Plamen'le kaçmıştı. Sofya'da başka bir Çingene mahallesinde oturan Plamen'in anneannesinin onlara iki kilometre uzaklıktaki evine gitmişlerdi.

"*Benim* anneannem kaçtığında, dedem gelip onu atıyla almış." Emilia'nın bakış açısına göre artık yöntemler gelişmişti. "Plamen bir araba kiraladı. Avrupa marka bir araba." Kocaya kaçmak, utanılacak bir olay değildi. Çingeneler arasında, özellikle de Emilia'nınki gibi yerleşik gruplarda yaygın görülen bir olaydı, ne de olsa Sofya'da kuşaklar boyunca aynı mahallede sıkış tıkış yaşamışlardı (ben gördüğümde hâlâ suları yoktu, yalnızca bir sıra yalak ve muslukları vardı). Eskiden uygulanan gelin satın alma yöntemi artık pahalıya mal oluyordu,

gençlerin önemsemediği sert, neredeyse hanedanlara özgü gelenekler-di bunlar. Böyle bir evliliği önlemenin tek yolu olan kız kaçırma hiç bu kadar yaygın olmamıştı. Aslında bu cinsel ilişki için, dolayısıyla da evlilik için bir bahaneydi. Oysa bu sistem insanları, en azından kızları mutsuz ediyordu. Her geçen gün daha fazla erkek, kızın onayı olsun ya da olmasın bu yönteme başvuruyor, yanlış giden bir şey olmazsa bu kurumlaşmış evlilik biçimi işliyordu. Sorun olabilecek şeylerin başında bekâret geliyordu. Belki de kız bakire değildi, ya da bunu kanıtlayamamıştı.

Bir gecelik kaçamaklarından sonra Emilia ve Plamen, bu kez tramvayla mahallelerine dönmüştü, yanlarında bir torbaya koydukları katlanmış kanlı çarşaf vardı. "Tramvay işe giden yarı uykulu insanlarla doluydu. Tam olarak uyanık olanların yalnızca biz olduğunu hatırlıyorum. Çok mutluyduk." Sofya'da şafak sökerken yapılan bu yolculuk yeni evliler için son huzurlu dakikalardı. Emilia ve Plamen kendilerini birdenbire tabular içinde buluvermişti. Kadınları denetim altında tutmak için tasarlanmış yetişkin Çingene hayatının olası ihlallerle dolu dünyasına ilk adımlarını atmışlardı. Kadınlığa geçiş aslında evlilikle başlamıyordu, kadınlar, âdet kanamasıyla birlikte erkekleri kirletebilme gücüne kavuşuyorlardı (genellikle bu iki olay birbiriyle çakışırdı). Kadınlar yalnızca birçok tabunun ve geleneksel yasanın hedefi değil, aynı zamanda (elbette) bunları korumakla görevli kişilerdi.

Mahalleye geri döndüklerinde ilk olarak Plamen'in ailesinin evine uğramışlardı. Gençler, torbayı gerekli testleri gerçekleştirecek olan Plamen'in annesine vermişlerdi. Tek başına kan Emilia'nın bekâretini kanıtlamak için yeterli değildi; Plamen ve öbür erkekler evden çıkarıldıktan sonra kanlı çarşaf mutfak masasına yayılıp üstüne yerel bir içki olan *rakia* yani erik konyağı dökülmüştü. Kadınlar masanın etrafına toplanıp beklemişti.

"Hayatımın en heyecanlı yarım saatiydi," dedi Emilia. Eğer *rakia* kanı bir çiçek şekline sokarsa her şey yoluna girecekti. "Domuz kanı çiçek açmaz," diye ekledi. Umutsuz bir çiftin, kayıp bekâreti ya da böyle bir baskı altında yapması gerekeni yapamayan erkeğin asla kabul edilemeyecek beceriksizliğini saklamak için neler yapabileceği anlaşılıyordu.

"*Rakia* testinden sonra ailemin yanına eve gittim, ertesi gün Plamen gelip beni annemden istedi. Her şey ayarlanana kadar onu görmeme izin yoktu. Ben bekleyebilirdim!" Emilia'yla tanıştığımda yirmi

yedi yaşındaydı, ama güldüğü zamanlar hariç sanki on yaş daha büyük gösteriyordu.

Evlilikleri ayarlamak *baba*'ların ve *dajs*'ların yani büyükanne ve annelerin işiydi, bu yüzden Plamen kızı istemeye geldiğinde Emilia'nın annesi oğlanı geri çevirmişti. Elbette sonunda her şey tatlıya bağlanacaktı. Plamen için delirmiyorlardı, ama Emilia onunla kaçmıştı ve testi geçtikten sonra onunla gitmesi gerekiyordu. "Büyükannem bana kızgındı."

Çiftin kaçmış olmasına rağmen, Emilia'nın ailesi böylesi bir hazine (büyük yeşil gözler, kalın telli siyah saçlar ve genç bir vücut) karşılığında elbette bir şey isteyecekti. Plamen birkaç kez gidip gelmişti, bu Emilia'nın değerini artırmak için oğlanın ailesine bir mesajdı. Emilia fotoğraf albümünü getirmek için masadan kalktığında Elena açıkladı: "Bu gecikme, oğlanın ailesine *čeiz* için gerekenleri toplama zamanını veriyordu."

Antoinette gibi Emilia'nın yüzü de *čeiz*'den söz edilirken aydınlanmıştı. "Orada, yatağın tam ortasında, yeni eşyalarımla birlikte bütün gün oturdum." Yatağın üzerinde, gelin giden bir kraliçe gibi duran Emilia'yı hayal etmek zor değildi (şimdiki dairesinde, üstünde leylak rengi şeffaf bir cibinlik olan bir yatak vardı). Emilia bana düğün albümünden bir fotoğraf gösterdi, bir yarışma programından kazanılmışa benzeyen, parlak renkli, göz alıcı hediyelerin yanında süslü giysiler içinde oturuyordu. Beyaz bir elbise giymişti, başında aynı renkte, ters çevrilmiş bir kâseye benzeyen bir şapka vardı; şapkanın kenarından çiçekli püsküller sarkıyordu.

"Ellerindeki ne?" diye sordum. Kahverengi tırnaklarıyla pençe gibi görünen bu eller on üç yaşında bir kıza ait olamaz diye düşünmüştüm. Bu kınaydı. Bir hafta süren danslar, uyuklamalar ve giysi değiştirmeler arasında gelini "temizlemek" için ellerine belli aralıklarla kına yakılır, sonra da yalnızca kadınların katıldığı bir çeşit "vaftiz" töreniyle belediye hamamında topluca yıkanılırdı.

"Kına ellerinde ne kadar çok kalırsa kocan da seni o kadar uzun süre sever." Emilia omuzlarını silkti. "Öyle diyorlar." Kınalı eller, bakireliği kanıtlanmış bir geline sahip olmaktan gurur duyan görümcelerden birinin eline verilip mahallede bayrak gibi gezdirilen kanlı çarşafın bir uzantısıdır. Kanlı bayrak, Çingenelerin cinsellik konusundaki utangaçlıklarıyla tam bir çelişki içindedir. Emilia'nın mahallesinden, beş çocuk doğurmuş karısını hiç çıplak görmediğini söyleyen yaşlı bir

On üç yaşındaki Emilia 1978 yılında çeyizinin yanında otururken.

adama inanmıştım. Aynı adamın göbeğinin üzerinde buram buram cinsellik kokan bir çıplak kadın dövmesi vardı. Toplanan mahalle çocuklarının şerefine tombul gövdesini oynatıp göbeğindeki perinin bir dansöz gibi dans etmesini sağlardı.

Fotoğraflara bakarken Emilia dalıp gitmişti. Bizi nedime yerine koyarak törenin bir canlandırmasını yaptı. Emilia'nın arkasından, sanki bir zarafet resmigeçidi gerçekleştiriyormuş gibi dikkatli ve yavaş adımlarla mutfak masasının etrafında yürüdük (aslında gerçek törende üç bakire nedime olurdu). Emilia, evli ya da çocuk sahibi olup olmadığımı kendisi soramayacak kadar nazikti, ama sonradan bu konuda Elena'yı sorguya çekmişti. Arnavutluk'taki Kinostudio'nun kadınlarıyla kıyaslanamayacak kadar kültürlü olmasına rağmen, Elena'nın söylediğine göre o da benim kısır olduğumu düşünmüştü.

Emilia, albümü bana doğru çevirip düğün haftasının son gününde çekilmiş bir fotoğrafta kendini gösterdi. Bu kez Batılı bir gelin görünümündeydi; dükkândan alınmış, parlak dantelleri olan bir gelinliğin içindeydi. Ayakkabılarını elinde taşıyordu. Şaşırdığımı gören Elena açıkladı: "Dans ettikten sonra kızlar para toplarlar." Bu şık terlikler (evet, on-

ların da bir kare fotoğrafı vardı) kısa bir süre sonra parayla dolacaktı.

Bir sonraki fotoğraf, çocuk yaştaki gelini, iki atın çektiği, düğün hediyeleriyle dolu bir at arabasının içinde gösteriyordu, bir grup adam arabanın arkasından yürüyordu. Ben albümü dikkatle incelerken, Emilia anlatmaya devam etti: "Daha sonra Plamen'in ailesinin evine, hayatımızın geri kalanında yaşamak zorunda olduğumuz yere götürüldük." Sonraki fotoğrafta kapı eşiğinden atlıyordu. Kucakta taşınmak yerine kendi kucağında küçük bir bebek taşıyordu. Elena'ya göre bu, Tanrı'nın onlara doğurganlık bağışlaması için bir yakarıştı. Elena, sonradan, fotoğrafın söylemediklerini de söyleyecekti. Emilia'nın duaları hemen kabul olmuştu. Güzel gelin karnında bir bebek taşımaya başlamıştı... Son düğün fotoğrafları Emilia'yı katıldığı son düğün ziyafetinde gösteriyordu. Üzerindeki paralardan neredeyse görünmez haldeydi, çifte mutluluk dileyen konuklar gelinin elbisesine kâğıt para iğnelemişti.

Başka fotoğraf kalmamıştı, ama Emilia, *uzun* bir düğün olduğu anlaşılan düğününü anlatmaya devam etti. "Ertesi gün kayınvalidem beni yıkadı ve bana bir bardak *rakia* verdi." ("Bekâretini kutlamak için," diye ekledi Elena.) Emilia düğünün her ayrıntısını hatırlıyor, her olayı sevgi dolu gözlerle ve gururla anlatıyordu, belki de bunun nedeni kısa bir süre sonra işlerin ters gitmeye başlayacak olmasıydı.

Bir hafta sonra, on altı yaşındaki Plamen askerlik hizmeti için orduya katıldı. İki yıl süren askerlik boyunca birbirlerini dört kez gördüler. Plamen, 1980'de eve dönmesinden altı ay sonra, bir mağazanın kafeteryasında Polonyalı bir turistten bir kasetçalar çalarken yakalandığı için iki yıl hapse mahkûm edilip hapishaneye gönderildi.

Hikâyenin burasında Emilia yeniden, ama bu kez farklı bir biçimde canlandı (artık kahkaha atmıyordu). "Uzun bir bekleyişti, yanımda Rumen (şimdi on dört yaşında olan, Emilia'nın Plamen'den olan oğlu, tombul yanakları, kocaman gözleri ve gamzeli çenesiyle aynı annesine benziyordu) olmasına rağmen mutlu değildim. Plamen'in annesi tam bir cadıydı. Bebeğim olmasına rağmen gece gündüz çalışıyor, bütün ailenin çamaşırlarını ben yıkıyordum. Sonunda annemin evine döndüm, bu da kötü olaylara neden oldu. Plamen'in babası düğünde harcadığı parayı ailemden geri almaya çalıştı."

Çingeneler arasında hapisteki bir adama ihanetten daha büyük suç

sayılan az sayıda tabu vardı. Plamen iki yıllığına hapse gönderildiğinde hiçbir suç kaydı yoktu; Çingene olması adaleti etkilemişti, oysa Çingenelerin işlediği suçlar genellikle önemsiz suçlar olurdu. Hapislikle ilgili Çingene şarkılarının ve dışarıda bekleyenler için geçerli olan yasakların çoğunda boyun eğmiş bir tavır sezilirdi. On beş yaşındaki Emilia, henüz başka bir erkekle kaçmamıştı. Ama kayınvalidesini terk etmesi hiç yakışık almamıştı, ailesinin onu korumasının nedeni kısmen, kızlarının kendinden aşağı biriyle evlendiğine inanmalarıydı.

Plamen, altı ay yattıktan sonra şartlı tahliyeyle eve geldiğinde tanınmaz haldeydi. "Mosmordu," dedi Emilia. "Baştan ayağa mosmordu. Her yerinde dövmeler vardı. Hatta..." Emilia söyleyemediği için, hikâyeyi baştan sona kadar bilen Elena tamamladı. "Penisinin üzerinde bir *fare* dövmesi vardı."

Çingene bir adam, üzerinde terk edilmenin lekesini bırakarak karısını bırakıp gidebilirdi, böylelikle kadının değeri inanılmaz biçimde düşerdi. "Dul eş" daha onlu yaşlarını sürüyor olsa bile böyle bir durumda ancak boşanmış ya da dul bir adamla evlenebilirdi. Terk edenin Emilia olmasına rağmen, o artık elden düşme bir kadındı. Bu olayın katlanması gereken sonuçlarını biliyordu. Hikâyenin dövme kısmına gelince, haklı olarak Emilia'nın konuşma isteği kalmamıştı. Hikâyenin geri kalanını Elena anlattı. Emilia'yla birkaç bir şey daha konuştuktan sonra Elena'nın dairesine döndük. Ben, Elena'da kalıyordum. Elena, bu hikâyenin yıllar önce onu etkilediği gibi beni de etkilemesine sevinmişti.

"Hikâyenin başka bir yüzü daha var," diye devam etti Elena, yerde oturmuş, BT sigaraları içip bir kavanozdan haşlanmış kiraz atıştırırken. "Emilia'nın Nadja adında bir ablası var. Ben hiç görmedim, ama herkes onu 'çirkin olan' diye bilir." Emilia'nın benimle Varna'daki geziye geldiği zamanlarda o evliydi. Sonra kocası Boiko onu bıraktı." Her zaman etnografiği ön planda olan Elena, geleneksel Çingene değerleriyle ilgili ilginç bir noktaya işaret ediyordu. "Nadja neden evden kovulmuştu? Çünkü bir yıl içinde bir çocuk doğuramamıştı. Geleneklere göre Boiko'nun erkek olmaktan kaynaklanan haklarını kullanıp Nadja'yı evden atması normaldi." Elena anlatırken ben not alıyordum, Vesselin de bulaşıkları yıkamak ve çocuğu yatırmakla meşguldü.

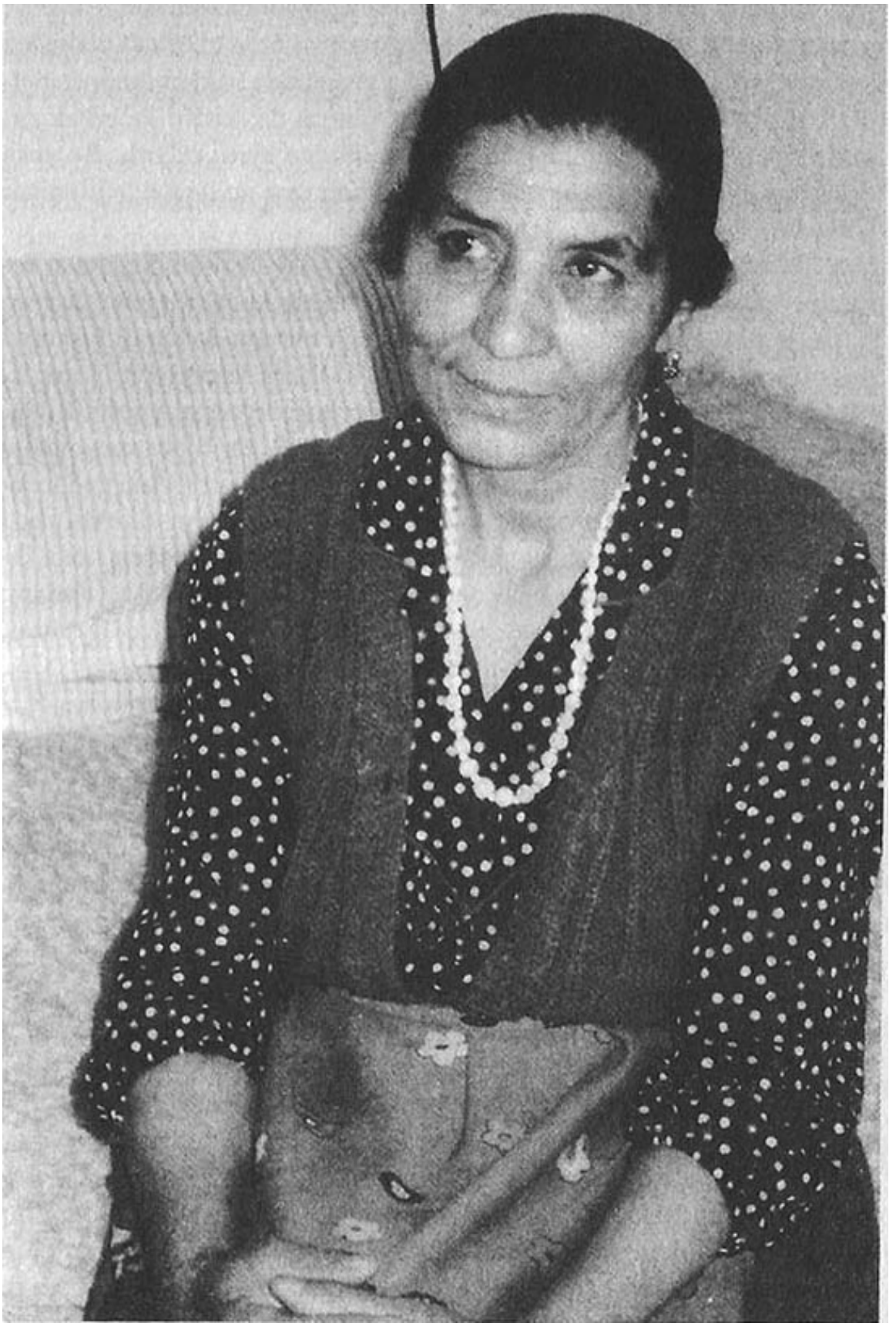
"Gidecek bir yeri olmayan Nadja'nın Sofya'yı terk etmekten başka çaresi yoktu. O da Varna otobüsüne bindi. Bu olay mahallede duyulur

duyulmaz, kızların babası Nadja'nın adının ağza bile alınmasını yasakladı. Elbette kirlenmemek için." Varna'da çok fazla Çingene fahişe olmasa da, Elena'nın Çingenelerle ilgilenmeye başladığı yer olan bu tatil kasabası fahişelerin tercih ettikleri bir yerdi. "Emilia'nın gözü ablasının yaşadıklarından dolayı korkmamıştı. Plamen yeniden hapse girer girmez ailesine Branko'yu (Sofya'nın dışındaki Kostenbrau köyünden uzun boylu, on dokuz yaşında bir genç) sevdiğini açıkladı. Branko, başka bir Çingene grubunun, Grastari ya da Lovara diye bilinen grubun bir üyesiydi.

Elena kendini oldukça rahat hissediyordu: "Lovaralar at ticareti ile uğraşırlar, ya da eskiden uğraşırlardı. Bulgar Çingeneleri arasında son zamanlara kadar göçebe yaşamış bir topluluktur, hatta şimdi bile her mevsim göç etmeye devam ederler. Öbür Çingenelerden uzak dururlar, araba, her çeşit altın ve karaborsada iş yapan her malın ticaretini yaparlar. Bazıları inanılmaz ölçüde zengindir. Kendilerini Çingene aristokrasisi olarak nitelerler, öbür Çingene grupları da buna katılırlar. Emilia'nın bulduğu yeni çocuk, hırslı ailesi için büyük bir heyecandı, getireceği tehlikeleri bilmelerine rağmen Rumen'i arka odaya koyup Emilia'yı ön kapıdan dışarıya çıkarmışlardı."

Branko, ailesiyle tanıştırmak için Emilia'yı Kostenbrau'ya götürmüştü. Belki Emilia'yı *görürlerse*, onun hakir gördükleri kökenlerini ("aslında kökeni ne o kadar *kötü* ne de muhteşemdi, Emilia'nın ataları fırça yaparlardı") önemsemeyebilirlerdi. Elena, müstakbel damadın akıl yürütmesini dile getirmişti. "Emilia evin içine kabul edilmemiş, çiçekli bavuluyla dışarıda pis caddede beklemişti."

Elena'yı, bu kaliteli ailenin hâlâ yaşadığı Kostenbrau'ya gitmeye ikna etmek zor olmadı. Yarım saat süren otobüs yolculuğuyla Branko'nun anneannesi Stanka'ya ziyarete gittik. Gidiş nedenimiz görünüşte, benim falıma baktırmaktı. Stanka çok ünlü bir falcıydı. Uzun boylu ve esmerdi, yüzünde Amerikan Kızılderililerinin o sevimli solukluğu vardı, saç örgülerini önlüğünün altına sokmuştu. Bu ziyaret sayesinde kendimle ilgili çok az şey öğrenebildim. Ama Elena, Stanka'dan Emilia ve Branko'nun talihsiz "evlilikleri"yle ilgili bir şeyler öğrenmeyi başarmıştı. "Sorun kız değildi," demişti yaşlı kadın. "Asıl sorun onun yetiştirilme tarzıydı." Orada bulunduğumuz süre boyunca, Stanka'nın gelinleri ve gelinlerinin gelinleri ellerinde çamaşırlarla bir aşağı bir yu-

Kostenbrau'daki evinde Stanka. (1992)

karı yürüyüp durdular ve bizimle hiç ilgilenmediler. Burada, Çingene yasalarında üç olan çamaşır leğenlerinin sayısı beşe çıkmıştı, yalnızca kadın ve erkeklerin giysilerini değil, aynı zamanda belden aşağı ve belden yukarı giyilen giysiler ile iç çamaşırlarını da (kadın ve erkek çamaşırları ayrı ayrı yıkanmak üzere) birbirinden ayırıyorlardı. Bu grup dışarıdan evlenmeye kesinlikle karşıydı. Yalnızca *gadje* ile değil, diğer Çingene gruplarıyla da evlenmezlerdi.

"Temiz olacağını nereden bilebilirdik?" diye sordu Stanka. "Temizlik hakkında ne bilebilir o? Ailesi şehirde, apartmanda yaşıyor. Yerleşik hayata geçmişler." Stanka farkında olmasa da kendi insanları da artık yerleşik bir hayata geçmişlerdi. Yıllarca yerlerinden kıpırdamamış olsalar bile göçebelik hâlâ söylencelerinde yer alıyordu. Bu aile, birkaç kilometre uzaklıkta Kostenbrau'nun ilk özel lokantasını işletiyordu. Kasabada, büyük, parlak boyalı bir evleri vardı. Ana caddedeki en büyük evdi. Ama orada yaşamıyorlardı. Stanka'yı sürekli yaşadıkları yerde, yarı açık bir alanda bulmuştuk. Bir düzineden fazla insan karavana benzer iki küçük yapının içinde kalıyordu; bu yapıların etrafında eskimiş arabalar vardı, arabaların bazıları parçalara ayrılmış, yeniden birleştirilmiş, boyanmış ve hurdaya çıkmıştı.

Bu manzara, göçebe hayat tarzını tam olarak yansıtmasa da, göçebe Çingenelerin neden her zaman ve her yerde hükümetleri ve yerleşik halkı sinirlendirdiğini açıklıyordu. Kendi hayatları, aralarında yaşadıkları *gadje* ile kararlı bir ilişkiye bağlı olan yerleşik Çingenelerin tersine bu Çingeneler ihtiyaçları olanı edinip yollarına devam ediyorlardı. (Dolandırıcılık, yalnızca göçebeler için uygun bir iş olabilirdi.) Stanka'nın gururla onayladığı gibi, arabalar, bir an önce satabilmek için gözden geçirilirdi. Geçmişte de atların kusurları, yağlanarak ya da katranlanarak örtülürdü (şimdi de kilometre sayacıyla oynanıyordu) Bu olay, yalnızca Çingene halkbilimcileri tarafından değil, aynı zamanda Roman etnograflar tarafından da kayıtlara geçirilmiştir.

Dışarıda, bir şiltenin üzerinde bağdaş kurup oturmuştuk, Stanka piposuyla meşguldü, kısa bir süre sonra pipoyu bırakıp tütün çiğnemeye başladı. Falıma baktırmaya gelmiştim, çünkü Stanka'yla tanışmak istiyordum. Çingenelerin baktığı falın, kolayca kandırılabilir *gadje*'nin parasını almak için bir oyun olduğunu biliyordum. Hiçbir Çingene, iskambil kartlarından, caddelerde köşebaşlarında bakılan fallardan ya da mistik şeylerden medet ummazdı. Bu yüzden, Stanka'nın benimle ilgili söylediklerinin tuhaf biçimde doğru olduğunu istemeden de olsa iti-

raf etmek zorundayım. Tüm bunların hiçbir anlamı olmasa da, Stanka'nın insan yüzünü çok iyi okuyan biri olduğu kesindi. Ama örneğin, bana çok yakın olan birinin hastalığından ayrıntılı bir şekilde söz etmişti. Falı bitirdiğinde ona parasını ödedim, o da kartları bıraktı. Aldığı parayla birlikte kartları da eteğinin altına, atların boynuna asılan yemlik gibi sallanan zulasına yerleştirdi. (Bu keseye *posoti* deniyordu. "Hırsızlık için tasarlanmış" dedi Elena hayran bir şekilde.)

Önümüzde geniş, dümdüz bir alan vardı. Oraya bakan Stanka şimdi, Amerikalı bir Kızılderili'ye daha da çok benzemişti. Oradaki bir yapıya bakıyordu. Gidip de bir göz atabilir miyim diye sorduğumda başını evet anlamında iki yana salladı (Bulgaristan'daki bu kafa sallama aklımı karıştırıyordu, çünkü bu Amerika'da hayır anlamına gelirdi). Garip, klasik bir yapıya doğru yürüdüm. Üçgen alınlığı, revaklı bir girişi, kabartmalı kolonları olan, küçük bir Yunan tapınağını andıran beton bir yapıydı. Burası Stanka'nın kocasının mezarıydı. Mezarın üstündeki türbede bir çift araba koltuğu, üst üste yığılmış halılar, ithal alkollü içki ve likörlerden oluşan bir köşe ve küçük bir televizyon bulunuyordu. İki yıl önce gömüldüğünden bu yana kimse buraya dokunmamıştı.

Neden kasabadaki evde yaşamıyorlardı? Stanka omuzlarını silkti. "Orası konuklar için." Kasabadaki ev de, mobilyaları ve bir televizyonu bir kenara fırlatacak kadar varlıklı olduklarını gösteren çok donanımlı mezar gibi itibar içindi. "Önemli olan bakış açısıdır," diye devam etti, benim münasebetsiz sorularıma bir nokta koyarak. Genç bir kadınken nerelere gittiğini sordum. "Ah, her yönde bir sürü yere gittim. Karpatlar'a, denize, batıya doğru okyanusa (Adriyatik demek istemişti)." Gittiği ülkeleri adlarıyla belirtmemişti.

Artık yasak olmadığına göre, yine böyle gezmek ister miydi? "Hayır," diye yanıtladı Stanka, bu konuyu daha iyi açıklamak için ağzındaki tütünleri tükürdü. "Bu imkânsız. Kirlilik diz doyu. Böyle bir şey hoş olmayacaktır. Artık arabayla seyahat ediyorum." Başını döndürmeden parmağıyla, eski ama hâlâ parıldayan kahverengi Mercedes'i gösterdi; bu Mercedes alandaki en düzgün görünüşlü arabaydı.

Emilia, Kostenbrau'ya gelişinden yalnızca bir yıl sonra çiçekli bavuluyla birlikte bu kahverengi Mercedes'e konmuş ve Sofya'daki eski mahallesine geri götürülmüştü. Stanka torununun isteğine rıza göstermişti. Branko'nun Emilia'yla evlenmesine izin vermişti, ama yalnızca resmi nikâh yapılacaktı; bunun da Lovara arasında diğer Çingeneler

arasında olduğundan daha da az önemi vardı. Elbette ne düğün ne de başlık parası söz konusu olmamıştı (başlık parası hem Doğu'da hem de Batı'da yeni bir araba fiyatına göre belirlenir).

Sofya'ya dönerken Elena, otobüste anlatmaya devam etti. "Emilia, yeniden hamile kaldı; o, Branko ve çocukları Rambo kasabadaki büyük evde yaşıyorlardı." Şimdi bu evin hangi "konuklar" için olduğunu anlıyordum. "Çocuk sütten kesilir kesilmez Emilia evine geri gönderildi. Branko altı ay içinde yeniden evlendi, bu kez büyük bir Çingene düğünüyle. Ailesi Rambo'yu bırakmadı. Emilia, babasıyla gidip bebeğini aldı, ama birkaç gün içinde Grastariler kahverengi Mercedesle gelip onu geri aldılar."

Emilia, oğlunun vesayetini almak için Bulgar mahkemelerinde (Branko'yla evliliği resmi olduğu için) uğraştı ve kazandı. "Ama Branko'nun ailesi Rambo'yu ondan yine çaldı." Emilia bu Çingenelere karşı kazanamazdı ve bunu biliyordu. Rumen hâlâ yanındaydı, ama Plamen'i, Branko ve Rambo'yu kaybetmişti. "Üçüncü kez eve döndüğünde artık ailesi de kızgındı. Onun için yapabilecekleri bir şey kalmamıştı."

Emilia, bir süreliğine Elena'yla birlikte kalmıştı. Daha sonra Belgrad'da yaşamış, Slovenya'ya bile gitmişti. Şimdi gittiğimiz evde Emilia ve Rumen birlikte yaşıyorlardı, Emilia'nın *gadjo* bir erkek arkadaşı vardı. Anladığım kadarıyla adam evliydi, arada sırada gelip gidiyor ve kirayı ödüyordu. Ablası Nadja, "çirkin olan" gibi, artık Emilia da sınırları aşmıştı.

Sofya'dan ayrılmadan önce, Elena'ya, onurunu kaybetmiş kızlarını baba evine kabul eden aileyle, Emilia'nın ailesiyle beni tanıştırması için yalvardım. O da Emilia'nın ailesini yıllardır görmemişti. Emilia'nın annesi Elena'ya uzun uzun sarıldı, "küçük" kızından söz edildiğinde ağlamaya başladı. "Artık Emilia'yı görmemiz imkânsız. Nerede yaşadığını bile bilmiyorum." Bu doğru değildi. Annesi Emilia'yı görüyordu, ama bu utanç verici bir sırdı. Elena iyi haberi duymuş muydu? Emilia'nın annesi cebinden renkli bir fotoğraf çıkardı, fotoğraf "çirkin olan"ın fotoğrafıydı. Bu Nadja'ydı, Emilia'nın "kısır" ablasıydı. Varna'da kordon boyunda elinde bir trombon taşıyan yeni kocası ve aynı renk boneler giymiş yeni ikiz bebekleriyle poz vermişti. İşin tuhafı, hiç de çirkin olmadığı gibi, gayet hoş bir kadındı.

IV
Yeryüzünün en boyun eğmez halkı

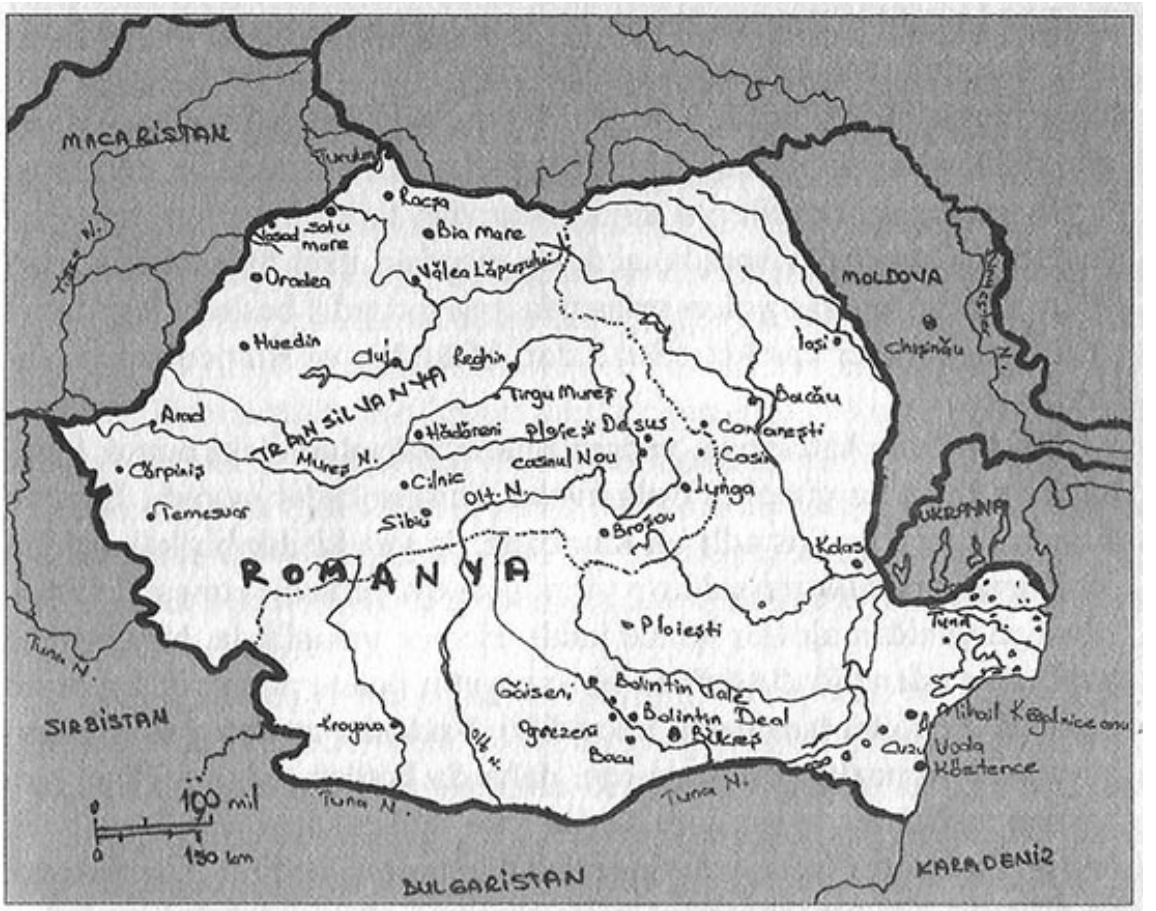
20 Eylül 1993'te Transilvanya'nın kırsal bölgesindeki Hădăreni adlı bir köyde, Rupa-Lucian Lacatus ve Pardalian Lacatus adlarını taşıyan iki Çingene kardeş, genç bir Rumen olan Çetan Craciun ve babasıyla kavgaya tutuşmuş, bu kavga sırasında Çetan ölümcül biçimde bıçaklanmıştı. İntikam almak isteyen öbür Rumenler, Çingene kardeşleri yaba ve küreklerle öldüresiye dövmüşlerdi. Başka bir Çingene, Mircea Zoltan, "evde kömür haline gelmişti" (İngilizce yazılmış Rumen raporları böyle söylüyordu). Daha sonra bir grup köylü, on dört Çingene evini yakmış, on üç tanesine de zarar vermişti; o gece, aileleri yetmiş yıldır orada yaşayan 175 Çingene kasabadan dışarıya sürülmüştü. Gece boyunca süren olaylar sırasında birkaç polis tüm olan bitene seyirci kalmış; itfaiye, yangınlar başladıktan saatler sonra ancak

gece yarısına doğru gelmişti. Oradan uzaklaştırılan Çingenelere göre itfaiye araçları, kendisi de yangını seyredenler arasında bulunan Hădăreni belediye başkanvekili Gheorghe Bucur'un emriyle bir kenarda bekletilmişti. Bazı Çingeneler daha sonraki günlerde köye dönmeye çalışmışlar, evlerinden artakalan yıkıntılarda yaşamaya başlamışlardı; ama, birkaç hafta içinde tekrar köylerinden uzaklaştırılmışlardı. Eve dönmeye çalışan bir kadının söylediğine göre insanlar, üzerine tükürüp onunla alay etmiş, onu öldürmekle tehdit etmişlerdi. "Bizden birilerini gördüklerinde kilise çanlarını çalıyorlardı," demişti kadın, "biz de bunun ne anlama geldiğini anlıyorduk." Bir yıl sonra, Çingenelerin çoğu hâlâ saklanıyordu, kimse mahkemeye çıkarılmamıştı, olayların soruşturulacağına ilişkin verilen sözler gün geçtikçe unutuluyordu.

1989 devrimlerinden sonra Orta ve Doğu Avrupa Çingeneleri için en dramatik değişiklik, kendilerine yönelik nefret ve şiddetin hızla yükselmesi olmuştu. Yalnızca Romanya'da bile, özellikle kırsal yerleşim alanlarında çoğunlukla yakma ve dövme biçiminde, otuz beşten fazla saldırı olmuş, bunun yanı sıra birçok Çingene öldürülmüş, çocuklar da sakat bırakılmıştı. Örneğin, Transilvanya'da yaşayan bir çocuk olan Istvan Varga, kuru ot yığını içinde yakılarak öldürülmüştü.

Devrimden ve Çavuşesku'nun idamından hemen sonra saldırılar başlamış, gitgide hız kazanmış ve yerleşim yerleri artan bir domino etkisiyle yağmalanmış, olaylar Romanya sınırına kadar gelmişti. 1990 Haziranında orta Transilvanya'da bulunan Reghin'de, Çingenelere ait üç ev hiçbir neden olmaksızın, birlikte hareket eden Macarlar ve Rumenler tarafından yakılmıştı. 11 Şubat 1990'da doğu Transilvanya'daki Lunga'da altı ev yıkılmış, dört Roman yerli Macarlarla yaptıkları bir kavgada ölmüşlerdi. Aynı ay içinde Satu-Mare yakınlarında otuz beş Çingene evi Turulung kasabasında yaşayan Macarlar tarafından saldırıya uğramıştı. Nisan'da, Seica Mare ve Cîlnic'te Çingene mahalleleri harabeye çevrilmiş; saldırganlar çıkardıkları olaylar için hiçbir neden ya da bahane göstermemişlerdi.

Haziranda, Romanya'nın güneybatı bölgesindeki Jiu Vadisi'nden gelen, ellerinde sopalarla yüzlerce maden işçisi özel bir trenle Bükreş'e getirildi. Yeni başbakan Ion Iliescu'nun, hükümetine karşı girişilen ilk geniş çaplı protesto gösterilerine son vermek için yaptığı acil çağrıya uyuyorlardı. Resmi makamlar "devletin düşmanları" (bunlar bazen "demokrasi düşmanları" olarak da anılırlardı) olarak öğrencileri gösterseler de, saldırı suçuyla gözaltına alınanların çoğu, gösterile-

..... Transilvanya Sınırı • Romanların saldırıya uğradığı yerler

rin yapıldığı yerden kilometrelerce uzaktan toplanmış Çingenelerdi. Olayın kurbanlarından bazılarının sonradan anlattıklarına göre, başıboş dolaşan madenciler, polisler tarafından trenden alınıp doğruca Çingene mahallelerine götürülmüştü. Madenciler Çingeneleri sokaklarda ve evlerinde dövmüşlerdi. Bazı Çingenelerin eşyaları, bu eşyaların zaten çalıntı olduğunu söyleyen madenciler tarafından çalınmıştı. Hamile bir Çingene kadının bir Rumen gazeteciye anlattığına göre, bir madenci ya da madenci gibi davranan biri kendisine bir kamyonun arkasında küçük kız yeğeninin önünde tecavüz etmişti. Çocukları ve torunlarının saklandıkları yerlerden, yatak altlarından ve dolaplardan çıkarılıp öldüresiye dövüldüklerini gören yaşlı bir kadın kalp krizi geçirip ölmüştü. En son ve en onur kırıcı durumsa saldırıya uğrayanların tutuklanıp geçici hapishane olarak kullanılan Bükreş'teki Măgurele askeri kışlasına konulması olmuştu. Madencilerin Bükreş'e ilk gelişlerinden sonra (ertesi yıl, Eylül 1991'de geri dönmüşlerdi), Karadeniz kıyısında bir tatil kasabası olan Köstence yakınlarındaki Cuza Vo-

da'daki kırsal bir Roman kampı bir çete saldırısıyla yağma edilip harabeye çevrilmişti. Ertesi ay Transilvanya Huedin'de bir Çingene mahallesi yerle bir edilmişti. Kasım 1990'da Mihail Kogălniceanu'da beş yüz kişiden büyük bir kalabalık Çingenelere ait otuz iki eve saldırmıştı. Bu kalabalık, kendilerini etnik bakımdan farklı hisseden ama Çingenelere (Çingeneler burada, açık bir alandaki ilkel barakalarda, çevrelerini saran pis bir yolun ortasında yaşıyorlardı) besledikleri nefret yüzünden beraber hareket eden Tatar, Makedon ve Rumenlerden oluşuyordu.

1991 yılının baharında, yangın Bükreş yakınlarındaki birçok kasabaya ve daha da güneye, Bulgaristan sınırına kadar sıçradı. Haziran ayında Plăieşii de Sus adlı bir kasabada, üç yüz kişilik bir kalabalığın bir Roman mahallesine saldırıp yirmi yedi evi yerle bir etmesiyle Transilvanya yeniden alevler içinde kaldı. Hemen yakınlarda, bir Çingene tarafından işlendiği düşünülen bir cinayetin öcünü almak için masum bir adam köylüler tarafından linç edildi. Saldırılar arttıkça sanki insanların umursamazlığı da artıyordu, daha da kötüsü, özgürlüğüne yeni kavuşmuş Rumen basını bile bu olaylara ilgisiz kalıyordu. Bunun tek nedeni insanların "acıma duygusunun tükenmesi" değildi. Kundakçılık ve cinayet, güç bir toplumsal geçiş sürecinde "anlaşılabilir" ve kabul edilebilir bir olay haline gelmişti. Kısa bir süre öncesine kadar *România Liberă*'da (devrim süresince cesur bir ses olan bu gazete, çok güçlü ulusal siyasi güçler tarafından çökertilmişti) muhabir olan Doina Doru, bir türlü sonu gelmeyen "Çingene Sorunu"nu görmezden gelmişti. "Azınlıklar konusunda nasıl endişelenebiliriz?" diye sormuştu bana Doina, "çoğunluğun kaderi bu kadar belirsizken." Doina, gazetesinin keskin yanlarının bu kadar törpülenmesinden, 1989 yılının parlak umutlarını ve sarsılmaz inançlarını henüz gerçekleştirememiş olan Romanya'da kendisi gibi insanların oynadığı rolün öneminin azalmasından endişeliydi. Bunlar, eski komünist blok ülkelerinde sık rastlanan endişeler ve yakınmalardı. Ama Romanya'da sinizm ve ikiyüzlülük onulmaz bir durumdaydı. "Muhalif" gazeteciler "çoğunluk"un kaderiyle ilgili olarak yerlerinde sayıp sızlanmakla meşgulken devlet içlerinde Romanların da bulunduğu azınlıkları halkın gözünde kötü gösteriyordu.

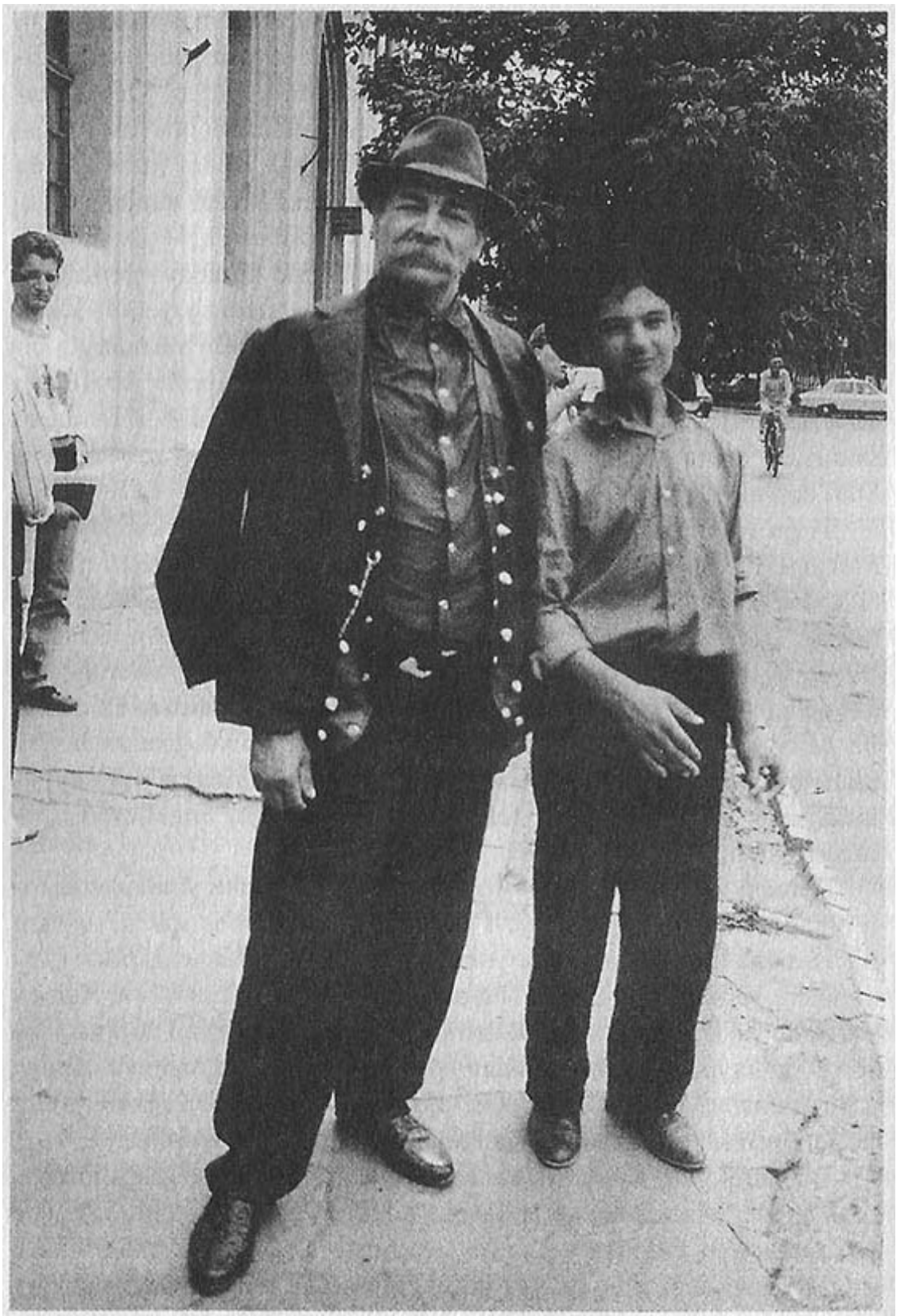
Çingeneler, insanları öbür çatışmalardan uzak tutmak için iyi bir bahaneydi. Bu yüzden devlet televizyonu Çingene yerleşimlerine yapılan saldırıların, evlerine hatta bazen hayatlarına mal olan bu saldırı-

lara Çingenelerin genellikle hiçbir katkısı bulunmamasına rağmen, "Çingene hırsızların provokasyonu" sonucunda ortaya çıktığını açıklıyordu. Yerel yönetimler de Bükreş'i izliyorlardı. Örneğin, Transilvanya'da Tîrgu Mureş'te, Macarlar ve Rumenler arasında çıkan bir kavga, Çingenelerin suçlanmasıyla sonuçlanmıştı. 1990 yılının mart ayında dört yüz yıllık bir liseyi Çavuşesku öncesindeki Macar statüsüne kavuşturmak isteyen Macar bölge halkı diğer grupların birleşik muhalefetiyle karşılaşmıştı. Etnik Rumenler otobüslerle kasabaya getirilmiş, Macar Demokratlar Birliğinin merkez binasına saldırıp yetmiş kadar üyeyi ablukaya almışlardır. Bu kişiler Rumen polisinin yardımıyla binadan dışarıya çıkarıldıktan sonra, "çılgına dönmüş güruh" tarafından fena halde dövülmüşlerdi. Tüm bu bilgiler o sırada binada bulunan, saldırıdan sonra hayatı boyunca kör kalan Macar oyun yazarı András Sütő'dan alınmıştır.

Tîrgu Mureş'te hakkında soruşturma açılan otuz bir kişiden beşi Macar, ikisi Rumen yirmi dördü de Çingene'ydi. (Tutuklanan Çingenelerden Arpad Toth gözaltında ölmüştü. Cenevre'den gelen insan hakları izleme komitelerinden biriyle konuştuktan sonra hücresinde dövülmüştü, Rumen otoritelerse yirmi dört yaşındaki bu adamın "doğal nedenler"den öldüğünü söylemişlerdi.) Tüm bu olanlara ek olarak bir de on altı Çingene silah taşımak ve huzuru bozmak gibi suçlardan mahkûm olmuştu. 1970'te "sosyalist düzendeki parazitler" için uygulamaya koyulan ve bir üst mahkemeye başvuruyu engelleyen 153. maddeden hüküm giymişlerdi.

Romanya, 1993'te Avrupa Topluluğu'na tam üyelik yönünde önemli bir adım olan Avrupa Konseyi'ne alınmıştı, bu üyelik için de sağlam bir insan hakları raporu gerekiyordu. Aynı yıl bir hükümet raporu, Çingenelere yapılan saldırıların "hiçbir etnik nedeni" olmadığını, Rumen polisi de saldırıların "bu etnik azınlık tarafından yaratılan korkunç durum"dan kaynaklandığını açıklamıştı. Hiçbir dava açılmamıştı. Açılan soruşturmalar, suçlunun Çingene olduğu ya da olabileceği durumlar hariç, özellikle insanın canını sıkan bir şekilde uzatılıyordu.

Bir süreliğine Romanya'da her şey normale döner gibi olmuştu, ama alevler Macaristan ve Bulgaristan'a hatta savaştan sonra Çingene nüfusu azalan Polonya'ya kadar sıçramıştı. Çekoslovakya'da ülkeye demokrasiyi yeniden getiren Kadife Devrim'den bu yana yirmi sekiz Çingene etnik kökenleri yüzünden öldürülmüştü. Tüm bölgede Romanlara karşı takınılan tavır, bir sanayi şehri olan Ústí nad Labem'den ge-

Transilvanya'da Tirgu Mureş'teki Romanların *bulibaşa*'sı ya da geleneksel yerel lideri, yanında büyük olasılıkla haleli olacak torunu. (1992)

len ve 1993 Çekoslovakya güzellik yarışmasına katılan Magdelana Babička'nın sözlerinde ifadesini bulmuştu. Yarışmada ona büyüyünce ne olacağı sorulduğunda Magdelana savcı olacağını belirtmiş ve şunları söylemişti: "Böylece kasabamızı siyah derili insanlardan tamamen temizleyebileceğim." Bu sözler yarışmayı izleyenlerden büyük bir alkış almıştı.

Ama komünist yönetimden yeni çıkılmış olması ve acılı bir geçiş dönemi yaşanması, yaşanılan şiddetin tek nedeni olarak gösterilemezdi. Şiddet, her zaman anlık ya da bir güruhun işi değildi. İtalya'da 1995 yılında arabayla geçerken atılan bombalar yüzünden birçok Çingene çocuk sakat kalmıştı. Viyana'ya yüz kilometre uzaklıktaki Oberwart'ta dört Çingene erkek öldürülmüştü. Çingeneler, üzerinde Gotik mezar yazısı harfleriyle "Çingeneler Hindistan'a dönün" yazan bir tabelayı indirmek isterken, tabelanın arkasına konmuş, metal bir boru içindeki ev yapımı bomba yüzlerine patlamıştı. Avusturya polisi ilk iş olarak kurbanların evlerini aramış; gazeteler "Çingeneler kendi yaptıkları bombayla öldü," diye yazmışlardı.

Ne kadar acımasız olursa olsun bu saldırılar, Romanya'da nadiren büyük toplulukları harekete geçirmişti; ama çok geçmeden ülke gene hareketlenmeye başlayacaktı. Bütün bu vahşet kanla yıkanmış Transilvanya'nın sınırları içinde tutulabilse mesele yoktu. Ama Rumen Devrimi'nden bu yana benzer olaylar ülkenin her yerinde yaşanıyordu.

Endişelenmeniz için Rumen olmanız gerekmiyordu. Çingeneleri bu kadar nefret edilen halk haline getiren bir şeyler olmalıydı. Aslında, Çingene olmaları dışında bu saldırıların kurbanlarının pek fazla ortak yanı yoktu. Aralarında hem zengin ailelerden gelenler hem de yoksullar, hem kırsal alandan gelenler hem de kentliler, hem suçlular hem de apaçık günah keçileri vardı. Kurbanlardan hiçbiri "geleneksel" göçebe Çingeneler değildi; çoğu yüzyıllardır yerleşik bir hayat sürüyordu, bazıları o kadar asimile olmuşlardı ki artık dillerini bile unutmuşlardı. Yoksa neden, hırsızlıkları ve dolandırıcılıkları mıydı? Oysa İçişleri Bakanlığı tarafından yapılan etnik bir araştırma Romanya'daki suçların yalnızca yüzde ikisinin (hepsi de küçük suçlardır) nüfusun yüzde ikisini oluşturan Çingeneler tarafından işlendiğini açıklamıştır. O zaman Çingenelere karşı duyulan bu nefret niyeydi? Ya da Rumenler neden bu kadar nefret doluydu?

Rumen yazar Norman Manea şöyle diyordu: "Rumenler hoşgörü dolu insanlardır. Bükreş ironi ve zarafetle ışıldayan bir metropoldür. Bu kentte sefalet paradoks kisvesi altında, istihza ise şakacı bir nezaket kisvesi altında gizlenir." Tanıdığım, iyi eğitimli nüktedan Rumenler bunu doğruluyordu. ("Ortalama" Rumenler okuryazardı, hatta edebiyata meraklıydılar, en azından başkentlekiler. Bükreş'te insanlar, ülkeye yeni yeni girmeye başlayan, gazete kâğıdına basılı pornografik resimlerin satıldığı tezgâhlarda, Emil Cioran, Mircea Eliade ve Eugene Ionescu kitaplarını da alıp satıyorlardı. Aynı işportacının çorap, çakmak gazı, salam, porno dergiler ve Jean-Paul Sartre'ın toplu eserlerini satması garip değildi.) 1946 yılında Rumen oyun yazarı Ionescu en doğru tanımlarından birini yapmıştır: "Lejyoner, burjuva ve milliyetçi Romanya'da sadizm şeytanını ve gözlerimin önünde insan şeklini almış dik kafalı aptallığı gördüm." 1951 yılında Polonyalı şair Czeslaw Milosz son derece önemli eseri *Tutsak Akıl*'ı yayımlamış; eleştirmenlerden biri bu kitabı "totaliter düşüncenin cazibesini en iyi anlatan eser" olarak değerlendirmişti. Milosz, bize totaliter bir rejime uyum sağlamaya çalışan insanların hikâyesini, içine itildikleri ikiyüzlülük nedeniyle yaşadıkları yozlaşma ve içe kapanışı anlatmaktadır. Doğu Bloku'ndan bir entelektüeli şöyle anlatır: "Kentin sokaklarında, içimizdeki o uzlaşmaz, paylaşmaz ve nefretle aşınmış hapishanelerin korkutucu gölgelerini görürdü." Çoğunluğun kaderi buydu işte. "Kutsal Ateş sönmemişti," diye yazıyordu Milosz. "... zaten bir kez aldatılmış bir umudun yeniden doğuşunu temsil ediyordu." Harabeye dönmüş sayısız köyü gördükten sonra, saldırıların, her şeyden önce, ölü doğmuş bir devrimin (artık birçok Rumen buna "darbe" diyordu) canlı kalma çabasını temsil ettiğini anladım; Bükreş alevler içinde yanarken tüm dünya bu devrimi izlemişti.

Oysa huzursuzluk 1989'dan çok önceleri başlamıştı. Rumenler on altı yıl boyunca yabancı bir devletin boyunduruğu altında yaşamıştı, ama Çavuşesku'nun zulmü bu gerçeği bile unutturmuştu. Böyle bir miras aklıma kaçınılmaz olarak (eğer bu bir işaret değilse), Primo Levi'nin Auschwitz'de bir mahkûmken "özgür insanlar"a duyurabileceğini umduğu bir sözü aklıma getirdi: "Bize burada reva görülen şeyi kendi evinizde yaşamamaya özen gösterin." Komünizm sonrası ilk günlerini yaşayan bu bölgede sergilenen şey, ırzına geçilmiş insanların başkalarına tecavüzüydü.

A. BOLINTIN DEAL'LI EMILIAN

1991 yılının nisan ayında, Bükreş'in altmış kilometre kuzeybatısında pek fazla özelliği olmayan bir kır kasabasında yirmi üç yaşındaki bir müzik öğrencisi öldürülmüş, misilleme olarak da on sekiz ev bir gecede yakılıp kül haline getirilmişti. Üç yıl sonra, cinayetin faili olan Çingene dışında, saldırganların hiçbiri aleyhine dava açılmamıştı. Bu küçük kasabanın belediye başkanı tuhaf bir şekilde yerel bir kahraman haline gelmişti. O artık *un democrat nou*'ydu, çoğunluğun yönetimi ilkesinden, "halkın iradesi"nden ve bunun korunmasından, (etnik) Rumenlerin, kendi kasabalarının etnik kompozisyonuna karar verme hakkı anlamına gelen, "kendi geleceklerini saptama hakkından" bahsediyordu etkili sözlerle.

Saldırıdan birkaç hafta sonra Bolintin Deal'e gittiğimde köylüler pişman değildi. Tersine, çabalarıyla akşam haberlerine konu olmalarından ve bu olayın ülkede benzer olaylara yol açmasından dolayı gurur duyuyorlardı. Mutsuz olan yalnızca Çingenelerdi, ama onlar bile kendilerini bazen Çingene kurbanlardan uzak tutmaya çalışıyorlardı.

Olaylardan sonra evsiz kalan, Bolintin Deal'den ciddi ve genç bir Roman olan Emilian Nicholae şimdi Bükreş'te kalıyor, her akşam farklı bir yerde uyuyordu. Onu bir türlü bulamıyordum, ama bu konuda ısrarlıydım. Basının ilgisini çekmek, Bolintin'de gerçekleştirilen, daha yeni ve daha şiddetli saldırılar yüzünden neredeyse unutulmuş olan tasfiye için yasal işlemler yapılmasını sağlamak üzere yalnız başına çalışıyordu. Amerikalı bir gazetecinin kasabasında dolaşıp durduğunu duyunca gelip o beni buldu. O günden sonra Emilian, benim Bükreş'teki ödünç daireme, haber vermeden arada sırada uğrar oldu. Tırabzana tutunup kendini yukarı çekmeye çalışırken büyük bir gürültü çıkarırdı (bacaklarından biri öbüründen birkaç santim kısaydı), onun oflayıp puflayarak merdivenleri çıkışını duyardım. Şanslı günümüzdeysek, Rumenceden çeviri yapan ortak arkadaşımız Igor Antip de bizimle olurdu, benim kötü Romancama güvenmekten daha iyiydi bu. O kadar ciddiydi ki neredeyse tehditkâr bir görüntüsü vardı, benim yazan bir kalemi elime almamdan hemen sonra geçen sefer kaldığı yerden anlatmaya başlardı.

Kollarını göğsünde kavuşturup duvara yaslanır, son gelişinden bu yana düzenlediği adaletsizlikler kataloğunu ortaya dökerdi. Ama kendine acımıyordu, yalnızca kızgındı. Oturmayı ya da kollarını serbest

bırakmayı düşünemeyecek kadar gergindi, yine de nefes almak için arada sırada duraklardı. Yalnızca sakat değildi, aynı zamanda verem başlangıcı vardı; Emilian her zaman nefes nefese ve kulak tırmalayıcı bir sesle konuşurdu, ama bu ses insana bir solunum bozukluğundan kaynaklanıyormuş gibi değil sanki bir zulmün ifadesiymiş gibi gelirdi. Sakatlıkları, ona çok gerekli şeyler dışında hiçbir şey için enerji bırakmamışa benziyordu; belki de aynı zamanda onu acıya daha duyarlı kılıyorlardı.

Yakın zamana kadar çöpçü olarak çalışmıştı, ama asıl işi anı toplamaktı. Çok sayıda yaşlı ona, neredeyse altmış bin Rumen Çingenesinin (çoğunluğu göçebeydi) Transdnistria'daki ya da şimdiki adı Moldova olan, Odessa'nın üstündeki Dniester Irmağı'nın yukarısına düşen bölgeye çalışma kamplarına götürüldükleri zamanı, savaş anılarını anlatmışlardı.

Bolintin Deal, Romanya, 1992. Varlıklı bir aileden gelen bu iki kız kardeş, evleri bir çete tarafından yıkılana kadar kuzenleriyle birlikte kasabadaki bir evde yaşıyorlardı. Okula gidemediler, çünkü kendileri ve aileleri okulda saldırıya uğramalarından korkuyordu.

Onların hikâyeleri, Emilian için ailesinin alevler içindeki evinin görüntüsü kadar tazeydi; bu olaylar arasında kurduğu bağlantı gözlerindeki parıltıdan anlaşılıyordu. Anlatılanları, el yazısıyla her seferinde başka kâğıtlara kaydetmişti. Ama Bolintin Deal'deki o gecede yirmi sekiz evle birlikte on yıla mal olan tanıklıklar da yanıp gitmişti. Bu hikâyelerin bazılarını kendi ailesindeki kişilerden dinlemişti. Kamplardan çıkabilmenin bedeli olarak önce kuzeydeki bir kasabada, daha sonra 1950 yılında Bolintin Deal'de yerleşik hayata geçmeye zorlanan göçebe Çingenelerdi bunlar.

Çavuşesku ve ondan önce de Gheorghiu-Dej zamanında, bölgedeki tüm komünist rejimlerde yapıldığı gibi, Çingene azınlığı sorununun onları hoşgörüsüz beyaz topluluklar arasına dağıtarak "çözülebileceği" düşünülmüştü. Resmi bakış açısına göre bu sistem oldukça iyi işliyordu, en azından insanlar kızgınlıklarını dile getirmeye korkuyorlardı.

Yabancı gazetecilerin çoğu, 1989 sonrasında yaşanan Çingenelere yönelik tasfiye olaylarını, komünistlerin geçici bir süreliğine bastırdıkları, sıradan insanlar arasında eskiye dayanan etnik nefretin bir ifadesi olarak nitelemişlerdi. Bu saptama yanlıştı. Birçok kasabada olduğu gibi Bolintin'de de tasfiye olayları, komünist siyasetin kaçınılmaz bir sonucu olarak görülebilirdi. Bunlar sahte topluluklardı. Çingeneleri güç kullanarak asimile etme yolundaki tüm çabalar gibi onları yeniden yerleşik hayata geçirme çabaları da geri tepmişti.

Emilian tuttuğu kayıtların yok olmasına çok üzülmüştü. Bildiği kadarıyla ondan başka kimse böyle bir kayıt tutmamıştı, yaşlılar da artık teker teker ölüyordu. Daha da kötüsü, bu acılı hikâyeleri anlatmaları için dil döktüğü insanlardan hiçbirinin, hatta kendi büyükanne ve büyükbabasının bile olanları yeniden anlatmayacağına emindi. Bazıları Bolintin'in yakılmasından dolayı korkudan konuşmayacaklardı. Bazıları da, işlenen suçların unutturulmuş olmasından ve cezasız kalmasından dolayı konuşmayacaklardı; korkudan değil ama yaşadıkları acı yüzünden sessiz kalacaklardı. Tanıdığım bütün Rumen Çingenelerin Çavuşesku için yas tutması, hatta bazılarının ona baba demesi hiç de şaşırtıcı değildi.

Bir Çingene ve bir Rumen için alışıldık bir şey değildi, ama Emilian hiç duyulmayacak olsalar da tüm bu yalanların ortasında, kamplardan kurtulanların tanıklıklarının başlıbaşına bir değeri olduğuna inanıyordu; tutulan kayıtlar kurtarılabilse, tanıkların olaylara bakışı kaybolup gitmeyecekti. Sanki kendi kendisiyle röportaj yapıyormuş gibi, ci-

nayeti anlatırken sesine belgesellerde duyduğumuz seslere benzer etkileyici bir hava vermişti. Ayrıntılara da girmişti. Olayı anlatan sanki o değil de, işlenen suçu tünediği telefon kablolarının üstünden izlemiş bir kargaydı.

"Nisan 1991. Neredeyse geceyarısıydı. Paskalya ayini geç vakte kadar sürmüştü. Ayin bittiğinde, köylüler mehtapsız gecede evlerine, fener ışıklarının eşliğinde yürümüşlerdi. Bazı gençler meydanda kalmıştı. Bisikletlerine dayanmışlardı, bazıları da arabaların (binek Dacia'lar ya da Trabant'lar) motor kapaklarının üzerinde oturuyordu. Ailelerinin arkasından eve dönmeden önce sigara içip şakalaşmışlardı. Saat bir gibi küçük meydanda kimse kalmamıştı. Müzik öğrencisi Cristian Melinte de gitmek üzereydi. Arabasını çalıştırırken bir sorun çıkmıştı. Sonunda arabasını anayola, Bükreş-Bulgaristan yoluna çıkardığında genç bir adam onu durdurmuştu.

"Cristian Melinte, karanlıkta gölgede kalan adamın arkasındaki üç kişiyi görmemişti. Arkada iki oğlan bir kız daha vardı. Kız hariç hepsi Çingene'ydi. Onu durduran genç adam kafasını yolcu penceresinden içeri uzatıp gülümsemişti." Emilian genç adamın taklidini yaptı. Bu teatral yeteneği, "Çingenelerden" bir güç, bir soyutlama olarak söz etmesinden ve bir hikâye anlatıcısı olarak bu soyutlamayı son derece gizemli bulmasından kaynaklanıyordu. "Çingene Cristian Melinte'yi selamlayıp ilkokulda onun kardeşiyle aynı sınıfta okuduğunu hatırlatmıştı. Müzik öğrencisi Çingene'yi tanımasına rağmen gerginleşmişti. Çingene'nin nefesi erik kanyağı kokuyordu." Emilian dirseklerini kırarak ellerini havaya kaldırdı, sonra da anlayamadığım üç aşamalı bir modern dans gösterisi yapıyormuş gibi bileklerini ve parmaklarını aşağı indirdi. Daha sonra açıkladı: "Çingene, arabanın yarı açık penceresine iki eliyle ve on parmağıyla yapışmıştı." Elbette Emilian bunu bilemezdi; ama, hem tehdit hem de yere düşme korkusunu aynı anda içinde barındıran bir jest yapmaktaydı.

"Sarhoştu. Onu eve götürmesini istedi. Cristian reddetti. Arabanın bu gece pek iyi çalışmadığı için güvenilir olmadığını, yeteri kadar benzini bulunmadığını ve zaten eve de geç kaldığını söyledi." Emilian yeniden duraksamıştı, olan biteni jüriye son kez özetleyen bir yargıç edasıyla konuşuyor, anlamlı aralar veriyordu.

"O gece başka bir yerde olduğunu söyleyerek ifadesine giriş yapan kız, kısa süren ve jürisi olmayan mahkeme boyunca ifadesini birkaç kez değiştirmişti. Öbür iki çocuğun tanıklığı anında reddedilmişti. Na-

sıl olsa, kendilerinden olan birini, bir Çingene'yi ne yapmış olursa olsun koruyacaklardı. Bilinen tek şey, Cristian Melinte'nin uzun, el yapımı bir bıçakla dört kez bıçaklanarak öldürüldüğüydü." Emilian, parmaklarıyla hayali bir sapı kavrayarak havaya bir yay çizdi; sonra da sanki bıçağı görebilecekmiş gibi eline baktı. "Bıçağın sapı ve ağzı aynı demirden yapılmıştı. Çingenelerden biri şu anda hapiste ve şimdiye kadar yaşadığı yıllar kadar sürecek bir mahpusluğa başlamak üzere. Tam yirmi yıl."

Müzik öğrencisinin öldürülmesinden sonraki günlerde hız kazanmaya başlayan, yakındaki mahallelere hatta tüm ülkeye yayılacak olan intikam dalgasının başlangıcı olarak Bolintin Deal'de yirmi altı ev yıkılmış ya da ağır hasar görmüştü. Bir ay sonra yakınlardaki Bolintin Vale'de on bir ev yıkılmış, aynı hafta içinde yolun hemen aşağısındaki Ogrezeni'de on dört ev daha yerle bir edilmişti. Evlerin hepsi Çingenelerindi. Bütün olaylarda Rumen saldırganların tek bir sıra halinde hareket ettiği anlatılıyordu. Bu sıra, daha sonra sanki organik bir bütünmüş gibi tanıdık bir yaratık haline gelecekti. Sözü edilen yaratık aşağı bir yaşam formuydu, ama elinde meşaleler taşıyıp şarkı söylüyordu.

Bolintin Deal'deki kalabalık sistemli çalışıyordu. Kasabanın elektrikçisi, elektrik kaçağı olup ateşin başka yerlere sıçramaması için bacaya tırmanıp çatıdaki kabloları keserken, bir grup insan Noel'de ilahi söyleyen kalabalıklar gibi dışarıda bekliyordu. Seçilen Çingeneler, kasabanın dışında kendi mahallelerinde yaşayan Çingenelerin tersine Rumenlerin arasında yaşıyordu. Bu, ansızın girişilen bir tasfiye harekatı değildi, müzik öğrencisinin öldürülmesi çoktandır beklenen kıvılcım olmuştu.

Saldırıdan üç ay sonra, el sürülmemiş molozların üstüne tırmanıp burada yaşamış insanlar hakkında ipuçları arayarak Bolintin Deal'in kalıntıları üzerinde dolaştım. Çocuklardan kalma eşyalar dikkatimi çekti. Tek kolu kopmuş bir oyuncak bebek, tuhaf biçimde hiç bozulmamış pembe bir terlik. İnsanların genellikle gizli gizli beni izlediklerini biliyordum, ama bir tanesi orada öylece durmuş, bana bakıyor, fark edilmeyi bekliyordu. Çizgili kondüktör şapkasının altında düz bir yüzü, meydan okuyan bir ifadesi vardı, gözlüklüydü, elinde de bir yaba vardı. Gözlerini kırpmadan sabit ve donuk bakıyordu, dikkatimi ona çevirir çevirmez bana burada tüm olup biteni anlatacak gibiydi.

Son otuz yıl boyunca Yuri Fucanu, Bolintin'in tek postacısı olmuştu. Emilian'ın ailesi ve evlerini kaybeden öbür Çingeneler gibi buraya 1956 yılında taşınmıştı. Bunları anlatmasının nedeni, kendisi de bölgeye Çingenelerle birlikte taşındığı için komşularına karşı buradakilerin taşıdığı önyargıyı taşımadığını belirtmek istemesiydi galiba. Anlatmaya devam etti: "Birbirimizin düğününe gelip giderdik. Devrimden sonra her gün biraz daha küstahlaştılar." Bu, Çingeneler para yapmaya başladı demek oluyordu.

"Elli yıldır çalışıyordum, daha bir araba bile alamamıştım. Onlar insan değil. Dört arabaları var. Evlerini yıkıyorlar, yerine beş hafta içinde aynı şu ev gibi büyük yeni bir ev yapıyorlardı. Anlıyor musunuz? Yalnızca oynamak için araba satın alıyorlardı. Bütün vakitlerini arabaların parçalarını *sökerek* geçiriyorlardı."

Bolintin'den sürülen Çingenelerin çoğu gerçekten de, Doğu Blokunun yıkılmasından sonra kazançlı hale gelen araba işinden para yapmışlardı; bu, onların geleneksel meslekleri olan at ticaretinin doğal bir uzantısıydı. Bulgaristan'da olduğu gibi burada da ilk özel kafeteryaları Çingeneler işletiyordu. Bunların ikisi de temiz ve sevimli yerlerdi. Yerlerine beton dökülmüş kare şeklindeki küçük mekânların dışına da birkaç masa koyulmuştu, servis için küçük bir bölme vardı, ama kafeteryaların ikisi de özenle dekore edilmişti. Her kafeteryada tek bir renk hâkimdi, bir tanesi masaların üzerini kalabalıklaştıran yapma çiçeklerden peçetelere kadar eflatun rengi, diğeri de sarıydı. Komünist dönemden kalma kasvetli bir gençlik kulübünden başka bir şeyi olmayan bu kasabada kafateryalar memnuniyetle karşılanmalıydı, ama bunun yerine boykot ediliyorlardı. Bu davranışlar, Rumenler hakkındaki pek çok Rumen şakası için zengin bir malzeme oluşturuyordu. Bolintin'deki kıskançlık, uygunsuz bir yargıya temel olmuştu; her zaman her yerde Çingenelerle ilişkilendirilen hırsızlık burada aniden ve oybirliğiyle kapitalizmle ilişkilendirilmeye başlanmıştı. "Mülkiyet hırsızlıktır," demişti Proudhon. Ben de artık ne zaman bu on dokuzuncu yüzyıl filozofundan söz edildiğini görsem, elinde yabası ve başında çizgili kondüktör şapkasıyla, çenesiz bir Rumen postacı geliyor gözümün önüne.

Özel mülkiyet, serbest girişim ve kafeterya hayatı Bolintin için yeni olsa da hırsızlık yeni değildi. "Komünist yönetim varken herkes çalıyordu," demişti bölgedeki polis komiseri Mircea Oleandru. "Eğer Parti ve biz (aynı polis burada hâlâ görevdeydi) buna izin vermeseydik ayaklanma çıkardı. Ama o günlerde belli sınırlar vardı. Oleandru iri

yarı bir adamdı, Dragusin adında cılız kambur bir yardımcısı vardı. Bir karikatürün kahramanları kadar uyumluydular. "Evet," demişti yardımcı Dragusin aniden. Kendinden pek emin değildi. "Rumenler yalnızca yiyecek çalarlardı." Çiftin söylediğine bakılırsa Çingenelerin suçu açgözlülük, hırs ve gösterişti.

Yolun kenarında erik toplarken bulduğumuz bir Rumen kadın devrimden önce herkesin hırsızlık yaptığını doğrulamıştı. "Özellikle de polisler. Çoğunlukla Çingenelerden çalıyorlardı. Yaptıkları iyilikler karşılığında, pasaport vermek gibi, bir şeyler alıyorlardı. Resmi görevliler bir Rumen'den rüşvet kabul edemezlerdi, bundan korkarlardı. Ama Çingeneler farklıydı. Kimse, polisin rüşvet aldığını söyleyen bir Çingene'ye inanmazdı. Bunları biliyorum, çünkü kocamın bana düğün hediyesi olarak aldığı altın kolyem çalınmıştı. Hemen şurada yaşayan bir Çingene kadın tarafından çalındığına emindim." Omzunun üzerinden yolun aşağısını gösterdi. "Daha sonra kolyemi komiserin karısının boynunda gördüm."

"Çingeneler çok zeki insanlar," diye itiraf etti kadın. Sesinde hem aşağılama hem de hayranlık vardı. "Toplum dışına itilmiş olmalarına rağmen iyi para kazanıyorlar. Biz Rumenler onlar kadar yürekli değiliz. Ben burada başka biri için erik topluyorum. Onlar aynı erikleri kendileri yemek, geri kalanını da yine kendileri için satmak üzere topluyorlar. Onları kim durdurabilir? Yangın bile onları yıldırmadı. Çingenelerin çoğu geri döndü, üstelik belki eskisinden de beterler." Ellerinde eriklerden dolayı mor lekeler vardı. Konuşurken ellerini bir çaputla ovuyor, ama lekeler çıkmıyordu.

Bolintin'de yurttaşlar arasındaki anketime devam ettim. Gençlerin ölümcül Paskalya'da oyalandığı baklava biçimli kasaba meydanında genç bir kadın bir arabaya yaslanmıştı. Saçlarındaki kıvırcıklardan birini parmağının etrafında döndüren genç kadın da yaygın görüşe katılıyordu. Yalnızca Çingeneler hırsızlık yapardı. Sahte bir Chanel tişörtü giyen bu kıza göre Çingeneler çalmaya o kadar meraklıydı ki çaldıklarını bir daha çalıyorlardı. "Onlardan satın aldığım bir kotu çamaşır ipimden yeniden çalmışlardı."

Çok geçmeden iftiralar inanılmaz bir hal almıştı. Profesyonel sahtekârlar oldukları için, Çavuşesku çiftinin gezileri sırasında halka karşı sahte görüntüler yaratma işinde güya hep Çingeneler çalışmıştı. Çorak toprağın üstüne yalancı çimler seriyor, iki parmak toprağın içine çiçekler sokuşturuyor, fotoğraflar çekildikten sonra bütün bunları bir

sonraki durakta kullanmak üzere toplayıp götürüyorlardı: Tabii ki Çingenelerin devlet başkanının eşlikçileri arasında yer alabileceğine inanmak çok güçtü, ama Rumenler arasında artık Nikolay Çavuşesku'nun da bir Çingene olduğu söylentisi dolaşıyordu, bu da Çingenelere atılan son çamurdu.

Buradaki Çingenelerin ataları, geleneksel bir Çingene mesleği olan ayı-eğiticiliğiyle muhtemelen hiç uğraşmamış olsalar da Bolintin Deal'deki Çingenelere 'Ursari' yani ayı-yetiştiricisi deniyordu. Eski Çingene topluluğundan, Bolintin'in kenarında yaşamasına izin verilmiş bir adamla tanıştım ve ona Ursari sözcüğünün nasıl olup da sorun çıkaranları aşağılamak için kullanılan bir sözcük haline geldiğini sordum. "Bu, zengin Çingenelerin Çavuşesku'yla sıkı fıkı olduğunu söylemenin bir yoluydu. Malum ya, Romanya'daki ayıların hepsi Çavuşesku'ya aitti," dedi ve ardından bir kahkaha attı. Bu, diktatörün efsanevi bir ayı avcısı olduğunu iddia etmesine bir göndermeydi.

Bolintin'de Çingeneler öbür kasabalılara göre daha zengindi, hırsızlık burada söz konusu değildi. Rumenlerin onlardan nefret etmesinin nedeni, kendilerinin yeni ortaya çıkan bu fırsatlar ve riskler dünyasına ayak uyduramamasıydı. İnsanların çoğu, komünist dönemde ya da sonrasında yeniliklere uyum sağlamaya korkmuş, hayatta kalmalarını sağlayan Çavuşesku rejimine ve yozlaşmaya karşı koymamışlardı. Vahşi saldırıların çok uzaklardaki kırsal bölgelerde meydana gelmesinin nedeni, belki de buradaki insanların Braşov, Temesvar ya da Bükreş'teki ayaklanmaların hiçbirine katılamamış olmasıydı. (Bunlar, sonunda bastırılmış olsalar da, gerginliği boşaltmaya yardımcı olmuşlardı) Kutsal Ateş sönmemişti.

B. TOPLUMSAL BİR SORUN

Miercurea-Ciuc, Transilvanya'daki Harghita eyaletinin başkentiydi. Bu ücra kırsal bölgede 1992 Ağustosunda bir tasfiye harekatı yaşanmış ve bir cinayet işlenmişti. Sosyalist dönemden kalma herhangi bir kasabaya benziyordu. Kasabanın köhne ama modern, hiçbir özelliği olmayan kamusal binaları, boş meydanları vardı; Transilvanya'nın eski başkenti Cluj'da (Macarlara göre burası Koloszvár'dır) hâlâ görebileceğiniz on beşinci yüzyıla ait zarif Gotik binaları burada göremezdiniz. Miercurea-Ciuc'ta, katedral büyüklüğünde kafeteryaları olan, Excelsi-

or, Grand ya da Europa adında, eski-dünyaya ait otellere rastlayamazdınız. Burada, yeni olan şeyler bile modası geçmiş gibi görünürdü. Sanki her şeyin *her zaman* modası geçmiş olduğu izlenimine kapılırdınız.

Eyalet savcısı Andrei Gabriel Burjan'la olan randevumuza erken gitmiştik. Genç Rumen çevirmenim Corin'le birlikte savcının bürosunda bekledik. Dosyaları koymak için camekânlı bir dolap, büyük sararmış bir Harghita Eyaleti haritası, üstünde, kot kumaşından bikini giymiş (bikininin üstünde kırmızı iplikle dikilmiş cepler vardı) balık etinde bir kızın seksi bir fotoğrafı olan bir takvim ve boş bir masa dışında odada hiçbir şey yoktu. Birbirine çok benzeyen kızların posterleri (her zaman sarışındılar) Romanya'da neredeyse bütün kamu bürolarını süslüyordu.

Savcının tombul, koyu renk saçlı meslektaşı bana neden Çingenelerle ilgilendiğimi sordu. "Kendinize daha iyi bir konu seçemediniz mi?" diye homurdandı. "Neden bizim hakkımızda, Çingenelerin kurbanları hakkında yazmıyorsunuz?" Bunu yapacağıma söz verdim.

Savcı Burjan, kırk yaşlarında, al yanaklı ve sürekli tetikte görünen bir adamdı; belinden aşağısı tuhaf biçimde kilolu olan savcının boyu posu yerindeydi, yakışıklı bile sayılabilirdi. Rahat bir biçimde masasına tüneyen savcı ilk olarak bizi, bölgesindeki küçük Çingene yerleşimine kısa bir süre önce yapılan saldırının "etnik bir çatışma değil, anlık bir bar kavgası yüzünden yaşanan kişisel bir çatışma olduğu" konusunda ikna etmeye çalıştı. Olay, kasabadaki bara gelip "çoğunluğu oluşturan Macarlardan" önce kendilerine servis isteyen bir grup Çingene tarafından çıkarılmıştı. Bir yıl önce yakınlardaki Plăieşii de Sus'ta meydana gelen, iki insanın öldüğü, yirmi sekiz evin yıkıldığı, çok daha ciddi bir saldırıdan kimse söz etmiyordu. Bu da "kişisel bir çatışma" olarak tanımlanmıştı.

"Böyle provokasyonlar, buradaki gerginliklerin üzerine benzin dökmek gibidir," diyen savcı, "bar kavgası" nın etnik bir kavga olmadığı konusundaki ısrarıyla çelişiyordu. Müşterileri gibi kendisi de bir Macar olan bar sahibi, Çingeneleri dışarı atmıştı. Çingeneler de "durumu kabullenecekleri" yerde, Macarların, önceden kolektif alan olan tarlalarına girip her şeyi çalmışlardı. Bölgesindeki bu sorunlu kasabada, Casin'de yaşayan Çingenelerin 1989'dan bu yana bu arazilerden kendilerine düşen payı alıp almadıklarını sormak için araya girdim.

"Ne yazık ki hayır," diye itiraf etti Burjan. "Ama bu da kendi ha-

taları. Yasalara göre kooperatiflerde en az üç yıl çalışan biri pay almaya hak kazanmıştır. Çingeneler hiçbir zaman paylarını almak için başvurmadılar. Her zaman yüzlerce çocukları vardır ama ne bu çocuklar ne de yetişkinler yasaların emrettiği şekilde kasabadaki görevlilere kayıtlarını yaptırmıştır." Casin'de beş yüze yakın insan yaşıyordu. Çingeneler burada uzun süredir oturuyorlardı, mevsimlik işçi değillerdi. Bu kadar küçük bir kasabada herkes yerel kooperatifte kimlerin çalıştığını bilebilirdi. Ama sorun bu değildi. "Hiçbir zaman belgeleri olmamıştır," diye açıkladı savcı. "Ellerinde hiçbir kanıtları yok."

"Çingeneler at arabalarını Macar mısırıyla doldurup pervasızca kasabadan geçmeye çalışırken kasaba halkı da buna karşılık vermiştir. Görüyorsunuz ki bu bir etnik çatışma değil." Bu olayı izleyen saldırılarda 160 kişi evsiz kalmıştı. "Evleri yanan bütün Çingenelerin o gün mısır çalmış olduğunu mu söylüyorsunuz?" diye sordum.

"Bu pek önemli değil," diye devam etti savcı. "Hepsi öyle ya da böyle geçmişte suç işlemişlerdir. Görüyorsunuz ki Çingenelerin suça yatkınlığı var. Hırsızlık yaparak yaşıyorlar. Bunun, saldırıları haklı çıkaramayacağını söylerseniz düşüncenize katılırım, ama köylülerin artık başka çaresi kalmamıştı."

"Rumenlerin yeryüzünün en boyun eğmez halkı olduğuna dair kanıtlar var elimde," dedi Burjan, taktik değiştirerek. "Daçya halkı savaşçıdır, burada olup bitense entrikacıların işi." Ortadaki çatışma, kasten yüz seksen derece döndürülüp başka bir biçime sokulmuştu. Kuşatılmış çoğunluğa karşı suç işleniyordu; bazı kişilere, özellikle de son diktatör Çavuşesku'ya göre bu insanlar, şanlı bir yerel ırk olan Daçya ırkından geliyordu. İsa'dan sonra 101 yılında İmparator Trajan'ın istilasını püskürttükleri için bu ırk Çavuşesku tarafından yeniden diriltilmişti. Yine de Daçyalar milliyetçiliği körüklemek için tuhaf bir seçimdi; çünkü, Slavlar ve Türklerin içinde yaşayan, dilleri Roma lejyonunun konuştuğu günlük Latince olan bu insanlar için Rumenlikleri yüzyıllardır temel gurur kaynakları olmuştu.

Kendini Büyük Romanya ideali için yayılmacı hayallere adamış iflah olmaz bir milliyetçi olmasına rağmen Corin bile artık konuşulanları istemeye istemeye çevirmeye başlamıştı. "Bize yardım edileceğine söz verilmişti, ama yalnızca hakaret edildi," dedi savcı, kapıldığı yeni bir öfke kriziyle ağzından tükürükler saçarak. Bu konuda haklıydı. Hem, kısa zaman önce bu yeni doğu demokrasilerine alkış tutmuş olan Batı'nın ilgisizliği hem de Doğu Bloku'nun katlanılmaz kendine acı-

ma duygusu birbirlerini besleyerek gitgide büyüyorlardı.

Savcıdan, ertesi sabah bize Casin olayıyla ilgili resmi belgeleri göstermesi için söz alarak oradan ayrıldık. Hava kararmak üzereydi, kasvetli bir sessizliğe bürünmüş olarak meydandan geçtik. İngilizcesini geliştirme çabasından bir an bile vazgeçmeyen Corin caka satan birini tanımlamak için gerekli deyişi arıyordu (burnunu havaya kaldırmış düşünmesinden belliydi). "Şu savcı, nasıl diyorsunuz, kurumundan yanına yaklaşılmıyor, değil mi?"

Otele döndüğümüzde, içtiğim ilk soğuk biranın verdiği keyif, ikinci biranın iki kat daha pahalı olduğunu öğrenmemle birlikte mahvoldu. Zaten Corin için aldığım biraya da kendiminkine ödediğimden daha fazla ödemiştim. Sinir bozucu olan, fiyatların keyfi bir biçimde artırılması değildi, bizden göz göre göre fazla para alan barmenin terbiyesizliğiydi. Bunun adı işini bilmek olamazdı, sinizm ve kadercilik burada sağduyunun yerini almıştı, neredeyse herkes birbirini dolandırıyordu.

Corin'in doğup büyüdüğü yer olan Sibiu'da, Çingenelerin karaborsa satışlarını yaptıkları yer halk arasında Çigi-Digi caddesi diye bilinirdi. (Sibiu'daki *Tigani* ya da Çingene tüccarlar dijital saat satışında uzmanlaşmışlardı. Bu yüzden burasının adı Çigi-Digi'ydi.) *Tigan* aynı zamanda bir fiildi, anlamlarından biri de "hile yapmak"tı. Amerika'da da bu anlamı karşılayan benzer bir sözcük, "*to get gypped*" kullanılırdı.

Aslında dolandırıcılık Romanya'da o kadar yaygındı ki, Çingenelerin ya da bir başkasının sahtekâr olarak ün yapmayı başarması şaşkınlık uyandırıcıydı. Otelin önünde yeşil şişeler içinde kivi suyu sattığını söyleyen, başına eşarp bağlamış *bunicuta* yani büyükanne de aslında sattığı şeyin hayvan tüyü ve mikropla dolu nehir suyu olduğunu biliyordu. Sattığı Johnnie Walker da çay ve mısır şurubu karışımı bir şeydi. Şikâyet etmek için döndüğünüzde asla orada olmazdı. Aslında çoğu insan suçunu örtbas etmeye ya da kaçmaya bile gerek duymazdı. Resepsiyondaki kadın yazdırdığınız telefonun dört ila altı saat sonra bağlanabileceğini söyler, dört saat sonra ne olduğunu sorduğunuzda ise telefonu o anda bağlayıverirdi. Bu da sizin hatanızdır, çünkü ilk denemede iki kat fazla ya da nakit para ödemeyi akıl edememişsinizdir. Ortada dört saat önce bu telefon bağlantısını istediğinize dair bir "kanıt" da yoktur.

Bu sadece bir tahmindi, ama Çingenelerin dolandırıcılıklarıyla Rumenlerinki arasında ince bir fark olduğunu düşünüyordum. Rumen

* Orijinal metinde "*gypping*" olarak kullanılan terim İngilizce'de sahtekârlık yapmak, üçkağıtçılık etmek anlamında kullanılan bir sözcüktür. (ç.n.)

barmenin ya da santral memurunun tersine, öngörüsüzlük ve sahtekârlık Romanlar için ille de bir ahlâki çöküntü kaynağı olmayabilirdi. Çingenelerin hepsi ticaretle uğraşmıyordu. Kimisi hâlâ eski eşyaları onarıyor, sepet, fırça ya da tahta kaşık yapıyordu. Kimisi de özel hizmetler sunan gururlu uzmanlardı ve tıpkı barmen ve santral memuru için olduğu gibi onların iş tanımları da fazla değişmiyordu. Fakat Roman tüccarların işi *para kazanmaktı*, sepet, fırça ya da bakır süzgeç yapmak değil. Bu yüzden her işe bulaşıyor, her ürünü satıyorlardı. Eskiden at.satıyorlardı, şimdi araba ya da dijital saat. Satacak bir şey bulamadıkları günlerde tüccarlar ya kendileri dilenir ya da karılarını ve çocuklarını dilenmeye gönderirlerdi. Bu bir utanç kaynağı değil, yalnızca başka bir seçenek, iş yapmanın yani para kazanmanın başka bir yoluydu.

Otelin üst katında, birkaç çıplak ampulle aydınlatılmış uzun bir koridorun sonunda artık iyi tanıdığım bir odam vardı. Doğu Avrupa'daki yıpranmış modern otellerin odalarından bir farkı yoktu. Tek kişilik dar yatağın üzerinde beş santim kalınlığında dikdörtgen, turuncu renkte peluş bir örtü vardı. Kare yastık neredeyse bir fayans boyutlarındaydı. Battaniye, yatağın kenarlarına kadar ancak geliyordu, bu yüzden örtülü kalabilmek için battaniyenin altında büzülmeniz gerekiyordu. Sallanıp duran plastik bir sehpa ve orada ne aradığı belli olmayan, damalı kumaştan fırfırlı bir başlığı olan tuhaf bir lamba vardı. (Ne kordonu ne de fişi vardı, yalnızca süs olarak orada duruyordu.) Odada bir lavabo vardı, musluk damlatıyordu. Neyse ki hiç bitmeyen sıcak su insana tüm olumsuzlukları unutturuyordu. Pek de güven uyandırmayan tavanın kare biçimindeki bölümleri o kadar alçaktı ki parmaklarınızın ucunda yükselmeden bile tavana değebiliyordunuz. Her gece rüyamda ateşten bir battaniyenin altında uyuduğumu görüyor, örtülü kaldığım sürece ateş almayacağımı düşünüyordum.

Otelde, salatalık, peynir, salam ve kahveden oluşan kahvaltımızı ettikten sonra savcının ofisine gittik, ama yerinde kömür karası saçları olan meslektaşı Maria Rusu'yu bulduk. "Savcı tatile çıktı," dedi ilgisiz bir biçimde. Ne özür diledi, ne de bir açıklama yaptı. "Dosya mı? Dosyayla ilgili bir şey söylemedi bana. Benim haberim yok."

O sabah emniyet müdürüyle de randevumuz vardı, onunla buluşmak için müdürlüğe gittik. Dar bir koridora karşılıklı olarak birbirine kaynak yapılmış sandalyeler dizilmişti. Bir baba ve iki oğlu olduklarını düşündüğüm üç Çingene'nin karşısına geçip oturduk. Küçük oğlanın bakışlarındaki donuk ifadeden uzun süredir orada bekledikleri an-

laşılıyordu, etraflarındaki sigara izmaritleri, yiyecek kırıntıları, buruşturulmuş paket kâğıtları ve boş soda kutuları da bunu doğruluyordu. Bir kapı açıldı, genç bir polis memuru dışarıya çıktı. Oğlanın babası olan yaşlı adam ayağa kalktı, şapkasını çıkardı, uzun tırnaklı başparmağıyla bıyığını düzeltti. Ayaklarını birleştirip beklemeye başladı, birçok insanın memurların karşısında dururken yaptığı gibi ellerini önünde birleştirdi. Polis, yaşlı adamı gördüğünü hissettirerek yavaşça ona doğru yürüdü, sekreterin masasında durarak masanın üzerindeki kâğıtları abartılı bir biçimde karıştırdı sonra musluğun başında duraksadı. Halinde son derece abartılı bir umursamazlık vardı. Yaşlı Çingene'yi odasına çağırmadı, bunun yerine onunla orada, bekleme odasında konuştu. Oğlanların hiç farkına varmamış gibiydi. Polisin ne söylediğini duyamıyordum, ama vücudunun duruşundan bir şeyleri reddettiği belli oluyordu. Yaşlı adam, hâlâ işverenine hesap veren bir işçi gibi elleri önünde öylece duruyor, başını sallıyor, genç polisin ayakkabılarına bakıyordu. Sürekli aynı şeyi yineliyordu: "Da, Dom Capitan, da" – "Evet, Sayın Komutanım, evet..."

Bu adamın amiriyle bir hafta önce Bükreş'ten bir görüşme ayarlamıştım, ama üç Çingene başları önlerinde dışarıya çıktıktan sonra (arkalarında onların çöplerini toplamak zorunda olan sivri topuklu, dar etekli sarışın bir sekreter bırakmışlardı) genç polis bizim randevumuzu iptal etti. "Bu konuları sizinle tartışamam," dedi, basın kartımı parmaklarının arasına alıp incelerken, çünkü "hiçbir sivile böyle bir bilgi verilemez." Artık yapılacak bir şey kalmamıştı.

Corin, oteldeki tavanların alçak olmasının nedeninin konuşmaları dinleyen hantal dalkavuklara yeteri kadar yer açabilmek olduğunu söylemişti. Ben de bunu Romanya Bilgi Servisi'nde (bu birim, insanların söylediğine göre, çok korkulan gizli servisin daha ılımlı bir şekilde yeniden ortaya çıkmış haliydi) çalışan çocuklardan duymuştum. Telefonun ahizesinden sohbet ettikleri ve sandviçlerini açtıkları duyulabilirdi; gazeteci bir arkadaşımın Bükreş'teki dairesinden yaptığım telefon görüşmesine bir tren istasyonunun gürültüsü karışmıştı. Rumenler paranoyaktır, ama yine de mektupları onlar için önceden açılır. Teknik donanımdan yoksunlukları, gizli mikrofonlar olayını pek ciddiye almayışıma neden oluyordu, ama Romanya'da geçirdiğim birkaç aydan sonra komplo teorileriyle dalga geçmemeyi öğrenmiştim. Kasabadaki bütün kapılar bir bir yüzümüze kapanıyordu ve bu hiç de rastlantıya benzemiyordu.

Corin'e göre bir Macar bölgesinde olduğumuz hemen anlaşılıyordu, çünkü etraf yemyeşildi. Yalnızca tepeler değil, fötr şapkalar da yeşildi; evler de yeşile boyanmış, ancak bir balık pulu büyüklüğündeki tuğlaları olan çatılar da yolun hemen yanıbaşındaki süslü yeşil tahta kapıların ardına gizlenmişti. İnsanların arasında Macar Çingenelerini seçmek zor olmuyordu. Erkeklerin saçları omuzlarına kadar iniyordu ve taranmamıştı. Yaşlıca olanları yüksek, siyah botlar giyiyorlar; kalçaları üzerinde duran, neredeyse haltercilerinki kadar kalın kemerler takıyorlardı; beyaz tişörtlerinin kolları da her zaman kıvrılmış oluyordu. Gerçekten de buradaki herkes, on dokuzuncu yüzyıl köy yaşantısını anlatan bir oyundan fırlamış gibiydi, çanlarını çalarak ağır aksak giden at arabaları da oyunun modası geçmiş müziğiydi. Önümüze bir eşek sürüsü çıkınca, tek başına yol alan arabamızı durdurmak zorunda kaldık, içlerinde yeni doğmuş birkaç sıpa da vardı.

"Öğğ!" diye homurdandı Corin, bu görüntüyle bağdaşmayan bir tepki vererek "Bulgar eşekleri."

"Bulgar olduklarını nereden biliyorsun?" diye sordum.

"Eşek, berbat bir *Doğu* hayvanıdır," diye açıkladı. "Türklerin, Bulgarların eşekleri olur. Romanya'da bizim atlarımız vardır."

Bu sözleriyle Corin, Transilvanya'nın yalnız Romanya'nın olmadığını neredeyse kabul ediyordu, ama içindeki milliyetçilik duygusu hep ayaktaydı. Hayvanları bile yabancılıklarına vurgu yaparak tanımlıyordu. Corin'in soyadı Trandofir'di (Türkçede "gül"), ama onun için yabancı olan her şey kötü kokardı, başka konularda açık görüşlü olan bütün Doğu Avrupalılar gibi, Çingeneler konusunda önyargılıydı.

Corin'e hiç Romanya'dan dışarı çıkıp çıkmadığını sordum (yalnızca kitaplar yardımıyla öğrendiği İngilizceyi tuhaf bir şekilde mükemmel konuşuyordu). Merak ettiğim şey, "yabancı" düşüncesinden tam olarak ne anladığıydı. Devrimden hemen sonra, bir kereliğine yurtdışına çıktığını, Strasbourg'a gittiğini söyledi. Batı'da yaptığı ilk gezide onu en çok etkileyen şey, tren istasyonunda dilenirken gördüğü Rumen Çingeneler olmuştu. Olayı hatırlarken aklını başından alan öfke yüzünden arabamız neredeyse yoldan çıkıyordu. " Önlerindeki tabelada ne yazdığını söylesem inanmazsınız. 'Biz Rumeniz, bize yardım edin.'" Elbette birçok Çingene de bu tür dilencilere içerliyordu; çünkü Avrupalıların bildiği tek Çingene tipi buydu, oysa öbür Çingeneler kendilerini ne suçlu ne de başkalarının sırtından geçinen kimseler olarak görüyorlardı. Aynı şekilde, Corin de Rumenlerin yabancı bir ülke-

de, bir avuç Çingene dilenci olarak (ya da, dilenci ya da değil, bir avuç Çingene olarak) tanınmasından rahatsız olmuştu. *Uygarlık ve Hoşnutsuzlukları* adlı eserinde Freud, hoşgörüsüzlüğün kendisini yapısal farklılıklarda değil de ufak tefek farklılıklarda gösterdiğini söylemiştir. "Önemsiz farklılıklardan kaynaklanan narsisizm". İşte bu yüzden Corin acı çekiyor, Avrupa'nın yanlış tarafına yerleşmiş dilenci bir millet de aşağılanıyordu. Yapılan devrim iyi bir gösteriydi, bölgedekiler içinde en iyisiydi; oysa şimdi hayal kırıklığına uğramış pek çok Rumen'e göre, yardım dilenmekten başka bir şey yapmıyorlardı.

Ona yurtdışında hiç de yakışık almayan durumlarda bulunan birçok Amerikalı'ya rastladığımı, ama yine de onları Amerikalı olarak gördüğümü söylemedim. Anlamsız bir karşılaştırmaydı. Birçok Avrupalı, özellikle de Doğu Avrupalıların çoğu gibi Corin de ulusu, birlikte yaşanılan bölgeye ya da yurttaşlığa göre değil, etnik köken, kan bağı ve kültüre göre tanımlıyordu. Arabada sessizce gidiyorduk, Corin Rumen halk şarkıları söylemeye başladı. Ciddi bir tavırla sorduğu tuhaf bir soru gene neşemizi yerine getirdi. "Sizin ülkenizde Kenny Rogers'ın köylü olduğu düşünülüyor, değil mi?"

Düşmanca duyguların perdesini aralamak yeterince zor değilmiş gibi, bir de başka bir çevirmene daha ihtiyacımız olduğunu fark ettik. Bu bölgede yaşayanların çoğu yalnız Macarca konuşuyordu. Şansımız varmış ki çok geçmeden, yerel gazete *Harghita Népe (Harghita News)* için burada meydana gelen şiddet olayını yazmış olan Tibor Bodó'yu bulduk. Üçümüz, dayanılmaz derecede engebeli ve dolambaçlı olan yoldan Casin'e gittik. Neyse ki, aydınlık, temiz ve berrak bir yaz günüydü. İki tarafımızda çayırlar uzanıyordu, çayırların üzerinde beş ya da yedi metre yüksekliğinde altın renkli totem direkleri vardı. Bunlar Transilvanya'nın kuru ot yığınlarıydı.

"Bunu her yerde hissedebilirsiniz," dedi Tibor, önyargıyı kastederek, "örneğin, ben orduda askerliğimi yaparken en kötü işleri yapanlar Çingenelerdi. Özellikle aşağı rütbedeki subaylar onlara çok kötü davranıyordu. Çavuşesku zamanında," Tibor güldü, "yalnızca Çingeneler ve entelektüeller bir kenara ayrılmıştı. Askerlik benim için bir keşifti. Birçok insan gibi ben de askerlik hizmetimden önce Çingenelerle karşılaşmamıştım. Çoğunlukla sıcakkanlı ve komiklerdi, neredeyse hepsi mükemmel bir müzisyendi."

Tibor neşelenmişti, askere alınan Roman bir metal işçisini anımsamıştı. "Şöyle derdi hep: Demiri işlemek bir dans gibidir; bir Macar ezgisi ya da bir Alman marşı. Bakır daha çok bir Fransız dansıdır. İki kişi gerektiren büyük bir işle (örneğin bir kazanla) uğraştıklarında ise bu bir vals oluyordu. Roman işçi metale vurarak ritim tutuyordu; çalışmak için bir ritme ihtiyacımız vardı. Sadece metalin cinsi değil, yapılan nesne de önemliydi; örneğin bir at nalı her zaman neşeli bir Macar dansıydı." Yalnızca Çingene Kabil'lerin değil, birçok kültürde metal işçilerinin kuşkuyla karşılanıp dışlandığını biliyorum. Arabada, diğerlerine Çingenelerin yalnız casus olarak değil, aynı zamanda kundakçı diye de nitelendiğini söyledim. Onlara parlayan, kırmızı sıcak çivinin hikâyesini anlattım. Ama ateşle çok eski çağlardan kalma ilişkileri ne olursa olsun, Çingeneler artık körüklerinin başında değillerdi.

Gazeteci olmadan önce Bodó, lise öğrencilerine tarih ve edebiyat dersi veriyordu. Çingenelerin bu derslere yalnızca bedava yemek ya da elbise dağıtıldığında geldiklerini anlatmıştı. "Gerçek sorun da işte buradaydı. Bu sorunun etnik kökenle bir ilgisi yoktu, sorun eğitimdi. Okula gitmiyorlardı, bu yüzden daha en başından toplumdan dışlanıyorlardı. Hiçbir zaman kooperatiflerde çalışmazlar, her zaman kooperatiflerin dışında kalırlardı. Örneğin at alıp satarlar, tarlada çalışanlar için metal aletler yaparlardı..." Sesi canlılığını yitirmişti. "Herkes devrimden önce daha sabırlıydı."

Tibor haklıydı, ama buralarda eğitim de başlı başına bir etnik sorundu. Çingenelere hangi dilde eğitim verecektiniz? Transilvanya'da Macarca, başka yerlerde Rumence mi? Ya Roman dili? Çingenelerin okula devam etmemelerinin nedeni, okula devam etmeyen birçok kişiyle aynıydı. Başarısız olmuşlardı. Başarısız olmuşlardı; çünkü, okulda öğrenim gördükleri dil, çoğunun evlerinde konuştukları dil değildi. Çingenelerin kullandığı dil için eğitim sisteminde hiçbir düzenleme yapılmamıştı (oysa Macar ve Alman azınlıklar okullarda kendi dillerinde eğitim alabiliyorlardı). Bu yüzden dillerini ya da önlerindeki olanakları, ya da ikisini birden kaybediyorlardı. Her ne kadar bu durum yavaş yavaş değişse de Orta ve Doğu Avrupa'da (özellikle Bulgaristan ve eski Çekoslovakya'da) yaşanan buydu. Sonuçta, Çingene çocukları daha ilk sınıflardan zihinsel engelliler için kurulmuş özel okullara gönderiliyordu. Geri zekalı değillerdi, ama engelliydiler: Eğitim dilini konuşamıyorlardı ve bu da Çingenelerin ayrımcılığa tabi tutulması, hatta dışlanması için yaygın bir mazeret oluşturuyordu. Benzer yok-

sunluklara alışık olan cahil aileler de bu haksızlıklara karşı koymuyordu.

Casin, pis bir yolun iki tarafındaki bir dizi evden oluşuyordu. Kasabanın bakkalında birkaç konserve, kahve ve tütün vardı. Sağlam, yüksek olmayan bir kilise vardı, etrafta ünlü barımızdan (daha uzaktaydı) hiç iz yoktu. Şapkalı beş yaşlı adam bir banka oturmuş, yolu seyrediyorlardı. Yolun sonundaki evin önünde durduk, burası Tibor'un *Harghita Népe*'ye hazırladığı öykü için röportaj yaptığı kadının eviydi. Saldırının olduğu gece kavganın patlak verdiği barda çalışıyordu.

Tibor, gürültülü bir şekilde yeşil tahta kapıya vurdu, hemen ardından kapının üstündeki gözetleme penceresi (bu sağlam kapının ortasında bir oyuncak bebek evinin kapısına benziyordu) açıldı. Açılan küçük pencereden içeriye bakınca önce kocaman bir dişi domuzun parlak burun deliklerini sonra da albino gözlerini fark ettim. Bayan Horváth kapıyı açtı, bu tuhaf hayvanın kaçmasını önlemek için tüm gücüyle ona yaslanarak bizi içeriye davet etti.

Bayan Horváth, bizi küçük bir mutfak masasının etrafına oturttu, masaya dört küçük porselen fincan koydu ve koyu bir kahve yapmaya girişti. Tavan, Macar bayrağının renkleri olan kırmızı, beyaz ve yeşil geometrik desenlerle süslenmişti. Bir köşede oldukça yüksek, beyaz seramik kaplı bir soba vardı. Geleneksel Macar kostümü içindeki halk şairlerinin rengârenk bibloları, üzerine nakış işlemeli beyaz ve kırmızı ketenden bir dizi mendil örtülmüş raflara gelişigüzel yerleştirilmişti. Mendillerin uçları, futbol takımlarının flamaları gibi raftan aşağıya sarkıyordu. Bayan Horváth duldu, ama hayatı boyunca yalnız yaşamış gibi bir hali vardı; samimi bir havası olan oturma odasında koyu kahveleri dağıtırken oldukça rahattı.

"Hepsi mikroptur," diye bitirdi, Çingenelerin karakterini ayrıntılarıyla anlattıktan sonra. "Terbiyeli, uygar insanların arasında yaşayamazlar. Atlarını ve büyük ailelerini besleyemezler, bu yüzden hırsızlık yaparlar. Yıllarca, onlara düzenli olarak yiyecek verdik, bunu bir çeşit vergi gibi kabul ettik. Geçmişte, insanlar Çingenelerin işledikleri suçları rapor bile etmezdi. Korkarlardı. Ama artık seçeneğimiz var. Madem ki demokrasi var, biz de onları kasabamıza yeniden kabul etmeyeceğiz." Bayan Horváth, evleri ateşe verenlerden değildi, ama geri kalan kasaba halkıyla birlikte o da evlerin yanışını izlemişti. "Küstah-

dan da öteydiler, bunun yapılması gerekiyordu." Yine de sorunun çözülmemiş olduğunu kabul ediyordu. Çingeneler yine geleceklerdi, eskileri ya da yenileri ve değişmeyeceklerdi; ama kasabalılar böyle bir şey yapmış olduklarına memnundular, bir ölçüde rahatlamışlardı.

Bayan Horyáth, önceden planlandığı gibi kilise çanlarının güneşin batışında kasabalıları toplamak için nasıl çaldığını anlattı. Hep birlikte Çingenelerin yaşadığı yere gitmeden önce kasabanın rahibi bir dua okumuştu. "Kilise ilk aklımıza gelen buluşma yeri oldu, çünkü Çingeneler kiliseye hiç gelmezler." Polisin müdahale etmediğini biliyorduk ve anlaşılan hiç kimse bir misillemeden çekinmemişti. "Burada polisler yalnızca ceplerine girene bakarlar," dedi Bayan Horváth, fincanlarımızı toplamak için kalkarken. Çingenelerin oradan gitmesi gerekiyorsa nereye gitmeleri gerektiğini düşünüyordu acaba? "Cehenneme. Ataları onları nerede bekliyorsa oraya."

İşlemeli, kırmızı beyaz bir önlük giyen bir kadından geldiği için bu öfke, dehşet vericiydi. Geniş ve güçlü baldırları, domuzu pislik içindeki ağıla sokmaya çalışırken iyice belli oluyordu, bu baldırlar sanki başka bir bedene ait gibiydi. "Çingeneler insan değil," diye belirtmişti bilgiç bir tavırla.

* * *

László Gergecy, vadideki öbür üç köyle birlikte Casin'den de sorumlu olan dört polisten biriydi. "Bu çok üzücü bir durum," demişti masasının arkasındaki duvara yaslanarak. "Ama onları zorla okula gönderemeyiz. Ceza kesiyoruz, ödemiyorlar; hiç kimsenin parası yok. Dışlanmış durumdalar ve ne bir örgütleri ne de arkadaşları var. Biz dört polis bu durumda ne yapabiliriz ki?"

Kasabalıları "Casin'i savunmak" için birleşmeye çağıran, ağaçlara yapıştırılmış duyurulardan ya da hangi evlerin kundaklanacağının çok olağan bir şeymiş gibi kilisede tartışıldığı toplantılardan kimse söz etmiyordu. Buradaki hata, insan gücündeki bir eksiklikten çok, irade noksanlığından ve bu tasfiyenin kaçınılmaz olduğu yolundaki kaderci bir anlayıştan kaynaklanıyordu.

"Ceza burada etkili olmayacaktır," diye sözünü bitirdi memur Gergecy. "Biliyorsunuz, üç kişiyi tutukladık. İçlerinden biri Casinul Nou'daki genç Çingene'nin dövülerek öldürülme olayının zanlısıydı. Bütün kasaba bu binanın dışında, tutuklular salıverilene dek üç gün kamp kurdu." Savcı Burjan, kendi bölgesindeki bu "bar kavgası"nı an-

lattığı raporunda bu cinayetle ilgili tek kelime bir şey yazmamıştı. Televizyonda da yalnızca Çingenelerin hırsızlığından söz edilmiş, öldürülen bu gençle ilgili bir haber verilmemişti. Kasabada hiç kimse "birinin" öldüğünü inkâr etmiyor olsa da, konuştuğumuz herkes bu konuyu hemen geçiştirmeye çalışıyordu. Sanki öldürülen kişinin öldürülmek için nedenleri vardı da bu onları hiç ilgilendirmiyordu.

Vălea Lăpuşului'de yani Kurtlar Vadisi'nde, ülkenin kuzeyindeki başka bir Çingene yerleşimi (on dokuz hanelik), korkunç bir olaya misilleme olarak ateşe verilmişti. Söz konusu olay, buranın sakinlerinden Oaste Moldovan adlı bir adamın dokuz aylık hamile bir kadına tecavüz etmesiydi. Moldovan daha önce de bir suç işlemişti ve 1988'de köye dönmeden önce hapisteydi. O yıl haziran ayının 26'sında, eski diktatörün aklına, doğum gününü binlerce suçluya gelişigüzel bir yüce gönüllülük gösterisiyle af çıkararak kutlamak geldiği için salıverilmişti. Yerleşim yerindeki öbür Çingenelerin suçuysa tecavüzcüyü, tecavüze uğrayan kızın ailesine teslim etmekte yavaş davranmalarıydı. Bunun üzerine kadının ailesi, peşlerine taktıkları bir kalabalıkla polis eşliğinde Çingene mahallesine gitmişti. Fakat bütün suçun ufak tefek hırsızlıklardan ve köylülere saygısızlıktan ibaret göründüğü Casin'deki olayda da, bundan aşağı kalmayan bir ceza uygulanmıştı. Büyük kısmı çocuklardan oluşan bütün topluluk orayı terk etmeye zorlanmıştı.

Yine de yolun kenarındaki kulübesinde yalnız başına duran zayıf polis için insanın üzülesi geliyordu. Ne arabası, ne telefonu ne de bir iş arkadaşı vardı. Aslında rozetinden başka hiçbir şeyi yoktu, bunun da böyle ıssız bir vadide hiçbir anlamı yoktu.

Yoldan aşağıya, kiliseye doğru yürürken insanlar dönüp bize bakıyorlardı. Ellerini kavuşturmuş, eşarpları boyunlarında bağlanmış, şişman dişsiz kadınlar ve bir ortaçağ tarımı müzesinden çıkma aletleriyle adamlar.

Çingenelerle ne alıp veremediğiniz var diye sorduk. Belamızı arıyorduk. "Bütün gün çalışan insanların bile onlar gibi atları yok"; "Küçücük Çingene çocukları bile hırsızlık yapıyor"; "Hepsi de milyoner"; "Topraklarımızdan çıkmalarını söyleyince bizi dövüyorlar"; "Nereden geldilerse oraya gitsinler"; "Siz yabancılar, bu beş para etmez Çingenelerle neden bu kadar ilgileniyorsunuz?"; "Onlar insan değil"; "Çingeneleri öldürmek, cinayet değil hayırseverliktir." ... Biz yolumuza devam ederken bir kadın arkamızdan bağırdı, son saptamanın biraz fazla olduğunu düşünmüş olmalıydı. "İnsan olduklarını kabul ediyoruz, ama

davranışları hiç de insanca değil."

"Vahşi". Çingenelere karşı getirilen en büyük suçlama buydu. Kanıt olarak da Çingenelere verilen dairelerin yine Çingeneler tarafından harabeye çevrilmesini gösteriyorlardı. "Atlarını bu dairelerde besliyorlardı," demişti ülkenin kuzeyinden, Baia Mare'den gelen yaşlı adam, bir Çingene ailesinin kısa bir süre önce boşalttığı, üçüncü kattaki yanık pencereli bir daireyi göstererek. Ben de Bulgaristan'da modern apartmanlardan birinin üst katlarında bir at görmüştüm. Çok uygunsuz bir şeymiş gibi görünse de bu hiç de mantıksız gelmiyordu insana. Atı başka nereye koyabilirlerdi ki? Batı'daki Kızılderili yerleşimlerinde olduğu gibi burada da dışarıda bırakılan her şey hemen çalınırdı. "Çingeneler ateşlerini oturma odasında yakıyorlar. İzleri görebilirsiniz." Bu izlerle ilgili olarak aklıma başka makul açıklamalar geliyor olsa da, Çingene kiracıların, onları hor gören komşularının arasına yerleştirildikleri bu dairelerde, geniş ailelerinin rahatça barınabilmesi için, ama aynı zamanda onlara yabancı olan bu modern apartmanları için bir şey hissetmediklerinden dairelerin duvarlarını yıktıkları (hatta pencereleri, çerçevelerini ve kapıları da söküyorlardı) doğruydu. Daireler bazı Çingenelerin içinde yaşadığı karton kutular kadar moral bozucuydu; ama bu evler, düzenli ve sevimli bir şekilde boyanmış çoğu yoksul Çingene'nin evine hiç benzemiyordu.

İnsanların Çingenelere içerlemesinin nedeni biraz da, toplumsal olarak iyi durumda bulunan Çingenelerin, komünist rejimlerin kendilerini kayırdığına inanmalarıydı. Oysa Çingeneler, aynı zamanda, Çavuşesku'nun "sistematikleştirme" diye bilinen toplumsal mühendislik programının hedefiydiler. Romanya, üretim ilkeleri temelinde yeniden düzenlenecekti. Bölgeler (ve de bu bölgelerde yaşayanlar), sanayi, tarım ve hayvancılık potansiyellerine göre gruplanacaktı. Sistematikleştirmenin amacı, bütün bölgelerin aynı düzeye getirilmesiydi. Proje gelişigüzel bir şekilde uygulamaya konulmuş, ama sonuçta yaklaşık yedi bin kırsal bölge yok edilmiş, burda yaşayan nüfus da kente getirilmişti.

Komünistlerin başa geçtiği 1947 yılından hemen sonra başlayan Çingeneleri yerleşik hayata geçirme çabaları sistematikleştirme ile yeniden ivme kazanmıştı. Çingenelerin çoğu yerleşik hayata geçmişti, yine de dünyanın her yerinde olduğu gibi burada da Çingenelerin hepsinin hâlâ gezgin olduğu düşünülüyordu. Romanya hükümeti de, bu son göçerleri durdurabilmek için atlarına ve karavanlarına haciz getirmeye

başladı. Haciz konulan bu eşyalar yalnızca birer taşıt değil, aynı zamanda onlar için bir hayat kaynağıydı; oysa zamanın ideolojik emirlerine göre, Çingenelerin yerleşik düzene geçmeleri, kârlı ve bağımsız bir şekilde çalışmalarından daha önemliydi. Çingeneleri zorla yerleşik hayata geçirme çalışmaları onları asimile edemedi; tersine devlete bağımlı yeni bir sınıf yarattı.

Bazı Çingeneler, Alman hükümeti tarafından yavaş yavaş geri alınan etnik Almanların boşalttığı evlere yerleştirilmişti. Ülkede yaşayan etnik azınlığın ülkelerine geri dönebilme hakkı anayasal bir haktı. Ayrılan Almanlar genellikle en varlıklı gruptu, onların evlerinin toplumun en alt sınıfına verilmesi Çingenelere karşı duyulan ve gitgide büyüyen öfkeye katkıda bulunmuştu.

Bu bir kayırma gibi görülebilirdi, ama Çingeneler böyle görmüyordu. Eski organik aile bağları ve onları bir arada tutan müşterek meslekleriyle birlikte geleneksel yerleşim yerleri de yıkılmıştı. O dönemin asimilasyon taraftarı karar mercileri, Çingeneleri, yalnız başlarına asla ihtiyaç hissetmeyecekleri ve elde edemeyecekleri bir işe, bir eve ve hatta siyasi mevkilere yerleştirerek "normalleştirmeye" çalıştılarsa da, aynı zamanda onların "geri" kültürlerinin bütün izlerini yasakladılar.

Bir Rumen Çingenesi ve sosyolog olan Nicolae Gheorghe, bu yeni topluluklara yaptığı ilk ziyareti şöyle anlatmaktadır. "Bu alanları ilk gördüğümde, oradaki sefalet beni sarsmıştı. İnanılmayacak kadar çok insan daracık bir alana sıkışmıştı. Apartman dairelerinin koşulları çok kötüydü. Sular akmıyordu. Bazı Rumenler de aynı koşullarda yaşıyordu. Ama Çingeneler çoğunluktaydı. Sonuçta, günlük hayat gitgide kötüleşiyordu."

Şimdi, komünizm sonrasındaysa, Çingeneler yalnızca iş, mevki ve eğitim için sıranın sonunda olmakla kalmıyor, aynı zamanda kundaklamaların gösterdiğine göre bir eve sahip olmalarına da izin verilmiyordu.

* * *

"Tanrı bile artık Çingenelerden bıktı," demişti rahip Menihert Orban, Casin'de rahat lojmanındaki masada otururken. "Onlar vahşi, barbar." Parlak yüzlü, cılız görünüşlü rahip burada yaşayan insanların yüzde 90'ından fazlası gibi Macar kökenliydi, ama Rumence konuşabiliyor, Tibor ve Corin'in aralarında konuştuğu Rumenceyi anlıyordu. Yine de rahip, Corin ile doğrudan, ulusal dilde ve ikisinin de konuşabildiği dil-

de konuşmayı reddetmiş, bu da Corin'i sinirlendirmişti. Bu iki adam, bir din adamı ve bir hukuk öğrencisi kendi etnik savaşlarıyla meşgulken ve birbirlerinin suratına dahi bakmadan Tibor aracılığıyla konuşurken biz de "Çingene sorunu"nu konuşuyorduk sözüm ona. Peder Orban düz, kâğıt gibi ince parmak uçlarını birbirine bastırarak gözünü kırpmadan bizim Macar'a bakıyordu.

"Elbette," diye bir deneme yaptım, "Çingeneler bir Hıristiyan lider için çözülmesi zor bir sorun oluşturuyorlar." Corin benim İngilizcemi Rumenceye, Tibor da Macarcaya çevirdi.

"Onlar bize gelmezler," dedi peder. "Macarlar kiliseye gelirken Çingeneler içer. Olayın sabahında bütün kasaba benim kilisemdeydi. Bir tane bile Çingene yoktu. İnsanların, bir azınlıktan korkarak yaşamaları normal değildir. Onlara alçakgönüllü olmayı öğretmek gerekir."

Casin'in nüfusunun beşte birinden azı Roman'dı. Diğerlerini neden bu kadar korkutuyorlardı? Bunun nedeni "Macar mısırı" ve patates çalmaları mıydı? Yoksa çalışkan köylü hayatının onları ilgilendirmiyor olması, daha da kötüsü bu hayatın yasaklarına karşı kayıtsız kalmaları mı onları korkutucu kılıyordu? Peder Orban bir ipucu vermişti. "Onlara yardım edemeyiz. Onlar farklı. Onlar eğitilemez." Ve tabii, söylemeye bile gerek yok ki Budapeşte ile Bükreş arasındaki bir çekişme, bu ücra köy halkı için, bir başkenti bile olmayanların yerleşimlerini yakıp yıkmanın verdiği ilkel tatminin binde birini bile vermiyordu.

1940 yılında Indiana'da, Presbiteryen bir bakanın oğlu bana, annesinin ona söylediği bir şeyi anlatmıştı. "İnsanlardan nefret etmeyiz, *yaptıkları* şeylerden nefret ederiz." "Ya Hitler?" diye sormuştu on yaşındaki oğlan annesine. "Evet, *ondan* bile nefret etmeyiz," diye yanıtlamıştı annesi. "Yalnızca *yaptıklarından* nefret ederiz." Burada, özellikle bu kırsal bölgede, sonsuza kadar ihtilaflar içinde yaşayacak Transilvanya'da hangi milletten olduğunuz (Macar mı, Rumen mi, Çingene mi) sizin hakkınızdaki en önemli şeydi. Ne yaptığınızı, kim olduğunuz belirliyordu yani. Macar ya da Çingene olmak ne yaptığınız hakkında da bir fikir veriyordu. Macarlar ve Rumenler, ne yaparlarsa yapsınlar Çingenelerden nefret ediyorlardı.

Casin'e son olarak, orada kalmış birkaç Roman'ı görmek için gittik, itiraf etmeliyim ki hissedilir bir nefretin insanı sardığı bir gün daha geçirmek bana hoşgörümü kaybettirmişti. Çingenelerin de, en az onları suçlayanlar kadar kötü olduğunu hissetmiştim. Belki de birbirlerini hak ediyorlardı.

Romanya Sintesti'den bir Kalderaş kızı. (1994) Arkadan bağlanmış eşarbı ve boynundaki altın paralar evli olduğunu gösteriyor.

Bir patikadan yürüyerek yüz metre kadar tırmandıktan sonra küçük tek odalı bir eve geldik. Eğimli bir tepenin üstündeki tek evdi, kütüklerden yapılmış bir kulübeydi. Tecrit edilmiş bu yerdeki kulübe orada oturan etrafları kuşatılmış insanlar hakkında çok şey söylüyordu. Durum son derece dokunaklıydı. Çingeneler, hep birlikte evin alçak kapısından dışarıya çıkmışlardı. Bir büyük aile (on yedi kişi) Casin'e dönmüş, bu evi inşa etmişti, yalnızca birkaç ay önce on altı evin yakıldığı eski yerleşim yerlerine yakın olmayı istiyorlardı.

Czacky ailesinin neden önceden yaşadıkları yerde, aynı zamanda atalarının da kuşaklar boyunca yaşadıklarını ileri sürdükleri yerde yaşamak istediğini anlamak zor değildi. Kendileri yoksul ve perişan durumda olsalar da, burası harika bir yerdi. Yaşlı ağaçlarla dolu, etrafı saran alçak ve sekili tepeler yerlerini ileride altın sarısı ayçiçeği sıralarına bırakıyordu. Diğer taraftan düşman kasabayı görebiliyordunuz. Evin hemen altındaki tepede, berrak bir nehrin hemen yanında bir koru vardı. Suyun içinde bir çıkıntı vardı. Bir kaya mıydı bu? Hayır, bu bir adaydı. Birkaç Çingene çocuğu burada oynuyordu, bazıları adanın ortasında dizlerini tutarak oturmuş, diğerleri de bir parça kayaya tutunarak nehrin ortasında duruyor, sular bacaklarını yıkıyordu. Onlara ba-

karken, Bükreş'teki bir arşivde rastladığım, 1854 yılında Rumen prensliklerini gezen bir Rus turistin günlüğünden alınma bir paragraf geldi aklıma. Birkaç altın arayıcısının nasıl altın aradığını anlatıyordu.

> ...bu tip Çingenelerin yaşadığı ıssız yerlerden bizim ilgimizi en çok çeken, altın arâyıcılarının çalıştığı her yere yayılmış bu kimsesiz adalardı... Tuna'nın kumsallarında durup dinlenmeden küçücük altın parçaları bulmak için kumu yıkarlardı. Sefalet içindeki bu insanlara daha yakından bakmak için yaklaştık, saçları dışında hiçbir korunakları yoktu, bu işi hayatları boyunca yaptıklarını öğrendik. Rehberimiz bize bu insanlara günlük 15 santim ödendiğini söyledi.

Czackyler alışılmadık ölçüde uzun ve inceydiler, yaşlıların bronz tenleri üzerindeki derin çizgiler, etraftaki yaşlı ağaçlarla onların arasında ortak bir özellik olmasını sağlıyordu. Kadınlar siyah saçlarını omuzlarına kadar uzatmışlardı. Bütün erkekler şapka giyiyor, zamanı geldiğinde hemen bıyıklarını uzatıyorlardı. Utangaç utangaç gülümseyen, keçeleşmiş kıvırcık saçlı, dudaklarının üzerinde ayva tüyleri bulunan bir çocuk, üstünde çiçek deseni olan koyu mavi bir frenk gömleği giy-

Czacky erkekleri, Eylül, 1992, Casin, Transilvanya: Birkaç ay önce Romanlara ait olan on altı evin hepsinin yakıldığı yerleşim yerine dönen tek aile. Kadınlarıyla birlikte –toplam on yedi kişi– kendi yaptıkları, tek odalı ahşap bir evde yaşıyorlar.

mişti. Yetmişlerden kalma uzun yakalı bir kadın gömleğiydi, ama yine de etkileyici görünüyordu. Gömleğin pahalı bir marka olduğunu bir çırpıda ancak bir Batılı anlayabilirse de bu tür giysilerin köylüler üzerinde belli bir etkisi olduğu kesindi. Bir Fransız Katolik kuruluşunun, saldırının hemen ardından buraya çantalar dolusu eski eşya gönderdiğini duymuştum. Gerçekten de, çalılara takılmış sallanıp duran İsa'yla ilgili broşürleri hâlâ etrafta görmek mümkündü. Bu yabancı yardım özel olarak Çingeneler için ya da burada kalmış olan birkaç Çingene için gelmişti. Bu olaya çok sinirlenen köylüler de yalnızca hayret içinde bakakalmıştı. Yanlış anlaşılmışlardı, çünkü dış dünya karşı tarafı tutuyordu. Yoksulluk içindeki bu Çingeneleri kıskanacak ya da onlara içerleyecek birilerinin bulunması inanılması güç bir şeydi, ama bu duygular çiçekli, pamuklu frenk gömleğinin üzerinden dışarıya yansıyordu.

Tahta bir karavana yaslanmış ya da bu karavanın tepesine tünemiş bir dizi insan her ne kadar dostça el-kol işaretlerimizi çözmekte gecikmedilerse de ilk önce bize kuşkuyla baktılar. Yaşadıkları saldırıdan söz etmek istemiyorlardı. Ailenin reisi olduğunu düşündüğümüz yaşlı ve düşünceli bir adam bize şunları anlattı: "Önceden kooperatif herkese aitti ve herkese yetiyordu. Şimdi bize burada hiçbir payımız olmadığını söylüyorlar. Ama biz de burada yaşıyoruz." Onlar bu geniş açık araziye aittiler, köylüler kasaba yolunun iki yanındaki çitlerle çevrilmiş arazilerinde yaşıyorlardı.

Konuşmamız kısa bir süre sonra bitmişti. İki çevirmenle bile, onlarla anlaşmak epey güçtü. Tibor ne demek istediklerini anlamak için büyük bir güç sarfediyordu. Onlarla anlaşamamamızın tecrit halinde yaşamalarından kaynaklandığını anladık. Ne Rumenceyi ne de Roman dilini tam olarak konuşuyorlardı, yalnızca kötü bir Macar lehçesi konuşabiliyorlardı. Macar komşularından, kasabalılardan ve Çingenelerden ayrıydılar. Bükreş'te gelişmeye başlayan Çingene kuruluşlarından hiç haberleri yoktu. Dilleri olmadan onlar da bir hayvan kadar "öteki"ydiler, insanlar da (domuzu olan kadın, rahip, polis ve yolda karşılaştığımız köylüler) onları böyle görüyordu zaten.

Anayola çıkmak için patikadan aşağıya inmeye başladığımızda arkamızdan bir kadın koştu, hiç durmadan ve nefes nefese aynı şeyi söylüyordu. *Liğinda, liğinda* diyordu. Evet, Linda'yı tanıyıp tanımadığımı soruyordu. Ben de Bir Amerikalıydım sonuçta, öyle değil mi? Bu genç kadın birkaç yıl önce bebeğini, Linda adındaki (ya da öyle olduğunu

sandığı) Amerikalı bir kadına satmıştı. Bir adam, altıncı çocuğuna hamileyken gelip ona bin dolar vereceğine söz vermişti. Gözyaşlarına boğulmuştu. Şimdi ne olacaktı? Bebeği gitmişti, parası yoktu ve bu dünyada yalnız başına güçsüzdü. Yasadışı bebek piyasası 1990'larda büyümeye devam ediyordu, büyük olasılıkla umutsuz bir Amerikalı çift bu Czacky bebeği için on binlerce dolar para ödemişti.

Uçaktan daha yeni inmiş, Bükreş'teki Intercontinental otelinde, hoş tavırlarıyla insanları kandıran bebek satıcılarına dolarlarını teslim etmek üzere bekleyen bu çiftler alışıldık bir manzaraydı. Bazen bebeklerini Romanya'daki yetiştirme yurtlarından almış olurlardı (buraları genellikle Çingene çocuklarıyla dolu olurdu; ama bu gerçek, Çavuşesku'nun nüfusu artırma politikalarının yarattığı çok sayıda istenmeyen çocuğu filme çekmek ve haber yapmak için akın akın gelen gazeteciler tarafından gözardı edilirdi). Bu haberlerde buralara bırakılmış çocukların anneleriyle ilgili hiçbir bilgiye rastlamamıştım. Linda adında minnettar bir Amerikalı annenin bulunduğunu umut ettim, çünkü birdenbire dünyanın hiçbir yerinde bu güzel vadiden daha kötü bir yer olamayacağını düşünmüştüm. Kadın ısrarla, gitgide yükselen acı içinde bir sesle *Linda* diyordu. Linda ona şu anda oğlunun yaşadığı evin bir fotoğrafını göndermiş olmalıydı. Elbette onu tanıyor olmalıydım. Ona üzgün olduğumu, Linda'yı tanımadığımı söyledim. Sonunda kendimizi ondan kurtarıp yolumuza devam ettik.

C. KÖLELİK

Yeni çevirmenim Corina, Bükreş'te, son beş yüz yıl boyunca Rumen topraklarında yaşamış Çingenelerle ilgili çantalar dolusu fotokopi metniyle boğuşurken ben de Transilvanya'da Almanlar tarafından kurulmuş tipik bir Orta Avrupa kasabası olan Sibiu'da bir haftadan fazla bir zaman geçirmiştim. Harap olmuş topluluklara yaptığım geziler arasında yerel kütüphanede ve belediye arşivlerinde Çingene topluluklarına yapılan saldırıları hazırlayan koşullar hakkında araştırmalar yapıyordum. Öğle yemeği için dışarı çıktığımda ya da akşam işimi bitirdikten sonra Sibiu'nun canlı pazarında tur atıyordum. Şişman bir Çingene kadın kat kat olmuş etleri altında kaybolmuş bir tabureye oturmuştu; kocasının en açık renkli çam ağacından yaptığı, özenle oyulmuş tahta kaşıkları satıyordu. Kaşıklar cilasız bırakılmıştı ve o kadar yumuşaktı ki

tırnağınızla biraz bile bastırsanız, iz yapabilirdiniz. Pazarın öbür ucunda bir grup iri yarı kadın vardı. Geleneksel, uzun çiçekli eteklerinden ve başörtülerinden anlaşıldığı kadarıyla bunlar Kalderaş Çingeneleriydi, gebelik önleyici hap satıyor ve döviz satın alıyorlardı. Şöyle bir göz atmak için onların yanına kesinlikle gitmezdiniz.

Yüzleri bana, Sofya'nın ana tren garında karşılaştığım yedi sekiz yaşındaki bir çocuğu, Panç'ı hatırlattı. Panç'ın adı Rumencede beş anlamına geliyordu. Annesinin beşinci çocuğu olmalıydı. Oysa şimdi evden çok uzakta, bir düzine Çingene çocukla (tinerci ve fahişe) birlikte, garın mahzenindeki tavanından su damlayan yeraltı labirentlerinde yaşıyordu. Zemin kattaki büfelerde duran satıcıların tümü Panç'ı tanıyor, arada sırada ona sigara, çörek, şekerleme gibi şeyler veriyorlardı. Bana aşağı mahalleleri göstermeden önce, alabileceği bir parça olup olmadığını anlamak için beni baştan aşağı taradı, gözü sık sık belimdeki kemere iliştirilmiş Swatch saate gidiyordu. Sürekli kaşınıyor, tiki yüzünden ikide birde gözlerini kırpıştırıyor, tanıdık hiçbir duygusal tepki veremezmiş gibi görünüyordu; o bir çocuktu, ama gözlerinde masumiyetten eser yoktu. "Öteki" olmuştu.

Sibiu'nun pazarındaki kadınlar, ciddi ağızları, ürkek gözleriyle Panç'tan çok daha anlamlı –daha tehditkâr ve daha ürkek– bakıyorlardı; ama yine de *tüm* yüzleri, yüzyıllardır boşaltılamamış bir kinin öfkesini, Roman topluluğunun derin "düşman-bellek"ini (bir tarihçi, Amerikalı siyahların deneyimlerine atıfta bulunarak böyle söylemişti) yansıtıyordu. Bu bakış öyle bir norm haline gelmişti ki, Orta ve Doğu Avrupalı birçok kişi için bu bakışlar Çingene tanımının ta kendisi demekti. Siyah karaborsacı, Çingene olarak "öteki" nin basmakalıp bir örneğiydi; bu tipleme Batı'daki flamenko dansçısından ya da süslü karavanlarda yaşayan insanlardan daha az tanıdık değildi.

On sekizinci ya da on dokuzuncu yüzyılda toprak sahiplerince ya da Rumen beylerince alınıp satılan Çingenelerin listelerini fotokopi çekme işini bitirdiğim gün, burada, Transilvanya'da Çingenelere bir saldırı daha yapıldı. Lacatus'lu iki kardeş korkunç bir biçimde linç edilmiş, Hădăreni köyünden genç bir Roman da yakılmıştı.

Her zaman olduğu gibi, bu soykırımın da en sarsıcı tarafı köylülerin ve kasabadaki memurların gurur dolu açık sözlülüğüydü: "Onlar insan değil." "Bu toplumsal bir sorun." İnsan, bu olayı Nazi dogması bağlamında, "yaşamasına gerek görülmeyen canlılar" (bu ideoloji, savaş zamanındaki faşist lider Marshal Ion Antonescu tarafından da coş-

kuyla benimsenmişti) bağlamında düşünmekten kendini alıkoyamıyordu. Ama buralarda yaşayan Çingenelerin insani özelliklerinden arındırılması süreci en az on beşinci yüzyıla, Kazıklı Voyvoda'nın babası Drakula'ya Prens Vlad II'ye kadar gitmektedir.

1445 Eylülünde Prens Vlad, (Şeytan Vlad), "Mısırlılara benzeyen" on iki bin kişiyi Bulgaristan'da tutsak edip "hayvanları ve eşyaları olmayan" bu insanları Eflâk'a, memleketine getirmiştir; böylece köle olarak ilk kez toptan Çingene ithal eden kişi olmuştur. İkinci grup Çingene, Türklere karşı yaptığı seferlerden dolayı Papa Sixtus IV tarafından "İsa'nın Pehlivanı" adı verilen Büyük Stefan'ın ganimeti olarak gelmiştir. 1471 yılında Eflâklı komşuları karşısında büyük bir zafer kazanan prens, on yedi binden fazla Çingene'yi Boğdan'a taşımıştır.

Stefan, kuzeni Drakula'nın en sevdiği işkenceyi uygulamakta ondan önce davranmıştı. Bu savaşın tutsaklarından iki bin üç yüz kişiyi göbeklerinden kazıklara oturtmuştu. Çingenelerin tamamı bu dehşet verici sona kurban gitmediyse, bunun tek nedeni muhtemelen kazıkları yapmak için ayrılmış olmalarıydı. Drakula zamanında (1431- 76) Rumen prensliklerinde tam bir kölelik düzeni olmasa da bu düzenin altyapısı hazırlanmıştır. Bram Stoker'ın *Drakula*'sında, Çingene kölelerin oluşturduğu lejyonları temsil eden gruplar vardı (Kont'u seyahatleri boyunca beslemek için Transilvanya topraklarını kazıyorlardı). Daha da önemlisi, Vlad Tepeş yani tarihin verdiği adla Drakula, Çingenelerin savaştan korkmayan (kendini aptalca yere tehlikeye atan) bir halk olduğuna inanıyordu. Ion Budai-Deleanu'nun (1760-1820) yazdığı *Tiganiada* adlı epik şiirde, Drakula'nın, kamuflaj için inek postuna benzer alacalı üniformalara bürünmüş Çingeneleri, hiç durmadan Rumen topraklarında ilerleyen Türklere karşı savaşta kullandığı anlatılmaktadır. Romanya'da Kazıklı Voyvoda, Germen ve Slav söylencelerindeki kötü adam değil, *ulusal bir kahraman*'dır; ona bu imgeyi yakıştırmış olan Rumen köylüleri tarafından Romanya'nın bağımsızlığı için savaşmış biri olarak resmedilir. (*Tiganiada* Rumen dilinde yazılmış ilk şiir olarak anılmaktadır.) Çingenelerin Rumen ordusunda savaştığı doğruydu, ama şiire göre onlar meleklerle birlikte savaşıyorlardı.

Sibiu pazarının kafeteryasında oturmuş, işbilir bir tavırla paralarını

Sibiu'nun pazarında Kalderaş kadınları. (Transilvanya, 1993)

sayan Çingene kadınları seyrederken aklıma bir şey takıldı. Batı Avrupa'da ve Yeni Dünya'daki Çingene tiplerine baktığınızda insanın bir zamanlar bu halkın köle olduğuna inanası gelmiyordu. Çingenelerin *tanımı* herkesin kafasında yersiz yurtsuzluk ve özgürlükle özdeşti. Çingenelerin tarihindeki bu dehşet verici bölüm daha iyi bilinseydi, başlarına buyruk bir halk oldukları fantezisi belki bu kadar yaygınlık kazanamazdı.

Geçen yüzyılda Çingeneler hakkında Batı'da yayımlanmış kaynaklarda Çingenelerin köleliği üzerine neredeyse hiçbir şeye rastlamadım. Rumen devlet adamı Mihail Kogălniceau'nun 1837 yılında Fransızca yazdığı bir polemikte elle tutulur neredeyse hiçbir bilgi yoktu. Kölelik konusunu ve daha sonraki olayları ayrıntılarıyla anlatan tek kaynak, Rumen tarihçi George Potra'nın 1939 yılında Rumence yazdığı, hiçbir dile çevrilmemiş bir kitaptı. Baskısı tükenmişti, bir kopyanın, Bükreş'in banliyölerindeki üç şeritli bulvarlarından birinin üzerindeki Nicolae Jorga Enstitüsü'nde olduğunu biliyordum. Üç kez enstitüye gidip kapıdan döndükten sonra, on yıldır Bükreş'te yaşayan ve bu enstitüde bir araştırma yapmış olan Amerikalı bir arkadaşımı aradım; o da bana enstitünün tarihçisiyle bir randevu ayarladı. Yetmişli yaşlarını sü-

ren, bağa çerçeveli yuvarlak gözlükler takmış bu ortaçağ uzmanı beni koyu renk panellerle çevrili odasına aldı ve Fransızca konuşarak sorgulamaya başladı. Bu görüşmenin tam ortasında, beni önceden iki kez tersleyen kütüphaneci kız bize küçük fincanlarda sert bir kahve getirdi. Her şey kesinlikle iyiye gidiyordu, ama ben yine de burada, Çingenelerin bir tarihçinin bakış açısından bile iyi bir inceleme konusu olmadığı sanısına kapılmıştım. Konuşmamızda yalnızca Fransızcam oldukça zor bir sınavdan geçirilmemiş, aynı zamanda Macar topraklarının on beşinci yüzyıldaki genişlemesi, Sakson beylerinin egemenliği ve sefalet içinde yaşayan Rumen serfleri, soylular bile tarımla geçinmeye mahkûm olmuşken yükselen Rumen milliyetçiliği hakkındaki tüm bilgimi ve açık sözlülüğümü de ortaya koymam gerekmişti. Ne var ki kırk dakika sonra, bu kitabın kendilerine gönderilmesi için benim "enstitümün" antetli kâğıt üzerinde ilettiği noter tasdikli rica geri çevrilmişti. Kuşkularını kafasından hâlâ silememiş olan kütüphaneci nihayet kitabı getirdiğinde, bana bir arkadaşımın şehrin merkezindeki ofisinde kitabın fotokopisini çektirebilmem için bir saat süre verip teminat olarak ceketimi alıkoydu.

Corina, kitabı baştan sona İngilizceye çevirdi. Potra'nın eski Rumence yazılmış metinlerini çözmeye çalışırken o da, önceden anlaşılmaz bir şekilde kapısında bekleyen gizli düşmanlar olarak gördüğü Çingeneler hakkında (geçici) bir aydınlanma yaşadı. Corina'nın kitabı çevirirken gösterdiği tepki, Çingenelerin yüzyıllarca süren köleliğinin öğrenim görmüş Rumenler arasında bile bilinmediğinin bir kanıtıydı.

1989'dan önce, hiçbir bilimadamı bu bölgelerdeki belgelere kolay kolay ulaşamazdı. Devrim sırasında da Bükreş Üniversitesi'nin görkemli kütüphanesi yanmıştı. Görünüşe bakılırsa, Tuna bölgesindeki Çingenelerle ilgili çok önemli kayıtlar da kayıplara karışmıştı. Ama tarihin kanıtları oradaydı, her ne kadar tozlu, silik de olsalar, sizden ne sakladıklarını bile bilmeyen ve sizi atlatmaya çalışan kütüphaneciler ya da muhafızlar tarafından isteksizce verilseler de, arşivlerden ya da Bükreş, Sibiu ve Braşov'un tarih enstitülerinden onlara ulaşabilirdiniz. Bulduğum listeler genellikle Potra'dan etkilenmiş kaynaklardı. Artık olan biten hakkında kafamda bir şeyler canlanmaya başlamıştı.

* * *

Çingeneler, dört yüz yıl boyunca, 1856 yılına kadar, şimdi Transilvanya ile birlikte modern Romanya'yı oluşturan feodal prensliklerde, yani Eflâk ve Boğdan'da köle olarak yaşamışlardı. Transilvanyalılar arasında da Çingene kölelere sahip olanlar vardı, ama yalnızca bu iki prenslikte kölelik bir kurumdu; bu kurum önceleri toprağın yaşamın önemli bir parçası olduğu gelenekler düzeni içinde başlamış, sonunda da yasalar çerçevesinde geçerlilik kazanmıştı.

Osmanlı topraklarının (Sırp Krallığı'nın büyük bir bölümünün, Bulgaristan, Arnavutluk ve Balkan yarımadasının neredeyse tamamının Osmanlıların eline geçmesinden uzunca bir süre sonra bile) ortasında Hıristiyanlığın son kalesi olan Eflâk ve Boğdan giderek gelişmişti. Haçlı Seferleri, Bizans'ı Batı'ya bağlayan, Tuna boyunca uzanan ticaret yollarını açtıktan sonra, daha sonra Romanya'yı oluşturacak bölgede kurulan bu prenslikler, savaş sayesinde ve Konstantinopolis'e yiyecek sağlayarak çok zenginleşmişti. Ama Osmanlı sultanlarının Karadeniz kıyısındaki limanları ele geçirdiği on altıncı yüzyıldan sonra prensliklerin gücü daha çok köle emeğiyle ayakta tutulmuştu.

Eflâk-Boğdan'da yaşayan ve Latince konuşan Valahlar (torunları şimdi modern Romanya'da yaşamaktadır) çok geçmeden Çingenelerin ekonomik değerini anladı. Her ne kadar, Balkanlar'da yaşayan Çingenelerle ilgili daha erken bir kayıtta Vlakus ve Vitanus adlı iki "Mısırlı"nın 1362 yılında Dubrovnik'li bir kuyumcuya bir sipariş verdikleri söylense de Rumen arşivlerinde Çingenelerle ilgili ilk kayıtlar onlardan daha çok bir hayvanmış gibi söz eder. 1835 yılında tüm Eflâk'ın hakimi olan Prens Dan I, amcasının on beş yıl önce Vodita ve Tismana'daki manastırlara kırk Çingene ailesini köle olarak verdiğini doğrulamıştır. 1388'de, bir sonraki Eflâk prensi Büyük Mircea, Cozia manastırına üç yüz Çingene ailesi hediye etmiştir. 1428 yılında, İyi Yürekli Aleksandru, "31 *tigani* çadırı"nı Bistrita'daki manastıra bağışlamıştır. Kalderaş Çingenelerinin yıllık festivallerini düzenlediği ormanlık bir alan içine yerleşmiş, gölgeli dereleri yüksek düzlükleri olan bu manastır, üstündeki bu lekeyi inatla görmezden gelmektedir.

Çingenelerin nasıl köleleştirildiği tam olarak bilinmemektedir. Bir teoriye göre, Kuzey Kırım boyunca Boğdan'a doğru ilerleyen Tatarların kölesi olarak gelmişlerdir. Bu da Rumen prensliklerine geldiklerinde zaten köle oldukları, yenilen Tatarlar tarafından savaş alanında bırakıldıktan sonra yeni efendileri olan Macar ve Rumen beylerine hizmet etmeye başladıkları anlamına gelir. (Tatarların diğer Orta ve Doğu

Avrupa ülkelerinde arkalarında neden hiç köle bırakmadıkları sorusuna bir açıklama getirilememektedir.) Daha da ileri giderek Çingenelerin her zaman köle oldukları ileri sürülmekte, kökenlerinin Hindistan'daki parya kastına dayanması yüzünden köleliğin genlerinde olduğu söylenmektedir. Bu tahliller, özellikle Rumen tarihçiler tarafından ayrıntılarına kadar anlatılmaktaydı. Onlara göre kölelik, Çingenelerin konumunda bir iyileşme olarak bile görülebilirdi, en azından böylece, yararlı bir şekilde topluma kazandırılmış oluyorlardı. On dokuzuncu yüzyılda Rumen prensliklerini gezmiş olan Dr. Wickenhauser adlı biri, eski ve yeni Rumen tarihçilerin görüşlerini bir araya getirmişti. Ona göre, Çingeneler kendileri köle olmak istemişti, çünkü bu onların bulunduğu konumu yükseltecekti, insan konumuna olmasa da insanların işine yarayan evcil hayvan konumuna yükseleceklerdi.

Bazı Çingeneler ortalıklarda görünmeyerek özgür kalabilmişlerdi. Yolda durdurulduğunda efendisinin adını söyleyemeyen Çingene o andan itibaren hükümdarın malı kabul edilirdi. Turist olarak yoldan geçen yabancı Çingeneler bile yakalanırdı. Gerçekte bütün Çingeneler yasalara göre bir çeşit yabancı olarak kabul edilirdi; prensliklerin sınırları içinde toprak sahibi olmak yalnızca toplumsal ve politik bir ayrıcalık değil, aynı zamanda yurttaş olabilmek için bir gereklilikti. Bu sınırlar içinde "yerli" (*pamintean*) olmak, bir arazi (*pamint*) sahibi olmak anlamına geliyordu. Köylüler toprak sahibi olabiliyorlardı, ama Çingeneler olamıyordu. Harghita ilçesinin savcısının da işaret ettiği gibi bazı Çingeneler, üç yıl boyunca bir kooperatife bağlı çalıştıklarını kanıtlayabiliyorlarsa toprak sahibi olmaya hak kazanıyorlardı. Ama karmaşık bürokratik engeller ve meşhur "kayıp başvuru" mazeretleri önlerine dikiliyor, geçmişte olduğu gibi günümüzde de bunun boş bir vaat olduğu şüpheye yer bırakmayacak biçimde ortaya çıkıyordu.

Onları topraklarından çıkarmak için günümüzde yapılan girişimler her zaman olduğu gibi toprak paylaşımıyla ilgilidir. İnsan tüm bunları duyunca haklı olarak merak ediyor: Acaba Çingeneler gerçekten "doğaları gereği" mi göçebe yaşıyorlar? Yoksa hiçbir zaman yerleşik hayata geçmelerine izin verilmediğinden mi?

Tam altı yüz yıl önce aynı toprak parçasını paylaştıklarından bu yana Rumen Çingeneleri ile Romanya köylüleri hep aynı kaderi paylaşmışlardır. Köylüler ve köleler feodal toplumun en alt katmanını oluştur-

muş, kölelik ve serflik arasında pek de bir fark olmadığı izlenimini uyandırmışlardır. Irkların birbirine karışmaması için birçok yasa olsa da birbirlerine karışmışlardır. (Koyu ırkçı bir Rumen'le karşı karşıya kaldığımda, Rumenlerin genel olarak Slav komşularından daha esmer oluşlarının açıklaması olarak hemen bu nedeni öne sürüyordum; bu onlar için korkunç bir hakaretti.)

Oysa, gruplara ayrılıp çiftlik hayvanları gibi alınıp satılanlar yalnızca Çingenelerdi. İlk bakışta bu belgeler ortaçağ alışveriş listelerine benziyordu. Corina'nın ve benim şaşkınlığıma rağmen, bu belgeler üç aşağı beş yukarı gerçekten de birer alışveriş listesiydi. Alışveriş listeleri ya da Çingene satış kurları: Bir Çingene'ye karşılık bir domuz, bir grup öküz ya da ata karşılık bir grup Çingene, birkaç fıçı şaraba karşılık yeni evli bir Çingene çift, bir bahçe ya da ambarın kullanımı karşılığında bir Çingene erkek, "birkaç bakır tencere" karşılığında bir Çingene kızı, bir kavanoz bala karşılık özürlü bir Çingene. "Yarım bir Çingene" satmak bile mümkündü; bunun anlamı doğuracağı çocukların yarısıyla birlikte satılan bir Çingene kadındı. Ailelerin parçalanmasını yasaklayan kanunlara rağmen Çingene aileleri sistematik olarak parçalanıyordu.

Değerleri arttıkça, prensliklerde artık gitgide daha az sahipsiz Çingene kalıyordu, kralsa Çingene stokunu dışarıdan Çingene ithal ederek korumaya çalışıyordu. Tuna'nın güneyinden, özellikle de zorla çalıştırılmak üzere çok fazla Çingene getirtilmişti. Yalnızca bu bile, Çingenelerin sayısının (2,5 milyon) Romanya'da neden dünyanın bütün ülkelerinden daha fazla olduğunu açıklamaktadır.

Sıcak bir öğleden sonra oldukça geç bir vakitte Nicolae Jorga Enstitüsü'nün kütüphanesinde Mihail Kogălniceau'nun Çingene köleler hakkındaki 1837 tarihli incelemesini okuyordum. Sessiz ve hiç de yardımsever olmayan kütüphanecileriyle saman kokulu bu yer aslında keşif yapmak için hiç de uygun değildi. Ama ben birdenbire, belki de oldukça açık olan bir şeyin farkına vardım. Çingene ticaretinin başlaması kaçınılmaz bir biçimde dönüm noktası olmuştu. Büyük topluluklar halinde ithal edilmeye başladıkları andan itibaren onlar hakkındaki önyargı sonsuza kadar belirlenmişti. "Çingene" sözcüğü artık bir etnik grubu, bir ırkı, hatta bazen olduğu gibi müzisyenlik ya da metal işçiliği gibi bir mesleği nitelemiyordu. Bu sözcük, ilk kez toplumsal bir sınıfı, köleler kastını niteliyordu.

> Çingenelerin efendilerinden bazıları, Çingenelerin içinde tarım sevgisi uyandırmak için onlara bir parça toprak bile veriyordu [diye yazmıştı Kogălniceau], ya da yapılacak iş kalmadığında onların müzik yapmasına izin veriyorlardı... ama Çingeneler özgürlüğünü kaybetmişti...bu yüzden prensliklerin ikisinde Çigan sözcüğü köle anlamında kullanılmaya başlamıştır.

Bugün Çingenelere duyulan öfke ve nefret kölelik zamanından mı kalmıştı? Çingenelerin kendileri hakkındaki düşük beklentileri yıkmakta güçlük çekmesinin de bunda bir payı olabilir miydi? Bu düşünce, benzer bir tarihi olan gruplarla, örneğin Afrika kökenli Amerikalılarla ilgili olarak da kabul görmüş bir düşünceydi. Peki Çingenelerin köle olarak kullanıldığı dönem, nasıl olmuş da birçok tarihçi tarafından görmezden gelinmişti?

Aynı gün, enstitü kapandıktan sonra, yapraklarla kaplı ince uzun bir parkta yürüyüp Bükreş'teki Zafer Takı'nı geçerek kent merkezine geldim. Bükreş'in dumanlı Megheru Bulvarı'nda oteller ve turizm büroları vardı. Burada, bana Potra ve Nicolae Jorga Enstitülerini gösteren sosyolog ve eylemci Nicolae Gheorghe ile karşılaştım. Her zamanki gibi öfkeli görünüyordu, yalnızca onun yanıtlayabileceği sorularla dolu olan endişeli yüzüm onu şimdiden yorgun düşürmüştü. Neyse ki kısa bir süre sonra kendine geldi. Yalnızca bu hipoteze katılmakla kalmıyor, kalkık omuzları, konuşmasını jestleriyle destekleyen elleriyle bu işlek bulvarın ortasında sözünü ettiğim hipoteze ilginç bir kanıt getiriyordu; bir yandan da düz siyah saçları arasından yüzüne düşen serkeş bir bukleyi zaptetmeye çalışıyordu.

"Rudarileri örnek olarak alabiliriz," dedi Nicolae. Rudariler tahta oymacılığı yapan kölelerdi (aynı zamanda altın arıyor ve ayı eğitiyorlardı), artık tahta aletler yapmıyor olsalar da Romanya'daki Çingeneler arasında önemli bir bölümü oluşturuyorlardı. Tuna'nın güneyinden ilk getirildiklerinden bu yana Rudarilere de öbür köleler gibi Çingene deniyordu. Oysa hiç Romanca konuşmuyorlardı, görünüşe bakılırsa hayatları boyunca da konuşmamışlardı. Romanlarınkine benzeyen geleneksel giysileri ya da kirlenmemeyle ilgili ritüelleri yoktu. O halde Rudariler *nasıl* Çingene oluyordu? Torunları da Çingene miydi? Kesinlikle, çünkü onlar da köleydiler.

"Çingene" ve "köle" sözcükleri birbirinin yerine kullanılıyordu; bu sözcüklerle kastedilen şey, belirli bir sosyal sınıftı. Örneğin, on seki-

Eflâk'ta kölelerin satılacağı bir açık artırmanın ilanı: "Satılık, en sağlıklı dönemlerinde ÇİNGENE KÖLELER, açık artırma St. Elias Manastırı'nda yapılacaktır, tarih 9 Mayıs 1852, köleler arasında iyi durumda olan 18 erkek, 10 erkek çocuk, 77 kadın ve 3 kız çocuk vardır."

zinci yüzyılda, yasalarca tanınmıyor olsa da serflerle köleler arasındaki evlilikler tırmanışa geçmiş ve yasalara şöyle bir madde eklenmişti: "Bir Çingene kadınıyla evlenen Boğdanlı erkeğin kendisi de köle olur; bir Çingene erkeğiyle evlenen Rumen bir kadının kendisi de Çingene olur." Bir kez bir "toplumsal grup" haline geldikten sonra, Çingenelerin bir "toplumsal sorun" haline gelmeleri artık sadece zaman meselesiydi. O bildik çağrışımlar da (suça "doğal" yatkınlık vs.) bunun peşi sıra çıkıp gelecekti.

Zaten suçla ilgili yargılar da değişiyordu. Yanmış köylere ilk ziyaretimin ardından, ayı yetiştiricileri olan ve Bolintin Deal'lilerin hiç sevmediği Ursari Çingeneleriyle ilgilenmeye başladım. İlgim arttıkça kendimi onlarla ilgili belgelerin arasında buldum. Örneğin, *Herald Tribune*'de hayvan hakları savunucuları tarafından verilmiş bir dizi ilan gördüm. Burnuna zincir geçirilmiş bir yavru ayının fotoğrafı vardı; Türkiye'de ve Yunanistan'da hâlâ süregiden bu geleneğe dur demek için kuruluşa bağış isteniyordu (kampanyayı düzenleyenler, ayıları eğitenlere karşı değil ayılar için çalışıyorlardı; ilanlarda bu ayıları besleyen insanların, yani Çingenelerin sözü geçmiyordu).

Komünizmin çok zor geçen son birkaç yılında, canlı renkleriyle bu uyuz ayı ve maymun grupları Orta Avrupa ve Balkanlar'da yaşayanlar için renkli bir görüntü oluşturmuştu. Ne kadar acıklı olsalar da bunlar, modernize edilemeyecek ve Stalinist anlamda "üretken" kılınamayacak bir geçmişe ait simgelerdi. Belki de bir alay konusu bile teşkil ediyor olabilirlerdi, çünkü Çavuşesku'nun Romanya'sında insanlar el çırpan maymunlar ve dans eden ayılar görmek için hâlâ para ödemeye devam ediyorlardı.

Çingene yerleşimlerine ilk ziyaretlerimden bu yana, hâlâ ayılarıyla birlikte yaşayan ve onlar sayesinde geçinen birkaç Balkan Ursari Çingenesi'yle karşılaşmıştım. Romanya'daki yerel arşivleri karıştırırken de, karşıma Ursari kölelerden söz eden bazı belgeler çıktı. Göründüğü kadarıyla Eflâk ve Boğdan'daki prensler, ayıları ve maymunlarıyla dolaşarak kral adına para toplayan pek çok Çingene aileye sahipti.

Hayvan hakları savunucularının baskıları, savaş (ayılar Yugoslavya'da iyi para kazanıyordu) ve genç Ursarilerin bu mesleğe ilgisizliklerinin oluşturduğu üçgende hayvanlara dans etmeyi öğreten bu meslek ölüyordu. Yine de Balkan yarımadasının bazı yerlerinde onları hâlâ yolların kenarında, kemanların, akerdeonların ve kampanaların çaldığı eski melodiler eşliğinde uygun adım yürürken görebilirdiniz. Bul-

Kış aylarını, orta Bulgaristan'daki Jagoda'da ahşap evlerden oluşan bir köyde geçiren Ursari ailelerinden biri, Nataşa, ayılarını baharda yola çıkarmadan önce. Arkada, eski diktatörün adıyla çağrılan Todor, 1992.

garistan'ın ortasında, Stara Zagora yakınlarındaki, ağaçlarla çevrili ufak bir köy olan Jagoda'da, iplerle ağaçlara bağlanmış, içi çamur dolu hendeklerde yuvarlanan birkaç düzine kabarık tüylü kahverengi ayı vardır. Ursariler ve ayıları, yazın izleyecekleri yola karar vermek, Karadeniz kıyısında iki tatil yeri olan Varna ve Burgas hakkında ağız dalaşı yapmak için bir araya geldiklerinde kışın burada konaklar, Paskalya'ya kadar da yola çıkmış olurlardı.

Kampanya düzenleyen hayvan hakları savunucuları, dans eden ayılara kötü davranıldığını düşünüyorlardı. Oysa benim gördüğüm ayılar, Doğu Avrupa hayvanat bahçelerinden satın alınmış –ya da kurtarılmış– sahipleri tarafından çok sevilen ayılardı. Eve ekmek getiren yegâne aile üyesi olan bu vazgeçilmez hayvanlar aile içinde aynı zamanda en iyi beslenen üyelerdi. Jagoda'lı Ursarilerden biri olan Nataşa, ikisi birbirinden farklı ucuz bir çift terlik giyiyordu; terliklerden biri kopmuş, kopan yer bakır telle "tutturulmuştu." Bu da onların, sahip oldukları şeylerin kıymetini nasıl bildiklerini, yani ne kadar yoksul olduklarını gösteriyordu. Yine de, Jagoda'lı Ursarilerin bunu öfkeyle reddetmesine rağmen, Pavlovcu eğitimle yavruların pençeleri müzik eşliğinde yakılıyor ve önlerine et parçaları atılıyordu. Hayvan hakları savunucularına göre hayvanları dans ettirmek bile yalnız başına yeterince küçük düşürücüydü; bu, insanları kalabalıklar içinde dört ayak üzerinde oynatmaya benziyordu.

Aslında, yüz elli yıl kadar önce, Çingenelerin kendileri de bir çeşit dans eden ayı gibiydi. Prens Konstantin Brâncoveanu'nun İtalyan sekreteri Del Chiaro anılarında Çingenelerin insanları nasıl eğlendirdiğini yazmıştır.

> Bazı saraylarda kurumla boyanırlar, iki elleri arkalarında, önlerinde duran bir çanak unun içinde saklı olan birkaç metal parayı dişleriyle almaya çalışırlardı... Eğer alamazlarsa havada asılı duran bir yumurtayı koşarak ağızlarıyla yakalamaları ya da yanan bir mumun ateşinin altına yerleştirilmiş bir bozuk parayı alevi söndürmeden almaları istenirdi. Elbette bunu yapmaya çalışırken saçları ve dudakları yanardı.

Çingene kölelere soytarılık yaptırılırdı, ama bir yandan da statü simgesiydiler, gösterişli bir çeyizin önemli bir parçası sayılırlardı. Prens Konstantin Brâncoveanu'nun yeğeni Mariuta'nın çeyizi sosyete düğünlerinin tipik bir örneğiydi. Gelin müstakbel eşinden "topraklarıyla

Sofya'nın merkezinde çalışırken, Bulgaristan. (1992)

birlikte Mogosoaia köyünü, üzüm bağlarını, gölü, değirmenleri ve 19 Çingene ailesini" almıştı. Çingeneler olmadan, soylu hanımların en güzeli bile ömür boyu evlenemeyebilirdi. 1785 yılına ait bir mektupta, soylu bir adamın karısı olan Zamaranda Zalariu, Prens Alexandru Ioan

Mavrocordotas'a yazdığı mektupta, biricik kızının evde kalmaktan kurtulması için kendilerine bir miktar Çingene tahsis edilmesini "gözyaşları içinde" rica ediyordu. İyi kalpli Prens bu isteği karşılıksız bırakmıyor ve mektup sahibine dört Çingene aile bağışlıyordu. Çingeneler babadan oğula geçiyorlardı. Prens Brâncoveanu'nun vasiyeti şöyleydi: "Potlovi köyündeki Çingeneler [oğlu] Konstantin'e, Mogosoaia köyündekiler Stefan'a, Obilesti köyündekiler Radu'ya, Doicesti köyündekiler de Matei'ye verilecektir."

Her ne kadar tam olarak insan kabul edilmeseler de, Çingenelerden iyi odalık oluyordu. Hoş bir kız, çalışkan bir Çingene kadından, hatta yapılı ve becerikli bir genç Çingene'den daha çok para getirebilirdi. Efendilerin kölelerini fahişe olarak çalıştırması yasal olmasa da (böyle durumda bir soyluya verilen ceza bir tuz ocağına kapatılmaktı), kızların armağan edilmesi kabul edilebilir bir şeydi. Soylu bir adam, kızının çeyizinin yanında damadına "küçük bir Çingene kızı" armağan edebilirdi. Ailesiyle birlikte toprağa bağlı olan –aynı zamanda toprak tarafından korunan– bir köylü kızının başına asla böyle bir şey gelmezdi.

Efendilerin her zaman kölelerini azat etme güçleri vardı, ama yalnızca bazı durumlarda kral özgürlüğü bir hak olarak veriyordu. Eğer bir köle odalık olarak hizmet etmişse ve efendisi ölmeden önce onu azat etmemişse, efendisinin ölümünden sonra odalık ve çocukları serbest kalıyorlardı. Bu yasa ister istemez cinayeti özendiriyordu, ama çocuk yaştaki odalıkların elbette böyle bir yasadan haberleri yoktu. Zaten, odalık olarak işe yaradığı süre içinde bir kızın böyle bir şans yakalaması zayıf bir olasılıktı.

1836 yılında Konstantinopolis'e giderken Krayova'dan geçen bir Alman turistin, Erimiten von Gauting'in günlüğünde, bu ilişkilere dair tüyler ürpertici şeyler anlatılıyordu.

> Akşam serinliğinde kente indim; orada aklımın ucundan geçmeyecek, hatta hayal bile edemeyeceğim bir manzarayla karşılaştım. Bir soylunun karısı, bir grup hayvanla birlikte içlerinde on beş yaşında çok güzel bir Çingene kızının da bulunduğu bir grup Çingene'yi satışa çıkarmıştı. Çingene kızını iki sarı liraya bir adama sattı.
>
> Ailesiyle birlikte sefil görünüşlü bir evin önünde duran ve ağlayan kız ben tam oradan geçerken satıldı. Ailesi, erkek kardeşleri ve kız kardeşleri de ağlıyordu, ama o annesinin kollarından zorla çekilip alındı.

Bu barbar adamın yanına gidip onu geri alacağımı söyledim; ama adam çok zengindi ve benim elli sarı lira teklif etmeme güldü. Kızı kendi zevki için aldığını söyleyerek övündü...eğer söylediklerini yapmazsa onu döve döve yola getirecekti. Bana, eğer Çingene istiyorsam, elinde 500 tane Çingene olduğunu ve içlerinde çok güzel kızlar olduğunu söyledi. Zaten kendilerine bir süre hizmet ettikleri için onları satabileceğini söyledi. Söylediğine göre yanındaki kıza âşıktı ve ne kadar para teklif edilirse edilsin ondan ayrılamazdı.

Polise gittim, olanları her yerde anlattım, ama herkes aptallığıma güldü: "Çingeneler bizim malımızdır. Onlara ne istersek yapabiliriz."

Von Gauting, Bükreş'te elleri kesilmiş birçok Çingene görmüş, bundan efendilerinin sorumlu olduğunu duymuştu: "Bir tanesi bana onun ellerini kesmek istediği için babasının efendisini öldürdüğünü, bu yüzden de asıldığını söyledi."

"Bazen de soylular çocuklarının biraz 'eğlenmesi' için bu dilenci Çingeneleri kırbaçlamalarına izin verirlerdi," diye bitiriyor von Gauting, Krayova günlüğünü, "bunun da Çingenelerin günlük eğitiminin bir parçası olduğunu söylerlerdi. Anne ve babalar isterlerse kölelerini öldürür ya da sakat bırakırlar, çocuklara da daha küçük yaştan onlarla eğlenmeyi öğrenirlerdi. Çingenelere hayvanlardan bile kötü davranılıyordu."

Bu olayların üzerinden 150 yıldan fazla bir süre geçmiş olmasına rağmen, insan Bükreş'in sokaklarında sakat bırakılmış dilenci çocuklar (artık bunlar yalnızca Çingeneler değildir) görebilir hâlâ. Ama artık polisler ve başkentteki çocuk koruma evinin yöneticileri çocukları sakatlayanların, kazançlarını artırmak isteyen aileler, özellikle de Çingeneler olduğunu iddia etmektedir (bir polisin bana söylediğine göre "çocuklarına meslek kazandırmak" isteyen aileler bunu yapıyorlardı). Oysa 1990 yılında, kötürüm bırakılmış bu küçük çocuklarla ilgili bir araştırma yapan Rumen bir gazeteci küçük dilencilerin babaları (çocuk koruma evinin Fransız hayranı yöneticisine göre *equipes voleuses*,* Çingene ailelerinden oluşurdu) tarafından değil, profesyonel pezevenkler tarafından sakatlandığını ortaya çıkarmıştı. Bu pezevenkler –bazen Çingene bazen de değil– aynı zamanda Bükreş'in Kuzey İstasyonu'nda çocuk fahişeler çalıştırıyorlar, zahmetleri karşılığında onları kokain ve uçucu madde ile besliyorlardı.

* (Fr.) "Hırsız çeteleri."

Çingenelerin, hatta Romanya'daki Çingenelerin kölelik geçmişleri konusundaki cehaletleri şaşırtıcıydı. Elbette, Çavuşesku zamanında tarih, mitle yer değiştirmişti. Belki de Çingeneler bu kölelik dönemini (tıpkı Nazi döneminde başlarına gelenler gibi) neredeyse kesintisiz bir zulümle dolu olan tarihlerinin herhangi bir parçası gibi görüyorlardı. Rumenler de bununla ilgili hiçbir şey bilmiyorlardı. Bu da Çingenelerin buradaki ve bütün dünyadaki statülerine ilişkin bir göstergeydi: Çingeneler görmezden geliniyordu.

Karadeniz kıyısında yer alan Constanta adındaki tatil kasabasının hemen yanındaki Mihail Kogălniceanu'da, devrimden sonraki ilk Çingene tasfiyelerinden birinin yaşandığı bu kasabada 1990 yılındaki manzara ilginçti: Mihail Kogălniceanu'da yaşayanlar Mihail Kogălniceanu'nun kim olduğunu bilmiyorlardı. Bu adam, etkileyici bir hatip, liberal bir devlet adamıydı, ateşli ve etkili bir kölelik aleyhtarıydı. Çingenelerin prensliklerde özgürlüklerini kazanmalarından yirmi beş yıl önce şunları yazmıştı:

> Avrupalılar, Amerika'da köleliğin kaldırılması için hayır kuruluşları kurmaktadır, oysa Avrupa'da kendi kıtalarının tam orta yerinde, 400.000 Çingene köle olarak, 200.000 Çingene de cehalete ve barbarlığa terk edilmiş olarak yaşamaktadır!

Tam yüz elli yıl sonra, bu büyük adamın adını taşıyan kasabada kölelik dönemi kapanmıştır, ama cehaletin ve barbarlığın kasveti hâlâ hüküm sürmektedir.

D. GİDECEK BİR YERİMİZ YOK

Bükreş'e dört saat uzaklıkta bulunan Constanta'nın eski kent merkezinde, Ovid'in Karadeniz'deki sürgünü ve ölümü anısına dikilmiş bir anıt vardı. Şair, bu toprakların dehşetini, barbarlığını ve soğukluğunu anlatan yakarış dolu mısralarını Roma'ya buradan gönderiyordu.

İki bin yıl sonra Constanta'nın yağlı sahil şeridi yerini yağlı bir limana bırakmıştı. Constanta eskiden beri önemli bir liman kasabasıydı, tekne trafiğinin yoğun olduğu başka yerler gibi burası da yalnızca geçici turistleri ve toplum tarafından dışlanmışları değil hali vakti yerinde yabancıları da ağırlıyordu. Sahil dağınık ve pis görünse de kendine

göre cazibesi vardı, herkes burasının tadını çıkarıyordu; yaşlı adamlar gezinti yolundaki banklarda oturmuş transistörlü radyolarını dinliyor, aileler çakıllı kumsallarda piknik yapıyor, özenle giyinmiş gençler dalgakıranın kayalıklarında oturuyorlardı.

Buradan otuz kilometre uzaktaki küçük Mihail Kogălniceau, göz kamaştırıcı bir yanı olmasa da kozmopolit bir kasabaydı. Rumenler, Türkler, Tatarlar, göçebe ve yerleşik Çingeneler, Almanlar, Makedonlar, Moldavyalılar ve Bulgarca konuşan Müslümanlar (Gagavuzlar) burada hep birlikte yaşıyorlardı. Yerleşik Roman topluluğu bile iki gruba bölünmüştü. Gruplardan biri Türklerden oluşuyordu, bu da Müslüman oldukları anlamına geliyordu (belki de yalnızca şalvar giydikleri için Türk sayılıyorlardı); diğer grup ise kendini Hıristiyan olarak tanımlıyordu. Balkanlar'dan söz ettiğimize göre, burasının çeşitli ırk ve ulustan insanın kaynaştığı bir yer olmadığını söylemeye gerek yok sanıyorum.

1991'de, yirmi yedi evin yerle bir edildiği, beşinin de saldırıya uğradığı olaylardan tam bir yıl sonra Kogălniceau'dan atılan Romanların kaderi üzerindeki bitmek bilmeyen anlaşmazlık, şiddetli bir gerginliği de geri getirmişti. Amerikalı bir insan hakları avukatından –Ted Zang–, insan hakları için çalışan bir Rumen'den –Ina Bardan– ve çevirmenim Corin'den oluşan grubum kasabaya endişe içinde girmişti, yol sormak için başvurduğumuz bir kadın (kısa ve geniş vücuduna, basıklığıyla hemen dikkati çeken Doğulu yüzüne bakıldığında Tatar olduğu anlaşılıyordu) da endişe etmekte ne kadar haklı olduğumuzu bize gösterdi. Bahçesinin çitlerinin ardından bize "Ne arıyorsunuz siz burada?" diye bağırdı. "Herhalde *yardım* getirmiş olmalısınız, öyle değil mi? Neden siz de onlar için bir kibrit yakmıyorsunuz?" Sonradan anladığımıza göre, orada yaşayan herkes adına konuşuyordu. Tek ortak noktaları buydu. İlk olarak Çingeneleri görmeye gittik.

Her bir kaya parçasının Dacia marka binek arabamızın altını biraz daha çizdiği toprak yolda, harap olmuş bir sıra eve ya da önceden ev olan birtakım binalara doğru ilerliyorduk. Binaların yıkıldığı günden bu yana hiçbir şey değişmemişti, burası savaşın yakıp yıktığı bir kente benziyordu. Evlerin içinde yabani otlar bitmişti, birkaç evin el yapımı tuğladan örülmüş duvarları bir metreye kadar yerinde duruyordu. Bir tek, etrafta kazı yapıp incelemelerde bulunan arkeologlar eksikti. Evleri yakılmış Romanların geri döndükten sonraki hayatları, üç aşağı beş yukarı eski hayatlarına benziyordu. Bahçenin orasında burasında

duran ocakların üzerinde yemekler kaynıyor, çamaşırlar duvarların arasındaki yeni yerlerinde sallanıyor, çocuklar yıkıntıya aldırmaksızın oyuncaksız oyunlarını oynuyorlardı.

İnsanların, geçmişlerine ait paramparça olmuş, yanmış kalıntıların çevrelediği bir yerde yaşamlarına devam edebilmeleri inanılmaz görünüyordu. Edilgen değildiler, tam tersine meydan okuyan bir tavırları vardı. İnsan, sabırla durumlarına katlandıkları ve tek bir yanık tuğlayı bile yerinden oynatmadıkları için, içine düştükleri bu durumda tek avuntularının, geçmişlerini temsil eden bu molozlar olduğunu düşünüyordu. Gereken neyse onu yapıyorlardı; hayatlarına devam ediyor, uyum sağlamaya çalışıyor ve ayakta durmaya gayret ediyorlardı. Bu Çingenelerin ne paraları ne malları, en önemlisi ne de kendilerine yeniden bir hayat kurmaya yetecek kadar güvenleri vardı. Ama hikâyelerini anlatmaktan korkmuyorlardı. Yanmış yıkılmış diğer yerleşim yerlerinde olduğu gibi, medyanın kısa süren ilgisinden sonra bir başlarına kalan Çingeneler siz dinlediğiniz sürece anlatmaya, özellikle de yakınmaya istekliydiler. Sanki şimdiye kadar kimse onlara *hiçbir şey* sormamış gibi, mağduriyetlerini, onlara atılan iftiraları, konuyla ilgisi olmayan ama yine de acil çözüm gerektiren sorunlarını, ricalarını ve isteklerini ardı ardına sıralıyorlardı.

Arabadan iner inmez dördümüzün çevresini sarmışlardı. Neredeyse elli kişiydiler. Kirli, parlak gözlü çocuklar, anneleri, halaları, babaanneleri, bebekleri olan ya da karınları burunlarında hamile kadınlar, ya da hem kucaklarında bebekleri olan hem de hamile kadınlar etrafımızı sarmışlardı; neredeyse yarısı, bazen yalvaran, bazen de sertleşen bir ses tonuyla bize doğru bağırıyordu. Yalnızca bir yaşlı çift vardı. Yıpranmış ama temiz bir kahverengi yelek giymiş olan adamın ceplerinden birinde bir cep saati vardı, iki elinin üç parmağını da ceplerine sokmuştu. Adamın hayat arkadaşı olduğu hemen anlaşılan kadın gevşekçe adamın koluna girmişti, grupta sessiz duran tek kişi olan bu kadının uzun, pürüzsüz yüzü solgun çiçekleri olan hoş bir eşarpla çevrelenmişti.

Burada yaşlıların olmayışı Çingenelerin ne kadar zor bir yaşam sürdüklerinin kanıtıydı. Aslında hiçbir yerde çok fazla yaşlı Çingene yoktu, ortalama ömürleri çevrede yaşayan diğer insanlardan on iki-on beş yıl daha azdı. Burada erkeklerin sayısı da çok azdı. Bu kadar az sayıda olmalarının nedenleri değişiyordu. En iyi neden işte olmaları ya da iş arıyor olmalarıydı, en yaygın olanıysa hapiste yatmaları. Duru-

mun bu kadar gergin olduğu Kogălniceau gibi yerlerde, erkekler topluluğun güvenliği için gözlerden uzak dururlardı, ya da bize öyle söylüyorlardı; kadın ve çocukların, Çingene bile olsalar, yalnızken saldırıya uğrama olasılığının daha düşük olduğu konusunda herkes hemfikirdi.

"Evet," diye söze girdi Ina Bardan, "burada neler oldu?" Bu abes denecek kadar genel soruyu takip eden saatlerde birçok yanıt ve bu yanıtları özetleme girişimi geldi. "Olayın olduğu geceden önceki öğleden sonra," diye başladı genç bir Roman, "Makedonlar gelip bizi uyardı." Daha sonra, gelen her açıklamanın hemen ardından bir füğün açılış bölümü gibi birçok ses yükseliyor, diğerleri söylenenlere ya itiraz ediyor ya da bunları yalanlıyorlardı: "Hayır, evler sabah yakıldı"; "Bizi uyaranlar Makedonlar değil, Türklerdi"; "Kimse bizi uyarmadı"; "Bize bu olayın bir hafta sonra olacağını söylediler."...

İlk konuşan ve bağırarak diğerlerinin yakarışlarını hiç aldırmaksızın bastıran genç adama sordum: "Olay geceyarısından önce oldu, bazı Makedonlar gelip sizi uyardı. Sonra ne oldu?" Bu sorunun arkasından gelen hikâye, Çingenelere özgü birçok ortak temayı, çelişkiyi ve yakınmayı içinde barındırıyordu.

"Ama biz ona inanmadık." "Ona inanmak için hiçbir nedenimiz yoktu." "Daha önce de tehdit edilmiştik." "Önceleri her şey daha iyiydi." "1947'den beri burada yaşıyoruz, bu zamana kadar her şey iyiydi. *Nica problema.*" "Bu yıla kadar hiç sorun çıkmamıştı." "Devrimden önce hayat daha kolaydı." "Çavuşesku öldükten sonra sorunlar da başladı." "Demokrasi bize işte bunu getirdi." "George Bush gelip buradaki demokrasinin ne halde olduğunu görmeli." "ABD neden bize yardım etmiyor?"

Genç bir adam gömleğinin kollarını sıvayıp bize bileğindeki dövmeyi gösterdi: İki komando kanadı arasına kazınmış bir "U-S-A" yazısı. "Amerika'da Çingene var mı?" diye sordu.

"Evet," diye yanıtladım, sonra konuya döndüm: "9 Ekim gecesi ne oldu?"

"Barda bir kavga çıktı." "Herkes barda toplandı." "Alman kilisesinde toplandılar." "Almanlar, rahibe barda neler olduğunu anlattı." "Kilisenin çanları herkesi kiliseye çağırdı." "Herkese içki ikram edildi." "Rahip tam bir ayyaştır."

Ina Bardan daha çok şey öğrenmek için "Kaç kişiydiler?" diye sordu.

"Yirmi beş." "Üç yüz." "Ellerinde benzin vardı." "Traktörler ve

arabalarla geldiler." "Ve de çelik çubuklarla."

"Onları tanıyor muydunuz? Genç miydiler?"

"Hepsini tanıyordum." "Onları okuldan tanıyoruz; onlara bunu neden yaptıklarını sorduk." "Biz onlara bir şey yapmamıştık." "Hiçbirimiz burada değildik, koruluğa gitmiştik." "Orada çok korktuk." "Vahşi hayvanlar vardı." "Burada hiç kimse yoktu, yalnızca hayvanlar." "Atlarımızı, domuzlarımızı ve tavuklarımızı çaldılar." "Bunların hepsi bir gecede olup bitti." "Ertesi sabah döndüğümüzde her şey yanmıştı." "Üç gün buralardan uzak durduk, döndüğümüzde evlerimizden hâlâ duman tütüyordu." "Kuyularımızın içinde ölü hayvanlar vardı." "Ve de mobilyalarımız."

Tüm kalabalık peşimizde, çocuklar da sakız istemek için eteklerimize yapışmış bir şekilde yakılmış diğer evleri, Türk Çingenelerin evlerini görmek üzere engebeli alanda yürümeye başladık. Kasaba harap olmasına rağmen, hâlâ yaşanabilir durumdaydı, yabani bitkilerle kaplanmış, kullanılmayan yollardan tek arta kalan el yapımı kanallardı. Yine de burası hiç de bir hayalet kasabaya benzemiyordu. Bir eve yaklaşınca kapıda bir kadın belirdi, ama bize doğru yaklaşmıyor, temkinli bir biçimde kapının önünde duruyordu. Bize sormak istediği bir şey vardı. Acaba kızına yardım edebilir miydik? İçeriye gidip kollarında bir çocukla geri döndü; kaskatı kesilmiş, neredeyse ikiye katlanmış vücudu, çocuk felcinden dolayı özürlü bacakları ve ifadesiz yüzüyle tahtadan bir oyuncak bebeğe benziyordu. Parmakları pençe gibi kıvrılmıştı, Z şeklindeki vücudu, Pompei'deki insan fosilleri gibi sanki bir anda taşlaşmıştı. Ina, kadından çocukla ilgili birkaç ayrıntıyı öğrendikten sonra, ona çocuklara yardım eden gruplardan ve Bükreş'teki özel bir hastaneden söz etti; bu kadının hemen ardından bir anne daha talihsiz çocuğuyla birlikte bize doğru geldi, bu çocuk da başka bir kurbandı.

Bu kız çocuk, ailesi yanmış evlerine bakmak için geri döndüğünde çok kötü yaralanmıştı. İçin için hâlâ yanmakta olan bir kiriş, üzerine düşmüştü. Kızın ne hissettiğini düşünmeden annesi onun elbisesini kaldırdı, külotlu çorabını hızla aşağıya çekip erimiş vajinasını ve bacaklarını ziyaretçilere gösterdi. "Artık asla evlenemez," dedi kadın. Annenin duyarsızlığı, yalnızca, burada da her savaşta olduğu gibi asıl kurbanların çocuklar olduğu gerçeğini ortaya çıkarıyordu.

Öğrendiğimize göre, güruh dağıldıktan ve evler yanıp kül olduktan sonra dört (ya da on dört) polis nihayet olay yerine gelmiş, Çingeneler için de bir mesaj getirmişti: "Köyü boşaltmak zorundasınız; çünkü ge-

ri gelecek ve sizi öldürecekler." "Ama biz burada kaldık," diye açıkladı kadının biri, "çünkü gidecek hiçbir yerimiz yoktu." "Burada kalmak istiyoruz," diye ekledi bir diğeri, "çünkü biz burada doğduk."

Arabaya doğru yürürken arkamızdan bir adam geldi. Bize buradaki tüm ailelerin ve onların çocuklarının adlarını vermek istedi. Hiç itiraz etmeden bu adları not aldık, çoğu bildik Rumen adlarıydı (Mihai'ler, Mircea'lar, Ioan'lar); ama aralarında şimdi yalnızca Çingenelerin kullandığı modası geçmiş çok güzel adlar da vardı. Bükreş'teki arşivlerden defterime aktardığım benzer listeler geldi aklıma:

> Aileleriyle birlikte dört Çingene; Bera, Badu, Harman ve Coman...birkaç Çingene: Macicat, Caba, Coste, Babul, Bazdag, Carfin ve Nan, hepsi de aileleriyle birlikte... Latco'nun oğlu Luca, Alexa, Hertea, Dinga ve erkek kardeşi Manciu; Stefan, Boldor ve erkek kardeşi Gavril...Pandrea, Radu ve Butrat... Baciul, Coica ve erkek kardeşi Ninga, ve de Boia, Dadul, Gutinea ve Carfila adındaki Çingeneler... Toderica, Jamba, Molda, Oprea ve Piciman adlarındaki çocuklarıyla birlikte Talpa...

Şimdi bu insanların Kogălniceau'da yaşayan öbür insanlarla arası nasıldı? "Bazıları özür dilemeye geldi." "Onların evlerini yakacağımızdan korkuyorlardı." "Bize battaniye getirdiler." "Kasabaya indiğimizde üzerimize tükürüyorlardı." "Bara girmemize izin verilmiyordu."

Kasabanın bir köşesinde tek başına duran gri bir bina olan Discobar o gece kalabalığın toplandığı yerdi. Bir bardan çok fabrikaya benziyordu. İkna olmadığımızdan olacak, içeri girmeden önce durup duvarlardan birine asılmış küçük, yarı ışıklı "Discobar" yazısına baktık. İçerisi karanlık ve soğuktu: Kırmızı perdeler öğleden sonra güneşini içeriye sızdırmıyordu. Bar bomboştu. Kısa kollu gömleğinin üzerine kolay takılıp çıkarılabilen bir papyon takmış, başında miğfer gibi duran siyah saçları olan garson bara yaslanmış, hem sigara içiyor hem de barın arkasındaki şişman, toparlak yüzlü barmenle konuşuyordu. Bizi görmek pek hoşlarına gitmemişti.

"O kadar zaman geçtikten sonra neden bu konu hakkında konuşmak istiyorsunuz?" diye sordu barmen.

Ted Zang açıkladı. "Çünkü hiçbir şey olmadı. Hiç dava açılmadı, bu konu ciddi biçimde araştırılmadı bile. Ve bu insanların hâlâ bir evleri yok."

Garson omuzlarını silkti. Yardım istercesine barın arkasındaki bar-

mene baktı. Barmen de omuzlarını silkti, eğer zamanını boşa harcamak istiyorsan onlarla konuşabilirsin demek istiyordu sanki. Barmen başını çevirip lavabosundaki bardaklarla ilgilenmeye başladı. Genç adam, sinirli hareketlerle sigarasının ucunu kültablasında çevirip duruyordu. Çenesindeki sivilceleri elleyip saatine baktı: Boşa harcayacak zamanı vardı. Sonunda dördümüze döndü, bir şeyler beklediği belliydi. Bana baktı. Yüzünde "neden olmasın" diyen bir sırıtış belirdi. Aramızda şimdiye kadar konuşmuş olan tek kişiye Ted'e bakmamıştı. Bunun yerine garson beni arka masalardan birine götürdü, diğerleri de arkamızdaydı. İki parmağıyla dirseğimden iterek beni masaya doğru götürürken, bu hoşuma bile gidebilir diye düşündüğünü hissedebiliyordum.

Masada garsonla birlikte bir köşede oturuyordum, o hâlâ kararlı bir şekilde dirseğimi tutuyordu, elinin tersini de herhalde destek olsun diye masaya dayamıştı. Kimse içki içmiyordu, ama ben kendimi Laziza ("Ünlü Lübnan Birası") ısmarlarken bulmuştum.

Ina en ciddi halini takınmıştı: "9 Ekim gecesi neredeydin?"

"Çingeneleri ziyaret etmeye gidiyordum," dedi neşe içinde. Sandalyesinde arkaya doğru sallanıyordu, boştaki eliyle siyah saçlarını arkadan tutmuştu; bizim yapılanları onaylayıp onaylamamıza aldırmıyordu. Bunun nedeni kendine olan güveni değil, ne düşündüğümüzü fark etmemiş olmasıydı. Daha önce, Çingeneler hariç, kendisi gibi düşünmeyen biriyle hiç karşılaşmamıştı.

Adı Mihai olan bu garsonun konuşması için çabaya gerek yoktu. "Ben Makedon'um," diye başladı konuşmasına, bunu bilmemizi istiyordu. "Burada yaşanan, Çingeneler ve geriye kalan herkes arasında çıkmış bir savaştır. Çingenelere karşı tüm uluslar bir araya gelmişti: Makedonlar, Rumenler, Almanlar ve diğerleri."

"Nasıl başladı?" diye sordu Ted, defterini açarken.

"Bir Türk'le bir Makedon kavga ediyorlardı," dedi Mihai. Biz olanları kağıda aktarırken, Kogălniceau'nun birleşmiş renkleri de bir bir ayrışıyordu. Büyük olasılıkla kendilerinden biri sandıkları için "Çingeneler kavgada Türk'ün tarafını tuttular. Bir Rumen Çingene mahallesinde kamyonunu sürerken durdurulup dövülmüştü."

"Bu," diye açıkladı Corin, "bardağı taşıran son damlaydı."

"Hiç kimse polis çağırmadı mı?" diye sordum ben de, belki de laf olsun diye.

"Polis çağırmış olsaydık bile, hiçbir şey yapmazlardı. Dört polis ne yapabilir ki?" Mihai bu konuyu geçip konuşmasına devam etti. "Üç

yüz ya da dört yüz kişiydik. Çingene mahallesine giderken yolda bize birçok insan katıldı. Bu işi toptan halletmek için yanımızda benzin getirmiştik." Mihai sakindi. "Kimseyi öldürmedik."

"Polisler ne yaptı?"

"Seyrettiler. Şu anda orada altı polis var."

Eğer dirseğimi avcundan çekersem alınıp alınmayacağını merak ettim. Bunu neden merak ettiğimi de merak ettim. "Ya itfaiye?" diye sordum, ellerimi kaçırıp dizlerime koyarak. "Onlar ne yaptı?" Çingeneler bize itfaiyenin köylüler tarafından mahalle girişinde durdurulduğunu söylemişti. İtfaiyenin müdahalesini gerektiren bir durum yoktu anlaşılan.

"Biz öğlen saat yarım gibi oradaydık, itfaiye ise saat üçte geldi. Çingenelerin evlerinin etrafını çevirip her şeyi ateşe verdik. Aslında bunu iki gün sonrası için planlamıştık, ama bizi durdurabileceklerini düşündük."

"Bu olaydan sonra kimse tutuklanmamış ama," diyerek dikkatini çektim. "Gerçekten de sizi durdurabileceklerini düşündünüz mü?"

"Bu bir suç değildi ki," diye devam etti Mihai. "Bir başkaldırıydı." Garson bir sigara daha yaktı. İki parmağıyla mavi bir kutudan sigara çıkardı, Manhattan sigarası içiyordu.

"Bu konuda şimdi ne hissediyorsun?" diye sordum. Ina, yanıtın ne olacağını tahmin ederek dudaklarını buruşturdu.

"Harika bir fikirdi. Keşke çok daha önce yapsaydık. Onlarla hiçbir sorunumuz kalmadı. Artık kendilerini öyle güçlü ve yenilmez hissetmiyorlar. Tek çaremiz buydu. Önceden herkes onlardan korkardı. Şimdi akıllandılar. Artık Çingenelerin cesareti kalmadı. O evlerde yaşayan insanları daha önce de görmüştüm elbette. Ama ben onlarla konuşmam. Artık bize daha saygılı davranıyorlar. Arada sırada yolda bize selam bile veriyorlar."

"Madem artık o kadar akıllandılar, neden onları bara almıyorsunuz?" diye sordu Corin.

"Çünkü medeni değiller. Ben asla bir Çingene'ye hizmet etmem."

Öfkesinden köpürmüş olan Ina (tarafsız görüşme formatına hepimiz oldukça yabancıydık) daha fazla dayanamamıştı: "Senin için demokrasi ne anlam ifade ediyor?"

"İstediğim her şeyi yapabilmek, kimsenin de bana karışamaması."

Barmen, barın arkasından bizi dinliyordu. Sonunda her Kogălniceaulu'nun yapacağı gibi o da konuşmaya katıldı. Bize yepyeni bir şey

anlattı. Kamyonunda dövülen Rumen o gece Çingene mahallesinin daha yakınındaki gizli bir yere silah –kasabanın fabrikasından çıkma tahta sopalar– taşıyormuş.

"Çingeneler bunu nereden öğrenmiş?"

"Onlar her şeyi bilirler, öyle değil mi?" dedi sinirli bir tonda. Burun delikleri açılmış, en küçük yüz hatlarına kadar her yeri gerilmişti. "Onların bu kasabada yeri yok. Eğer evlerini yeniden yaparlarsa biz de yeniden yakacağız. Buradaki insanlar onlara güvenmiyor. Kogălniceau'da Çingene istemiyoruz."

Söylenecek pek fazla bir şey kalmamıştı, eşyalarımızı topladık. Mihai bize, centilmence kapıyı açtı. Tek sıra halinde kapıdan çıkarken Ina gururlu bir eda takındı. Ted, her ne kadar tedirgin olmuş olsa da kibar davranıyordu, kapıdan çıkarken başıyla soğuk bir selam vermeyi başardı. Kapı dışarı edilmemizden çok etkilenmemiş olan Corin hemen dışarıya çıktı. Kafamın karşıklığından, ya da sırf sinirlik olsun diye suratıma bir sırıtış kondurdum ve elimi uzattım. Mihai elimi iki eliyle tuttu, elimi zar sallarmış gibi salladı ve tercüme edilmesine hiç gerek olmayan bir şey söyledi: "Telefon numaranı alabilir miyim?" Hemen kendimi kurtarıp arabaya doğru koştum.

Araba hareket etti. Arka camdan dışarıya baktım. Garson arkamızdan koşuyordu. Araba hızlanıp uzaklaşırken arkamızdan el salladı ve hayali bir kalemle avucuna bir şeyler karalar gibi yaptı. Garson tarafından ihmal edilmiş, hesabı ödemek için işaret eden bir müşteriye benziyordu. Ne diyeceğimi şaşırmıştım; sonunda Ina kahkahalarla gülmeye başladı: "Görüyorsun işte, bizim ülkemizde her şey tersine işliyor."

Bir yıl sonra, 1992'de, Kogălniceau'ya Nicolae Gheorghe ve bir araba dolusu insanla geri döndüm; benimle birlikte gelenler arasında *The New York Times*'dan bir muhabir, ABD Kongresi'nden birkaç gözlemci ve birkaç Amerikan Çingenesi vardı. Gheorghe'nin çabaları sayesinde Heidelberg'de yaşayan bir grup Sinti –Alman Çingenesi– yakılan evlerin yeniden yapımı için Rumen hükümetinden bir söz alarak 120.000 Alman markı bağışlamış, 40.000 markı da hemen göndermişti. Rumen hükümeti de verdiği sözü yerine getirmiş, olaylar hakkında soruşturma başlatmıştı. Bu soruşturma, Çingenelere yapılan saldırılarla ilgili olarak ülkede açılan ilk soruşturmaydı. Bu insana mucize gibi

Yaşlı bir çift, torunlarının torunlarıyla birlikte, Mihail Kogălniceanu'da Kasım 1990'da bir grup tarafından yerle bir edilen evlerinin kalıntılarının önünde. Kurbanların bir kısmı için yeni evler yapılana kadar, bu kalıntılar arasında üç yıl yaşamışlardır.

geliyordu, otobüsten dışarıya baktığımda gördüklerim, ilk bakışta gerçekten de mucizeye benziyordu.

Yıkıntının hemen yanıbaşında bir sıra yeni ev uzanıyordu, bazı kalıntılar, belki de kullanılabilir olduğu düşünüldüğü için hâlâ oradaydı. Yaşlı çift (adam, yine aynı kahverengi yeleği giymişti, üç parmağı yine ceplerindeydi)' yeni evlerinin önünde duruyor, bu beklenmedik ziyaretçilerin kim olduğunu anlamak için ellerini gözlerine siper etmiş bakıyorlardı. Onlara merhaba dedim. Beni bir yıl öncesinden anımsadıklarını sanmıyordum, ama ben *onları* anımsıyordum. Ön kapılarının üstünde, duvarın yüksek bir yerinde düğün fotoğrafları asılıydı, belki de elli yıllık bu sararmış fotoğraf bir şekilde yangından kurtulmuştu.

Daha yakından baktığımda, her şeyin o kadar da iyi olmadığını gördüm. Evler boştu ve yerler topraktı. Evler, işlenmemiş cüruf briketinden çok kötü bir biçimde inşa edilmişti. Bazı duvarlarsa harç kullanılmadan yapılmıştı. Binalarda tesisat ve su yoktu, evlerin önünde üç dört metre genişliğinde pis suyla dolu bir kanal vardı. Buradan salgın hastalık bulaşması işten bile değildi. Sıranın sonundaki evlerin inşaatı yarım kalmıştı; eski evlerdeki birkaç kara yanık izi de olmasa, yeni evleri eski evlerden ayırmak mümkün olmayacaktı.

Her ne kadar yarım yamalak olsa da evlerin yeniden yapılmaya başlanması beni umutlandırmıştı; aynı şekilde saldırıya uğramış birçok köyün arasında bir tek burada bir umut ışığı görülebiliyordu. Minneapolis'te yaşayan Bill Duna'ya göre burası bir gecekondu bölgesine benziyordu; üzgün bir çocuk gibi yüzünden geçen acı halesini rahatlıkla görebiliyordunuz. Çingene kardeşlerinden bazılarının yaşadığı içler acısı duruma alışmaya çalışıyordu. Hiç şüphe yok ki, Romanya hükümeti ile en azından haklarını almak için örgütlenmeye başlayan ilk bağımsız Çingene grupları arasındaki işbirliğinden doğmuş bu büyük proje bir hayal kırıklığı olmuştu.

Yeni yapılan evler, engebeli arazinin öte yanındaki komşuları, yani Türk Çingeneleri kızdırmıştı. Evlerinin yalnızca bir kısmı zarar görmüş olanlar hiçbir yardım almamıştı, bu yüzden eski hayatlarına devam ediyorlardı. Yeni evler, topluluğun sorunlarını çözmek yerine yalnızca büyük bir gerginlik ve kıskançlık yaratmıştı. Bazı şeyler ise hâlâ değişmemişti. Otobüsün yanında, belinden aşağısı yanmış olan kız, konuklar için bir kez daha çırılçıplak soyulmuştu; Washington'dan gelen duyarlı bir bayan eğilmiş, yaranın fotoğrafını çekmekteydi.

İnşaat durdurulmuştu. Bükreş'teki hükümet projeyi onaylamış olsa

da gelen yardımların nasıl dağıtılacağı yerel yönetimin denetimi altındaydı. Projeye ortak olan bütün taraflarla görüşen Nicolae'ye göre ise, otoriteler, Çingeneler açtıkları davalardan vazgeçerlerse inşaatı sürdüreceklerini beyan etmişlerdi. Nicolae'nin de ortaya koyduğu gibi bu, barış ve adalet arasında bir seçimdi. Burada bulunan Çingeneler içinse bu daha farklı ve oldukça net bir seçimdi, adalet ve yeni evleri arasındaki seçim. Daha şimdiden birkaç kişi ya da aile, açılan davalara toplu olarak bakan bir Çingene liderinin, Petre Anghel'in listesinden adlarını sildirmişti. Nicolae ve Anghel kendi yaptıkları yüzünden bütün projenin suya düşebileceğinden, daha da önemlisi davalarına tek başlarına devam eden ailelerin de evlerini alamayacağından korkuyorlardı.

1994 yılında, saldırılardan dört yıldan fazla bir süre geçtikten sonra, tüm inşaatlar ve mahkemedeki tüm davalar durmuştu.

Bükreş'te, Emilian'la, yerle bir olmuş Bolintin Deal kasabasının vakanüvisi olan ciddi genç adamla karşılaştım. Birbirimizin izini kaybetmiştik, ben onun Romanya dışına çıktığını duymuştum. Ama işte buradaydı, daha çok gazetecilerin tercih ettiği, karanlık ama insanı keyiflendiren bir salaşlığı olan, Art Deco döşenmiş Lido Oteli'nin aynalı lobisinde birini bekliyordu. Philadelphia *Inquirer*'dan bir gazeteci için tercümanlık yaptığını öğrendim. Nasıl olurdu? Ben onunla tanıştığımda Emilian hiç İngilizce bilmiyordu.

New Jersey Wildwood'da Amerikalı bir Çingene'ye ait bir eğlence parkında bir yıl çalıştıktan sonra geri dönmüştü. Bu tecrübe onu değiştirmişti. Bunun nedeni, üzerindeki, genellikle öğrencilerin giydiği Oxford tişörtü ve kanvas pantolonu ya da benim bildiğim Emilian ile uzaktan yakından ilgisi olmayan, yüzündeki gülümseme ve rahat tavırları değildi. Bunun nedeni yürüyüşüydü. Yeni bir ayakkabısı vardı, artık bacakları aynı uzunluktaydı, yürürken bir o yana bir bu yana salınarak topallamıyordu.

Bana eğlence parkındaki işinin sandviç yapmak olduğunu söyledi. Geri döndüğü için mutluydu, Çingenelerin hikâyeleriyle ilgili araştırmalarına bir an önce yeniden başlamak için sabırsızlanıyordu. Şık, yeni ceketinin cebinden iki yıl önce ona araştırmasında kullanması için verdiğim kasetçaları çıkardı. Ona neden Amerika'dan döndüğünü sordum. Bunu sorarken, berbat bir sınırdışı edilme hikâyesi duymaya

kendimi hazırlamış durumdaydım. Emilian ise bana sarılıp uzun bir süre kahkahalar atarak güldü. Nihayet kendini toparladığında, park bir yangınla yerle bir olduktan sonra kendisinin de işini kaybettiğini söyledi.

V
Öteki taraf

Polonya'da, Varşova'nın gözde bulvarı Nowy Świat'taki (Yeni Dünya) dükkânlardan birine, örneğin Snobissimo'ya girip gelişigüzel birkaç parça almak için dört yüz dolar verebilecek Lehler vardı. Böyleleri, bir elin parmakları kadar da az değildi üstelik. Polonya'da yeni bir zengin sınıfı doğmuştu. Pis, yarı aydınlık tramvaylar, isli akşam karanlığı, bitmek tükenmek bilmeyen mavi-gri bulvarlar ve alışıldık Skoda (bebek patiğine benzeyen bu Çek arabasının adı Lehçede, Fransızcadaki *dommage*'a benzer biçimde "merhamet" anlamına geliyordu) gürültülerinin oluşturduğu dekorun önünde, bu zenginlerin kürkleri ve gösterişli arabaları fazla cafcaflı bir görüntü çiziyordu.

Varşova'da aynı zamanda, açık saçık iç çamaşırları satan ve lüks yiyecekler depolayan dükkânlar da vardı. Bu dükkânlarda viski ve

havyar olmasına rağmen hiç süt yoktu. Buralara kimler gidiyordu? Buralarda kimler yaşıyordu? Bu süslü püslü insanların ve mekânların sahte bir görüntüsü vardı. Aslında gerçekten de sahteydiler. Elli yıl önce Alman askerleri, bu kenti ve bu kentte yaşayan insanların üçte ikisini haritadan silmişlerdi. Bugün ise, savaş öncesinden geriye yalnızca birkaç binanın yıkılacak gibi duran ön cepheleri kalmıştı, belki de anı olsun diye korunmuşlardı (eski binaların çoğu kurşun delikleriyle kalbura dönmüştü). Lehler tarihlerine çok düşkünlerdir, ama kentte neredeyse eski hiçbir şey yoktu. Burada hiçbir şey eski değildi; zaten hiçbir şey göründüğü gibi de değildi.

Göze çarpan ilk şey Kültür Sarayı'ydı, bu bina Stalin tarafından Lehlere armağan edilen neo-Bizans stilinde bir düğün pastası (geri çevrilmesi güç bir armağandı bu, aynı zamanda Lehlerin nasıl sömürüldüğünün de bir kanıtıydı) gibiydi. Tam karşısında, Çin yemeği yapmayan bir Çin Lokantası, Şangay vardı. Hemen yan tarafında, Eski Varşova'nın arnavutkaldırımlı bir taklidi vardı, adına da "Eski Kasaba" denmişti; burası kusursuz barok tarzında inşa edilmiş, 1970'li yıllarda tamamlanmış muhteşem bir parktı. Varşova'da her şeye bir dekor havası sinmişti, sanki korkunç tarihsel güçlerle bir kez daha yıkılmayı bekliyor gibiydi bu kent. Caddelerin adlarının hâlâ değiştiği, Getto'daki binaların temellerinin çatladığı bu yerde insanı saran rahatsızlık duygusu tam olarak buydu işte. Geçmişin kalıntıları üzerinize geliyor, yerdeki bir yarıktan çıkacak titreyen bir çift eli görmeyi bekliyormuş gibi öylece bakakalıyordunuz. Belki de, isyandan sonra burayı yeniden inşa etmiş olanlar, geçmişi gömmeyi ya da bir kenara itmeyi *istememişlerdi*. (Fakat geçmişe ait hassasiyetlere pek özen gösterildiği söylenemezdi; örneğin devletin seyahat acentesi, merkez olarak kendine, otobüslerin Treblinka'ya gitmek üzere Getto'dan kalktığı noktayı seçmişti.)

Her ne kadar mekânlar ve binalar insanı yaşları hakkında şüpheye düşürüyorsa da yüzler, özellikle de köylülerin yüzleri yalan söylemiyordu. (Bu "köylü" terimi insana arkaik ve küçümseyici gelebilir, ama köylülerin yüzyıllar içinde geliştirdiği fiziksel dayanma gücü, gençlerin kibarlık budalası kültürüyle dalga geçmekteydi.) Yüzler, burada savaş öncesinden tek geriye kalanlardı, sıcaklığın sıfır derecenin altında olduğu bir Varşova sabahında Varşova Centralna İstasyonu'nun dışında gördüğüm şişman bir kadının yüzü gibi eski, pancar renkli yüzlerdi. Kadın katlanmış bir battaniyenin başında nöbet tutuyordu; battani-

yenin ortasında komşu illerden buraya gelebilmek için ödenen bedeli tek başına çıkaracağı açıkça anlaşılan büyük bir kök, bunun yanı sıra lahana, şalgam, kirlenmiş bir kereviz ve insan kafasından daha büyük, Polonya'da yetişen bir tür yermantarından oluşan bir sebze yığını vardı. Kültür Sarayı'nın gölgesinde beton bir hangar olan Varşova Centralna, dış ülkelere gitmek için tren bulabileceğiniz bir yerdi. Köln, İstanbul, Petersburg. Burada baskı işleri Doğu başkentlerinin kimlik krizinin epey gerisinde kaldığından, kent adları elle yazılmıştı. Bu istasyon aynı zamanda, 1989 devrimleri sonrasında özellikle Romanya'dan gelen ve Batı'ya göç eden ilk Çingene gruplarının da kaldığı yer olmuştu.

Binlerce Çingene o kış boyunca ve 1990 yazına kadar istasyonda kalmıştı. Bekleme odası hâlâ bir bekleme odasıydı, ama radyatörlerin üzerinde çamaşırlar kuruyordu. (Son zamanlarda Varşova, batıya yapılan yolculuklarda yalnızca bir durak olmuştu. Hâlâ tuvaletlerde yıkanan insanları görebilirdiniz; küçük streç pantolonlar, uzun, griye kaçmış çoraplar ve sıraya dizilmiş bir aile.) Yüzlerce Çingene hâlâ buraya akın etmekteydi. Delhililer kadar zarif ve esmer kadın ve çocuklar, siz kalabalığa karışmadan önce ceketinize dokunup sızlanan bir sesle size bir şeyler söyler; sizden para isterlerdi.

En azından siz öyle düşünüyordunuz. Aslında ne istedikleri pek o kadar açık değildi. Ceketinize dokunmalarının hiçbir nedeni olmadığına da inandırabilirdiniz kendinizi, yalnızca ceketinize dokunuyor olabilirlerdi. İster Roa'da ister Varşova'da olsun, Çingeneler iyi dilenciler değildi. Büyük bölümü için asıl sorun utanç duygusu değildi. Hem dilenmek eski bir meslekti zaten; sadaka vermek yoksullar için bile bir erdem ve sofuluk göstergesiydi, Hindistan'daki dilenci *sadhu*lar* gibi bazı dilenciler de kutsal kişi olarak onurlandırılırlardı. Bir Leh Çingenesi ve etnograf olan Andrzej Mirga da bunu doğruluyordu. "Romanlar için dilenmek, sadaka istemek diye bir kavram yoktur. Romanca'da dilenmek anlamına gelen bir sözcük de yoktur. Bunun yerine *'te fir'av pa-o gav'*, yani 'kasabada dolaşmak' deyişi kullanılır, kadınlarımız çoğunlukla erkeklerin yaptığı işlerin (bir şeyi tamir etmek, bir düğünde müzik çalmak gibi) karşılığı olan parayı toplamaya çıkarlar."

İstasyonda kolunuzdan çekiştirip duranlar genellikle o kentten bu kente dolaşan ve her Doğu Avrupa başkentinde (bazı Batı başkentlerinde de) bulunan genç kadınlardı, hepsi de insanlarda acıma duygusu

* *sadhu*: Hinduizm'de rahip. (ç.n.)

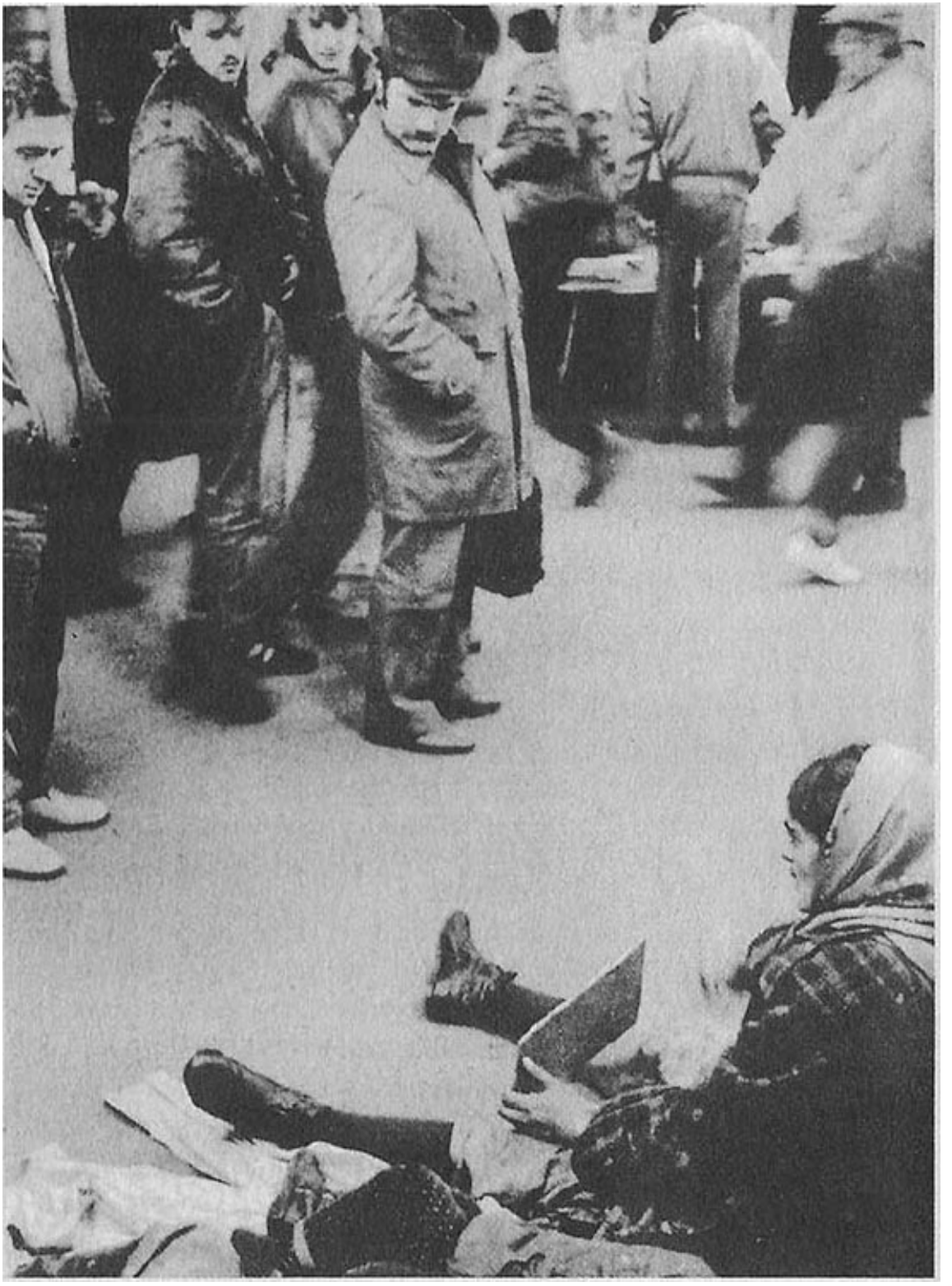
Wschodnia İstasyonu, Varşova, 1990. Çoğunlukla Romanya'dan, bir kısmı da eski Yugoslavya'dan gelen yüzlerce Roman istasyonun dışında kamp kurmuştur. Bazıları, Almanya'ya ve Batı'ya gidecekleri umuduyla yıllarca burada yaşamışlardır.

uyandırmaya çalışmaktan yorgun düşmüş görünüyorlardı. Yakınmacı ve melankolik bir ses tonuyla konuşmalarına rağmen etraftaki muhtemel hayırseverlerin gözlerine bakmaz, bakışlarını boşluğa dikerlerdi. İnsanlar bozuk paralarını onlarla paylaşmak istemezlerdi. Bu Çingeneler özel olarak kimseye sızlanmazlar, gelen geçen kalabalığa bakarak bıkkın bir şekilde daha iyi giyimli birini ararlardı. Bu Çingenelerin belki ahaliden toplayacak borçları yoktu, ama kendilerini yenik hissetmek için pek çok nedenleri vardı.

İlk zamanlarda Lehler, anlaşılmaz bir şekilde korkutucu olmaya başlamadan önce onlara çekici gelen bu esmer, kıvrak ve parlak gözlü pejmürde yabancılara cömertçe para verirlerdi. Şimdi ise Lehler, önceleri istasyondaki insanların Çingene olduklarını *bilmediklerini* söylüyorlar. Elbette Çingenelerin varlığından haberdar olmadıklarını söylemiyorlar, ama bu dilencilerin Çingene olması yüzünden onlara verilecek paranın hırsızlığı teşvik edeceğini düşünüyorlar. Bu nedenle kendilerini ufak çapta hayırseverlik yapan birileri gibi değil de kurban gibi algılıyorlar. On dördüncü yüzyılda, Varşova kurulmadan önce Çingeneler buralarda yaşıyordu. Savaş sonrası yerli nüfus ise oldukça azalmış durumdaydı. Şimdi yalnızca on iki, on beş bin civarında Çingene sürekli olarak burada yaşıyor. Varşova'da Leh Yahudileri gibi artık Leh Çingeneleri de pek yok, olanlar da nispeten varlıklı ve buradaki yaşama uyum sağlamış kişiler. Onların kimliklerini şimdi istilacı, tehditkâr ve asalak mülteciler devraldı.

Birçok Leh için yabancılar yalnızca yoksul ve asalak değil, eğer Çingene'yseler aynı zamanda tehlikeli ve yalancıydılar da. Üstüne üstlük bir de hastalıklı oldukları düşünülüyordu. Daha tembel bir dilenci tipi tasavvur etmenin çok zor olmasına rağmen, gazeteler hayırsever yurttaşları bu esmer kadınların eteklerinde tomarlarla para olduğuna, günlük kazançlarının ortalama bir Leh'in maaşından beş kat fazla olduğuna, irinli çocuklarının menenjit ve verem bulaştırdığına inandırmışlardı. Bu kampanya sonucunda da Çingeneler Varşova İstasyonundan tahliye edilmişlerdi. O zamandan bu yana doğu istasyonunda, gözlerden uzakta, Wisla Nehri'nin öte tarafındaki Wschodnia'da yaşamaktadırlar.

Wschodnia İstasyonu, her bir bölümü değişik yükseklikteki rutubet kokulu beton koridorlardan, insanın içini karartan koyu renk benekli, alçak tavanlı bekleme odalarından ve Leh ampullerinin düşük vatlı ışıklarının gölgesinde kalan idrar kokulu köşelerden oluşuyordu. Bura-

Pek çok Roman'ın günlerini geçirdiği, Varşova'nın merkezindeki bir alt geçit.

da, bekleme odasının önünde bir barikat vardı, herkes koridorlarda dikeliyordu. Sarhoşlar, bıkkın Sovyet askerlerinin ve Moskova'ya giden otobüsleri bekleyen tombul, yekpare göğüslü, kar botları içindeki, tor-

balar dolusu Leh parasıyla meşgul kadın patronların hiç dikkatini çekmeden duvarlara tutunarak yürüyorlardı. Bu kadınlar, Sovyet mallarını, artık bir Rus bitpazarı haline gelmiş olan büyük stadyumda sattıktan sonra çantalar dolusu para, plastik mutfak gereci ve alüminyum tavayla (tüm bunlar Rusya'da hâlâ zor bulunuyordu) geri dönüyorlardı.

İstasyonun aydınlık kafeteryası, sigara dumanı ve amonyak kokusu ile kazanlarda kaynayan lahana, yahni ve *golonka* (kızarmış domuz ayağı) kokusuyla dolmuştu. İstasyonun ana menüsü buydu, erkekler ve kadınlar sıralar halinde yüksek, dar tezgâhlarda tabaklarının üzerine eğilmişlerdi, sandalyelerinin bacakları insan yığını altında görünmüyordu bile.

Biraz ısınmak için içeri girdim ve yemek tezgâhının yanında, yemek sırasındakilere tepsileri dağıtan iki küçük Çingene çocuk buldum (kafeteryalarda dilencilik yapmanın hoş karşılanmadığını anlamış olmalıydılar). Kimse ona dokunmamış olmasına rağmen, küçük olanı kıpırdanıp duruyor, sanki biri onu gıdıklıyormuş gibi tiz sesler çıkarıyordu; sonunda, yünden beyaz kayak başlığını yüzünün üzerine çekti, ellerini iki yanına açtı ve döne döne uzaklaştı. Daha büyük olanı hiperaktif meslektaşının ne yaptığına dikkat etmeden ilgiyle bana bakıyordu. Tek bir söz bile söylemeden, ince siyah kaşlarını, acı bana der gibi kaldırarak eliyle karnını sıvazladı. Açtı. Yiyecek onlara benim armağanımdı, ama birkaç saniye sonra sanki silahlı bir çatışmadan kaçan iki cüce kovboy gibi koltukaltlarında birer pişmiş tavukla koşarak dışarı çıktılar.

Aynı gün bu çocukları yine gördüm. İstasyonun arkasında, yükseltilmiş tren raylarının altındaki otuz kadar gecekondudan birinde, akıntıyla sürüklenmiş ağaç dalları ve çöpler arasında yaşıyorlardı. Sırtını sabit bir yere yaslamış, yalnızca oturma odasından oluşan, karton, kablo, halı ve odun parçalarından yapılma, yani dünyanın herhangi bir yerindeki gecekondulara benzeyen bir kulübeydi bu. Ama burası nefesinizi görebileceğiniz kadar soğuk ve nemliydi. Daha görmeden burasının kokusunu almıştım. Korkunun ve yoksulluğun o dayanıklı kokusu, insan dışkısının kokusu. Kimse bir çukur kazmaya bile yeltenmiyordu. Her şey bu kadar kötüydü. Bunları düşünüyordum, aklımda başka hiçbir şey yoktu; pisliğe basmamaya çalışırken, pantolonlarını sıyırıp çömelmiş tuvaletlerini yapan iki orta yaşlı adamın üzerine basıyordum neredeyse. Büyük bir sıçanın üzerine basmış gibi salakça *ayy* diyerek geri sıçradım; oysa onlar ne soğuktan, ne benden ne de onları izleye-

bilecek olan herhangi bir kimseden rahatsız olmadan öylece oturup sohbetlerine devam ettiler. Sonradan, bu sahneyi, benim şaşkınlığımı ve onların aldırmazlıklarını, benim kaskatı kesilişimi ve onların rahatlıklarını gözümün önünde yeniden canlandırdığımda onların Hindistan'ın çocukları olduğunu bir kez daha anladım. V.S. Naipaul'un Hindistan kitaplarında anlattığı, nehir kenarlarında, caddelerde, tren raylarının yanında "beraberce" tuvaletlerini yapan insanları düşündüm. Tuvalet de birlikte yapılabilirdi elbette. Niye olmasın ki? Büyük tuvaleti açıkta yapmayı aşağılık bir durum olarak görmem belki de sadece benim sorunumdu. Elbette bu utanç bana aitti (aynı zamanda Çingenelerin bakış açısından, kirlenmiş biri varsa bu olaya baktığım için o da bendim). Kafeteryada gördüğüm iki çocuk (öncekilerin tersine onlar *saklanmıştı,* bir ağacın arkasındaydılar) neşe içinde işiyorlar, birbirlerini ıslatmaya çalışıyorlardı; ıslanmayan taraf olmak, bu oyunu bir alaya, bir aşağılanmaya hedef olmadan oynamak herhalde ender bir zevk olmalıydı.

Islak bayırdan aşağı inerken kulübelerden birinin kapısında dizleri ve elleri üzerinde duran bir adama rastladım. Yeni bir yer döşüyordu, malzemesi de eskiden içinde Sanyo marka bir televizyon bulunan düzleştirilmiş karton kutuydu. Uzun süredir Polonya'da yaşayan Çingenelerin yaptıkları işlerden biri de halı ticaretidir. Özellikle Kraków'da büyük dükkânları, hatta mağaza zincirleri vardır, hem pazarda hem de kapı kapı dolaşarak satış yaparlar. Gecekondu bölgesine yeni yerleşen adam belli ki böyle bir halı döşemiyordu. Polonyalı Çingeneler, daha doğudan gelen yoksul akrabalarının kötü görüntülerinden haklı olarak rahatsız oldukları için onlardan uzak duruyorlardı. Mültecilerin içinde en yoksulları olan bu Çingenelerden kendilerini uzak tutan yalnızca Polonyalı Çingeneler değildi; başka yabancı Çingeneler de aynı şeyi yapıyordu, örneğin istasyonda, okul otobüsünden bozma rahat barınaklarında kalan tüccar Bulgar Çingeneleri de onlardan uzak duruyordu.

Bulgarlar iş gezisindeydiler. Polonya'dan kabarık tüylü pembe ve sarı kazaklar alıyorlar, Çek sınırının hemen ötesinde Bohemya ve Moravya'da üzerine biraz kâr koyup satıyorlardı. Birkaç gidiş gelişten sonra Bulgaristan'a dönüyorlardı. Bu gezginler iyi kazanıyorlar, batıya gitmeyi arzulamıyorlardı. Tren rayları boyunca yaşayan Rumen Çingenelerin tersine, arabada oturan Bulgar Çingenelerin hepsi şişmandı, hiç zavallıya benzer bir halleri yoktu. Hatta Rumen Çingenele-

rin talihsizliklerini seyretmek onlar için başlıbaşına bir zevkti. Herkese karışmasından ve kimsenin de bunu sorun etmemesinden, ayrıca tombul parmaklarını süsleyen altın yüzüklerden aile reisi olduğunu anladığım koca göbekli bir Bulgar Çingenesi, gecekonduda yaşayanları göstererek beni "bu köpek yiyiciler" ile konuşmamam konusunda uyarmıştı. Aynı uyarıyı eski giysilerle dolu bir Mercedes'ten inen iki zengin Polonyalı kadına da yapmıştı. Kadınlar elbiseleri gecekonduda yaşayan insanlar için getirmişlerdi, ama onlara nasıl yaklaşacaklarını bilemiyorlardı. Bulgarların uyarılarının etkisiyle sonunda bohçalarını yolun ortasında bırakarak arabalarına binip gittiler. Alman sınırından geri döndürüldükçe birbirlerini bulup yeniden gruplaşan çok sayıda Rumen aylardır buradaydı, Romanya'ya ya da eski Yugoslavya'ya dönmek için de hiç aceleleri yoktu.

Tren meraklısı değilimdir. İstasyonlara gitmemin nedeni yeni arkadaşlar bulmaktı. Daha doğudan gelmiş mülteci adayları, sözümona Batı'ya götürülmek üzere, bu işi Varşova'dan yöneten profesyoneller tarafından konvoylar halinde toplanıyordu (bu işi yönettikleri yer, tam olarak söylemek gerekirse, istasyon tuvaletleriydi; tuvaletler kendi amaçları dışında her şey için kullanılıyordu). Almanlar, Lehler, Rumenler, Türkler ve biraz da Çingenelerden oluşan bu insan tacirleri, Bükreş ya da Varşova'dan sınıra kadar mültecilere eşlik ediyor, onlara en güvenli geçiş yerini gösteriyor ya da gösterir gibi yaparak ortadan sıvışıyorlardı. Alman görevliler, bin üç yüz kilometrelik doğu sınırları boyunca yasadışı sınır geçişlerindeki patlama nedeniyle bu insanları suçluyorlar ve bu yol göstericilere *Schleppers* diyorlardı; bu ad Yahudileri Almanya dışına kaçıran ve kahramanlara yaraşır bir ad olan *Fluchthelfer* yani "firar yardımcısı"yla tam bir karşıtlık oluşturuyordu. Bu işi yapan insanları aşağılamak ne yeni bir şeydi, ne de yalnızca Almanlara özgüydü. Sekizinci Henry'nin 1530'da çıkardığı bir yasaya göre Çingenelere yardım edenler kırk pound cezaya çarptırılıyordu (bir yerden başka bir yere götürülmüş olan Çingeneler de asılıyorlardı). Fakat bugünkü Alman hükümeti, *Schlepper* patlamasının nedenlerini Romanya'da aramayı düşünmüyordu. Hükümet son zamanlarda gelen göçmenleri ülkelerini terk ettiklerine vurgu yapmamak için mülteci olarak adlandırmıyor; sınır kapılarına gelişlerini vurgulayacak bir şekilde onları sığınmacı olarak adlandırıyordu. Rumen Çingenelerin çoğu değil ama bazıları oturdukları yerlere yapılan hükümet destekli saldırılardan kaçıyorlardı. Hepsi de kendi ülkelerinde düşmanlık görüyor-

lardı. Yine de basın onların toplu halde ülkeye gelişlerinin seyahat acentelerinin çabalarıyla gerçekleştiğini söylüyordu.

Sınır nöbetçilerine bakılırsa, *Schlepper*'lar zaman içinde sınırdan insan da sokmaya başlamış kaçakçılardı. (Bunu kimse onlardan iyi bilemezdi: Nöbetçiler de aynı ince çizginin üzerinde yaşıyor, daha doğrusu hayatlarını o çizgiden kazanıyorlardı. Onlar sınırı ve sınırın üzerindeki çatlakları gözetliyordu, kaçakçılar ise sınırın iki tarafındaki güvenli açık alanları.) Serbest ticaret bir zamanlar çok kârlı olan neredeyse her maldaki karaborsanın tasfiye olmasına neden olmuş, *Schlepper*'ların kaçakçılık faaliyeti de sınırdan Çingeneleri geçirmeye indirgenmişti. Ancak bu seçkin kaçakçı grubu, gerçekten yüksek ücretler ödeyebilecek durumdaki az sayıda gezgine hizmet veriyordu. Bir Leh-Rumen ekibi, üçüncü sevkıyatı sırasında yakalanmadan önce yirmi dört Pakistanlı'yı bir Ukrayna ordu helikopteriyle Almanya'ya taşımayı başarmıştı.

Alman kamuoyu ve basını ise bu işi örgütleyen kişilerden çok onların ülkelerine soktuğu Çingeneler ile ilgileniyordu. "Çingene" sözcüğü, herkesin başka anlama çektiği moda bir terim olmuştu. Sağcılar için doğudan gelip haklarına tecavüz eden yoksul, zararlı pisliklerdi. Liberaller için ise "Sinti ve Roman", "kurban" ya da "mülteci" ile eşanlamlı kullanılır olmuştu (Sinti diye adlandırılan Alman Çingeneleri söz konusu olduğunda bu durum çok komikti, çünkü bu Çingeneler yüzyıllardır burada yaşıyorlardı ve artık Alman halkıyla kaynaşmışlardı).

Beş gün boyunca istasyonlarda ve istasyon çevresinde dolaşmama rağmen sınırı geçmek için hazırlanan tek bir aileye bile rastlamadım. Herhangi bir hareket varsa o da *doğuya* doğruydu. Alman yetkililerin geri çevirdiği insanlar birer birer geri dönüyordu. *Schlepper*'lar da sokak köşelerinde kartvizitlerini dağıtmıyordu zaten.

Tren yolundaki barakalar aslında göründüklerinden daha uzun süreli bir kullanım için yapılmışlardı. Çingeneler için herhangi bir iş bulabildikleri her yer evleriydi. Şu an için hiçbir yere gitmiyorlardı. Yine de hâlâ buradan ayrılma umudu taşıyorlardı; belki de tuvaletler ve trafik kadar bu umut da geçmiş ve gelecekteki gezgin Çingeneleri tüm Doğu Avrupa'daki istasyonlara çekiyordu. Wschodnia, aslında bir kalkış noktası değil barınaktı. Artık buradan trenler kalkmıyordu (burası otobüs deposu ve mezarlığı olarak kullanılıyordu).

Rus askerler, Lehler ve Çingeneler burada en çok aşağılanmış halleriyle barınıyorlardı. Onlar, sırasıyla, nefret edilen dışlanmışlar, olma-

yan bir iş için utanç verici kostümler giymiş kişiler; Leh erkekleri arasındaki intihar oranlarında yüzde 30 artış olduğunu iddia eden yıllık istatistikleri doğrulayan zavallı sarhoşlar ve aptallar; şaşkın yabancılar, sakat bırakılmış ya da bir şekilde insanlıktan çıkarılmış, ağlayıp dilenen ya da yalnızca hayatta kalmaya bakan kişilerdi. Belki de bir Polonya İstasyonundaki bir Yahudi olmamdan dolayı bu insanlar, üzerinden tren geçmeyen raylar, insan dışkısı, çamur, soğuk, geç kalmışlık duygusu ve burasının duyumsattığı kader kavramı bana birdenbire Polonya'daki bir başka son durağı, Auschwitz'i anımsattı. Burada bulunduğum beş gün boyunca bu doğu istasyonu, bir zamanlar gezgin bir halk olan Çingenelerin tutsak edilmiş özlemlerinin bir sembolü gibi geldi bana.

Böylesine ezici görüntüler bile Varşova'nın bu kesimlerinin de bir gün yeniden inşa edileceğine ve eski görüntünün tarihe karışacağına inanmaktan alıkoyamıyordu insanı. Örneğin, belki milliyetçi ama bilgili bir tur rehberi okul çağındaki bir otobüs dolusu can sıkıntısından patlamış Leh çocuğu yeniden inşa edilmiş gecekondular arasında, yenilenmiş raylar boyunca ve rutubetli istasyon koridorlarında gezdirecek, bu arada camdan bir muhafaza içindeki küflenmeye yüz tutmuş çocuk giysileri arasında beyaz bir kayak şapkası göreceklerdir. Eski kafeteryanın yerinde bir yenisi olacaktır.

Ama elbette bir yerlerde insanlar sınırı geçiyordu; belki de operasyonlar sınıra biraz daha yaklaşmıştı.

* * *

Polonya dümdüz, hiçbir özelliği olmayan bir araziydi; artık iyice seyrelmiş her daim kahverengi görünen çam ağacı kümeleri de manzarayı iyileştirmeye yetmiyordu. Moskova-Berlin treninden dışarıya bakıldığında karşınıza çıkan görüntü buydu. Yer yer iğnesiz köknarların (ağaçtan çok kazıklara benziyorlardı) oluşturduğu soluk renkli korulaların göründüğü belli belirsiz bir tundra, bostan korkulukları ve birkaç tane çatısız çiftlik evi. Pencereden dışarıya baktığınızda Polonya'nın komşuları tarafından neden bu kadar çok istila edildiğini anlamak hiç de zor değildi. Ne insanları durduracak bir şey ne de saklanacak bir yer vardı.

İnsan, kitabının arkasına bile saklanamıyordu. Martin Gilbert'in *Holocaust*'unu okuyordum. Sanırım bu yüzden soluk yüzlü, pembe

dudaklı bir Leh genci bana doğru yanaştı: "Siz Yahudi'siniz, değil mi?" Kryzstof Suchocki hiç "gerçek" bir Yahudi'yle karşılaşmamıştı daha önce. Bunu bir sırrını açıklarmış ve özür dilermiş gibi söylemişti, sanki ayıp bir şey yapmıştı. Ayrıca artık kendi inancından da emin olamadığını açıklamıştı. Katolik olmak önceleri burada komünist olmamakla eşanlâmlı kullanılıyordu; ama artık bir tür inançsızlık gibiydi. Krysztof, Roma'dan buraya postalanmış kürtaj tartışmalarına atıfta bulunuyordu. Ona göre her şeyin değeri aynıydı. Kuzeydoğu'da Litvanya sınırı yakınlarında annesi, babası, büyükannesi, büyükbabası, karısı ve küçük oğluyla birlikte yaşadığı ve bir sonraki gün geri döneceği memleketi Suwalki'den uzakta, ülkesini boydan boya katederken her şey özgürlüğünü tehdit eden bir ağırlık gibi üzerine çökmüştü. Her nasılsa buna, hepsinin de artık Polonya dışında bir yerlerde harika bir hayat süren başarılı işadamları olduğunu düşündüğü Yahudiler de dahildi. Öyle ya da böyle belli bir bilinç düzeyine ermiş her Polonyalı gibi o da üç milyon kadar Leh Yahudisinin ve oraya öldürülmek üzere getirilmiş diğerlerinin hayaletleri arasında rahatsız yaşıyordu.

"Ben *Yahudileri* severim," diye bağırdı, oturduğu yerde dikeldi ve yeniden neşelendi; çantasında bölgesinin bir ürünü olan özel ev yapımı koyu sarı votkasını ararken konuşmaya devam etti. "Hoşça kal. Giden gitmiştir, biz yaşamaya ve yaşatmaya bakalım." Kibar davranmaya çalışıyordu ama bu işleri daha da kötüleştiriyordu.

"Alsana!" dedi *zubrówka*'yı uzatarak. "*Damdaki Kemancı*'yı görmüştüm!"

Böylesi karşılaşmaların da olağan olmasına rağmen, Lehlerin Yahudi aleyhtarı olduğu söylenirdi; bilmediğiniz ve ne olduğunu da anlayamadığınız bir şeyin nasıl "aleyhtar"ı olunursa artık. Bu şu anlama geliyordu; örneğin 1995 yılında Lehlerin yalnızca yüzde 8'i (Auschwitz'in kurtuluşunun ellinci yıldönümünde birkaç bin Leh arasında yapılan bir ankete göre) kurbanların çoğunun Yahudi olduğunun farkındaydı. Elbette, Soykırım'ın savaşta kendi çektiklerini gölgelemesi Lehleri üzüyordu. Ama burada paranoya sanki nostaljiyle sarmalanmıştı. Bir yüzyıldan az bir süre önce Avrupalı Yahudilerin yüzde 75'i Polonya topraklarında yaşıyordu. Buralarda bir şeyin eksik olduğunu görmek için "gerçek" bir Yahudi ile karşılaşmanız gerekmiyordu. Ama Kryzstof'a Çingeneler hakkında ne düşündüğünü sormak için de hiçbir neden yoktu.

Tersine, her yerde görebileceğiniz Çingeneler, çok daha güçlü bir

nefretin odağıydılar; Doğu Bloku'nda yeni yeni filizlenen demokrasiyle birlikte bu nefret daha da belirginleşmişti. Amerika'daki anlamıyla gülünç bir tezat oluşturacak biçimde, burada demokrasi, hâlâ hiçbir zaman özür dilemek zorunda kalmamak anlamına geliyordu. Doğu ve Orta Avrupa'daki duvarlar "Çingenelere Ölüm" sloganlarıyla boyanmıştı, bu da küçük bir grubun işi ve düşüncesi olamazdı. Ama Polonya'da Çingeneleri aşağılamak yerel bir meşruiyet kazanmıştı, çünkü buradaki yabancılar gerçekten de buraya ait değildi, onlar mülteciydi. İçinde Leh Çingeneleri de olan yaklaşık yarım milyon Çingene'nin İkinci Dünya Savaşı'nda yok olduğu gerçeğine rağmen, "Karmen" imgesi Lehler için hiçbir şey ifade etmiyordu.

Bir daha hiç konuşmadık, yalnızca benden önceki durakta inerken başıyla beni selamladı. Benim ve Kryzstof'un geçici evimiz olan bu tren vagonundaki şamatalı yolculuğumuz, sanki kısa bir süreye sıkıştırılıp çabucak yaşanmış ve kötü sonla bitmiş bir aşk hikâyesine benziyordu. Şafakta, cılız vagon ışıklarının yarattığı samimiyet, dolgun dudakların ve güzel bir tenin fark edilişi (benim değil, onun), utangaç bir giriş, merak, ikram edilen yiyecekler, şakalar, içkiler, itiraflar, ciddiyet, karşıdakinin öteki olarak algılanışı, aşağılama ve son olarak da ilgisizlik.

Almanya'ya yaklaştıkça raylar boyunca daha fazla gözetleme kulesi görmeye başlıyordunuz; hepsi de dört ayak üzerine oturtulmuş minyatür tahta kulübelerdi; Leh sınır muhafızları buradan dürbünleri, fenerleri ve silahlarıyla mültecileri gözlüyorlardı. Ama o gün görüş açısı pek iyi değildi. Yedi saat sonra gün belli belirsiz doğmuş, öğleden sonra saat ikide hava yeniden kararmaya başlamıştı. Polonya'daki son durağa, uzun süren bir pasaport kontrolünün yapıldığı Rzepin'e girdiğimizde görebildiğim tek şey, bir lambanın koni biçiminde aydınlattığı verandada, raylara karşı bir bankın üzerine oturmuş iki Çingene adamdı. Yemek yiyorlardı, bu işi o kadar hızlı ve o kadar profesyonelce yapıyorlardı ki ne birbirleriyle konuşuyor ne de salamlarını ekmeğin arasına sıkıştırma zahmetine giriyorlardı; ağızlarına iştahla bir salam bir ekmek, bir salam ardından yine bir ekmek atıyorlardı.

"Me mangav te jav ando granitza tumensa." Artık bomboş kalmış vagonda, kalın ve sert Hint ünsüzlerini vurgulamaya dikkat ederek ve Çingenelerin beni nasıl karşılayacağını merak ederek kendi kendime

bu sözü tekrarladım: "Sizinle sınıra gelmek istiyorum." "*Isi ma xarica love; so hramosorav andi gazeta; a-ko isi pomoşinav tumen*" yani "Biraz param var; gazeteciyim; belki de size yardım edebilirim."

Yardım? Birinci Dünyalı suçluluğum yüzünden kendimi endişeli hissettim. Eski Doğu Bloku'nda Amerikalı olmak harika bir şeydi. Ulusumun cömertliği, ya da yalnızca insanların kafasında oluşturduğu bolluk imgesi bana kişisel olarak her yerde geri ödeniyordu. Burada, insanların yerinde olmak istediği kişiydiniz (sahip olduklarınız ve olmadıklarınızla birlikte). Çingeneler arasında "USA" dövmeleri oldukça yaygındı. İlk başta beni buraya getiren hem yüce gönüllü meraklarım hem de kaba denebilecek meraklarımdı; şimdiyse her yerde Çingenelere tarih boyunca belki de mesnetsizce yakıştırılan şeyin bir parodisi gibi hissediyordum kendimi: Umarsamaz ve sorumsuz. Rica mı ediyordum, yoksa seçiyor muydum? Kim kime yardım ediyordu?

Leh kontrolör doğrulmuş, pul koleksiyonu üzerine eğilmiş bir çocuk gibi benim fazla nitelikli lacivert pasaportumu dikkatle incelemişti. Diliyle ıslattığı parmağını Malezya'nın koyu mor damgasının, Tanzanya'nın fazla büyük davetiyesinin ve Meksika'ya yapılmış bir geziden artakalan silik işaretlerin üzerinde gezdiriyordu; sanki bu ülkelerin ulusal cevherinden bir şeyler parmağına bulaşacakmış gibi. (Pek ilgisini çekmeyen tek şey Arnavutluk'un yani "E Republikes Popullore Socialiste te Shquiperise"in damgasıydı; "Popullare" ve "Socialiste" yazılarının üstü dokunaklı bir şekilde elle çizilmişti.) İnsanlar Çingenelerin tehlikeli olduğuna inanıyor, çünkü onların kaybedecek bir şeyleri olmadığını düşünüyorlardı. Ben de burada oturmuş, sabırsız ve öfkeli bir şekilde soluk yüzlü muhafızın ellerini pasaportumun üzerinde gezdirmesini seyrediyordum. Eklenmiş sayfalarla şişmiş, akordeon biçimini almış, üzerinde uzak ülkelerin damgaları olan bu defter kaybedecek bir şeyi olmayan tek kişinin ben olduğumu kanıtlıyordu. Her an burayı terk edebilirdim.

Diğer tarafa doğru – buradaki Çingenelerin inancına göre caddeleri Alman markıyla kaplı, yabancılara yapılan saldırılarınsa kötü bir söylenti olduğu Almanya'ya – geçerken kendi kendime tekerleme söylüyormuş gibi yineliyordum: "*A-ko isi pomoşinav tumen*" yani "Belki de size yardım edebilirim" Rzepin İstasyonu'nda bu şansı elde edebilirdim. Tıpkı bir Çingene'nin yapacağı gibi bir hikâye anlatacak, karşılığında başka bir hikâye alacaktım.

Kafamda yazı tura atarak, bir süre, lekeli tren camının önünde du-

rup spot ışıkla aydınlanmış, salam yiyen adamlara baktım. İçlerinden biri kararsızlığımı fark etmiş olacak ki kafasını kaldırıp bana baktı. Dostça omuz silkti ve ellerini açarak zulalarını gösterdi, kararımı çabuklaştıracak bir davetti bu. Belgelerimden dolayı sınır görevlisinin yüzünde beliren hayranlık dolu ifade bu kez bir aşağılamaya dönmüştü; sırt çantamı başımın üzerindeki raftan indirip trenden aşağıya atladım.

Mihai ve Ion Bardu kardeşti. Esmer, ufak tefek ve ince yapılıydılar. İkisi de birbirine benzeyen bıyıklarını sıvazladılar; ikisinin de sağ ellerinin küçük parmaklarındaki tırnakları uzun ve sivri uçluydu. Zayıflıklarını gizlemeye yetmeyen bir sürü giysinin üzerine bir de ucuz takım elbiseler giymişlerdi; birininki kahverengi diğerininki griydi, geniş paçalı pantolonlarının paçaları yıpranmış, yerde sürünmekten çamurlanmıştı. Bardu kardeşler, Romanya'da eski bir Alman kasabası olan Braşov'dan geliyordu (eski adıyla Kronstadt). Şanslıydım. Bu yeri iyi bildiğimi söyleyebilmiştim, önceden çalıştığım ve söylediğim öteki şeylerle birlikte bu da şaşkınlıktan kaynaklanan kahkahalara neden olmuş; gülerken Çingenelerin altın dişleri görünmüştü. Beni gruplarının öbür üyeleriyle tanışmaya davet ettiler. Bu iki adam erzak almak için kasabaya gitmişlerdi; aldıklarının *şukar* yani iyi olup olmadığını kontrol etmek için istasyon platformu üzerinde oturup onları denemişler, şimdi de bu erzakla ailelerinin yanına dönüyorlardı.

Bu iki erkek kardeşin eşleri de kardeşti; çocukları, kendilerinden daha genç birkaç kardeşleri ve iki bebekle birlikte, kat kat etekleri ve eskimiş terlikleriyle oturmuşlar, bir park yerinin arkasındaki küflü raylar ve hurda metal yığınının ardında beklemekten yorgun düşmüşlerdi. Neredeyse yerleşmişlerdi. Eski bir ateşin küllerini birkaç küçük alev aydınlatıyordu. Daha büyük bir kızın dizlerinde unutulmuş, beş yaşlarında bezler içindeki bir bebek ağlıyordu, avutulacak gibi de görünmüyordu. Grubun geriye kalanıysa benim gelişimle ya da belki de yalnızca aksanımdan dolayı neşelenmişti; benim *kaj, so, kana, kon, soske* –nerede, ne, ne zaman, kim, neden– gibi sorularıma neşe içinde umursamaz yanıtlar veriyorlar, bu yanıtlarla birlikte ortam gittikçe samimi bir havaya bürünüyordu. Kadınlar en çok gülenlerdi ve ben en çok onların onayı ile ilgileniyordum; benimle doğrudan konuşmuyor, her zaman erkeklerin aracılığından yararlanıyorlardı. Bardular, hurda yığınının arkasında bir haftadan fazla bir süredir konaklıyorlardı. İki bebekleriyle birlikte üç sınırdan geçmişler, Braşov'dan Rzepin'e kadar

bin beş yüz kilometreden fazla bir yolu terlikleriyle kat etmişlerdi. Şimdi de Veş'ten bir işaret bekliyorlardı.

Veş üçüncü kardeşleriydi. Hafta başında ailesini ve Ion'un oğullarından birini alarak Almanya sınırını geçmişti. Bin üç yüz kilometrelik sınır boyunun bu noktasında sular biraz daha yüksek olsa da (Oder'le Nis burada birleşiyordu), Oder'in gümüşi sularını aşmak zor bir iş değildi. Her yerde alçak projektörler vardı, her üç yüz kilometreye düşen sınır muhafızı sayısı yüzden azdı. Ama nehrin bazı yerleri derinleşiyor, bazı yerlerde de akıntılar görülüyordu; iyi yüzücü olmayan mülteciler, hele de çocuklu olanlar korkuyordu. Polonya sınır karakolunun komutanı olan Albay Adamczyk Wieslaw bana iki çocuğuyla birlikte Romanya'dan sınırı geçmeye çalışan genç bir Çingene kadınından söz etmişti; albay dirseklerini omuzlarının yüksekliğine kadar kaldırıp kadının çocuklarını kollarında nasıl taşıdığını göstermişti. Öğrendiğime göre Çingene kadın çocuklarının ikisini de kaybetmiş. Resmi rakamlara göre sınırı geçerken nehirde on dört kişi boğulmuş; ama söylentilere göre bu rakam 140 ya da 1400 civarındaymış. İnsan bedenlerinin büyük dizel trollerle sürüklenip parçalanarak nehirden çıkarıldığına dair hikâyeler anlatılmaktaydı.

Bardular buraya kadar kendi başlarına gelmişlerdi; bu yolculuk için *Schlepper*'lara aile başına beş yüz Alman markı ödeyen korkak Çingeneleri de küçümsüyorlardı. Bardular, bir Çingene'ye nasıl hareket edeceğini ve yolculuk yapacağını söyleyen profesyonel insan çobanındaki ironiyi fark etmişlerdi; ama bunu komik bulmuyorlardı. Pek çok aile gibi bu Çingene ailesi için de öteki tarafı, yani Batı'yı düşünürken, yolculuk konusundaki ustalıklarının verdiği gururun yerini sınır dışı edilme ya da hapis –belki bu onlar için daha tercih edilebilir bir şeydi– korkusu alıyordu. Şimdi Bardular kendilerini yolculuklarının ikinci aşamasına, daha lüks bir kaçışa hazırlıyorlardı; bu kaçışta onlara eşlik edecek biri vardı. Nehrin batı yakasında *Schlepper* ile buluşacak, hangi yolların, yerleşim yerlerinin ve kasabaların tehlikeli olduğunu, hangi hizmetlerden nasıl yararlanabileceklerini öğreneceklerdi.

Veş kardeşlerine, Rzepin İstasyonu'na telefon edecek, para verdikleri bir istasyon görevlisi de bu telefona bakacaktı. Beş gün geçmişti, ama ses seda yoktu. Mihai ve Ion istasyon amirinin parayı alıp telefon görüşmesini boşladığına inandırmışlardı kendilerini. Bu yüzden telefonun yanına oturmuşlar –gizlenmişler demek daha doğru olur– pamaklıklı bilet gişesi kapanana kadar nöbetleşe bekliyor ve içerideki memu-

ra tehditkâr bakışlar savuruyorlardı.

Olabilecek en kötü şeyden de korkmaya başlamışlardı. Acaba Veş yakalanmış mıydı? Buluşacakları *Schlepper* hakkında pek fazla bir şey bilmiyorlardı, belki de bu işe kalkıştıkları için mahcup ve kızgındılar; ne tür düzenlemeler yapıldığından, nasıl sözler verildiğinden emin değillerdi. Mihai ve Ion, yüksek sesle ve kızgın bir şekilde Veş'i takip etmek, burada beklemek ya da geri dönmek (kadınların önünde bunu söylemekten hoşlanmıyorlardı) arasında bir seçim yapmak için tartışıyorlardı. Benim oraya gelmemden bir gün önce ilk kar toprağa düşmüştü. Artık bir karar vermeleri gerekiyordu.

Bardu kardeşler şüphe içindeydiler, ama pek fazla seçenekleri olmadığı ortadaydı. Ben gidip Veş'e ne olduğunu öğrenmeye çalışacaktım. Görev duygusuyla yüzüm kızararak, beni belli bir noktaya kadar götürmesi için arabası olan bir adama epey yüklü bir para ödemiştim; adamın beni bıraktığı yerden geri dönmesi gerekiyordu, bense oradan sonra yürüyecektim.

Oder'in üstündeki köprü karanlıktı; tek ışık, köprü boyunca park etmiş kamyonların farlarıydı. Kamyonların Leh ve Rus şoförleri, batı'dan getirdikleri malları doğuya taşıyabilmek için Alman görevlilerden izin almak üzere günlerdir bekliyorlardı; iki büyük krom parmaklık arasında kendi kamplarını kurmuşlardı. Almanya'ya geçtikten hemen sonra bir Burger King vardı; hemen önünde bir "Whopper Şenliği" afişi artık Batı'da olduğumuzu müjdeliyordu. Rus askerler, müflonlu kabanlarına sarınmış yüksek tezgâhlara yaslanarak Alman birası içiyorlardı; oraya buraya saçılmış sosis parçacıkları ve kâğıt tabakların kenarlarından akan hardalların oluşturduğu küçük gölcükler onları hiç ilgilendirmiyordu.

Parlak kumaştan bir takım elbise giymiş, esmer, bıyıklı ve ince yapılı bir adam yoktu ortalıklarda. Buradan bir süt treniyle, Almanya'nın en büyük mülteci kamplarından birine, mültecilerin sınıflandırıldığı Eisenhüttenstadt'a gittim.Veş ve ailesi eğer anayurtlarına dönmemişlerse, bürokrasi ne olacaklarına karar verene dek bu kampta alıkonmuş olabilirlerdi.

Kampı bulmak hiç zor değildi. Mültecileri takip etmeniz yeterliydi. Afrikalılar, Vietnamlılar, bir de kötü giyimli küçük bir grup beyaz, yani Doğu Avrupalılar (sekiz yüzden fazla nüfusu olan kampta kalanların üçte birinden fazlasının Çingene olmasına rağmen Çingeneler pek ortaya çıkmıyorlardı, onları trenlerde ya da otobüslerde görmek

mümkün olmuyordu). Eisenhüttenstadt'daki kamp çok büyüktü. Çevrede dikenli teller vardı (kamp sakinlerini içeride tutmaktan çok şiddeti dışarıda tutmaya yarıyorlardı); kısa bir süre önce, akın akın gelmekte olan mültecilerin kalması için çarçabuk yapılan üç katlı barakalar birbirlerinden prefabrik alüminyum depolarla ayrılıyordu.

Kamp ofisinin hemen dışında, anlamadıkları bir dille yazılmış kâğıtları kapmaya çalışan mültecilere bakmak, başvurú sahiplerinin neler çektiği hakkında insana bir fikir vermeye yetiyordu. En önde tek ayağını ofisin içine atmış Gana'lı Kofi duruyordu; sinirli bir kamp görevlisiyle kıran kırana tartışıyor, başvurusuna zımbalanan fotoğrafın başka bir Afrikalı'ya ait olduğunu söylüyordu ısrarla. Kamp görevlisiyse fotoğrafın Kofi'nin fotoğrafı olduğu konusunda ısrarlıydı. Kofi kararlıydı. Bu tartışma on dakika kadar sürdü; sonunda Kofi'nin, kendini tanıyamadığı için, aynı kâğıtlar ve aynı fotoğrafla yeniden başvuruda bulunmak zorunda olduğuna karar verildi. Bu, Kofi'nin Almanya'da çok sayıda bulunan mülteci kamplarında ve ucuz otellerde kötü koşullarda barınarak yeniden aynı işlemlerden geçmesi anlamına geliyordu. Dört ya da altı haftalık bir zaman daha gerekiyordu. Sıradaki!

İçeride yanıma bir rehber verilmişti. Rehberim Olaf, burada yaşayanlarla konuşmamam gerektiğini mırıldanıp duruyordu. Bunu söylemek zorunda olmasından dolayı mahcup görünüyordu. *İntifada* görüntüsünün yanı sıra –pamuklu bir kumaştan siyah-beyaz ekoseli saçaklı bir eşarp, asker kıyafetleri ve sırtının ortasına kadar uzamış at kuyruğu– rehberimin bu hali de beni umutlandırmıştı. Kısa bir süre sonra Romanya'dan gelen bir Roman aileyle konuşuyordum. "Veşengo Bardu'yu tanıyor musunuz?" diye sordum adama ve etrafta dolaşıp duran ailesine. Adam bir an irkildi, irkildiğinden emindim ama bana cevap vermedi. Ne kadar da Bardulara benziyor diye düşündüm; Kofi ve Afrikalı kardeşlerini anımsayınca bu düşüncemden utandım. Etrafta dolanıp duran ve kampta geçici olarak bulunan yaklaşık üç yüz Çingene göz önüne alındığında bu benzetme pek de anlamlı görünmüyordu. Olaf ayakkabısının burnuyla toprağı eşelemeye başlayana kadar barakadaki öbür adamlarla konuşmaya devam ettim; şansımı fazla zorladığımı söylemeye çalışıyor olmalıydı.

Kamp görevlilerinin odasında bana burada işlerin nasıl yürüdüğünü, Alman ve Rumen hükümetleri arasında yapılan ve Çingenelerin sınırdışı edilmelerini kolaylaştıran yeni anlaşmanın olası etkilerini anlatmaktan mutluydu.

"Geçen yaza [1992] kadar sınırda yakalanan ya da çoğunlukla sığınma isteyen biri buraya getirilir, bu kişiye yatak ve yemek verilirdi. Statüleriyle ilgili bir kâğıt doldururlar, bir kimlik kartı alırlardı." Bana sarı bir kart göstermişti örnek olsun diye. "Sonuçta, durumları Nürnberg'deki *Bundesamt*'ta görüşülene kadar başka bir kampa gönderiliyorlardı – bazen bir yıldan fazla bir süre orada kalabiliyorlardı."

"Nürnberg?" İnsanların kaderlerinin belirlendiği bu kent, yalnızca Nazi savaş-suçları mahkemelerinin yapıldığı yer değil, aynı zamanda 1935'te ırk yasalarının –bu yasalar kimin Yahudi kimin Çingene olduğunu belirliyordu– çıkarıldığı yerdi. Yıllar sonra Nürnberg yeniden insanların kaderlerinin belirlendiği yer olmuştu.

Yalnızca geçen yıl, liberal sığınma yasaları ve coğrafi konumu dolayısıyla beş yüz bin kişi Almanya'dan sığınma hakkı istemeyi tercih etmişti.

"Sonunda, bunların yalnızca yüzde 4'ü kabul edildi," dedi Olaf. "Sığınma isteyen Çingenelerinse yalnızca binde 2'si kabul edildi."

"Kalanlara ne oldu?"

"Sınır dışı edildiler. Geçmişteki sorun onları gönderecek bir yerin olmamasıydı. Çingeneler çoğunlukla kendi ülkelerine bile –özellikle Romanya Çingeneleri istemiyordu– kabul edilmiyorlardı. Artık hükümetleri onları kabul etmek zorunda."

1 Kasım 1992'den itibaren kendi yurttaşlarını geri alması için Romanya'ya otuz milyon Alman markı ödendi. Alman hükümeti, benzer anlaşmaları Bulgaristan ve Polonya ile de yapmaya çalışıyor. Bu çalışmaların hepsi de "Çingene Sorunu"nu halletmeye yönelik.

Peki ama Veş neredeydi?

Altı ay sonra, yapılan bu anlaşmaların ülkede ne gibi sorunları çözdüğünü görmek üzere Bükreş'e gittim. Sınır dışı edilenlerin, sözü edilen efsanevi otuz milyon Alman markından bir fenik bile almadıkları ortadaydı. Oysa bu paranın ülkelerine dönecek insanlar için kullanılması, o zamanın İçişleri Bakanı ve anlaşmanın mimarı olan Rudolf Selters tarafından açıkça şart koşulmuştu. Aslında bu düpedüz aşağılık bir anlaşmaydı; alınan para, Arat, Sibiu ve Temesvar'da bulunan üç meslek edindirme merkezi için, özellikle de işsiz etnik *Almanların* yararına kullanılmıştı.

Anlaşma, "anayurda" dönüş için gerekli yol parasının Alman hükü-

meti tarafından ödenmesini öngörüyordu. Ama daha geri dönüşler başlamadan Lufthansa bir bildiri yayımlamış, elleri kelepçeli yolcuları taşımayacaklarını beyan etmişti. Bu sorun bir taşıma sorunu değildi (örneğin Rumen havayolu şirketi Tarom da kullanılabilirdi; ben bu havayoluyla ilk uçtuğumda uçakta sınırlı sayıda emniyet kemeri vardı), bu bir güvenilirlik sorunuydu. Lufthansa'nın tam da bu noktada uygulamaya karar verdiği bu hassas güvenlik önlemi, sığınma talep eden Romanya yurttaşlarının suçlu olduğuna dair yaygın kanıyı açığa çıkarıyordu.

İnsanlar yurtlarına yine de kelepçeli döndüler. (İçlerinden bazıları, uçuştan önce geceler boyunca radyatörlere kelepçelendiklerini ileri sürmektedir.) İlk altı ay içinde anlaşma uyarınca on iki bin kişi sınır dışı edildi. Çoğu, kendilerine ait olduğunu sandıkları paralarla, yaptıkları yolculuk için kendi ülkelerinin havayoluna para ödediler. Geriye kalan paraya ise haciz konuluyordu – bazen yaklaşık iki bin Alman markı (bin iki yüz dolar). "Bütün paramı aldılar, sonra da bu paranın *yardım* demeklerine verileceğini söylediler," demişti Bükreş Otopeni Havaalanı'ndaki yaşlı bir Roman, hâlâ şaşkınlık içinde.

Ülkelerine gönderilenlerle ilgilenen Alman görevlilere göre, Çingenelerin ceplerindeki para, ya Alman sosyal hizmetlilerin sırtından edinilmiş ya da yasadışı çalışarak kazanılmış paraydı. Romanyalı Çingeneler Almanya'ya yapacakları yolculuk için her şeylerini satmış ya da yeni bir hayata başlamayı umut eden herkes gibi biriktirdiği tüm parayı yanlarında getirmiş kimselerdi. Bu nedenle, ülkelerini terk ettiklerinden daha yoksul bir halde geriye dönüyorlardı; bazılarının artık bir evi bile yoktu. Otopeni'de, gece yolculuğu yapıp ülkelerine dönmüş şaşkın insanlar, özellikle de Çingeneler görmek alışıldık bir manzaraydı, bu insanların evlerine dönmek için otobüse binecek paraları bile yoktu.

Havaalanındaki göçmen bürosu görevlisine, geri gönderilen insanlara yeniden bir ikametgâh sağlamaya yönelik bir program olup olmadığını sordum. Etrafa dağılmış uyuyan insanlarla, kısa bir süre önce yenilenmiş bu yer de, az da olsa bir mülteci kampına benziyordu. "Eğer Almanya'ya kadar gidebiliyorlarsa, evlerinin yollarını da bulacaklardır," diye yanıtlanmıştı sorum. Geriye dönenlerle ilgili yapılan tartışmalarda her zaman yaşandığı gibi, sinirden burun delikleri genişleyen görevlinin sesinde yine bir aşağılama vardı.

Geriye dönen insanları yeniden yerleştirme sorununa başka bir ger-

çek daha eşlik ediyordu; Almanya tarafından kabul edilmeyip gönderilen bu insanlar giderken köyde bıraktıkları Rumenler tarafından aşağılanıyorlardı. Almanya'ya yaptıkları yolculukta belli bir başarı elde etmiş olanlarsa (yakalanıp sınır dışı edilmeden ülkeyi terk ederseniz hem para kazanıyor hem de kazandığınız parayı kurtarabiliyordunuz; Almanya'ya iki üç kez gidip geri dönenler vardı) kuvvetli bir kıskançlıkla karşılanıyorlardı. Bu gerginlik sinsice yaratılmıştı. Romanya tarafının "Çingene Protokolü" diye adlandırdığı Bon-Bükreş antlaşmasının ortaya çıkardığı en önemli sorundu tüm bu yaşananlar. İki tarafın ortak geliştirdiği bir politikayla, Rumen Çingeneler, ekonomik mülteciler değil politik mülteciler sayıldılar. Barduların yolculuk planlarında "isteğe bağlı" hiçbir şey olmadığını anlayabilmek için uluslararası anlaşmalara bakmak gerekmiyordu oysa. Terliklerine baksanız bunun bir zorunluluk olduğu anlaşılırdı. Ve de gözlerine. Kampta, ilk konuştuğum ve Veş'e benzettiğim Roman'ı suskunluğa iten şeyin korku olduğu açıkça belli oluyordu.

Çingenelerin sonunda ortada kalmalarının nedenlerinden biri de hükümetlerin, yurttaşlıklarını kanıtlayamamaları için Çingenelerin pasaport ve kimlik kartlarını yok etmesiydi. Kimliklerinin (kendilerine ait ya da başkalarınca verilmiş) o kartlar üzerinde yazmadığını biliyorlardı. Bu durumda haklı sayılabilecek gerekçelerle, kendilerini evsiz ilan ediyor, Alman otoritelerin (çünkü karar alıcılar genellikle onlardı) kendilerini var olmayan bir yere gönderemeyeceklerini umuyorlardı. Ya da en azından bir kenara ayrılıp doğuya giden otobüse bindirilmeden önce birkaç ay "Batı"da yaşamayı umuyorlardı (sigara ve kot pantolonların markası olan, soğuk savaştan sonra önem kazanmış bu sözcük, aynı zamanda statü, para, özgürlük gibi kavramları da içinde barındırıyordu).

1989'dan önce, Doğu Bloku'na ait kimlik belgeleri, sığınma hakkı isteyen herkese bu hakkın verilmesini sağlıyordu. Bu yeni anlaşma ise kimliği belirlenememiş olanların bile apar topar sınır dışı edilmesi anlamına geliyordu. Oysa ortada hâlâ bir sorun vardı. Bu insanların nereden geldiği nasıl belirlenecekti? İçişleri Bakanının yaptığı bir basın açıklaması şöyle bir çözüm önermekteydi. Bu insanların nereden geldiği; konuştukları dillere, ifadelerine ya da en kötüsü "uzmanların ve tanıkların düşünceleri"ne dayanarak belirlenecektir. Olaf'ın anlattığına göre, sığınma isteyen ve sanki ağızlarını fermuarlamış gibi hiç konuşmayan insanlar dosdoğru Romanya'ya gönderilmiştir. Göçmen büröla-

rının istatistiklerinde etnik kimliklerine göre kayıtlı olmasalar da, tuhaf biçimde hepsinin evsiz olduklarına karar verilip aynı işlemlere tabi tutulmuşlardır. Onlar Çingene'ydi, bu yüzden Karadeniz'e gönderilmeliydiler.

Yetkililer her zaman, Çingenelerin yerleştirilebileceği çok uzak yerleşim alanlarının hayalini kurmuşlardır. Böylesi bir yerleşim alanı için Madagaskar, Somali, Guyana, "Güney Pasifik'te bir ada" ve pek çok yer ciddi olarak yetkililerce önerilmiştir. On altıncı yüzyılda, Çingeneleri Afrika'daki sömürgelerine gönderen ilk ülke Portekiz olmuştur; Çingeneler daha sonra da Brezilya ve Hindistan'a gönderilmiştir. Portekiz kadar sistematik olmasa da, bir yüzyıl sonra Fransa da Çingeneleri Martinique ve Louisiana'ya göndermiştir; İngiltere ve İskoçya ise Çingeneleri Batı Hint Adaları'na göndermiştir. Tarihçi Angus Fraser, bu yeni ihraç yönteminin kabul edilebilir olduğunu, aynı zamanda köle emeği (Çingeneler Afrikalılardan çok daha önce köle olarak kullanılmaya başlamıştır) sağladığı için yararlı da olduğunu belirtmektedir; çünkü Çingeneler yalnızca imparatorluk içinde taşınıyorlar, yani teknik olarak sınır dışı edilmiyorlardı.

"Sorun, yaşanan zulmün *politik* bir zulüm olmaması," dedi Olaf yavaşça.

Çek Cumhuriyeti'nde, Macaristan'da ve Polonya'da Çingenelere karşı ciddi saldırılar düzenlendiğinden ve yalnızca Polonya'da böyle bir saldırı nedeniyle dava açıldığından, bu davanın da kısa sürede düştüğünden söz ettim. Böyle saldırılar için neredeyse hiçbir yerde dava açılmadığını, hatta Romanya hükümetinin saldırılara açıkça göz yumduğunu anlattım.

"Göz yummak, düzenlemek, bu işi örgütlemek ya da bunun için para vermek anlamına gelmez. En azından bizim anayasamızda." Bu konunun ayrıntılarını düşünmek üzere kısa bir süre sustuk. "Şunu anlamalısın," diye devam etti; konuşmayı, asıl sorun olduğunu düşündüğü yere doğru çekerek. "Komşularımızın çoğu buraya yalnızca sosyal yardımlardan yararlanmak için geliyor. Onlara nakit yerine kupon vererek bu gibi ziyaretçilerin önünü almayı umuyoruz."

Bazı Çingene konuklar gerçekten de hükümetlerini taklit ediyorlardı. İnsan haklarından söz ediyor, bunun için de kendilerine para ödenmesini bekliyorlardı. Çoğunlukla ödeniyordu da. Romanya'nın, yiye-

cek ve giyecekten oluşan milyonlarca tonluk insani yardım (gelir gelmez satılan bu yardımlar asla yoksullara, Çingene yerleşimlerine ve yetimlere ulaşmamıştır) almasına rağmen, bazı girişimci Çingeneler kendi insani paketlerini bizzat teslim almak üzere Almanya'ya gitmişlerdi. Olaf'ın bürosunda otururken, o günlerde en çok suçlanan mültecilerin Doğu Avrupalılar yani çoğunlukla Çingeneler olduğu anlaşılıyordu. Almanlar onlara Afrikalılara olduğundan daha çok öfke duyuyor olabilirlerdi, çünkü Avrupalılar yalnızca yoksul değil aynı zamanda komşuydular; devletlerin önceden kurmuş olduğu ilişkiler ve birliktelikler yüzünden bu ülkelerin kötü durumunda Alman sorumluluğu aranabilirdi.

Almanya birleşmeden önce Doğu'nun bir parçası olan Eisenhüttenstadt'ta böylesi bir duyarlılık had safhadaydı. Burada, onlar ve biz, Batı ve Doğu arasındaki çizgi her gün biraz daha belirginleşiyordu.

"Bir istikrar sorunu," dedim, atkuyruğunu çekiştiren ve ayrıntılı bir açıklama bekleyen Olaf'a. "Çingeneler dengesiz bir unsur oluşturuyorlar, bu yüzden de toplum için bir tehlike olarak algılanıyorlar..."

"Evet," dedi, onu anlamaya başladığım için rahatlamış görünüyordu. "Burada çözmeye çalıştığımız sorun bir *istila* sorunu."

Evet, bu gerçekten de bir istilaydı ve Olaf'a bir Nazi belgesinden söz etmek belki haksızlık olurdu. Zaten kendisi de, biraz Filistin gerillalarını, biraz Amerikan askerlerini, biraz da Londra ya da Berlin'den bir sokak çocuğunu andıran tuhaf bir kılık içindeydi; görünümü gibi görüşleri de yamalı bohçaya benziyordu. Asker botları burada hiç havalı durmuyordu; yalnızca bürokrasinin ayak sesiydiler. Belki de bu, kamp görevlisi olarak çalışmanın getirdiği mesleki bir zaaftı; ama yine de sığınma isteyen insanların onun için ayrı bir anlamı yoktu, kendi sesiyle konuştuğunda, ("şunu anlamalısın...") onların onurları kırılmış insanlar olmaktan çok kendi başlarına onur kırıcı olduklarına inandığı anlaşılıyordu.

"Tüm bu yapılanlar işe yarıyor mu? Ya yabancılara karşı düzenlenen saldırılar, bunlar göçmen akınını yavaşlatıyor mu?"

"Hiçbir şey aslında pek bir işe yaramıyor. İklim dışında hiçbir şey. Kış mevsimi, Almanya'nın tek dostu."

Aslında, devleti olmayan Çingenelerin dostu da sınırlardı. Dünyanın bu bölgesinde, insanların aklına her zaman farklı haritalar gelecektir.

Sınır neredeyse hiçbir zaman tam olarak belirlenememiştir (1813 ile 1945 arasında Polonya haritasının nasıl değiştiğine bir göz atın) ve iki taraftaki taralı alanlar, yoksunluk ve büyük özlemlerden oluşan ve daima çekişme konusu olmuş sahipsiz alanlardır. Sınırlar, arkasındaki çimenlerin daha yeşil görünmeye başladığı hatlardır ve oraya yapılan yolculuklar bir zorunluluk olarak dayatılmadıkça, öte taraf her zaman bir kurtuluş olarak görülür. Burası "yurt olmayan" yerdir, "sayılmayan" bir bölgedir. Macera her zaman olasıdır. Çingeneler için sınırın anlamı işte bunlardır, ama uzunca bir süredir sınırlar artık bir polis, asker ve muhafız kordonu anlamına da gelmektedir. Bu kordon bir çeşit *cordonsanitaire* (hijyen hattı), Çingeneler de uzak durulması gereken bulaşıcı hastalık taşıyan bir azınlıktır. Yorulmak bilmeden sınırlarda gezen bir halk olan Çingenelerin kolektif belleğindeki haritalarda sınırlar yoktur. Ama Çingeneler hastalık taşıyıcısı değildir ve bu sınırlar onlar için de yeni olanaklar sunacak kan damarları gibidir.

Her yerde, "Çingene sorunu"na getirilen çözümler, şu ya da bu aşamada, onları o bölgeden ihraç etmeyi öngörüyordu. Verilen ceza yine aynı suçu doğuruyordu. Toplumdışı oldukları *için* onları dışarı atmak, Çingenelerin yersiz yurtsuz serseriler olduğu suçlamasını doğruluyordu. Oysa onlar, terk edilmiş ve gözden ırak ormanlarda, alanlarda, ülke içinde ülke olan yerlerde ve sınırlarda yaşayarak hayata tutunmaya çalışıyorlardı. Yerel mahkemelerde yapılan haksızlıkları ve yerel otoritelerin merkezi birimlerden gelen emirlere uyma konusundaki istikrarsızlığını anlamaya başlıyorlardı. Sınır boyunca sek sek oynar gibi oradan oraya taşınıyor, kamp yapıyorlardı. Ülkelerin sınırlarında her zaman Çingene nüfusu yoğun olmuştur; aynı zamanda ulusal sınırlar içinde bir idari bölgenin bitip başka bir bölgenin başladığı yerlerde de yoğun olarak yaşamaktadırlar. Eski kayıtlara göre, Alman eyaletleri arasındaki sınırlar boyunca, Fransa ile İspanya arasında, Hollanda Cumhuriyeti'nin doğu kısımlarında ve İskoçya sınırlarında yaşamışlardır. Sahibi olmayan ve kime ait olduğu tartışmalı tüm topraklar gibi, İskoçya ile İngiltere arasındaki sınırda da Çingenelerin ve eşkıyaların yaşamış olduğu söylenir. Bu vatansız insanlar için bu gibi topraklar, dünyanın haritası çizilirken ortaya çıkmış kartografik hapishanelere, duvarları olmayan hücrelere benzer.

Sınırda yaşayan bir Çingene olan Patrick Faa, 1715 yılında yedi kişiyle (altısı kadın) birlikte şüpheli bir şekilde kundakçılıktan tutuklanarak Virginia plantasyonuna gönderilmiştir. Arkasında iki kulağını

(bu da cezasının bir parçasıydı) ve efsanevi karısı Jean Gordon'u bırakmıştır. Walter Scott'un *Guy Mannering* adlı eserinde Meg Merrilies olarak ölümsüzleşen Gordon da, yaşlı ve hasta olmasına, yalnızca kocasını değil dokuz oğlunu (biri öldürülmüş öbürleri de asılmıştır) da kaybetmiş olmasına rağmen bir serseri ve Mısırlı olduğu gerekçesiyle on yedi yıl sonra İskoçya'dan atılmıştır. Jean Gordon, hayatının geri kalan kısmını İngiltere sınırlarında dolaşarak geçirmiş, 1746 yılında (Prens Charles'ı yardıma çağırarak) bir kalabalık tarafından öldürülmüştür.

Olaf'a teşekkür ettim, personel odasının sıcaklığına geri dönerken omzumun üstünden ona el salladım. Çıkışta, barakalarda ziyaret ettiğim bir adamın bana el salladığını gördüm. Kampta konuştuğum ilk Çingene'ydi bu. Heyecanlanarak ona doğru yürüdüm. Prefabrik kulübelerden birinin gölgesinde konuşmaya başladı: "*Me som Bardu*" – Ben Bardu'yum.

Sınır dışı edilmemiş olmaları iyi haberdi. Yani henüz edilmemiş olmaları. *Schlepper*'larının tavsiyesi üzerine pasaportlarından kurtulmuş, daha doğrusu ona vermişlerdi. Şimdi (benim de az önce öğrendiğime göre) bu belgeler olmaksızın, hemen ve geri dönüşsüz olarak sığınma başvurusundan men edileceklerdi. Gerçi *Schlepper*, aldıkları ilk sosyal yardımdan belli bir pay vermeleri –yetişkinlere verilenden dört yüz Alman markı, çocuklarınkinden yüz marktan biraz fazla– koşuluyla pasaportlarını geri vermeye söz vermişti. Ama yazık ki *Schlepper* kupon kabul etmiyordu.

Veş, adı gibiydi. Hem yabani, hem yumuşak görünüşlüydü; siyah gözleri, kırışmış gözaltı torbalarının üstünde hızla sağa sola hareket ederken, derin bir uyku özlemiyle şiddetli bir öfke birbiriyle çatışıyordu. Yeleğinin cebinden üç dört santim uzunluğunda bir kurşunkalem çıkarıp sigara paketinin beyaz tarafına bir not karaladı.

Son trene yetişebilmek için köprüye doğru koştum, planladığımız gibi Bardulara yetişip onlara haberleri, istasyondan aldığım bir çuval Yafa portakalını ve Alman çikolatasını iletmeyi umuyordum. Köprünün Almanlara ait olan bölümünde iki Sovyet askeri tarafından durduruldum. Belki de yalnızca ilgilerini çekmiştim. Onların giydiği şapkalardan giyiyordum. Berlin Brandenburg kapısında turistlerin kafalarına taktıkları, kulakları kapatan, sahte kürkten kare bir şapkaydı (üze-

rinde örs ve çekiç işlemesi yoktu). Şüpheyle ve dikkatle bana baktılar, onlar için hem nezaketsiz, hem kadın olan sahte bir Sovyet askerine benziyordum; korkusuzca onlara baktım, silahlarına ve rozetlerine (solgun bir örs çekiç) rağmen hiçbir yetkileri olmadığını anlamıştım. Onlar da mülteciydi.

Bu kampların çoğu, Kofi ve Veş gibi hiçbir işe yaramayan insanlar yararına buradan tahliye edilmiş Rus askerlerin barakalarıydı. Şimdiyse, hiçbir ülkeyi temsil etmeyen bu askerler geri gönderilmek üzere bekliyorlardı; aslında kimse nereye gönderilmeleri gerektiğini de bilmiyordu.

Karanlıkta nefes nefese Rzepin İstasyonu'na vardım. Paslı rayları tırmanıp terk edilmiş ateşe baktım, park yerine bir göz atarak yeniden istasyona koştum. Biraz soluklanınca, platformda ileri geri yürümeye başladım, en sonunda Leh biletçiye (komik bir işaret dili kullanarak) Çingeneleri görüp görmediğini sordum. Adam omuzlarını silkti, ben zaten gittiklerini çoktan anlamıştım.

Trenim istasyondan ayrılırken Ion ve Mihai Bardu'yu ilk gördüğüm bankın üzerinde duran ve trafik işareti gibi parlayan, dizdiğim portakallardan yaptığım anıtımın gözden yitmesini seyrettim. Veş'in notunu da anıtımın altına iliştirmiştim.

VI

Zigeuner cipsleri

Doğu Almanya'da bir liman kenti olan Rostock'daki yetkililer, 1992 yazında sığınma hakkı isteyen iki yüz Rumen Çingenesine ev bulma sorunuyla yüz yüze kalınca "Hiç boş yerimiz yok," demişlerdi. Böylece, sağ kanattaki bir siyasi partinin tufan sonrası sloganına sahip çıkmışlardı, "Teknede boş yer yok" (bu ibareye, Almanya'yı temsil eden, Nuh'un Gemisi'nden mülhem bir tekne resminin yer aldığı bir afişte, resimaltı yazısı olarak sık sık rastlanabiliyordu.) Yetkililer, sınır dışı edilene ya da başka yerlere gönderilene kadar sığınma isteyenlere barınak sağlamak zorundadır; ama Rostock, sığınmacıları yalnızca görmezden gelmekteydi. Bu yüzden Çingeneler hostelin dışında kalıyor, yemek yiyor ve uyuyorlardı; aynı zamanda yerel basının söylediği gibi Rostock'da yaşayan insanları görülmemiş şiddette bir saldırıya

"kışkırtıyorlardı." Hostel, 150 dazlak tarafından bombalandığında, kasaba halkı bayram yapmıştır. Bu olaydan hemen sonra mültecilere kalabilecekleri bir yer bulunmuştur.

Almanların televizyonlarından izledikleri şey, bir tepenin üstünde kollarını kavuşturmuş bir şekilde ev yapımı molotof kokteyllerinin ve taşların atılmasını izleyen bir grup polis olmuştur. Bir ay sonra Alman kent ve kasabalarında, yabancı düşmanlığından kaynaklanan 1163 olay meydana gelmiştir. Bölgenin içişlerinden sorumlu bakanı Lothar Kupfer, haftalık *Die Zeit* gazetesine bu olaylarla ilgili bir açıklama yapmış, teknedeki insanlardan yana olduğunu belli etmiştir:

> Sığınma hakkı isteyen 200 kişi çok dar bir alanda [Almanlarla birlikte] yaşamak zorunda kaldıklarında, bu, Alman komşularının içindeki şiddeti uyandırır. Çoğu, limanda durup giden teknelerin ardından özlemle baktıkları günleri unutmuşlardır. Uzak ülkeler, büyük okyanuslar, esmer kadınlar... Ama bir gün gelip de bu esmer insanlar ağzına kadar dolu bir barınağın önünde kamp yapmak istediklerinde, çalıların arkasında insani ihtiyaçlarını karşıladıklarında, pislik içindeki oyun alanına çöplerini atıp sonra da bu çöp yığınının tepesinde dilenmeye başladıklarında, artık kimse uzak ülkelere özlem duymaz olur.

Çoğu Alman kentindeki yabancı sayısının gözle görülür biçimde *azalmasına* rağmen, şiddete karşı sıklıkla önerilen çözüm anayasanın 16. maddesinin sertleştirilmesi olmuştur. Adı geçen madde, savaştan sonra anayasaya eklenen liberal sığınma maddesidir.

Binlerce yabancı işçinin ülkeyi terk etmek üzere toparlandığı sırada bile Almanlar, iki Almanya'nın henüz tamamlanmamış birleşmesiyle bağlantılı daha yaygın sıkıntıdan uzaklaşmak için bu konuyu bir fırsat bilmişlerdir. Kasım 1992'de *Der Spiegel*'de yayımlanan ve üç bin kişiyi kapsayan bir ankete göre, Almanların yüzde 96'sı "yabancı sorunu"ndan dolayı rahatsızdır ve yabancılara karşı alınacak [şiddet içermeyen] "önlemleri" desteklemektedir...

Bu yabancılar kimlerdi ve insanları neden bu kadar endişelendiriyorlardı? Kesin ayrımlar yapmaya eğilimli bir ülkede, *Ausländer* ya da "yabancı" teriminin birçok yabancıyı kapsayacak biçimde kullanılması tuhaftı; tanıştığım birçok Doğu ve Batı Almanya yurttaşı neden böyle olduğunu açıklayamıyordu, bu da oldukça anlaşılabilir bir durumdu. Dazlaklar bile uluslararası kardeşliği (İngiliz bayrakları ve giydikleri

Amerikan ordu giysileriyle) kabul edebilirken, özellikle kendileri de kısa bir süre öncesine kadar mülteci muamelesi gören Doğu Almanlar, sığınma hakkı isteyen bu yabancılara öfke duyuyor, kendilerini tehdit altında hissediyorlardı. Leipzig'de bulunan Gençlik Araştırmaları Merkez Enstitüsü'nün yaptığı bir araştırmaya göre 1990 yazında –yani, henüz tek bir sığınmacı geçici kamplara gönderilmemiş ve Doğu Almanya'ya yerleştirilmemişken– bölgedeki gençlerin yüzde 40'ı yabancıları "rahatsız edici" bulduğunu belirtmiştir. Leipzig Emniyet Müdür Yardımcısı daha kesin bir ifadeye başvurmuştur:

> Bazı polislerin ırkçı olabileceği olasılığını gözardı etmeyeceğim. Ortada sığınma hakkıyla ilgili ateşli bir tartışma varken, elbette herkes ülkeye giriş yapmakta olan yabancıları düşünüyordu. Onları hemen geldikleri yere [Doğu devletlerine] geri göndermek pek akıllıca ve makul bir seçim değildi. Polis tüm yabancılara karşı değildir, yalnızca bazılarına karşıdır, Sinti, Roman ve Afrikalı olanlar gibi.

Yabancıların da –ne kadar yabancıysa o kadar iyiydi– bazı faydaları vardı elbet. Yazar Günter Grass da, Almanya'daki çok çeşitli yabancı nüfus arasından Çingeneleri bir kenara ayırıyordu. 1992 yılının Kasım ayında (uzun süredir Mölln'de yaşayan üç Türk kadının yataklarında uyurken yakılmasından beş gün sonra) verilen "Kayıplar" adlı bir konferansta, Günter Grass "yarım milyondan fazla Sinti ve Roman'ın" Almanya'ya gitmesi gerektiğini söylemiştir: "Onlara ihtiyacımız var." Hem ayaklanma çıkmasından korkan yetkililer hem de Günter Grass "Sinti ve Romanlar"ı bir yabancı simgesi olarak sunuyorlardı. İster düşmanca ister insanca olsun, Çingene her şeyden önce *öteki*'nin adıydı. 1993 baharında, Alman federal mahkemesi 16. maddeyi değiştirmek için oylama yaptı. Verilmek istenen mesaj açıktı. Birkaç gün sonra Köln yakınlarında bir kasaba olan Solingen'de iki Türk kadını ve üç Türk kızı öldürüldü.

O hafta Almanya'daydım. Machern İstasyonundan şatoya kadar yapılan yürüyüşte koruluklarla kaplı vadilerden, büyüleyici, böğürtlen çalılarıyla sarmalanmış, ancak çocukların geçebileceği küçük kapıları olan alçak kulübelerin yanından geçiyordunuz. Grimm masallarından çıkma bu küçük köyün kırk yıllık komünizm dönemini uykuda geçirdiğini tahmin etmek zor değildi. Leipzig yakınlarındaki Machern, iki Almanya'nın birleşmesinden sonra yapılan ilk dazlak toplantılarına

Avusturya, Oberwart'ta dört Roman, Şubat 1995'te bir bombayla öldürülmüşlerdir. Bu dört kişi, üzerinde "Çingeneler Hindistan'a" yazılı bir afişi yerinden sökmeye çalışırken bomba patlamıştır. Oberwart, Çingenelerin üç yüz yıldan uzun bir süredir yaşadığı Avusturya Burgenland'da bulunmaktadır.

sahne olma olasılığı çok düşük bir yerdi. O zamandan bu yana, Machern'de yaşayan insanların ardı arkası gelmeyen sığınmacı birlikleri olarak adlandırdıkları gruplar buraya akın etmişlerdir. Ancak gelen insanlar kasabanın dışına yerleştirilmişlerdir. (Hepsi de Roman olan üç yüz mülteci adayı hemen yakınlardaki bir kampta, Sachsen'de yaşamaktadır.) Machern aynı zamanda, 1993 Haziranında birkaç günlüğüne bölgedeki *Schloss*'da yani şatoda toplanan ve Romanların buraya göçünden nasıl bir yarar sağlanabileceğini araştıran Almanlar ve Rumen Çingenelerden oluşan küçük bir gruba da ev sahipliği yapmıştır. Çünkü, onların ülkeye girişini engellemek için herkesin elbirliği etmesine rağmen, binlerce Çingene hâlâ akın akın Almanya'ya geliyordu.

Machern'e gitmek için vizeye ihtiyacım yoktu. AT üyelerinin buraya girip çıkması serbestti. Ama davet edilen Çingenelerden bazıları göçmen bürosundaki görevliler tarafından alıkonulmuş; konferansın bir bölümünü ya da tamamını kaçırmışlardı. İçlerinden biri parlamento üyesiydi. O bile içeri alınmamışken, diğerlerinin ne kadar şansı olabilirdi? Bu insanlar zorla dışarıda tutulabilirlerdi; ama kimse onların

moralini bozamazdı.

Görevi Mozambiklileri ülkelerine yapacakları çetin dönüşe hazırlamak olan mülteci uzmanlarından biri, ülkelerine gidecek uçağa bindirilmeden önce hayal kırıklığı içindeki bu insanlara ne tür "beceriler" kazandırdığını anlatmıştı. Konferans merkezindeki tahtaya şunları karalamıştı:

Bescheiden Sein!
Vertrauen Haben!
Fehlschlage Einkalkulieren!

Alçakgönüllü olun; kendinize güvenin; riskleri hesaba katın. *Bescheidenheit*: Alçakgönüllülük. Sınırdışı edilenlerin başlarına gelen felaket için aldıkları bedava tavsiye buydu. Romanlar için iş yaratma konusuyla ilgilenen bir Macar uzman çeşitli "kalkınma stratejileri" ve "beka stratejileri" belirlemiştir; bu ikinci kategoride depozito ücreti için şişe toplamak da düşünülmüştür.

Konferansta, herkesin katılımının beklendiği son bölümde yalnızca üç Roman vardı. Romanlardan ikisi yatırımcı arayan iki işadamı, öbürüyse her zaman her yerde hazır ve nazır olan eylemci Nicolae Gheorghe'ydi. Öbür üç Roman lider nereye gitmişti? Rumen parlamentosunun tek Çingene milletvekili Gheorghe Raducanu neredeydi? Ya Vasile Burtea, kartvizitinde "Sociolist* ve Ekonomist" yazan, Romanya Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığının iyi bir hatip olan temsilcisi nereye kaybolmuştu? *Diplomat in drept; avocat* ("üst düzey bürokrat, avukat"), Romanya'daki Roman Genel Birliğinin başkanı, ve "*ex parlamentar*" (kartında bunlar iftiharla arka arkaya dizilmişti) gri saçlı Nicolae Bobu niçin ortalarda yoktu?

Çalışma grupları çalışmalarının "sonuçlarını" açıklarken, konferansı düzenleyenler de kızgınlıkla en öndeki üç boş koltuğa bakıyordu. Çingene göçmenler için kalıcı çözümler bulmakla içtenlikle ilgilenen bu Almanlar kendi aralarında konuşuyorlardı. Az sonra, onları aramadığım halde, kayıp konferans üyelerinin nerede olduğunu buldum.

Biraz temiz hava almak için hafif hafif atıştıran Alman yağmuruna çıktım ve *Schloss*'un gösterişli döner merdivenlerinin tepesinden, yeni asfaltlanmış otoparkı kaplayan gri su birikintilerine baktım. İşte ora-

* İngilizce'de böyle bir sözcük yoktur. *Sociolist* olarak yazılan sözcüğe benzer sözcükler, sosyolog anlamına gelen *sociologist* ve sosyalist anlamına gelen *socialist* sözcükleridir. (ç.n.)

daydılar, Rumen Çingenelerinin bu ayrıcalıklı yaramazları, oyuncağa benzeyen çift kapılı iki arabanın başında bağrışıp duruyorlardı; birbirine çok benzeyen bu iki Trabant'ı az önce 75 ve 150 Alman markına, yani sırasıyla 45 ve 90 dolara satın almışlardı. Üç koca adam çocuk gibi görünüyordu, üstlerine küçük gelen takım elbiselerinin içinde iyice küçülmüşlerdi; yeniyetme oğlanlar gibi yeni arabalarının motor kapaklarını açmış orasını burasını kurcalıyorlardı. Sevinçliydiler; ne de olsa Çingene göçmenlerin Almanya'ya gelmesinin tek bir nedeni vardı: Doğu'da satmak için buradan araba almak, Alman toplumsal düzenine ya da refah düzenine hiçbir maliyetleri olmuyordu böylece.

Çingene milletvekiline bu kadar kısa sürede, bu kadar az bir Almancayla ve gökten boşanırcasına yağan yağmura rağmen bu arabaları nereden alacaklarını nasıl bildiklerini sordum. Omuzlarını silkip güldü. Aptalca bir soruydu. Hayır, onlar beka stratejileri konusunda öğrenim görecek türden insanlar değildi.

Almanya'da etnik milliyetçilik daha söz konusu bile olmamışken, Machern delegeleri gibi Çingeneler yüzlerce yıl öncesinden bu yolu kullanmaya başlamışlardı; beş yüz yıl önce birçok Çingene de Almanya topraklarını kendine yurt edinmişti. Oysa Almanya'daki Sintiler hâlâ Dan ya da Sorab azınlıklar gibi bir *Volksgruppe* olma statüsünü kazanamamışlardır. Bir yabancı ne zaman yerli haline gelir? Amerikan Anayasası Afrikalı kölelerin torunlarını beşte üç insan olarak tanımlamıştır; bugün de Amerika'da "yerli" terimi hâlâ bir Kızılderili'den söz ederken kullanılır, o topraklarda doğmuş birini ifade etmek için değil. Sintiler, Alman olmayı bir yana bırakın, hiçbir zaman yerli ("ilkel" anlamında kullanılan "yerli" terimi hariç) bile kabul edilmeyeceklerdir. Sekiz farklı ülkeyle sınır komşusu olan ev sahipleri acaba Frankeştayn'ın laboratuvarından çıkma ari bir Alman ırkından söz edebilirler mi? Elbette hayır. Sözü edilen şey bir *düşüncedir*; Alman kimliğinin, hatta kan bağıyla güvence altına alındığı varsayılan kültürel değerlerin özünün safkan Alman ırkı olduğudur. Rumen Çingeneler benzer söylemlere alışkınlardı, Çavuşesku da yıllarca saf Rumen ırkından Daçyalardan söz etmişti. Eski Doğu Bloku'nun tüm yurttaşları tek ırklı bir devlet hayalini paylaşmış, Almanya'yı kendilerine model almışlardır; azınlıklar da bu hayalin kurbanları olmuşlardır.

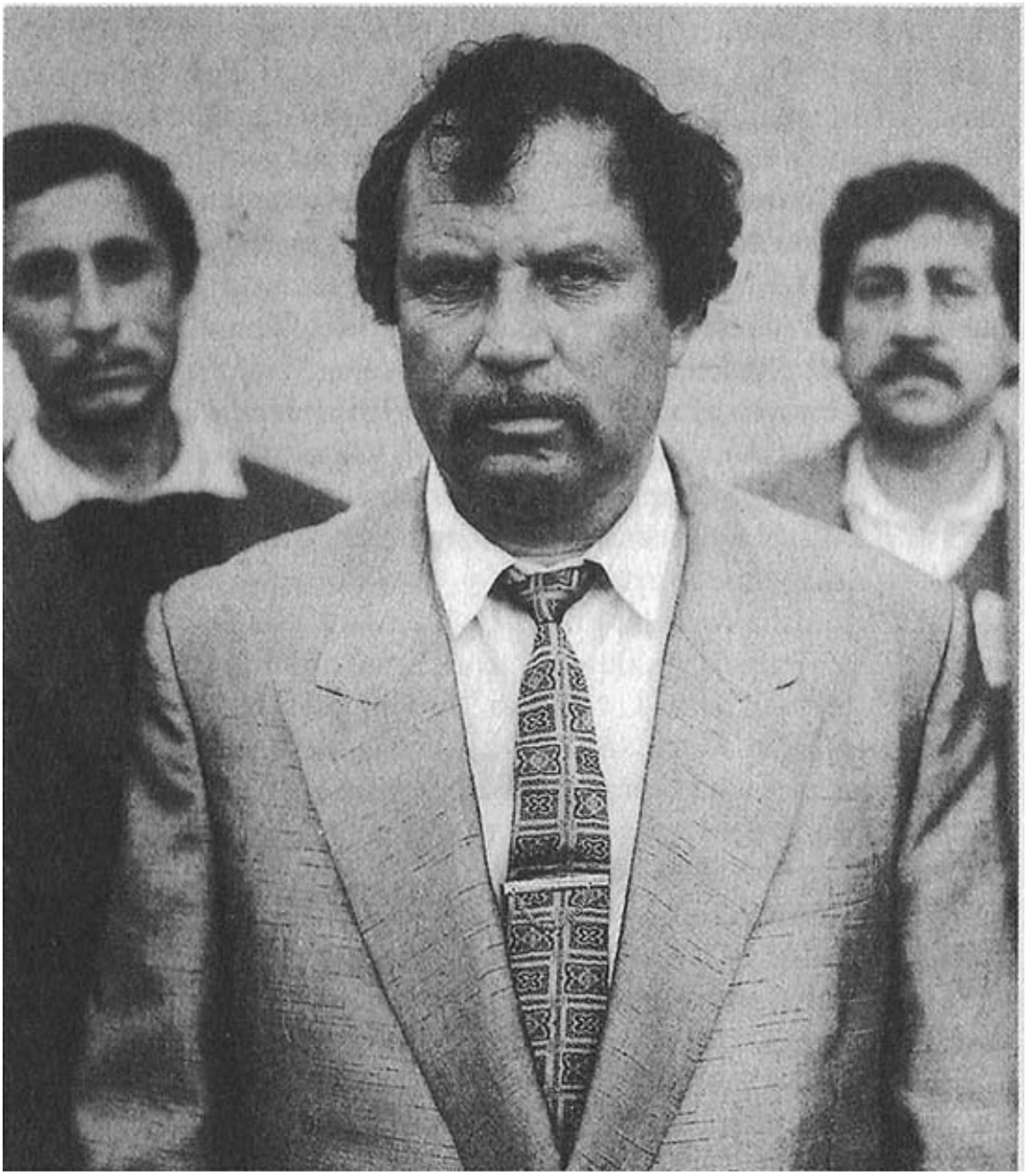
Almanlarda *Volk* (halk) düşüncesi duygusal bir biçimde idealize

edilmiştir. Bu idealleştirme, aslında Fransızların bireyi yüceltmesine karşı bir tepki olarak doğmuş, özellikle doğu topraklarına dağılmış durumdaki bir halkı birleştiren bir ideoloji olmuştur. On dokuzuncu yüzyılın başlarında büyük olasılıkla *Schloss*'larda oturan Alman entelijansiyası *Volk* diye bir kavram ortaya atmış; bu kavramı her yerde görebileceğiniz sarışın, sağlıklı, düzenli ve meşgul Alman tipi temsil etmiştir. Herhangi bir Alman bisküvi paketinin üzerindeki Heidi resmine bakmak bu düşünceyi daha iyi anlamaya yetecektir. Mutluluk, çalışkanlık ve *Volk*'a sadakatle (ya da teslimiyetle) sağlanan ruhsal sağlık – bu da pembe yanaklar ve parlak sarı saçlarla resmedilir.

Bu *Volk* düşüncesi, hor görülen birçok yabancı arasında neden en çok aşağılananların Çingeneler olduğuna ilişkin de ipuçları vermektedir aslında. İlk olarak Alman *Volk*'unun tam karşıtı bir görüntüye sahiptirler. Kirli, esmer, şeytani, serseri ve saldırganlık düzeyinde antisosyal. Oysa daha derin bir düzlemde bu insanlar da bir *Volk*'u temsil ederler. Birbirlerine bağlılıkları, geleneklerini, dillerini ve birbirine kenetlenmiş topluluklarını korumaları, bu topluluğu her zaman bireyin önüne koymuştur. Kendi aralarında, Almanların hayal bile edemeyecekleri kadar topluluklarına bağlıydılar. Almanlar, yıllardır Doğu'da yaşamış etnik Almanlara, barbarca (Slavlara özgü) alışkanlıklar geliştirmedikleri için ödül olarak "yurttaşlık" teklif etmiştir; oysa hemen yanıbaşlarında asimile olmamış, asla da olmayacak bir grup insan yaşıyordu.

1992 sonbaharında ve 1993'te, göçmenlerin yöreye nasıl uyum sağladıklarını görmek üzere yeni doğu eyaletlerine yeniden gittim. Çingene toplulukları –asla yalnız bir Çingene göremezsiniz– görülmeye değerdi. Giysilerinden anlaşıldığı kadarıyla çoğunluğu, Romanya'dan Kalderaş kabilesinin birer üyesiydi. Parlak, kırmızı, insanın başını döndüren desenleriyle metrelerce uzunluktaki etekleri, kalçalarının üstündeki küçük hamaklarda sallanan bebekleriyle siyah beyaz bir fotoğraftaki yegâne renkli figür gibi Alman caddelerinde geziniyorlardı.

Bir grup Çingene kadını ve çocukları, Polonya sınırında, Berlin'e yakın yeşil bir Doğu Alman kasabası olan Cottbus'da savcının bürosunun önünde bekleşiyorlardı. Kapıdaki nöbetçiye göre bu Çingeneler, herhangi bir görevliyle görüşmek, artık Almanya'dan bıktıkları ve geri dönecekleri –geri dönmeye söz verdikleri– için hapisteki Çingene erkeklerden bazılarını almak üzere bekliyorlardı. Günün sonuna doğru

Romanya Sintesti'de yaşayan bir Kalderaş Çingenesi olan Ion Mihai, *bulibaşa* rolünü –geleneksel yerel lider ve uzlaştırıcı– hurda metal ticaretindeki başarılı kariyeriyle birleştirmişti. (1993)

hâlâ binanın önündeki merdivenlere yayılmış durumda olan Çingeneler, hiç de bir yere hareket edecekmiş gibi durmuyorlardı. Yasal durumlarındaki belirsizlik nedeniyle bu binanın önünde beklemeleri zaten yeterince cesur bir davranıştı; kaybedecek bir şeyleri olmadığını gösteren aldırışsız tavırları ve Çingene olduklarını bağıran giysileriyle Doğu Almanları kışkırttıklarını tahmin etmek hiç de zor değildi. Hiç

kimseyle konuşmuyor, *hiçbir şey* yapmıyorlardı; ama yine de görüntüleri bile bir saldırganlık işareti olarak okunuyordu. Uzun süredir çevrelerine uyum sağlamış bir şekilde Almanya'da yaşayan yaklaşık yetmiş bin Alman Çingenesine rağmen, bu yeni konuklar, asimile edilemeyen yabancıların simgesi haline gelmiştir. Ne yaparlarsa yapsınlar, bu yargıyı kıramamışlardır.

Yerlilerin tersine, harekete geçtiklerinde göz açıp kapayana kadar önünüzden geçiyorlardı; siz de kendinizi gri bir kent görüntüsü üzerine atılmış bir avuç dolusu konfeti görmüş sanıyordunuz. Ama onlara bir hayalet havası veren, sanki bu zamana ait değilmiş gibi görünmelerine yol açan bir şey daha vardı: Filmlerde her zaman Edward dönemi kostümleri içinde gösterilen hayaletler gibi onlar da tarihi giysiler içindeydi. Geleneksel olarak *gadje* ile ilişkileri yürütmekte yükümlü olmalarına rağmen nadiren aralarında görebileceğiniz Çingene erkekleri hâlâ bıyıklıydı, ama geleneksel giysilerinin yerini ucuz takım elbiseler ve dünyanın her yerindeki yoksul insanların giydiği eski püskü kıyafetler almıştı. Oysa Çingene kadınlar, eski göçleri anlatan bir filmde oynayan aktrisler gibiydiler; örneğin Charlie Chaplin'in *Göçmen* filminde, Ellis Adası'ndaki kalabalık sahnesinde gördüğümüz, redingotlar ve silindir şapkalar giymiş yeni göçmenlerin "etnik" bir karşılığına benziyorlardı. Çingene kadınlar hâlâ yerleri süpüren etekler giyiyorlar, başlarının arkasında düğümlenen çiçekli eşarplar takıyorlardı. Bu giysiler şimdiye kadar hep Çingeneleri çağrıştırmıştır, bundan sonra da yine onları anımsatacaktır.

Yabani, evcilleştirilmesi mümkün olmayan, baştan çıkarıcı kömür gözlü Carmen, yaratıcısı Prosper Mérimée'nin tanımıyla "bir Kurtuba aygırından olma safkan bir kısrak", tam bir *femme fatale*'di. Çingene olmasından dolayı da yetenekli bir hırsız, üstelik bir katildi. Önyargının romantik özlemlerle karışması sonucunda ortaya çıkan bu portre, *asıl* Çingenelerin kendileri olduğunu size anlatmak için her fırsatta çaba harcayan Çingenelerin gerçek görüntüsüyle dokunaklı bir tezat oluşturuyordu. Kastanyet çalgıcısı klişesi bile bir tehlike gibi algılanıyordu ve göründüğü kadarıyla bu klişe her an canlandırılmaya hazır bekliyordu; bir Alman mülteci kampında tel örgülerin ardında toplanmış perişan görünümlü kadınlar arasında bile bu tipleme aranıyordu. Çingene su katılmamış bir yabancıydı ve yabancılar da asla iyi yürekli olamazdı.

Her şey çok erkenden, korkuyla başlıyordu. Pek yatıştırıcı sayılamayacak bir İskoç ninnisinin sözleri şöyledir: "Pış yavruma pış pış, yaramazlık etmesin / Kara Bacı gelip sakın onu yemesin". Geleneksel Bulgar karnavallarında –bir zamanlar Trakya diye anılan bölgenin gözden ırak yörelerindeki köylerde hâlâ düzenlenmektedir– veba, yaşlı bir Çingene kadını olarak ya da Çingeneler tarafından çekilen uğursuz bir at arabası biçiminde temsil edilir.

Çingenelere ilişkin en kötü ve en eski önyargılardan biri de Çingenelerin casus olduğudur. Dilleri, esmer görünüşleri, köklerinin belirsiz oluşu, yerel yasaları ve kısıtlamaları iyi bilmeleri, gittikleri yerin geleneklerine uyum sağlamayı reddetmeleri ve kimseye bir bağlılık duymamaları, Çingeneleri bu suçlamaya açık hale getiriyordu. Ne bir devletleri, ne de devlet kurma arzuları olduğuna göre, –şimdi olduğu gibi eskiden de anlaşılması zor, emsalsiz bir durumdu bu– demek ki yabancı bir ülkenin ya da devletin hizmetinde *olmalıydılar*.

Hıristiyan dünyasının hemen kıyısında bulunan imparatorluklarıyla Almanlar, ilk olarak 1424 yılında bir Ratisbon'un yani Bavyeralı bir rahibin günlüğünde sözü edilen bu casusluk teorisine herkesten çok kapılmışlardır. 1497, 1498 ve 1500 yıllarında I. Maximilian tarafından çıkarılmış imparatorluk fermanları, Çingenelerin Osmanlılar için çalışan casuslar olduğunu ileri sürmektedir.

Bugünlerde ise Çingeneler yine bir çeşit sahtekâr olarak nitelenmektedir. Onlar artık birer sahte sığınmacı (*Scheinasylanten*); siyaset dilindeyse "ekonomik"mülteci. *Bütün* mülteciler daha iyi bir hayat umuduyla ülkelerini bırakırlar; üstelik buna kalkışanlar çoğu zaman kendi toplumlarının en girişimci üyeleridir (ekonomik mülteci, Amerikan rüyasının kahramanıdır). Ne var ki bu Çingenelerin tek özelliği hırslı olmaları değildi, çünkü ekonomik mülteciler çoğu zaman ayrımcı politikalar sonucunda bu kategoriye girerler. Bunlardan biri sistemli sınırdışı etme politikalarıdır. Ancak daha genel olarak Çingeneler, eski Doğu Bloku topraklarının her köşesinde, işe alınma, barınak bulma ya da eğitim görme olasılığı en düşük olan gruptur.

Gerçek mültecilerin –ekonomik ya da sahte mültecilere karşılık– ne olduğunu saptamaktaki zorluklardan biri dilsel mirastan kaynaklanmaktadır. Kimse Çingenelere ne denmesi gerektiğini bilememektedir. *Cigan, tigan, Cygani* – tüm bu terimler Çingenelerin davranışlarını niteleyen birer sıfattır aslında: Sapkın, işe yaramaz, dolandırıcı, hırsız, kavgacı. Doğu Avrupa'da aynı zamanda gösterişin, maçoluğun ve

abartılı bir duygusallığın (hepsi de yapmacıklığın ifadesidir) simgesidirler. Yine de birçok Çingene, Çingene teriminden *hoşlanır* ("*queer*"* sözcüğünün eşcinseller arasında gene rağbet görmeye başlaması gibi), çünkü hiçbir şeyi umursamaz, hiçbir şeyden de utanmazlar; aynı zamanda adların insanların özelliklerini değiştirebileceğine inanmazlar.

Her ülkede, bu kaba terimlerin yanı sıra Çingenelere verilen bir de kibar adlar vardı. Roman, (Almanya'da) "Sinti ve Roman". Bu terimler çoğunlukla Çingene olmayanlar tarafından, kendi isteğiyle Çingene olmayı seçtiği (onların hayat tarzını benimsediği) düşünülen insanlarla, çoktan tarihe karışmış soylu bir kavme ait olanları birbirinden ayırmak için kullanılıyordu.

"Sinti ve Roman" terimi, Almanların kulağına artık "zenci" sözcüğü gibi gelmeye başlamış olan *Zigeuner*'in yerini almıştır. Ama bu yeni terim de yanıltıcıdır. Aslında "Sinti ve Roman" iki ayrı Çingene grubunun adlarının yan yana getirilmesidir. Bu da işleri daha da çok karıştırmaktadır, çünkü Çingenelerin büyük bölümü, bütün Çingene halkları ifade etmek üzere "Roman" terimini tercih etmektedir. Bu durumda "Sinti ve Roman" terimini kullanmak, Yahudilerden söz ederken "Sefardim ve Yahudiler" demek gibi bir şeydir.

Ben Cottbus'tayken, yabancılara karşı yapılan saldırıları inceleyen bir gazeteci *Zigeuner* sözcüğünü kullandığı için Alman Basın Konseyine çıkartılmıştı. Yine de bu ayrımlar insanlar tarafından pek anlaşılmış değildi. Bonn'dayken bir paket cips almıştım. Üzerinde "Zigeuner Cipsleri" ("*krosser, würziger!*" – "daha gevrek, daha acılı!") yazıyordu. Naziler tarafından öldürülen yüz binlerce Çingene'yi düşündüğümüzde bu "Yahudi Cipsleri" demek gibi bir şeydi aslında. Britanya'da da üzerinde "Çingeneler" yazan çikolatalar bulabilirsiniz; ama burası Almanya'ydı ve *Zigeuner* sözcüğünü görünce insanın aklına Auschwitz'e yeni varmış Çingenelerin kollarına kazınan "Z" dövmeleri geliyordu.

Yaşanan son şiddet olaylarında, hiç kuşkusuz, Alman tarihinin bu ulusa zorla dayattığı gergin pasifizme yönelik bir öfkenin de payı vardı. Çingenelere karşı olmak, önemli bir boşalım potansiyeli taşıyordu. Almanların Yahudilerden özür dilemekten vazgeçmesine asla izin verilmeyecekken, Çingenelerin duygularının incinmesi ya da olası baş-

* tuhaf anlamına gelen "queer" sözcüğü Amerikan argosunda aynı zamanda homoseksüel demektir. (ç.n.)

kaldırılar konusunda kimse ciddi bir endişe taşımıyordu. Hatta Çingeneler bile.

"Gerçek" ve sahte mülteciler arasındaki ayrım öteden beri Avrupa'daki bütün ülkelerin yasalarında, özellikle de İngiliz, İskoç ve Alman yasalarında vardı. *Inländische Zigeuner* ve *Ausländische Zigeuner*, yani yerli Çingene ve yabancı Çingene arasında yapılan ayrımları ilk kez yasa haline getiren kişi 1886 yılında Bismarck olmuştur, bu yasa daha sonraları yerli olmayan herhangi bir kimseyi ülkeden atmak için bir araç olmuştur (*inländische* kabul edilenler de polis tarafından sayılıp gözetim altında tutuluyorlardı). On sekizinci yüzyılda Almanya, Hollanda'dan yeni bir taktik ithal etmiş; caddelere, tutuklanan Çingenelere neler yapıldığını gösteren dövme, kırbaçlama hatta idam sahnelerini betimleyen renkli korkunç resimler koymuştur. Aynı zamanda suçluları ihbar edenlerin ödüllendirileceği açıklanmıştır. Ödüllü av başlamıştı. Ardı arkası kesilmeyen *Heidenjachten* ("barbar avı" – aslında Çingene avı) on sekizinci yüzyıl Hollanda Cumhuriyeti'nin bir özelliğidir. Ren bölgesindeki bir toprak sahibinin av kayıtlarında, yakalanıp öldürülen 1835 "Çingene kadın ve bebek"ten söz edilir.

Bu avın popüler bir spor haline gelmesinden çok önce, 1589 yılında Danimarka Çingene liderlere ölüm cezası verilmesini karara bağlamış, bundan elli yıl sonra İsveç bütün Çingene erkeklerinin asılması kararını almıştır. 1471 ve 1637 yılları arasında bugünkü Avrupa'nın ihtiyatlı tavırlarını hiç yansıtmayan bir şekilde, birleşen ulus-devletler akla hayale sığmayacak zulümler gerçekleştirmiştir. Luzern, Brandenburg, İspanya, Almanya, Hollanda, Portekiz, İngiltere, Danimarka, Fransa, Flanders, İskoçya, Bohemya, Polonya, Litvanya ve İsveç, Çingene karşıtı yasalar çıkarmıştır. Çingeneler İngiltere'de asılıyor ve sınır dışı ediliyor, 14. Louis Fransa'sında ise dağlanıyor ve kafaları tıraş ediliyordu. Düşman eyaletler uyguladıkları zulüm bakımından da birbirinden ayrılıyordu. Moravya, Çingenelerin sol kulağını kesiyordu, Bohemya ise sağ.

Çingeneleri bulmak zor değildi. Brandenburg'un Büyük Seçicisi,* aynı zamanda Almanya'nın en önde gelen Protestan prensi olan Frederick William, 1686 yılında, Çingenelerin ticaret yapmasını ve barınma-

* "Seçici" Kutsal Roma İmparatoru'nu seçmekle görevlendirilmiş bir Alman prensine verilen unvandır. (ç.n.)

sını yasaklamıştır. Çingene karşıtı yasalardan söz ettiği kitabında Angus Fraser şöyle yazmaktadır: "Bu tür yasalar, çok eskiden çıkarılmış imparatorluk yasalarındaki damgalayıcı tutumu hiç tartışmadan devam ettirmektedir." Mecklenburg-Strelitz Prensi Adolf Frederick, 1710 yılında, suçlu olmasalar da Çingenelerin geri dönerlerse kırbaçlanabileceğine, dağlanabileceğine, sınırdışı edilebileceğine, hatta idam edilebileceğine karar vermiştir; on yaşın altındaki çocuklarsa ailelerinden alınıp yetiştirilmek üzere Hıristiyan ailelerine verilecekti. Bir yıl sonra, Saksonya prensi Seçici Frederick Augustus I, tutuklanmaya karşı koyan Çingenelerin vurularak öldürülmesini yasal kılmış, 1714 yılında Mainz başpiskoposluğu, yasaklanmış bir hayatı sürdükleri için tüm Çingenelerin yargılanmadan idam edilmeleri gerektiğini açıklamıştır. (1725 yılında, Prusya'da, on sekiz yaşın üzerindeki tüm Çingenelerin mahkemelere gönderilmeden asılması kararı alınmıştır. 1734 yılına kadar bu yaş sınırı bazı eyaletlerde on dörde kadar indirilmiş, ihbarcılara ödül vaat edilmiştir.) Çingenelerin küçük gruplar halinde yolculuk etmesine ve genel olarak sadece estetik kaygılar açısından bir tehlike oluşturmasına rağmen bu liste böylece uzayıp gidiyor, sahte ve gerçek Çingeneler arasındaki ayrıma odaklanan benzer önlemler birbirini izliyordu. 1905 yılında, Alfred Dillman *Zigeunerbuch* (Münih'teki İç Güvenlik Bakanlığı için hazırlanmıştır) adlı kitabında şöyle yazmıştır: "Artık neredeyse hiç gerçek Çingene kalmadı." Ertesi yıl, Prusya'da "Çingene yaratıklarla nasıl başedileceğine" ilişkin bir "bildiri," *Zigeunerunwesen* yayımlanmıştır.

Yerli ve yabancı Çingeneler arasındaki farklar, yerleşik ve göçebe Çingeneler arasına çizilmiş pek çok yanlış ayrımdan dolayı değişip duruyor, her gün kimin "gerçek" kimin "sahte" Çingene olduğuna ilişkin yeni listeler çıkıyordu. Çoğu zaman, Çingenelere reva görülen ceza suçu doğuruyordu. Örneğin, dinsiz oldukları gerekçesiyle kilise kapısından döndürülüyor ya da mallarına el koyularak göçebe ya da dilenci olmaya zorlanıyorlardı. Göçebeler bazen saf ve soylu Çingeneler olarak tanımlansalar da *göçebelik* çoğu zaman ahlâki çöküntünün bir kanıtı sayılmıştır. 1950'li yıllardan bir Çekoslovak yasası şöyle der: "Göçebe hayatı, oradan oraya gezen, dürüst işler yapmayan ya da ahlâksızca işlerle hayatını kazanan insanlara (bu insanların bir grupla ya da tek başına yolculuk ediyor olmaları hiçbir şey değiştirmez) özgü bir hayat biçimidir..."

Polonyalı bir şair, Papusza'nın koruyucusu ve Çingenelerin yerle-

şik hayata geçmesini destekleyenlerden biri olan Jerzy Ficowski, *Journal of the Gypsy Lore Society* dergisinin okuyucularına 1950'lerin Polonya'sından bir gelişme raporu sunmuştur: "Yetkililerin ilk projesi, Çingeneleri devlet çiftliklerinde çalışmaya ikna etmeye dayanıyordu." Yüz on iki Çingene, dağlık güney yöresi Nowry Targ'dan ülkenin kuzeybatısındaki Szczecin'deki çiftliklere çalışmaya gitmişti. Yaşam standartlarındaki gözle görülür iyileşmeye rağmen yalnızca yarısından azı orada kalmayı tercih etmişti. "İkinci büyük girişim, Çingenelerin Nowa Huta'da istihdam edilmeleriydi." Bu geniş sanayi kompleksi bir "topluluk"tu ve 1940'lı yıllarda sıfırdan inşa edilmişti. Yüz altmış kadar Çingene buraya "yönlendirilmiş," sonradan onlara başka Çingeneler de katılmıştı. Özel bloklarda (yalnızca Çingenelerin kaldığı) kalıyorlardı. Ficowski Çingene işçiler arasındaki bir barınma "krizi"nden söz etmekte; ama esas olarak bu girişimin başarılarına dikkat çekmektedir. Çocuklar okula gidiyor, okuma yazma bilmeyen yetişkinler de kurs alıyorlardı. "Nowa Huta'nın gazetesi '*Sosyalizmi İnşa Ediyoruz*' sosyalist kenti inşa eden Çingenelerden söz etmekteydi sık sık. Örneğin, 14 Haziran 1952'de Irene Gabor'un fotoğrafını yayımlamışlardı." Az sonra, Ficowski, düş kırıklığına uğramış olarak bir Çingene proletaryası yaratma girişiminin öbür sonuçlarını da anlatır:

> Yine de bazen, tam bağımsızlığa dönük "anarşik" bir ihtiyaç Çingeneleri baştan çıkarmış, Nowa Huta'nın rahatlığından kaçıp sefalet hayatına geri dönmüşlerdir....Yalnızca göçebeler değil, dağda yaşayan bazı Çingeneler de işlerini terk etmişlerdir. Çingeneler için göçebe hayatını cazip kılan şey otoritenin reddi, disiplinsizlik ve kimsenin emrinde bulunmama durumuydu. Nowa Huta'yı terk edip eski yaşantılarına geri dönerken "Özgürlük için ayrılıyoruz," demişlerdi. 1952 yılında Çingene olmayanlar için anlaşılmaz bir olay gerçekleşmişti. Otuz yedinci bloktan bazı aileler Nowa Huta'nın yakınlarındaki bir korulukta tahtalardan yapılma derme çatma kulübelerde yaşamak üzere evlerini terk etmişlerdi. Bir evin onlar için bir hapishane gibi olduğunu söylemişlerdi.

Çingenelerin orayı terk etmeleri Çingene olmayanlar için de belki Ficowski'nin sandığı kadar şaşırtıcı değildi, en azından Nowa Huta'yı görmüş olanlar için. Krakow'da sanayileşmiş bir varoş olan Nowa Huta, şimdi rehber kitaplarda, komünist rejimlerin en temel mirası olan ekolojik felaketlerden birini yaşamış bir bölge olarak yer alıyordu. Her

şey kırk yıl önce daha farklı görünüyor olmalıydı, ama Ficowski'nin terk edilmelerine çok şaşırdığı evler hâlâ oradaydı. Polonya'nın yarısından fazlası için üretim yapan ve bacasından insanın gözünü acıtan yoğun dumanlar çıkan tek renkli, devasa çelik fabrikasının kasvetli gölgesindeki ruhsuz apartman daireleriydi bunlar.

* * *

Birçok Çingene mevsimlik yolculuklara çıkıyordu. Bazıları ise yaşadıkları yeri düzenli aralıklarla, örneğin her on ya da otuz yılda bir değiştiriyordu. Yerleşmelerine izin verilen yerlerde (yerleşmeye zorlandıkları yerlerde değil) yerleşiyorlardı. 1893 yılında Slovakya'da yapılan bir nüfus sayımı, bölgedeki otuz altı bin Çingene'nin yalnızca yüzde ikisinin göçebe yaşadığını ortaya çıkarmıştır; bundan kısa bir süre sonra da göçebelik yasaklanmıştır. Bu yasaktan sonra, yani Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki yirmi yıl boyunca beyaz Slovakların neredeyse *dörtte biri* –yarım milyonu aşkın insan– Amerika'ya göçmüştür.

Günümüzde kamu arazileri, hatta gizli kamu arazileri bile Çingenelere yasaktır, bu da insanların Çingenelere olan tepkisinin oluşacak çöpler kadar özel mülkiyetin kutsallığıyla ilgili "normal" değerlerden de kaynaklandığını göstermektedir. Sıradan insanlar her yerde resmi görevlileri desteklemektedir. Aydınlanmış bir çağda (ya da en azından sözcüklerin yumuşatıldığı sözde aydınlanmış bir çağda) Çingenelerden nefret etmek kabul gören bir şeydir.

Fransa'da olduğu gibi Britanya'da da Çingeneler yalnızca sınırdışı edilmemektedir. Eyaletten eyalete değişse de yasal düzenlemeler (ki çoğunlukla birbirleriyle çelişirler) Çingeneleri reddetmeye yönelik eski siyasetin bir uzantısıdır. Doğu Avrupalı Çingeneler genellikle köylerin kenarındaki gettolarda yaşamaktadır. Çingenelerin konaklaması için yasal ve temiz yerler göstermeye yönelik isteksizlik Çingeneleri Batı Avrupa'da da kasabaların kıyılarında özellikle de kasabaların çöplüklerinde yaşamaya mahkûm etmektedir. Böylece Çingeneler herkesin söylediği gibi, pis kokulu ve diğer insanların sağlığını tehdit eden kimseler olup çıkarlar. Yerleştikleri yerleri "gönüllü" olarak terk etmeleri de hiç şaşırtıcı değildir.

Britanya'da 1968 yılında Karavan Alanları Yasası'nın çıkartılmasıyla durum düzelmeye başlamıştır; buna göre yerel yetkililer göçerlere uygun bir alan göstermekle yükümlüydüler. Sonradan bu yasanın

durumu iyileştirmek için çıkarılmadığı anlaşıldı; yasa, göçebe insanların yerleşik yaşama geçirilmesini amaçlıyordu ("Çingenelerin zamanla yerleşik nüfusun içinde tamamıyla eriyeceği umulmaktadır"). Oysa, Habsburg'daki soylular ve Alman prensleri gibi Britanyalı yerel yetkililer de işbirliği yapmak istemiyorlardı. 1970'li yılların başından bir örnek vermek gerekirse, yalnızca *West Midlands*'da, Çingeneleri "halka açık" yollardan uzaklaştırmak için bir milyon pound'un üstünde para harcanmıştır, oysa aynı beş yıllık dönemde yalnızca kırk beş aileye yerleşmeleri için yasal bir bölge gösterilmiştir.

Çingenelerin üzerine yerleştikleri toprakların parasını ödemesi gerektiğini ileri süren Parlamento 1994 yılında Karavan Alanları Yasası'nı iptal etmiştir – Lordlar Kamarası'nın çabaları yasayı korumaya yetmemiştir. Aynı zamanda hükümet, planlama politikasını, Çingenelerin yerleşecekleri yerler için para ödemelerini imkânsız hale getirecek şekilde sıkılaştırmıştır. (Çingeneler bir toprak parçası satın almayı başarsalar bile, bu sefer de arazi üzerinde yaşama, oraya kulübe, ev, ahır, vs. inşa etme izni almak için ayrı ayrı başvurularda bulunmaları gerekiyordu; ayrıca başvuruların yüzde doksan beşi geri çevriliyordu.) İçişleri Bakanı Michael Howard, "gerçek" ve "sahte" Çingeneler konusundaki eski tartışmayı yeniden canlandıracak biçimde "çılgın New Age hipileri"nden söz etmiş, bu marjinal konuyu öne çıkararak milletvekillerinin kafasını karıştırmıştı. Kabinedeki bakanlardan biri de, her zaman güvenilir bir referans olan bir imgeye, eski göçebe toplulukların hayaletine sarılmıştı: "Bu yasayı iptal etmek istiyoruz, çünkü göçebe yaşamak isteyenlerin sayısı artmaktadır," demişti; sözünü ettiği "sıçrama," 1968'de 9.800 olan göçebe sayısının yirmi altı yıl sonra 13.700'e yükselmesiydi. Kimse, "göçebe olmayı istedikleri" için değil de hâlâ hükümetin ayıracağı resmi bölgelerde yerleşmeyi bekledikleri için yollarda olan 4.000 aileden –yaklaşık 18.000 kişi– söz etmiyordu. Yasanın iptali, yetkilileri göçebelere yer göstermek görevinden kurtarmış, hatta onlara önceden belirlenen yerleri kapatma ve buradaki insanları tahliye etme gücünü kazandırmıştır (Sussex'deki bir yetkili bu kararın hemen arkasından kendi bölgesindeki göçebelere verilen alanları kapatmaya girişmiştir). Bu kararın kaçınılmaz bir sonucu olarak elbette "göçebe" sayısı artmıştır. İnsanları yollarda bekleyen güçlükler, hem durmayı hem yolculuk etmeyi (pek çok başka yasakla birlikte) yasaklayan Cezai Adalet ve Kamu Düzeni Yasası'nın 1994 yılında çıkarılmasıyla katmerlenmiştir.

Eski Doğu Bloku'nda olduğu gibi Batı'nın bazı yerlerinde de, Çingeneleri yerli halkla kaynaştırma değilse de yerleşikleştirme amacına ulaşılmıştır. Ancak bu girişim tam bir felaketle sonuçlanmıştır. Britanya'da 1964 tarihli Hurda Metal Tüccarları Yasası –ufak tefek her türlü alışveriş için ayrıntılı faturalar yazmak ve alışverişleri belgelemek yükümlülüğü getiriliyordu; bu da çok az okuma yazma bilen göçebeler (okuma yazma bilmeyenlerin oranı yüzde yetmişti) için üstesinden gelinemeyecek bir işti– ya da yalnızca karavan bölgelerinde hiçbir iş yapılamayacağına ilişkin yasak yüzünden Çingenelerin meşru ve geleneksel tüm uğraşları yasaklanmıştır. Aynı zamanda, resmi yerleşim yerlerinde yaşantısını sürdüren Çingenelerin bu alanları uzun süreli terk etmesine izin verilmiyordu; bu yüzden İngiltere'de her zaman yaptıkları mevsimlik tarım işçiliğini de yapamıyorlardı. Oysa önceden kiraz ve elma toplarlar, patatesleri çuvala doldururlar, bazı bitkileri ipe dizerler, pancar ayıklarlardı. Geleneksel Çingene yaşantısı Britanya'da artık kaybolmaya yüz tutmuştur. Yine de bunun kaçınılmaz olduğunu kimse söyleyemez. Suçlanması gereken makineleşme –makine yapımı plastik çivi– değildir. Bu, evrensel ama temelsiz korkulara yenik düşen yasa koyucuların işidir. Son birkaç yılda çıkarılan yasalar, geleneksel Çingene yaşantısını, Endüstri Devrimi'nin etkilediğinden daha fazla etkileyip aşındıracaktır. Özel ya da kamusal alanlara ilişkin tüm düzenlemeler, Çingenelerin bağımsızlığını biraz da olsa garanti altına alan neredeyse bütün mesleklere yasak getirmektedir. Ağaç budama, yollara katran dökme, kapı yapma gibi gezici mesleklerle birlikte Noel ağaçları, hurda metal, at ve araba ticareti de yok olmaktaydı. Bu yüzden, herkes kaçınılmaz olarak devletten yardım alıyordu. Yerlerinden hiç kıpırdamayan Çingeneler de kendilerine ayrılan yerlerde yaşayan Kızılderililere benziyor, *sorunlu* Çingeneler olup çıkıyorlardı.

Ancak, gerek zengin gerek yoksul, gerek Doğu'da gerek Batı'da yaşayan Çingeneler hâlâ göçebelik *izlenimini* üzerlerinde taşırlar; yaşadıkları sağlam, kalıcı konutlara bile yansıyan bir iğretilik de bu izlenimi destekler. Örneğin ben, bağımsızlığını yeni kazanmış Moldova Cumhuriyeti'nin başkenti Chişinău'da, oraya Romanya'dan gelmiş ve "Chanel" iç çamaşırları imal ederek küçük bir servet edinmiş bir Çingene'yle karşılaşmıştım. Adam fabrikasında yüzden fazla kadın terzi çalıştırıyordu. Hepsi de ya Rumen ya da Rus'tu; içlerinde bir tane bile Çingene yoktu, bu da iç çamaşırı imalatçısı adamın gurur duyduğu bir gerçekti. Beni yeni evini görmeye davet etmişti; evi bir sarayı andırı-

yordu, dokuz küçük kulesi, avluya bakan balkonları, yanardöner duvarların üzerinde karavanlarla yolculuk eden romantik görünüşlü Çingeneleri resimleyen pastoral sahneleriyle üç büyük salonu vardı. Bu aile o kadar zengindi ki güvenliklerinden korktukları için kıskanç komşularıyla kendileri arasına büyük köpekler koymuşlardı. Ama bu malikânede ne tuvalet ne de banyo vardı; bir yıldır orada yaşıyor olmalarına rağmen, dekorasyonun tam ortasında paraları tükenmiş gibi elektrik telleri duvarlarındaki yuvalarından fırlamıştı. Kadınlar avludaki bir ateşin üzerinde yemek pişiriyorlar, sonra da bütün aile dışarıda yemek yiyip dışarıda yatıyordu; çadırda olduğu gibi çocukların hepsi üst üste uyuyordu. Jean Cocteau, ünlü Çingene gitaristi Django Reinhardt hakkında şöyle diyordu: "Herkesin hayal ettiğini yapıyor, bir karavanda yaşıyordu. Karavanda yaşamayı bıraktıktan sonra bile, yaşadığı yer yine de bir karavan gibiydi."

Göçebelerle ilgilenenlerin çok iyi bildiği bir şey vardır; yerleşik bir yaşantısı olan insanlar gezginlerden, yabancı oldukları için değil, *tanıdık* olduğu için korkarlar. Çünkü onlar bize aslında kim olduğumuzu anımsatır. Herbert Spencer'ın (ki "güçlü olanın hayatta kalması" deyimi Darwin'e değil ona aittir) "göçebe atalarımızdan bize miras kalan huzursuzluk" diye adlandırdığı şey, yolculuk hikâyeleri yazan yazarların özlem dolu fantezileri gibi gelebilir kulağa; fırsat buldukları zaman durup dinlenen yorgun insanlar için de pek faydası yoktur bu saptamanın. "Büyük Huzursuzluk"ları ile Caribou Eskimoları gibi Çingeneler de gezginlik günlerinden ve geçmiş kimliklerinden bazı şeyler taşımışlardır bugüne; bu da onların kendilerini etraftaki yerleşik insanlardan ayırmalarına yaramaktadır.

Çingenelerin uyandırdığı korku bölgesel nüfusun az olduğu yerlerde daha da şiddetleniyor ve onları asimile etmeye yönelik her türlü çabayı teşvik ediyordu. Yine de asimilasyon çabalarının ardındaki temel etmen, daha erken dönemlerde feodal toplumların, işçi ve zanaatkâr olarak Çingenelere ihtiyaç duymasıydı. Çingenelerin sistematik asimilasyonu işine ilk girişenler, Habsburg hükümdarları Avusturya İmparatoriçesi Maria Theresa (1740-80) ile 1765 yılından itibaren onunla tahtı paylaşan oğlu II. Joseph'dir (onların yaptıkları, diğer dönemler ve rejimlerdeki toplu katliamların, dağlamaların yanında "medeni" kalmaktadır). Yalnızca hemen hemen aynı taktikleri kullanan komünistler, Çingeneleri bu kadar büyük ölçekli toplumsal bir dönüşüme zorlamıştır. Habsburg hükümdarlarının boyunduruğu altında Slovakya'daki

Çingeneler serf olarak çalıştırılmış; yolculuk etmeleri, at sahibi olmaları ve at ticareti yapmaları, Romanca konuşmaları, bir lider seçmeleri, pek çok durumda da kendi çocuklarını yetiştirmeleri yasaklanmıştır (çocuklar, Alman topraklarında yapıldığı gibi beyaz Hıristiyan aileler tarafından yetiştirilmek üzere ellerinden alınmıştır). Maria Theresa, Çingenelerin *Ujmagyar*, Yeni Macarlar ya da *Neubauern* (Yeni Çiftçiler) olarak çağrılması ve yeni bir Çingene imgesi oluşturulması konusunda ısrar etmiştir. Anne ve oğlun daha yapıcı reform çabaları –örneğin Romanlar için eğitim ve barınma imkânlarını artırma– boşa çıkmış, çünkü Macar soyluları bunun maliyetine katlanmayı reddetmiştir. II. Joseph, ölümünden iki hafta önce mezar taşına şunların yazılmasını istemiştir: "Burada tüm girişimleri boşa çıkan II. Joseph yatmaktadır."

Elbette onun 1790'daki ölümünden sonra Çingeneler için hayat normale dönmüştür. Bitmek tükenmek bilmeyen eziyetler ve iftiralar (yamyamlık suçlamaları da dahil) yeniden başlamıştır. Öte yandan, artık kimse onların çocuklarıyla ilgilenmiyordu; yine de bazen hayırsever bir dernekle karşılaşmak mümkündü, örneğin 1929 yılında Slovak doktorlar tarafından kurulan böyle bir dernek, Çingene oyuncuları sahneye çıkarmış, Çingenelerden oluşan ve birçok yere turnuvaya giden bir futbol kulübünün sponsorluğunu üstlenmiştir. Belki de artık, onlara yapılan zulümden daha kötüsü, gitgide derinleşen yoksulluklarıydı. "Hapis cezası onları hiç etkilemiyordu," demişti 1924 yılında bir Slovak yetkili, "çünkü hapis yalnızca onların yaşam koşullarının iyileşmesi demek." Savaştan ve faşist Slovak Hlinka Askerleri'nden yedikleri dayaklardan sonra binlerce umutsuz Çingene batıya, Bohemya ve Moravya'ya göçmüştür. Bu sanayi bölgelerinde kısıtlı da olsa bazı iş imkânları vardı; kalacak bir yerleri vardı (genellikle Sudety Bölgesi Almanlarının terk ettiği evlere yerleşiyorlardı) ve kendilerinden başka Çingene yoktu; Naziler 600 kişi dışında Çek Çingenelerinin hepsini öldürmüştü.

Komünist parti, Yahudileri olduğu gibi Çingeneleri de kendisine çekiyordu. Parti Roman üyeler kaydetmiştir, Kızıl Ordu her yerde (bugün bile) sevgiyle anımsanmıştır. Ama çok geçmeden, umut kaynağı olan bir ülkeye yapılan bu göç, kasıtlı ve üzücü biçimde yolundan saptırılmıştır. Genel olarak Çingene gruplara karşı duyulan korku, Çingeneleri "olabildiğince dağıtma" kampanyalarını teşvik etmiştir – Çingeneler bu kez sınırdışı edilmemiş ama anayasal olmayan bir "Nakil ve

Dağıtım" şemasına göre demografik dağılımları kesin kotalarla belirlenmiştir. Sonuç olarak, geniş aileler birbirinden ayrılıp ülkenin değişik ve birbirinden uzak köşelerine yerleştirilmiştir. Tüm bu olanlardan sonra, bağımsızlığını yeni kazanmış ve komünist rejimi yeni bırakmış Çek hükümeti Romanları bu kez doğuya, yani Slovakya'ya zorla geri göndermiştir. Çek topraklarında yaşayan Slovakların, Çek topraklarında doğmuş olsalar bile 1993'ten beri yurttaşlığa başvurmaları (Almanya'daki sistem esas alınmıştır) gerekmektedir. Yasa, sanki özellikle Çingeneleri yurttaşlık haklarından mahrum edip sınırdışı etmek için hazırlanmıştı. Çek Cumhuriyeti'nde yaşayan üç yüz bine yakın Çingene (ya da onların aileleri) Slovakya'ya gönderilmiş ya da oraya göç etmiştir. Artık bir Çek yurttaşı olmak için akıcı bir biçimde Çekçe konuşmanız (Çingenelerin çoğu Romanca ve Slovakça konuşmaktadır), en az iki yıl boyunca belli bir ikametgâha sahip olmanız ve önceki beş yıl için sabıka kaydınızın temiz olması gerekmektedir. Bu son koşul, komünist dönemi de içine alacak şekilde işletilmektedir; o dönemde birçok işsiz ya da kendi işini yapan Çingene "çalışmak istemedikleri" ya da "işlerini ihmal ettikleri" gerekçesiyle ceza almışlardır, bu da Çingenelerin çocuklarını yetiştirme yurtlarına göndermek için bir bahane olarak kullanılmıştır. Bu yasa, sığınma isteklerindeki artışın yanı sıra Romanlara karşı şiddeti de teşvik etmiştir (bu yasa daha yürürlüğe girmeden önce, Ústí nad Labem'deki Çekler, Çekoslovakya doğumlu bir Çingene'yi çocuğunu doğurmak için Slovakya'ya gitmeye zorlamıştır). Birçok aile ülkeden ülkeye sürüklenmiştir. Binlercesi birdenbire kendilerinin ne Çek Cumhuriyeti ne de Slovakya yurttaşı olduğunu, yani hiçbir devletleri olmadığını fark etmiştir.

Doğu Avrupalılar da Batı'nın Çingeneleri sınırdışı etme yönündeki geleneksel tercihini benimsemeye başladıysa, o zaman sırf Çingene olmanın bile suç sayılması yadırganacak bir şey değildir. Çingene *gibi görünmek* de –hain, casus, "sahte Mısırlı"– aynı şekilde ciddi bir suçtu, sanki başka bir yerlerde buradakilerden farklı, daha latif, daha soylu Çingeneler varmış gibi.

Elizabeth İngilteresi'ndeki yurttaşlar yabancıların kendilerini gerçekten ceviz suyuyla kasıtlı olarak kararttıklarına inanıyordu; bu, alınlarına üzerinde "beni aşağılayın" yazan bir bant takmakla aynı anlama gelse bile. Bir İngiliz risaleci 1610 yılında şöyle söylemiştir: "Kadınlı erkekli en az yüz kişilik gruplar halinde dolaşır, sanki Mısırlıymış gibi yüzlerini siyaha boyarlardı." Bu, kolay kolay çıkmayan bir lekeydi.

"Çingeneler yıkanmadıkları için esmer görünüyor," demişti komşularından rahatsız olan bir İngiliz, 1969 yılının Nisan'ında *Daily Telegraph*'la yaptığı bir görüşmede. Çingenelerin dillerinin de çoğunlukla *Rotwelsch* yani hırsız argosu olduğu kabul ediliyordu; konuşulan dili anlamayanlara göre bu dil başlı başına suçun kanıtıydı.

İngilizce bir sözcük olan *gypsy* gibi, İspanyolca sözcük *gitano* da, Çingenelere en çok yakıştırılan yafta olan "Mısırlı"dan gelmektedir; bu etiketle ilk kez ünlü Bizans şiirlerinde karşılaşılmıştır. Bir yerden geliyor olmak, özellikle de egzotik bir yerden geliyor olmak, memleketsiz olmaktan çok daha iyidir diye düşündüklerinden olsa gerek, Çingeneler de yerel yetkililere kendilerini böyle tanıtmaya başlamışlardır (bu tanım özellikle Çingene falcıların çok işine yaramıştır).

Çingeneler, nereden geldiklerine ilişkin muammayı çoğunlukla kendi yararlarına kullanmışlardır. On beşinci yüzyılda, görünüşün de her zaman en az gerçek kadar önemli olduğunu, belirsiz de olsa aristokrat bir kimliğin vazgeçilemez olduğunu fark etmişlerdi. Hacı statüsü de pek fena sayılmazdı: Yunanistan ve Bizans'ı geçip Batı'ya uzandıkları yolları boyunca hacıların ayrıcalıklı yolcular olduklarını keşfetmişlerdi. Böylece, sözde duacıları olan renkli topluluklar eşliğinde, Küçük Mısır'ın dükleri, kontları, yüzbaşıları ve krallan çıkagelmiştir.

Batı'daki ilk Çingeneler her zaman güven içinde yolculuk ediyordu. Ortaçağda yaygın olarak kullanılan ve bugünkü pasaportlara karşılık düşen bir belge, Macaristan Kralı Sigismund (1368-1437) tarafından bir mucize eseri onlara da verilmişti. Çingeneler kraliyet mührü sayesinde başka ülkelere girebiliyor ve kendilerini Mısır'a doğru yedi senelik bir kefaret yolculuğuna çıkmış hacılar (sadaka toplayan hacılar, elbette) olarak tanıtıyorlardı.

Gerçekte eğlenceye sanıldığı kadar düşkün değillerdi, ama hem meslekleri gereği hem de zorunluluktan iyi birer şarkıcı ve oyuncuydular; insanları eğlendirme işini de her zaman gözden geçirip yenilemek gerekiyordu. Batı Avrupa'ya varmalarından birkaç on yıl sonra –bu süre belki de Çingenelerin tek balayı dönemiydi– hacılık gözden düşmüştü. On altıncı yüzyılın sonlarına doğru, papalık demeçleri ancak 1920'lerin sonlarındaki Alman markı kadar çekici geliyordu insanlara; Luther'in "reformdan geçmiş" kilisesi Katolikleri ve Ortodoks Yunan grupları kendisine çekiyordu, yoksulluğun Fransiskenler tarafından idealleştirildiği günlerse artık uzak bir anıydı (dilenciler için talihsiz bir durum). Protestanlar, özellikle de Kalvenci kiliseler, yalnızca

Çingeneleri uyaran bir Alman afişi, 1715 dolayları. Afişte şöyle yazmaktadır: "Düzenbazların ve Çingenelerin sonu..."

sadaka dağıtanlara karşı değil, Çingenelerin kendisine karşı da lobi çalışması yapıyorlardı. *Liber Vagatorum*'un 1528 baskısındaki önsözde Martin Luther, bu serserilerin hilekârlığına karşı insanları uyarıyor ve baskının kurumsallaştırılmasına onay veriyordu. Hacılığın modasının geçmesinden sonraki dönemde gezgin Çingeneler bir süreliğine kendileri gibi, yani gezgin müzisyenler, zanaatkârlar ve tüccarlar olarak gö-

rünmüşlerdir. Bu durum yerel halkın, özellikle de kurdukları loncalar ve esnaf birlikleri sayesinde rekabetin sürmesinde polisten çok daha etkili olan yerli zanaatkâr ve tüccarların hoşuna gitmemişti.

Çingeneler daha egzotik göründükçe, daha "gerçek" oldukları düşünülüyordu; böylece paradoksal olarak daha kabul edilebilir bir hale geliyorlardı (bölgenin meyhanesinde olmasa bile en azından bölge halkının zihninde). Yaygın Çingene şablonuna en çok kim uyuyorsa o kazançlı çıkıyordu. Geleneksel giysilerini –ya da kostümlerini– giyen Çingeneler folklorun "güvenli" bölgesine sığınıyorlardı; zaten folklorun işi yabancıları evcilleştirmek ve zararsız kılmak değil miydi? Geleneksel giysilerini giymeyen Çingeneler ise o kadar hoş bir görüntü oluşturmuyordu; dolayısıyla bir kavim olarak değil sadece baş belası olarak görülüyorlardı. Çingene kıyafetleri bazen modayı da etkilemiştir. İngiltere ve Fransa'daki muhteşem on dokuzuncu yüzyıl kıyafet balolarında kadınlar İtalyan konteslerin, Osmanlı cariyelerinin ve Çingene kadınların kılıklarına bürünmüş, 1960'lardaysa Yves Saint Laurent "Çingene stili"ni dünyaya tanıtmıştır. Bir kez onlar gibi giyindiniz mi kasabanın kıyısında yaşayanlar gözünüze artık o kadar korkunç gelmiyordu.

Egzotiklik Çingenelerin çok işine yaramıştır. En azından kitle göçleri zamanında insanlar, uzak ülkelerden gelmiş bu tuhaf giysili insanların gösterileri için daha çok para ödemiştir. Hint kökenli oluşları, Birleşmiş Milletler içinde özel bir etnik statü taleplerinin temelini oluşturmuştur. Yabancı olma durumu, insanları en azından belli bir mesafede tutuyordu. New Jersey, Wildwood'daki eğlence parkını işleten bir Amerikalı ve nispeten zengin bir Çingene olan John Nickels bile oğullarını bu nedenle okula göndermemiştir. Oğullarının "Amerikan kızları"yla birlikte olması, hatta evlenmesi ihtimali, Çingenelerin hayatta kalmalarının önünde bir tehdit oluştururdu.

Öte yandan yabancılık, elbette ki sınır dışı edilme olayları için bir bahane olarak da ortaya sürülebiliyordu, ama yetkililerin her zaman böyle bir bahaneye ihtiyacı olmuyordu. On altıncı yüzyıl İngiltere'sinde bu Mısırlıların çoğunun aslında İngiltere'de doğduğu anlaşılınca, "tüm şüpheli ve belirsiz durumları bertaraf etmek için" yeni bir yasa çıkarıldı; yalnızca "kendilerini Mısırlı olarak adlandıran serserilerle herhangi bir biçimde temasta bulunan kimseler" için değil aynı zamanda bu serserilerin giysilerini, konuşmalarını ve tavırlarını taklit eden herkes için de ölüm cezası öngörüldü. Serseriler ve "Sağlam Di-

lenciler" sınıfına girebilen şanslı kişiler "acımasızca kırbaçlanacak, sağ kulaklarının kıkırdağında dağlanmış demirle iki santimlik bir delik açılacak"tı. Kısa bir süre sonra ölüm cezası, Mısırlılarla temas içine *girebilecek* insanları da kapsayacak şekilde yeniden düzenlendi.

Hayatta kalmaları her zaman çevrelerine uyum sağlamalarına (savunucuları açısından sıkıntı yaratsa da, bu uyum çabalarına sahtekârlık da dahildi), aynı zamanda "etnik" kimliklerini hep yeniden düzenlemelerine bağlıydı. Birçok Roman hayatı boyunca birçok iş yapar, hatta bunların bazılarını eşzamanlı olarak sürdürür. Bir Çingene'ye göre, aynı anda hem bir parlamento üyesi hem de kullanılmış araba tüccarı olmak ne tuhaf ne de uygunsuzdu. Şüpheli ve korkutucu görünüşlerinde bir parça da payları varsa eğer, bunun nedeni, bu imgenin yalnızca kurbanı olmak istememeleridir. Çingene uzmanı R.A.S. Macfie, *Journal of the Gypsy Lore Society*'de benim hayranlıktan kaynaklandığını düşündüğüm (bu hayranlık gösterisinin zamanlaması –1943– kötü de olsa) şu sözleri söylemiştir: "Çingeneler, dinlerini, folklorlarını değiştirmeye, hatta dillerine yeni sözcükler eklemeye hazırdırlar, ama hayatlarını sürdürmek için kullandıkları hileler hiç değişmemiştir."

Savaştan bu yana, Doğu Bloku'nda, Çingeneler çok daha sinsice bir asimilasyona (özellikle de doğu Slovakya'da) uğramışlardır; örneğin hastanede doğum yapan kadınlar bilgileri olmadan kısırlaştırılmışlardır. Bu kadar gizli kapaklı olmayan başka önlemler de alınmıştır; örneğin gezgin Çingenelerin çocuklarına Hıristiyan yardım kuruluşları tarafından haciz konulmuştur. Aynı şey, 1973 yılına kadar İsviçre'de de yaygın olarak uygulanmıştır.

Her zamanki gibi, olan bitene muhalefet eden Romanlara çok acımasız davranılmıştır. Polonya'da 1980'ler gibi yakın bir tarihte bile, 1964'lerde çıkarılan yerleşik hayata geçme yasalarına karşı çıkan Çingenelerin yurttaşlıkları ellerinden alınıp ülkeden uzaklaştırılmışlardır. Benzer bir şey, 1970'li yılların sonlarında Almanya'dan sınır dışı edilen, sonra da kendi ülkeleri Yugoslavya tarafından kabul edilmeyen Çingenelerin başına da gelmiştir. Benzer durumdaki otobüsler dolusu insan Avrupa'da on yıl boyunca oradan oraya dolaştırılmıştır. Savaştan sonraki "ülkesiz insan" statüsü (kamplardan kurtulan Çingeneler bu kapsama alınmıştı), o zamanlar bu insanları reddetmek için iyi bir bahaneydi; o ofisten bu ofise, o ülkeden bu ülkeye gönderilip duruyorlardı. Günümüzde Cenova Antlaşması bu kapsamdaki insanların korun-

masını garanti altına alıyor. Ama Çingeneler artık bu tanıma uymuyorlar. Onlar artık Rumen, Bulgar vb. olarak adlandırılıyor, oysa bu ülkelerde öyle görülmüyorlar.

Avrupa'daki her devlet, Çingenelere karşı tumturaklı Haçlı Seferleri'ne girişmiştir. Ancak, Çingene karşıtı yasaların toplamına baktığımızda, Kutsal Roma İmparatorluğu'nun (Şarlman tarafından kurulmuş, ama her zaman Alman tahtı tarafından simgelenmiş ve onunla özdeşleştirilmiş Avrupa toprakları kompleksi) bu konudaki payı, Avrupa'nın geri kalanının hepsine denk olmuştur. Almanya da her zaman bu alayın içinde yer almıştır.

VII

İnsan öğüten ölüm makinesi

"Her insan biraz İsa, biraz Yahuda'dır," demişti, kameraların ışıkları altında parlayan, uzun boylu, sakallı, Estonyalı bir Roman, Leh televizyon ekibine. "Buna yalnızca kader karar verir." Neden Nazilerin Çingeneleri yok etmeye çalışmış olduğunu düşünüyorsunuz, diye sorulmuştu.

Saat geceyarısını geçiyordu, televizyon ekibi ölü Birkenau kampını kameraya alıyordu; yirmi bin kadar Çingene'nin Auschwitz'de öldürüldüğü gecenin üzerinden tam elli yıl geçmişti. Tüm Avrupa'dan Çingeneler –özellikle Doğu Bloku ülkelerinden yüzlerce otobüs gelmişti– katledilen akrabalarını anmak için ilk kez toplanmışlardı. Yüzlerce insan gece boyunca kampın içinde nöbet tutacaktı; hazırlıksız yakılan birkaç ağıt dışında kimse ne şarkı söylüyor ne de bir şey çalıyor-

du. Herkes eşofmanları, şortları ve gündelik baskılı tişörtleriyle düzensiz biçimde oturmuştu.

Ertesi gün, kırk derece sıcaklıkta saatlerce resmi anma törenleri yapıldı, bu törenler de ilk kez yapılıyordu. Polonya başbakanı Waldemar Pawlak ile İsrail ve Alman büyükelçileri birer konuşma yaptılar. Václav Havel, Lech Walesa ve Papa'dan gelen mektuplar okundu. Uluslararası Romanlar Birliği'nin başkanı olan Roman şair Rajko Djurić, uluslararası kamuoyunun ilgisini talep eden ateşli bir konuşma yaptı. Shero Rom, yani Leh Romanlarının başı, Romanlara özgü feryat figan coşkulu bir konuşma yaptı. Bu adamın görünüşü bile günün önemine ışık tutar gibiydi ve bu saptamanın içinde zerre kadar istihza yoktu. Adam, parlak siyah bir tişört, mor deri ayakkabılar, geniş kenarlı hasır bir fötr şapka giymişti ve koca göbeğinin üstünde incilerden örülü geniş bir kravat sallanıyordu; günün en çok parlayan şeyi oydu sanki. Sonra, Auschwitz kasabasının modern katedralinde Kraków'un kırmızı cüppeli kardinali, Çingene kurbanların anısına düzenlenen üç saatlik bir ayini yönetip her tarafta tütsü gezdirdi. Roman bir papaz ilahiler okudu, melek kostümleri giymiş Roman çocuklardan oluşan bir koro koridordan inerek şarkılar söyledi. Katedralin tıka basa dolu olması, insanların sıcaktan kavrulduğu bir çarşamba öğleden sonrası ve Çingene konulu bir ayin için oldukça tuhaftı.

İnsanların kamp yapıp nöbet tuttuğu gecenin sabahında, saat iki sularında kaldığım otelin bulunduğu Oświęcim'e yani Auschwitz kasabasına doğru yürümeye başladım. Kamp sınırları boyunca anayola doğru ilerlerken, bu yol bana hiç bitmeyecekmiş gibi geldi. Beş yüz metre aralıklarla yerleştirilmiş direkler sınırları belirliyordu, aralarında hâlâ dikenli teller vardı, direklerin eğri başları kampa doğru döndürülmüş periskoplara benziyordu. Aniden mum ışıklarının, fenerlerin ve televizyon ekiplerinin dışında buluvermiştim kendimi. Ama gerisin geriye Çingenelere ve otobüslere doğru koşmama neden olan şey karanlık değildi. Beni geriye döndüren şey köpek havlamalarıydı, yani akşam karanlığındaki Auschwitz'di. Nöbetin tutulduğu kampta kendime Karpio adlı bir arkadaş buldum, bu şişman, ağırbaşlı Leh Roman beni arabasıyla otelime bıraktı. Bana büyükannesi ve büyükbabasının kampta öldürüldüğünü söyledi; ona bu anma töreni hakkında ne düşündüğünü sorduğumdaysa ilgisizlikle omuzlarını silkti. Karpio'nun öfkesi, kampta diğerlerine katılmayı reddedip Kraków'daki Alman konsolosluğunda kendi özel anma törenlerini –yalnızca davetiyesi

olanlar katılabiliyordu– yapan Sintilere yani Alman Çingenelerineydi. "Faşistler, ne olacak!" demişti Karpio.

O gece ben istemeden de olsa kendi nöbetimi tuttum. Glob Oteli tren istasyonunun tam üstüne inşa edilmişti, bu yüzden bina bütün gece, gece trenlerinin takırtısıyla ve titreşen tren düdükleriyle sarsıldı. Tren tarifesi bile size Auschwitz'de olduğunuzu unuttumuyordu. Çarşafları kırış kırış olmuş daracık yatağımda, Estonyalı Roman'ın sözlerinin ne anlama geldiğini düşünüyordum: "Yalnızca kader karar verir."

Baht, şans demekti, aynı zamanda kader, alınyazısı olarak da çevrilebilirdi. Bir şans eseri, iki gün sonra, kendi memleketi Belgrad'dan uzakta Berlin'de sürgünde yaşayan Roman şair Rajko Djurić ile birlikte Polonya üzerinde uçuyordum. LOT hostesi sabah altıda çikolatalarımızı dağıtırken biz Eski Ahit'ten, Yahudilerin tarih anlayışından söz ediyorduk. Ona Romancadaki *baht* sözcüğünü sordum.

"*Baht*," dedi Rajko kaşlarını kaldırıp gözlerini indirirken, "bu dünya üzerinde Romanların en çok sığındığı kavramdır."

Devel yani Tanrı'dan, *beng* yani şeytandan çok daha fazla şey ifade eder. *Baht* sözcüğü Çingeneler arasında gazinoda kumar oynarken de kullanılır, bir kadından söz ederken de. Bir insanın çocuğu da onun "*baht*"ı olabilir, demişti Rajko; aynı zamanda daha pek çok şey insanın *baht*'ını etkiler. Örneğin, *mule*'ye, yani ölülerin ruhlarına saygı göstermek gibi geleneklere uyup uymadığına, her türlü kirlilikten gereğince uzak durup durmadığına da bağlıydı insanın *baht*'ı. ("Eğer temiz değilsem *baht*'ım açık olamaz.") Rajko'ya göre *baht* toplumsal bütünlüğe aykırıydı, çünkü kolektif olarak ölçülmüyordu. Basitçe düşünecek olursak *baht* kadercilikten farklı bir şey değildi, Romanlar arasında edilginliği teşvik ediyordu.

Rajko, Çingene soykırımını anma töreninde etkileyici bir konuşma yapmıştı. O konuşurken insanlar, üzerinde *na bister/500.000*, yani "500.000 kişiyi unutma" yazılı pankartlar taşıyordu. Sözler kırık bir tekerlek resminin üst kısmına, sayılar ise altına yazılmıştı. Varşova'ya geldiğimizde Rajko şöyle demişti: " Her şeyden önemlisi *baht* hem şu anla hem de yakın gelecekle ilgilidir."

Çingenelerin dünyanın başlangıcıyla, ya da kendi kökenleriyle ilgili hiçbir efsaneleri, büyük tarihsel geçmişlerine dair hiçbir fikirleri yoktur. Bellekleri ancak üç ya da dört kuşak geriyi anımsayacak kadar tazedir; yani atalarını ve yaşadıkları olayları aralarında yaşayan en yaşlı kişinin anımsayabildiği kadarıyla bilirler. Sanki geriye kalan tarih

değildir onlar için. Bu duygu, belki de ölülerin arkada bırakılıp yolculuğa devam edildiği günlerden kalma bir duygudur; ama yerleşik hayata geçtikten sonra da yaşam mücadelesi vermek zorunda kalan bir halk hâlâ bu duyguya sığınmaktadır.

İkinci Dünya Savaşı ve o dönemde yaşanan travmalar insanların belleklerinden henüz çıkmamıştır; yine de anma törenleri düzenleme ya da bu konuları tartışma gelenekleri yoktur. Bazıları bu tür şeyleri konuşmanın tehlikeli olabileceğini düşünüyordu. "Niye durup dururken akıllarını çelelim ki?" diye sormuştu Macaristan'da yaşayan bir Roman olaydan tam elli yıl sonra. Nazilerin, Yahudilerin dışında soykırım yapmayı planladığı tek ırk Çingenelerdi. Oysa kimsenin bu hikâyeden haberi yoktur, hatta Nazilerin elinden kurtulmuş Çingenelerin bile.

Bükreş'in kırk kilometre kuzeybatısındaki Balteni'de, savaş sırasında Romanya'nın işgal ettiği bir Ukrayna toprağı olan Transdnistria'ya gönderilirken kaçan biriyle tanışmıştım. Burada, Romanya Savaş Suçları Komisyonu'na göre 1942 ile 1944 yılları arasında otuz altı bin Çingene hayatını kaybetmişti.

"O kadar çok insan vardı ki," dedi Drina; ailesinin başka Çingenelerle birlikte, onları Bug Nehri'nin doğusunda Odessa'nın kuzeyindeki bir yere bırakacak olan trenlere doldurulduğu kışı, yani tam elli yıl öncesini hatırlamaya çalışır gibi gözlerini kısarak. Yük vagonlarıyla yapılan uzun yolculukları biliyordum. Bükreş'ten işgal topraklarına gitmek haftalar alırdı; Drina'nın ince bedeni kızgın güneşte titrediğinde bu yolculukların aynı zamanda ne kadar soğuk olabileceğini öğrenmiştim. Bana bir şeyler anlatmak istiyordu. Bir süre duraksadı –elleri yüzünde, yere bakıyordu– sanki yakın bir zamanda belleğinin bu bölümüne hiç yolculuk etmemiş gibi bir şeyler bulup çıkarmaya uğraşıyordu. Görünüşe bakılırsa kimse ona daha önce bu konuyla ilgili bir soru sormamıştı. Sonra konuşmaya başladı, açık bir dille, duygusuz bir tonlamayla konuşuyordu, mahkemede tanıklık yapar gibi bir hali vardı. İki yıl boyunca yaşayacağı işgal topraklarına ulaşmak için geçmek zorunda oldukları Dinyester Nehri'ni aşarken nasıl tehlikeler yaşadıklarını anlatırken, çocukları ve torunları dinlemek üzere etrafa toplandılar, sanki onlar da bu ilginç hikâyeyi daha önce hiç dinlememişlerdi. Başımıza toplanan kadınlardan bazıları çocukları oradan uzaklaştırdılar.

"Herkes ilk seferde gitmek istiyordu." Rumen çevirmenim ve arkadaşım Igor'a baktım. "Evet, evet," dedi Drina şaşırdığımı görerek. "Çünkü tekneler kâğıttan yapılmıştı." Etrafta gösterecek bir kağıt parçası aradı, ayaklarımızın dibinde duran bir parça kartonu aldı. "İşte, sandallar aynen bunun gibiydi. Üç ya da dört seferden sonra batacaklardı. Bu yüzden herkes ilkinde geçmek istiyordu." Drina'nın –o zamanlar on yaşlarında olmalıydı– sınırdışı edilen insanlarla dolu bir sandalın batışını gördüğünü düşündüm.

Drina'yla tanışmamdan kısa bir süre önce, Romanya Parlamentosu, 270.000 Yahudi'nin ölümünden ve Çingenelerin sınır dışı edilmesinden sorumlu olan savaş sırasındaki faşist liderlerinin, Mareşal Ion Antonescu'nun anısına bir dakikalık saygı duruşunda (savaş suçları yüzünden idam edilişinin kırk beşinci yıldönümüydü) bulunmuştu. Mareşal'in, Çingeneleri Polonya'daki ölüm kamplarından kurtarmak için sınır dışı edip Transdnistria'ya gönderdiğini söylüyorlardı. (Antonescu ise mahkemede kendini başka türlü savunmuştu: "Bükreş'te ve öbür kentlerde hırsızlık ve cinayet suçları çok artmıştı, halk onları korumam için bana yalvarıyordu.") Rumen Kralı Michael, durumu kurtarmak için 1991 yılında daha inandırıcı bir açıklama yapmıştı. "Romanlara özellikle baskı uygulanıyordu, çünkü Romanya dışında onları koruyacak kimse yoktu. Göçebelerin resmi belgeleri olmadığı için onlara zulmetmek çok daha kolaydı."

Drina, ailesinden hiç söz etmiyordu, ama ailesinden pek çok insanın Transdnistria'da öldüğünü anlamıştık. Ölüm, ailesinden hiç uzakta durmamış gibi görünüyordu. Bu konuşmayı yaptığımız günden dört gün önce yedi yaşındaki torunu Luciano ölmüştü. Tanışmamızın nedeni buydu. Arkadaşım Igor'un, cenaze arabası işlevi görecek bir arabası vardı; ben de araba kullanabiliyordum.

Hâlâ büyük çoğunluğu göçebe yaşayan Kalderaş Çingeneleri eski yaşantılarına sıkı sıkıya bağlıydılar. Erkekler büyük gürültüyle bakır kazanlar dövüyorlar, uzun çiçekli etekleri, sıkı sıkı örülüp ucundan birbirine bağlanmış saçlarıyla (artık altınları olmayan Çingene kadınlar saç örgülerinin aralarına altın para yerine aynı işi gören alüminyum çekme halkaları koyuyorlardı) kadınlar kampta bir aşağı bir yukarı odun ve kovalarla su taşıyorlardı. Etrafta kuyruğu kesik birkaç köpek ve kuru ot arayan atlar vardı. Çocuklar utangaç ve yabani görünüyordu; onların davetlileri de olsak, araştıran gözlerden sakınan kadınlar

yüzlerindeki sert ifadeyi nadiren değiştiriyordu. Uzaklarda bir ormanın içinde ya da çağdaş bir Çingene'nin belleğinde değil de başkentin bu kadar yakınında yaşadıklarına inanmak zordu.

Bir ay kadar sonra Igor'la birlikte Drina'nın ailesinin yaşadığı kampı bir kez daha ziyaret ettik. Anayoldan bir buçuk kilometre içerideydi ve sapağı fark etmek zor oluyordu. Kampa giden bir yol yoktu, arabanın üzerinde zıp zıpladığı engebeli bir patika vardı yalnızca. Kampın girişine yakın bir yerde Radu ailesinin yarı yarıya tamamlanmış tuğladan bir evi vardı; ama yazları bu evde oturmuyorlar, iki adam boyundan daha yüksek, üç sırığın tuttuğu, duman lekeleriyle kaplı amerikan bezinden yapılma bir çadırda kalmayı tercih ediyorlardı. Çadırın içi yanmış odun kokuyordu.

Erkekler, çadırda mobilya işlevini gören saman balyalarına sırtlarını dayayıp oturur ya da dirseklerinin üzerinde yanlamasına uzanıp aylaklık eder, kadınlar da ya dizlerinin üstünde ya da çömelerek otururlardı. Igor ve ben de bağdaş kurup oturduk ve ızgara mısır, domates, soğan ve biber çeşitlerinden oluşan neredeyse yanmış yemeklerine ortak olduk; hepimiz bir çift derince kabın içinden parmaklarımızı kullanarak yiyorduk. Ateş, yemeğin lezzetini –ya da kendi lezzetini– ortaya çıkarmıştı. Her şeyin tadı birbirine benziyordu, ama her şey çok lezzetliydi.

Yas dönemi boyunca içki içmek yasaktı. Ortada durmadan kaybolmuş ya da bulunamayan bir şeylere ait birtakım konuşmalar dönüyordu, ama insanlar yine de neşeli denebilecek bir ruh hali içindeydi. Sert bakışlı kadınlardan biri olan Florică bana en gözde yemek tarifini vermişti. "Satın alınan tavuk iyi bir tavuk değildir," dedi Florică. "Yani yakaladığın tavukla aynı lezzette olmaz. Bir tane bulup onu hareket ederken izlemelisin, en iyi tavuk en hızlı koşandır." Hızlı koşan bir tavuk "bulduktan" sonra, tüyleriyle birlikte toprak bir kapta ateşin "içinde" pişirmelisin demişti –*çok yavaş* pişmesi gerektiğini özellikle vurgulayarak. Bütün odunlar yanana kadar beklemek gerekiyordu, kabın hem üstünde hem de altında ateş olmalıydı. Sonra ateş sönene kadar kap közün içinde bekletilmeliydi. Artık tavuk ateşten alınmaya hazırdı; dimdik oturup ateşten aldığı bir kabın kapağını açarmış gibi yaptı, sanki büyük bir atlası açıyordu. Tüyler topraktan çömleğe yapışır, tavuk "bir yumurta" gibi yumuşak ve lezzetli bir hale gelirdi. Drina'nın

torunu için tutulan yas boyunca et yemek de yasaktı ve Florică'nın pandomim gösterisindeki tavuğun boyutları insana daha çok bir koyunu hatırlatıyordu.

Yirmi yıl önce Çavuşesku'nun polislerinin, Güvenlik Birimi'nin, gelip çadırları ve kızları aradığını, boyunlarındaki ve saçlarındaki bütün altınları aldığını öğrendik; tüm birikimlerini altın biçiminde (takı olarak) saklayan ve Romanya'da yaşayan pek çok Kalderaş Çingenesi benzer deneyimler yaşamıştır. Altın, hem aileye itibar sağlar hem de evlenecek kıza çeyiz olurdu. Üzerindeki özlü sözler, tarihler ve sakallı krallar ile parlak altınlar, bu memlekette yaşayan zengin ataların varlığının bir işareti gibiydi. Altınlarını kadife kutularda ya da saydam plastik ambalajlarda saklamazlardı; ortalarından delip, itibarı yüksek bu Çingene kabilesinin (köklerinden kopmuş, yerleşik hayata geçmiş olanların ve aşağı görülen öbür Çingenelerin hiç altını yoktu) bir üyesi olduklarını göstermek üzere boyunlarına ya da saçlarına takarlardı. Altınlanyla gurur duyan pek çok Kalderaş Çingenesi altın paralarına bakmama izin vermişti. Sarı altın paraların kimisi ince kimisi kalındı, çoğu yaklaşık yüz yıllıktı.

Çadırda, onlara, kendini "Rumen Çingenelerinin Kralı" ilan eden Transilvanyalı zengin bir Kalderaş Çingenesi olan Ion Cioaba'dan ve bu adamın Kalderaş altınlarının iadesi için sık sık basınla konuştuğundan söz ettim. Altınları geri alma düşüncesi onları eğlendirmişti; kimse onları Franz Josef altın paralarını yeniden görebileceklerine inandıramazdı. Savaş tazminatlarını gündeme getirmenin bir yararı olmadığı açıktı.

Sert kadınlardan başka biri olan Lina, savaştan önceki hayatlarını, hiç durmadan yolculuk ederek geçirdikleri günleri "hatırlıyordu" (muhtemelen daha kırkında bile yoktu); çocukları nasıl karların altından çıkarmak zorunda kaldıklarını, kamp kurarak geçirdikleri o uzun kışlarda bile nasıl kimsenin hasta olmadığını anlattı. "Şimdiki çocuklar böyle şeylere katlanamaz," dedi Lina, belki de aklına Luciano gelmişti. Sıradan bir şeymiş gibi anlattıkları bu tür acı gerçekleri duydukça, çalkantılarla dolu trajik geçmişlerini neden anımsamak istemediklerini anlıyordunuz.

Ölen çocuğun babasını avutmak mümkün değildi, oysa annesi ve teyzeleri heyecanlı bir şekilde, Luciano'nun hastalığına çare bulmak için nasıl uğraştıklarını anlatıyorlardı. Bükreş'te o hastaneden bu hastaneye koşup durmuşlardı; çocuğun hastanelerin hiçbirinde doğru düz-

gün bir muayeneden geçirilmemiş olmasına rağmen, aile her seferinde başka bir korkunç hastalık teşhisiyle –ilk önce menenjit demişlerdi, sonra da AIDS (Romanya'da genellikle çocukların yakalandığı bir hastalıktır)– ve her geçen gün ağırlaşan bir çocukla evlerine dönmüştü.

Doktorlar çıkıp da bu hastalığın adını açıkça söylemiş olsalardı ("Çingenelik") Radular belki daha çok rahatlayacaktı. Bu soysuzlaştırıcı ve yozlaştırıcı hastalık, onun adını duyanların tepkisine bakılırsa, aynı zamanda insan vücudunu şekilsizleştiren bulaşıcı bir hastalık olmalıydı. "Beyaz önlüklüler"in (Radular bütün doktorlara böyle diyordu) Çingenelere yönelik önyargısını Igor da doğruladı. Igor bu aileyle ilk kez, onlar yolun kenarında otostop yaparken tanışmıştı, Luciano'yu beşinci kez hastaneye götürüyorlardı. ("Hasta bir çocuğu hastaneye götürmek için otostop yapmanın ne demek olduğunu düşünebiliyor musun?" demişti Igor, hem de bütün akrabalarla birlikte.") Umursamaz hemşerilerini utandırma umuduyla onlara eşlik etmeyi teklif etmişti. Sonunda bir doktor çocuğu görmüştü. Çocuğun yetersiz beslenmeden ve ihmalden dolayı hastalandığını anlayan doktor Igor'a dönüp şunları söylemişti: "Bu insanları eğitmek imkânsız."

Dokuz numaralı Bükreş hastanesinin görevlileri, ailenin çocuğu eve götürmek istemesine karşı çıkmış, Luciano'nun hastanede kalma-

Luciano'nun aile üyeleri, Ortodoks bir rahibin Luciano için yaptığı konuşmayı dinlerken. Çocuk daha sonra Balteni'de, mezarlığın dışında bir yere gömülmüştü. Romanya. (1992)

sı gerektiği konusunda ısrar etmişlerdir. Çingenelere göre doğum dışında herhangi bir nedenle hastanede kalmak yalnızca ölüm demekti. Ama Igor, Raduları çocuğun hastanede kalması gerektiğine ikna etmişti, aile de önce bekleme odasında, daha sonra da üç gün boyunca hastanenin dışında oturarak beklemeye başlamıştı. Igor bana, çocuğun başında nöbet beklemek için gelen akraba ve arkadaş sayısının nasıl günden güne arttığını, hastane personelinin nasıl giderek tedirginliğe kapıldığını neşeyle anlatmıştı; sonunda hastane görevlileri çocuğu geri vermeyi kabul etmiş, böylece bu zamansız *hac* da sona ermişti. Birkaç ay önce, Britanya'dan, Avrupa'dan ve ABD'den iki bin Çingene, Britanya'daki göçebe topluluk arasında saygın bir yeri olan Patrick Connor'a son kez saygılarını sunmak için İngiltere'deki Derbyshire Kraliyet Hastanesi'ne akın etmişti. Radu ailesi gibi onlar da hastaneden atılana kadar kafeteryayı ve tuvaletleri işgal etmiş, sonraki iki hafta boyunca da dışarıda kamp yapmışlardı. İnsanlar Connor'a elveda demeye, ama aynı zamanda bedenden ayrılan ruha karşı işlenmiş kusurlar için özür dilemeye ve onu yatıştırmaya gelmişlerdi, çünkü ayrılan ruhun öteki tarafta ciddi sorunlar çıkarma olasılığı vardı. Bunların hepsi ölümden *önce* mutlaka yapılmalıydı.

Yedi yaşındaki bir çocuktan af dilenmesi söz konusu değildi, yine de Luciano'nun ailesi, onun ruhunun da en az kendi ruhları kadar mutsuz olduğunu düşünüyor olmalıydı – ne de olsa uzun bir hayat sürmediği için kendini mağdur hissediyordu. Herkes gibi Çingeneler için de bir çocuğun ölümü katlanılmaz bir şeydi elbette, bu ölüm ancak şeytanın işi olarak düşünüldüğünde anlaşılabilir oluyordu belki de.

Dünya üzerindeki bütün Çingeneler, ölümü önlemek için alışılmadık yöntemlere başvuruyorlardı. Yalnızca sevdiklerinin ölümlerini değil, tanıdıklarının ölümlerini bile engellemeye çalışıyorlardı. Bu olay merhametten de öteye geçiyor, batıl inancın zorlayıcı alanına giriyordu. Nöbet bekleyenler, belki yalnızca bağırarak ya da eteklerini kaldırıp cinsel organlarını göstererek ölümü korkutmaya çalışırlardı. Hasta bir insanın adını nefret ettikleri bir insanın –bilinen bir hırsız ya da polis– adıyla değiştirip ölümü şaşırtmak için uğraşırlardı; hiç kimsenin hatta ölümün bile böyle bir ruhu almak istemeyeceğini düşünürlerdi. Bazıları da kötü şansı başka bir yaratığın üzerine atmaya çalışırdı. Brian Vesey-FitzGerald, 1940'lı yıllarda Britanya'da akciğerlerinden rahatsız olan Çingenelerin canlı bir balığın ağzına üç kere üfleyerek hastalıklarını sembolik olarak balığa aktarmaya çalıştıklarını, sonra da ba-

lığı yeniden dereye attıklarını anlatmıştır. Buradaki plan, kafası karışan ölümün de balıkla birlikte çekip gitmesiydi.

Luciano'yu muayene eden son doktor, Igor'a –aileye değil– çocuğun beyninde büyük bir tümör olduğunu söylemiştir. Hastalığı ne olursa olsun ailesi hariç herkes Luciano'nun kısa bir süre sonra öleceğini biliyordu. Igor bu haberi dışarıdaki kalabalığa nasıl söyleyeceğini düşünürken bir hemşire ona neden bu işlere bulaştığını sormuştu. Onlara göre, Radu ailesi çocuklarına konulan teşhisi kabul etmek istemiyordu. Çocuk iyice güçsüz düşmüş ve zayıflamıştı, acı çekiyordu – oysa ailesine göre, çoktan kaybedilmiş bile olsa, bu hâlâ bir savaştı. Raduların ölüme duydukları ve ölüm geldikten sonra bile geçmeyen öfkeyi gören biri için, tarihleri boyunca büyük çapta, uzun süreli ve acılı ölümler yaşamış bir halkın bu tarihle yüzleşmekteki isteksizliğini anlamak hiç de zor değildi.

Raduların çektiği zorluklar Luciano'nun ölümüyle bitmemişti. Igor'un arabasından inip ilk kez Raduların arasına girdiğimde Luciano öleli dört gün oluyordu. Yaz sıcağı da olsa, gelenekler gereği cenaze üç gün bekletilmişti, ama artık gerçekten gitme vakti gelmişti. Tabut, bir çocuğun sığabileceği boyutlardaki özel olarak kurulmuş bir çadırın girişinde duruyordu; çadırın önünde, etekleri etraflarına yayılmış, halka olmuş bir grup kadın feryat ediyordu. Biraz ileride erkekler, bir rahip ve uygun bir kilise bulmak konusunda yaşadıkları zorlukları Igor'a anlatmaktaydılar. Çadırın açık kanatları arasından, çam ağacından küçük bir tabutta yatmakta olan panama şapkalı minicik ölü çocuğa baktım.

Luciano'nun üzerinde, temiz kahverengi bir süveter ve yepyeni bir kot pantolon vardı. Pantolonun cepleri doluydu. Bir cebine tomarla mavi Rumen parası, bir tarak, küçük bir ayna, öbür cebine de bir dikiş takımı koyulmuştu – bunlar yol için gerekli malzemelerdi. Ayaklarında yeni, bağcıklı ayakkabı biçimi verilmiş koyu kahverengi plastik pabuçlar vardı, pabuçların üzerinde bağcıkları bile vardı – iki tane düzgün, kabartma biçiminde fiyonk. Ellerinden bir tanesi kalbinin üzerindeydi, tırnakları oldukça uzundu, sanki hâlâ uzamaya devam ediyorlarmış gibi duruyordu; ama pençe gibi kaskatı kesilmiş parmaklarını fark etmemek zordu. Şapkası gangster şapkaları gibi eğik takılmış, yüzünün büyük bir bölümünü gizlemişti; yalnızca hafif aralık kalmış küçük ağzı ve çatlak dudakları tam olarak görünüyordu. Tabutun dibinde, başının hemen yanında kontrplaktan yapılma bir maket tekne duruyordu.

Öğlen, Luciano'nun ailesinden dört kişiyle birlikte, Luciano'nun *pomana*'sı yani cenaze töreni için yiyecek almaya Bükreş'e gönderildik. Yasın ilk dönemi boyunca yıkanmak ve saçları taramak da yasaktı; damadağınık ve perişan durumdaki grubumuz bu yüzden kentte büyük ilgi uyandırmıştı. Çingeneler, öbür insanlardan önce alışveriş yapmak ve indirim yaptırmak için bağırıp çağırmayı bir an bile bırakmadılar. İşlek pazarlarda insanların yaptığı buydu, zaten pazara bunun *için* gidilirdi. Oysa önü camlı pastanede pazardan farklı olarak belli görgü kuralları geçerliydi. Burada yorgun Romanlar sessizce sıraya giriyorlar, yüklü çantalarını ağır ağır iterek, pasaport kontrolü yaptırmak için dizilmiş uzun yoldan gelen yolcular gibi ilerliyorlardı. Sıcaktan ve kederden bunalmış, aynı zamanda yeterince zamanı da olmayan arkadaşlarımız sıranın başına yürüyüp başında kâğıt bir bone olan şaşkına dönmüş kıza parayı atıp ekmek istediler – fırındaki bütün ekmekleri. İstedikleri her şeyi alamadılar, ama sıradaki birkaç kadın homurdanıp küfretmeye hatta arkadaşlarımıza tükürmeye başladığında tezgâhtar kız onlarla ilgilendi. Onları dışarı çıkarabilmenin en hızlı yolu buydu.

Balteni'ye dönüşte çene çalarken, onlar için sıradan bir şey olan bu aşağılanmaları çoktan unutmuşlardı; hatta önde oturan İgor'un ve benim bile farkında değillerdi. Yalnızca birileri arabanın camına vurduğunda dönüp bakıyorlardı. Tek dişli ve bacaklarının arasından kanlar akan orta yaşlı bir kadın sallanarak bize doğru yürümeye başladığında biz Bükreş Kuzey tren istasyonu civarında trafikte sıkışmıştık. Kadın sarhoştu, trafikte bekleyen sürücüler için dans ediyordu; üzerinde sarong gibi beline sardığı bir Romanya bayrağından başka bir şey yoktu, bayrağın üzerindeki orak çekiç kesilip çıkarılmıştı. Gözleri yarı kapalıydı, deliler gibi gülüyordu. Hiçbir şeye kolay kolay şaşırmayan Igor bile susmuş ve kaskatı kesilmişti. Oysa yolcularımız gülüyorlardı; bu olayı gerçekten komik bulmuşa benziyorlardı –ya da belki de pastanede yaşadıklarından sonra, insanları kendilerinden daha çok şaşırtan ve tartışılmaz biçimde onlardan daha zor durumda olan birini görmek hoşlarına gitmişti.

Allahtan dönüşümüz kısa olmuştu. Cenaze töreni için bölgedeki Ortodoks rahibi ayarlamak da Igor ile bana düşmüştü; papaz bir Çingene çocuğu için tören giysilerini giymeyi reddeden, sakallı, yaşlı bir dolandırıcıydı, fotoğrafını çekmem için bana yalvardıktan sonra kameranın karşısında dünyanın en iyi insanıymış gibi pozlar vermişti. Hiçbir zaman kiliseye gelmezler, diye yakınmıştı bana, hatta evlenmek

için bile. Bu doğruydu. Çingeneler nikâhlarını kiliselerde ya da resmi makamlarda kıydırmazlardı; onların kendi törenleri ve düğünleri olurdu, ailelerini kurar, *ancak* birisi öldüğü zaman kiliseye ihtiyaç duyarlardı. Ölüm onlar için son derece dehşet verici bir şeydi, kilise ve kilisenin *gadjo* temsilcisine başvurarak fazladan bir önlem almış oluyorlardı. Amerikalı olduğumu öğrenince rahip biraz yumuşamıştı, eline neredeyse hiçbir değeri olmayan bir tomar para sıkıştırdığımdaysa artık istediğimizi yapmaya hazırdı.

Luciano'nun cenaze töreni başlamak üzereydi, Radular ve arkadaşları da kayalık çamurlu yollardan kiliseye doğru yürüyüşe geçmişlerdi. İki araba vardı. Öndekini (gençlerden birine ait, biraz elden geçmiş rengârenk eski bir Yugo'ydu) ben kullanıyordum, yanımda da rahip vardı. Arkamdan, Dacia'sıyla Igor geliyordu, arabanın arkasına da Luciano'nun tabutu sıkıştırılmıştı. Kulakları sağır edecek kadar bağırtılan zumalara, arabanın iki yanında birbirine çarpılan tencere kapaklarına ve kadınların cümbüşü ikiye katlayan feryatlarına rağmen arabanın sahibi, melodili kornaya sürekli basmam için ısrar edip duruyordu. Bu arabanın hızlı gidebileceğinden pek emin değildim, ama yas tutanların hızında gitmekte de zorlanıyordum; üstelik araba ikide birde tekliyordu. Ben bunları düşünürken, çocukların kötü ruhları savmak üzere etrafa mısır taneleri serpebilmeleri için kavşaklarda (bütün kesişme noktaları bu tür önlemler gerektiriyordu) durmam söylendi; Igor ne zaman dursa beni de durduruyorlardı, her seferinde Igor'un arka kapısı açılıyor, tabut yarı yarıya dışarı fırlıyordu. Çarpan tencere kapaklarının sesleri, çalan kornalar arasında rahip de benimle sohbet etmeye çalışıyordu. Hiç Amerika'ya gitmemişti, ama uçağa binmişti, acaba ben Romanya'nın kırsal alanlarını görmüş müydüm?

Küçük, beyaza boyalı kilisenin içi serin ve karanlıktı; ve nihayet sessizliğe kavuşmuştuk. Luciano'nun kız kardeşleri ve kuzenleri ince mumlar taşıyorlardı, Luciano'nun babası da onların yanındaydı, adamın heybetli göbeği sessiz hıçkırıklarla sarsılıyordu. Ne var ki bu matemli törenin bir dakikası bile sorunsuz geçmiyordu; nitekim az sonra bu dokunaklı tablo, kürsüde yalpalayarak sağa sola çarpan sarhoş bir kilise görevlisi tarafından bozuldu.

Sıcak günün ilerleyen saatlerinde feryatlara göğüs yumruklama ve saç baş yolma da eklenmişti. Kriz geçiren bir kadın üstüme doğru yığıldı; gözleri yukarı kaymıştı ve vücudu kasılmalarla sarsılıyordu. Bunun üzerine, altta kalmaya niyeti olmayan diğerleri, kilise mezarlığının

hemen arkasındaki mezar yerinin etrafında deli gibi koşturmaya başladılar. Cenazelerini kilisenin mezarlığına, Balteni'nin Çingene olmayan sakinlerinin yanına gömemezlerdi. Belki de böyle olması işlerine geliyordu, çünkü mezarlıklardan çok korkuyorlardı. Papaz sıradan bir şarap şişesinden çocuğun vücuduna kırmızı şarap damlattıktan, tabutun kapağı da çivilendikten sonra Luciano'nun tabutu mezarın içine yerleştirildi. Mezar, büyük bir köpek kulübesine benziyordu. Hâlâ süslü takım elbiseleri içinde olan yaslı aile üyelerinden bir kısmı tabutun üstüne kürekler dolusu ıslak çimento attı. Savaş zamanı sınır dışı edilmekten kurtulmuş Drina'yla, Luciano'nun büyükannesiyle bundan az sonra, *pomana*'da karşılaşmıştım. Luciano'nun mezarından az ötede, bana Dinyester'deki kağıttan tekneleri anlatmıştı.

Britanyalı bir müzikolog olan Bert Lloyd, 1960'lı yıllarda Çingene şarkılarını toplarken karşılaştığı Çingenelerin "savaş yıllarını öbür yıllardan ayırt edemediğini" yazmıştır. Bunları yazarken hem sınır dışı edilenleri hem de savaş sırasında Romanya'da nispeten özgürce yaşayanları kastetmektedir. Drina sınır dışı edilenlerdendi. Ve belki de, olanı biteni tam olarak hatırlayamamasına ve fazla etkilenmiş görünmemesine çok da şaşmamak gerekiyordu. Ne de olsa bu halk, savaştan elli yıl sonra bile kendilerine bir doktor ya da rahip bulamayan ve arbe-

Radu ailesi –Luciano'nun bazı kız kardeşleri, erkek kardeşleri ve amcaları– Balteni'deki kamplarında, Romanya. (1992)

de çıkarmadan çarşıda alışveriş yapamayan bir halktı.
Karoly Lendvai on beş yaşında bütün ailesini kaybetmişti. Budapeşte'nin yetmiş beş kilometre güneybatısındaki Szengai kasabasında yaşarken etrafları Macar polisi tarafından sarılmış, Komárom'un elli kilometre kuzeyine, faşist Macar partisi "Oklu Haçlar"ın yönettiği ünlü Csillag toplama kampına yürümek zorunda bırakılmışlardı. Karoly Lendvai'nin belleği elli yıl sonra hâlâ o günkü kadar tazeydi.

"Yolumuzun üzerinde bize başka gruplar da katıldı, başka Çingeneler ve jandarmalar," diye anlatıyordu Karoly 1994 yazında bir Reuters muhabirine. "Bebeklerden bazıları yolda öldü, kaçmaya çalışanlar da vurulup yolun kenarında terk edildi. Bizi götürenlerin kim olduklarını kimse bilmiyordu...Neredeyse hiç yemek yemeden iki hafta boyunca kampta kaldık...Tifo salgını çıkınca daha da çok insan öldü, diğerleri de öldürüldü. Ölüler büyük bir çukura atılıp üzerlerine sönmemiş kireç atıldı. Yüzlerce ölü üst üste yığılmıştı. Çukurun ne zaman dolduğunu bilmiyorum, çünkü bir gün yine vagonlara doldurulup bilmediğimiz bir yere doğru yolculuğa çıktık."

Lendvai, bir hava saldırısı sayesinde kurtulmuştu. Sirenler ve bombaların yarattığı kargaşa sırasında koruluğa kaçmıştı. "Kampta yaklaşık bir yıl kalmıştım...daha sonra da kamptan hiç kimseyi görmedim." Lendvai, soykırım sözcüğünü hayatında hiç duymamıştı; altmış beş yaşındaydı ve tüm bunların yalnızca Çingenelerin Çingene olmasından kaynaklandığına inanamıyordu, bildiği tek şey ailesinden herkesin öldürülmüş olduğuydu. Csillag toplama kampının tutsakları Auschwitz'e gönderilmişti.

Trene doğru itilirken bir *Oklu Haçlar* muhafızının kendisine "Kahrolası Yahudi-Çingene!" diye bağırdığını anımsıyordu. Bu beddua hâlâ kafasını karıştırıyordu. Röportajın ortasında gazeteciye dönüp şu soruyu sormuştu: "Niye bana Yahudi demiş olabilir ki?"

Savaş sırasında, yalnızca Macaristan'da öldürülen Çingene sayısının seksen bin ile yüz bin arasında olduğu tahmin edilmektedir; ama bu konudaki belirsizlik László Karsai gibi "revizyonist tarihçilerin" savaş sırasında yalnızca birkaç yüz Çingene'nin "kaybolduğunu" ileri sürmelerine olanak tanımaktadır. Birçok Çek Çingenesi'ne ne olduğu hâlâ bir muammadır; oysa Spilville Iowa'dan amatör bir tarihçi olan Paul Polansky 1994 yılında, yarısı Çek topraklarında öldürülmüş olan en az seksen bin Çingene'nin katliyle ilgili belgeler bulmuştur. Savaştan önce Polonya'da çok daha az Roman yaşıyordu, burada yaşayan

yaklaşık elli bin Çingene'nin beşte birinden fazlası öldürülmüştü. Çingenelerin yoğun biçimde soykırıma uğradıkları Polonya'da bile insanlar yapılan katliamları unutmuştur. Jerzy Ficowski, savaşın hemen ardından kaleme aldığı yazılarda şöyle diyordu:

> O zamanlar Auschwitz'de söylenilen iki şarkı dışında, savaş yılları Leh Çingenelerin şimdiki gündelik yaşantılarına pek yansımamıştı. Yaşadıkları zulmü nadiren gündeme getiriyorlar, bu konu üzerinde konuşmak istemiyorlardı...Yaşam biçimleri pek değişikliğe uğramamıştı. Ölüm kamplarındaki fırınlar unutulmuştu. Bol bol çocuk doğuruyorlar, nüfusları da gitgide artıyordu. Çingenelerin yaşama güçleri ölümün üstesinden gelmişti.

Soykırım (Çingene soykırımı) için kullanılan Romanca sözcük *porraimos*'tu, yani öğütücü. Korkunç katliam anılarıyla ilgili çağrışımının yanı sıra bu sözcük, Çingene soykırımı konusunda hâlâ süregiden inkârcı ve bastırmacı tutuma da uygun düşmektedir. (Aslına bakılırsa, *porraimos* sözcüğü Çingeneler arasında soykırım (*holocausto*) sözcüğünden bile daha az bilinmektedir.)

Nazi suçlarına sahne olan ünlü kampları ziyaret etmek, orada kalan ve ölen insanların neler yaşadıklarını anlamaya yetmiyordu. Bazı kurbanların –örneğin eşcinsellerin– adı bile geçmiyordu, çünkü kasıtlı olarak dışlanmışlardı. Yapılan canavarlıkların bütün ayrıntılarıyla tasvir edildiği sarsıcı resimlere rağmen, konuşulamayacak kadar iğrenç olan şeylerin aynı zamanda tasavvur da edilemediği anlaşılıyordu. Ölüm kamplarını gezenlerin suçluluk duygusu içinde sakladığı sırrı, yazarlar artık açığa vurmaya başlamıştı. Örneğin insanlar burada, Auschwitz'de, pek az şey hissedebiliyordu; belki de en güçlü duyguları, artık turistleri çeken bir müzeye dönüşmüş olan, çocuklarla ve Coca Cola kutularıyla dolup taşan bu kutsal ve korkunç yere yaptıkları ziyaret konusundaki huzursuzlukları oluyordu. Kraków'daki cafcaflı ilanlar ve broşürler tatilcileri Tatra Dağları'na, bir tuz madenine ve Auschwitz'e günübirlik gezilere davet ediyorlardı. Kampa son gidişimde, taksi şoförü Szczepan Kekuś'un, *Schindler'in Listesi* filminin çekimleri boyunca Steven Spielberg'in şoförlüğünü yaptığını söyleyip beraber çekilmiş bir fotoğraflarını elime tutuşturmasıyla postmodern "Auschwitz deneyimim" de tamamlanmış oldu. Szczepan ve Liam'ın, Szczepan ve Steven'ın bulunduğu iki ayrı fotoğraf. "Bana Steve diye-

bilirsin," dedi Szczepan, ana kamp girişinde taksiden inerken.

Elimizde olmadan belleğimizde taşıdığımız, Nazi katliamıyla ilgili canlı fotoğraf arşiviyle kıyaslandığında, kampı gezdirmek için düzenlenen tur insanı şaşırtıyordu (kampın *içinde* turistler için bir otel ve peynirli-jambonlu sandviçlerle dolu bir kafeterya vardı). Çingeneler söz konusu olduğunda, bu uzaklık duygusunun başka bir boyutu daha vardı: İnsan kolaylıkla, bu insanların burada hiç bulunmadığı duygusuna kapılabiliyordu. Polonyalı turist rehberi, benim de aralarına katıldığım İsveçli turistlerden oluşan grubuna bir kez bile Çingenelerden söz etmemişti (ayrıca, Auschwitz'de Yahudilerin yaşadıkları da bu rehberin hikâyesinde ancak Leh kurbanların duygusuzca anlatıldığı hikâyeden sonra yerini almıştı). Gezinti esnasında İsveçli turistler bir ara kafeteryaya doğru yönelince ben de rehbere Çingeneler hakkında bir iki şey sordum. "Çingeneler burada, Oświecim'de bile tembellik etmiştir." Auschwitz-Birkenau'da öldürülen yirmi bin Çingene hakkında duyabildiğim tek şey bu olmuştu.

Zigeunerlager, yani Çingenelerin kaldığı kamp, Birkenau'nun derin karanlığına açılan kemerli giriş kapısındaki duvar haritasında işaretliydi. Çingenelerin kampı, ana girişten en uzaktaki barakalar arasındaydı, bu da onların hem gaz odalarını hem de krematoryumu gördükleri anlamına geliyordu. Harap olmuş birkaç baca dışında, Çingenelerin kaldığı otuz sekiz barakadan geriye hiçbir şey kalmamıştı.

Yolun üç buçuk kilometre aşağısında, Auschwitz'in ana kampında, hapishane olarak kullanılan bloklar ulusal pavyonlara dönüştürülmüştü, her ülke bu pavyonlarda kendi kayıplarından söz ediyordu. Pavyonu olan ülkeler, SSCB, Polonya, Çekoslovakya, Yugoslavya, Avusturya, Macaristan, Fransa, Belçika, İtalya ve Hollanda'ydı. "Yahudilerin Acıları ve Mücadeleleri" adındaki ayrı bir sergi 27 numaralı blokta yer alıyordu. Diğer bloklarda (4, 5 ve 6 numaralı bloklarda), ölüm makinesiyle ilgili fotoğraflar, belgeler ve teknik açıklamaların yanı sıra öldürülen insanlardan geriye kalan eşyalar vardı. Kampın ele geçirilmesinden sonra, takım elbise astarlarında kullanılması için kilosu elli fenikten satılmak üzere yirmi beş kiloluk paketlere ayrılmış olarak bulunan yedi ton kadın saçının bir kısmı, bu bölümde camdan bir muhafazanın içinde sergileniyordu. (Leh doçente, neden saçların hepsinin aynı renk, açık kahverengi olduğunu sordum. "Gaz," dedi doçent, "Ziklon B gazı herkesin saç ve deri rengini aynı yapmıştı.") Etrafta, tepeleme yığılmış bir öbek tel çerçeveli gözlük, bir öbek diş ve saç fırçası,

kamptakilerin sevdiklerine ve yakınlarına ait vesikalık fotoğraflar, bağcıkları ve düğmeleriyle çocuk ayakkabıları, küçük elbiseler ve ceketler vardı.

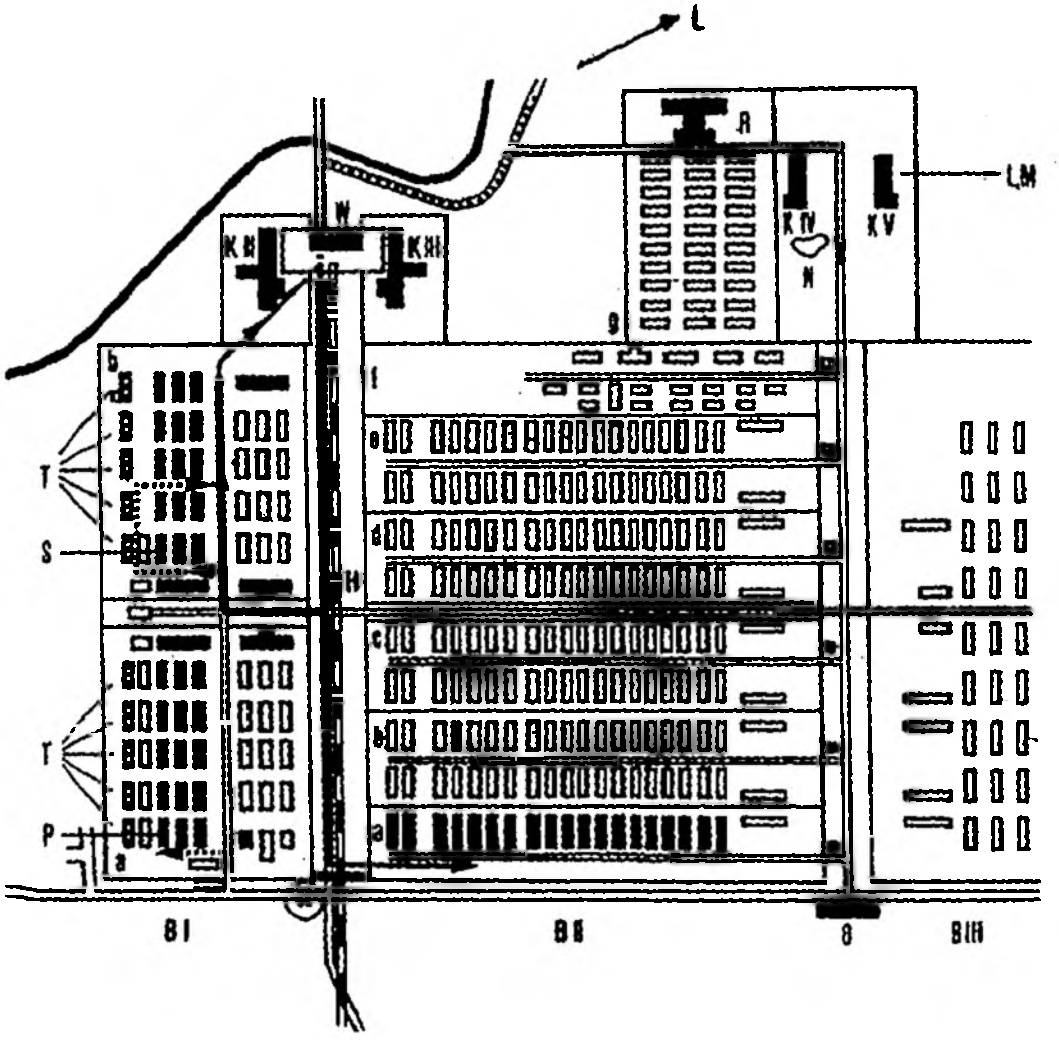
Kahverengi deri çantaların önünde durup tanıdık Yahudi adlarını okumak için başımı kaldırdım; hepsi de altlarında adresleriyle birlikte kalın beyaz harflerle özenle yazılmıştı. Tüm bu eşyaları –savaş öncesi, uygar, yerleşik Avrupa'nın burjuva yaşantısını tamamlayan eşyalar– görünce, aklıma şu düşünce geldi: Auschwitz'de ya da Holocaust'a ilişkin kendi zihinsel arşivlerimizde Çingenelerin adı geçmiyordu, çünkü bu eşyalardan hiçbiri onların değildi. Sanki onlar, hiçbir iz bırakmadan yok olup gitmişlerdi.

Çingenelerin, en çok adlarının geçmesi gereken yerde, Holocaust arşivlerinde bile bulunmayışları bizi şaşırtmıyordu. Çingenelerin sözlü ve gezginliğe dayalı gelenekleri çoğunun okuma yazma bilmiyor oluşuyla birleşince, Çingeneler arasından çıkan bilimadamlarının sayısı çok sınırlı kalmıştı. Diğer milletlerden de çok az tarihçi *porraimos* üzerinde yoğunlaşmıştı; Romanların adı ne popüler tarih ürünlerinde ne de bilimsel tarih literatüründe geçiyordu. Birincil belgelerde –Çingenelerin denetim altına alınması ve neticede öldürülmesi için Reich tarafından çıkarılmış resmi belgelerde– bile Çingenelerin adına rastlanmıyordu.

Özel olarak akıl hastanesindeki özürlüler (toplu katliamların ilk kurbanları) için çıkarılmış yasalar kapsamına "toplumsal sapkınlar" adı altında dahil edilmişlerdi. 1933 yılının temmuz ayında, Kalıtımsal Hastalıkları Önleme Yasası, aynı yılın kasım ayında da Suçluların ve Toplumsal Sapkınların Islahı için Düzenlemeler Yasası yürürlüğe girmişti. Bu "önlemler" bağlamında Sinti ve Romanlar istekleri dışında kısırlaştırılmışlardı. 1935 yılında çıkan iki yasa da Almanlar ve Avrupalı olmayanlar (Çingeneler de bu gruba dahildi) arasında evliliği ve cinsel ilişkiyi yasaklıyordu. Yasada Çingenelerin adı geçmese de, Nürnberg Yasaları hakkında yapılan yarı resmi yorumlarda şöyle deniyordu: "Avrupa'da genel olarak yabancı kanı taşıyan iki ırk, Yahudiler ve Çingenelerdir."

Çingenelerle ilgili Nazi politikası gitgide keskinleşiyordu; bu politikalar onları yeniden tanımlamıştı. 1937 yılında çıkan Suça Karşı Yasal Tedbirler başlığı altındaki düzenlemelerde "suç işlemeseler de topluma uyum sağlamayı reddeden antisosyal davranışlar geliştirmiş kişiler, dilenciler, serseriler (Çingeneler), fahişeler, bulaşıcı hastalık taşı-

ESKİ TOPLAMA KAMPININ PLANI

Çingene kampı, BIIe diye adlandırılan iki sıra barakadan oluşuyordu. Bunların biraz arkasında, tutsaklar hastanesi, krematoryum ve gaz odaları yer alıyordu. Şubat 1943 ile Ağustos 1944 tarihleri arasında Auschwitz'de yirmi bir bin Çingene öldürülmüştür.

It: *Danışma*
Ana SS Muhafız Evi – "Ölüm Kapısı"
BIa: *Kadınlar Kampı*
BIb: *Başlangıçta erkekler kampı, 1943'den sonra kadınlar kampı*
BIIa: *Karantina*
BIIb: *Theresienstadt'dan gelen Yahudiler için "Aile Kampı"*
BIIc: *Macaristan'dan gelen Yahudilerin Kampı*
BIId: *Erkekler Kampı*
BIIe: *Çingene Kampı*
BIIf: *Tutsaklar Hastanesi*
BIIg: *Öldürülenlerden alınan eşyaların bulunduğu depo – "Kanada"*
BIII: *Kamp Bölgesi III (yapım aşamasında) – "Meksika"*
H: *Boşaltma Rampası*
KII–V: *Krematoryumun ve gaz odalarının kalıntıları*
L: *Cesetlerin yakıldığı çukurlar ve odun yığınları*
M: *Rus savaş esirlerinin toplu mezarları*
N: *Küllerin doldurulduğu havuzlar*
O: *Kumandanın Ofisi*
P: *25.Blok ("Ölüm Bloku")*
R: *Banyolar ("Sauna")*
S: *Ceza Bölümü*
T: *Tuvaletler*
W: *Faşizmin Kurbanları Adına Dikilmiş Anıt*
→ Ana gezinti yolu
..... Ek gezinti yolu
▬ Eski haliyle korunmuş kamp barakaları

yan ve tedavi görmeyen kişiler, vs.," arasında sayılmalarına rağmen daha sonraki yasal düzenlemelerde başka bir gruba, "Yahudiler, Çingeneler, Polonyalılar" diye söz edilen gruba dahil edilmişlerdi. Yahudi tartışmasında olduğu gibi, kültürel olarak mı yoksa ırksal kökene göre mi tanımlanmaları gerektiği tartışması Çingenelerin de peşini bırakmamıştır. Naziler her iki kategoriyi de kullanmışlardır; en sonunda, her türlü kültürel ve davranışsal özellik için (Çingeneler arasındaki suç oranı ve Yahudiler arasındaki cinsel sapkınlık, rüşvete yatkınlık, iktidar tutkusu vs.) birer biyolojik açıklama getirilince, bu iki kategori tek kategoriye dönüşmüştü. 1939 yılında savaşın çıkmasının hemen ardından Alman Çingeneleri sınır dışı edilmeye başlandığında, sınırdışı edilme ya da edilmemeyle ilgili kurallar, sonradan Yahudilerin Doğu'ya sürülmesi sırasında kullanılan düzenlemelerle benzerlik gösteriyordu.

Ta baştan beri, Çingeneleri hapse atmak için kullanılan temel bahane "suçla mücadele" olmuştu, daha sonra aynı bahane öldürülmeleri için de kullanılacaktı. Alman polisi onları daha 1934 yılında *Zigeunerlager*'lara kapatmıştı; yani rejim daha kimlerin Çingene olduğuna bile karar vermemişken. 1936 yılının haziran ayında çıkan bir genelgeyle (yasa ile değil) Berlin polis komiseri, Prusya'daki tüm Çingeneleri tutuklamak için yetkili kılınmıştı; Çingeneler karavanlarıyla birlikte polis zoruyla Berlin'in varoşlarından biri olan Marzahn'da mezarlığın hemen yanındaki lağım boşaltma bölgesine götürülmüşlerdi. Çingeneler, o güne kadar yaratılmış olanların en büyüğü olan bu *Zigeunerlager*'a sürülmekle iki kez cezalandırılıyordu; çünkü Çingenelerin hijyenle ilgili karmaşık gelenekleri ve mezarlıklarla ilgili batıl inançları vardı. Sonunda kentteki yetkililer amaçlarına ulaşmıştı. Olimpiyat oyunları başlamadan önce Berlin sokakları temizlenmişti. (Çingeneler, aynı zamanda 1936'dan itibaren Dachau'ya gönderilmeye başlanmıştı, bu tarih de savaşın çıkmasından üç yıl önceye denk geliyordu.) Çöplükte yalnızca iki çeşme ve iki tuvalet vardı; bölgedeki altı yüz Çingene çok geçmeden hastalıklarla boğuşmaya başlamıştı. Yetkililerse bu durum karşısında şunları söylemişti: "Bu bölgedeki toplu ölümler ancak Çingene olmayan nüfusu tehdit etmeye başladığında bizi ilgilendirir." Burada yaşayan insanlar zorla çalıştırılmış; 1943 yılına kadar hayatta kalmayı başaranlarsa Auschwitz'e gönderilmişti.

Çingenelerin yaşadıkları deneyimin çarpıcı özellikleri vardı. Naziler iktidara gelmeden çok önce, kentlerin Çingenelerden temizlenmesi

ve Çingenelerin gettolara hapsedilmesi için başarılı bir lobi faaliyeti yürüten Yurttaş Komiteleri vardı; Marzahn'da belediye tarafından yaratılıp idare edilen *Zigeunerlager* ile birlikte bu eğilim meşruiyet kazanmıştı. Daha da önemlisi Naziler iktidara geldiğinde "Çingene Belasıyla Mücadele" adında bir yasa çıkarma ihtiyacı duymamışlardı. Weimar Anayasası'nın yasalar önünde eşitliği taahhüt eden 104. maddesine rağmen, güvenlik polisi 1899 yılından itibaren *Zigeuner* kayıtlarını tutmaya başlamıştı. 1911 yılında bu kayıtlar, yalnız suçluların değil altı yaşın üstündeki tüm Çingenelerin (aslında Çingene ve suçlu eşanlamlıydı) parmak izlerini ve fotoğraflı kimliklerini kapsar hale gelmişti; 1926 yılında Bavyera'da çıkarılan "Çingenelerle, Gezginlerle ve Çalışmaktan Kaçanlarla Mücadele Yasası," polislerin Romanları ve Sintileri iki yıllığına çalışma kamplarına göndermelerine olanak sağlamıştı. Yani, yalnızca *Zigeuner* oldukları için cezalandırılmışlardı. Birçok eyalet Bavyera yasasını benimsemiş, bu yasa diğer eyaletlerin ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde genişletilmişti. Yirmili yıllarda kayıtlara girenler, otuzlu yılların ırkçı yasalarına tabi olmuşlardı. Artık yaygın biçimde "bir sorun" (üstelik yalnız SS'in değil yerel polisin de yetki alanına giren bir sorun) olarak görülüyor olmaları, daha sonraları bilimsel çalışmalarda, mahkemelerde ve tazminat planlarında da gözardı edilmelerini kolaylaştırmıştı.

Soykırım tarihçisi Lucy Davidowicz, pek çok meslektaşının paylaştığı bir düşünceyi şöyle dile getirmiştir: "Nazi ideologların Çingeneleri yalnızca istenmeyen bir toplumsal unsur olarak değil aynı zamanda istenmeyen bir ırk olarak da görmeye başlamaları, savaşın son yılına rastlar." Çingenelerle ilgili Nazi politikasının birçok çelişkiyle dolu olduğu doğruydu, ama bu iddia kesinlikle doğru değildi. Çingenelerin ırksal bir değerlendirmeye tabi tutulmasının başlangıcı, Auschwitz'e gönderildikleri dönem değildi (ama çoğu durumda Auschwitz yolculuğu bu değerlendirmenin sonucu olmuştu).

Marzahn'da ve başka kamplarda geçirdikleri süre boyunca Çingeneler, Sağlık Bakanlığı bünyesindeki Irk Hijyeni ve Nüfus Biyolojisi Araştırma Bürosu tarafından atanmış antropologlar, psikiyatristler ve "bilimadamları" tarafından zorla muayene edilmişlerdir. 1937 yılında, sağlık görevlilerinin elinde "son on kuşaktır Almanya'da yaşayan bütün Çingeneleri kapsayan ve milimetre boyutundaki harfler ve rakamlarla her birinin soyağacını gösteren, birkaç metre yüksekliğinde bir tablo" vardı; bu tablonun "bütün halkların, özellikle de Almanların ge-

lecekteki kalkınması için" kullanılacağı söylenmişti. İktidara geldiklerinden bu yana Nazilerin Çingenelerin ırksal özelliklerine olan ilgisi belgelerle ortaya serilebilmektedir; bu ilgi, Çingenelerin nüfusun yalnızca çok küçük bir bölümünü oluşturmalarına rağmen günden güne daha da artmıştır. Bu "özel kamplar," bir çocuk psikoloğu iken "ırk hijyeni uzmanı" olan ve savaşın sonuna kadar otuz bin soyağacı toplayan Dr. Robert Ritter yönetimindeki araştırma ekibinin savaş öncesindeki laboratuvarlarına dönüşmüştü. Doktorun amacı, suça yatkınlığın ve asosyal davranışların genlerle ilgisini ortaya çıkarmaktı.

Asistanı Eva Justin de aralarında olmak üzere Ritter'in ekibi, ellerinde şırıngalar, pergeller, göz rengi çizelgeleri ve maske çıkarmakta kullanılan balmumu kavanozlarıyla Çingene koğuşlarını dolaşıyordu. Ekip tarafından fotoğrafı çekilen bütün Çingenelerin yüzünde dehşet ve şaşkınlık okunuyordu. (Çalışmanın verimli geçmesini sağlamak için ekip gerektiğinde polisin müdahalesine başvurabiliyordu.) Çingene deneklerin gevelediği kişisel geçmiş hikâyeleri tutarsız görününce, ekip sınıflandırmayı "dış görünüş" ve "yaşam tarzı" gibi kategorilere göre yapıyordu.

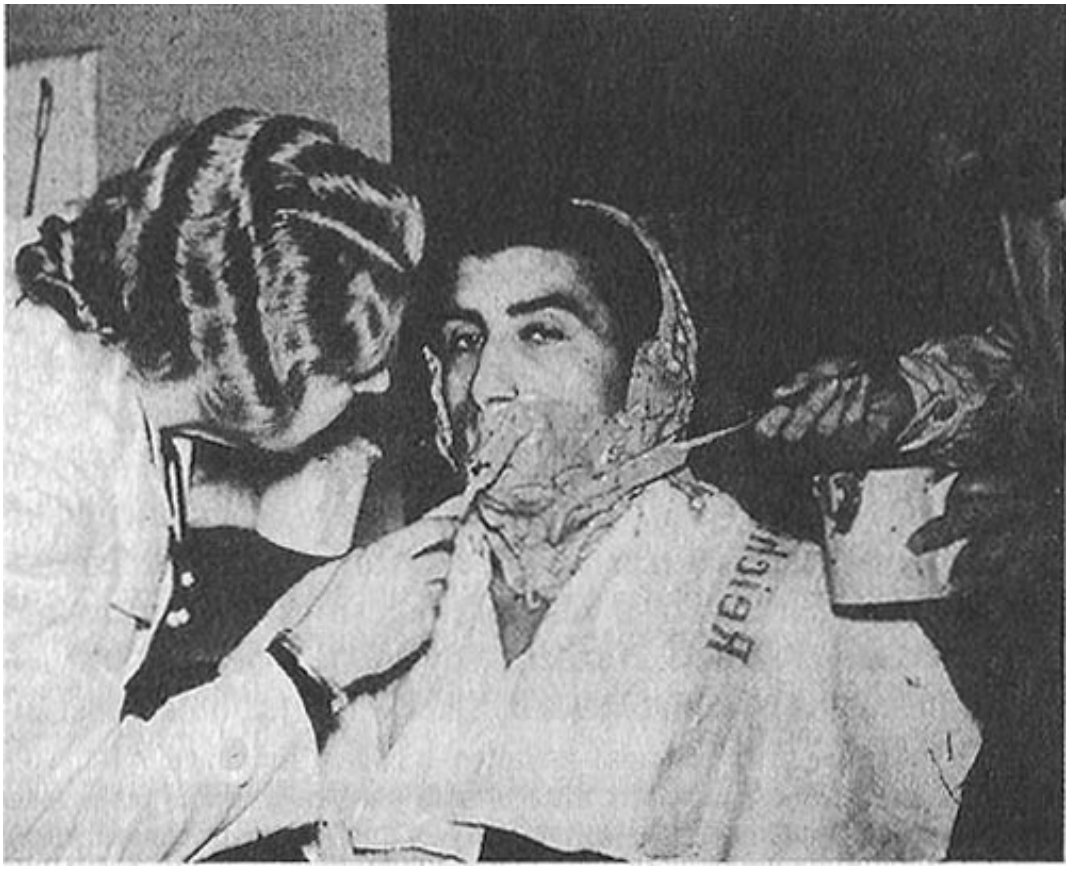
Eva Justin, henüz özgür yaşamakta olan Çingenelerle temas kurmak için kendini bir misyoner olarak tanıtmıştır. Çok etkili olan raporlarında, eğitimli ve asimile olmuş Çingeneler de dahil, gerek tam gerek yarım kan Çingenelerin kısırlaştırılmasını önermiş, Çingenelerin eğitilmesinin yararsız olduğunu ve bundan vazgeçilmesi gerektiğini söylemiştir. Çingene ailelere yaptığı ziyaretlerin ardından çoğunlukla aileler bir kampa gönderilirlerdi. Bu gibi deneyimler –kolektif imgelemde değişime uğramış olsa da– Çingenelerin onlarla görüşmek isteyenlere, özellikle de akrabaları ve soylarıyla ilgili sorular soranlara karşı ihtiyatlı hatta düşmanca yaklaşmalarının nedenini açıklamaktadır.

Bu sahte bilimadamlarının yaptığı ırk sınıflandırmaları insanların hayatını belirliyordu. Nedense, (bir ihtimal, "Soylu Vahşiler"e ilişkin romantik fantezilerden ötürü) Alman kanı taşıyan Çingeneler değil de "saf" Çingeneler daha tehlikesiz kabul ediliyordu "öte yandan "saf" Çingenelere elbette çok daha az rastlanıyordu). Bu da Yahudilere ilişkin düşüncelerin tam tersiydi.

Bir Çingene'nin çizelgesinde bu tür bilgiler varsa, o kişi yurttaşlığını kaybedebiliyor, kısırlaştırılabiliyor, hatta sınır dışı edilebiliyordu. Bu yeni sınıflandırmanın kurbanları arasında uzaktan Çingene akraba-

Bir meslektaşı ve kadının kocası izlerken Dr. Robert Ritter bir kadından kan alıyor. Çingenelerin sapkınlığını açıklamak için ırksal bir temel ararken Ritter'in ekibi kan ve saç örnekleri, yüz maskeleri, çok çeşitli beden ölçüleri toplamışlardır, ayrıca otuz binden fazla Çingene'nin soyağacını çıkarmışlardır.

Ritter'ın ekibinden Dr. Sophie Ehrhardt ve asistanı balmumuyla maske yaparken.

sı olduğundan haberi bile olmadan ordudaki görevlerinden alınan ve Reich'a hizmet etmelerine izin verilmeyen üst düzey askerler bile vardı. Auschwitz komutanı Rudolf Hoess'in anılarına göre (Parti Başkan Yardımcısı Rudolf Hess'le karıştırılmasın), bu kurbanlardan birisi, "Parti'nin en eski üyelerinden, Leipzig'de büyük bir iş kurmuş olan bir işadamıydı; savaşa katılmış ve pek çok kez çeşitli nişanlarla ödüllendirilmişti." Bir diğeri ise Berlin'deki Alman Kızları Örgütü'nün lideriydi. Bazı Çingenelerin Nazi Partisi'ne katıldığı gerçeği kimi Yahudi tarihçileri rahatsız etmiştir; çünkü bu gerçeği, Çingenelerin Almanların "kadim düşmanı" olmadığının ve böyle görülmüş olamayacaklarının kanıtı kabul etmişlerdir. Aslında bu insanlar, Yahudi işbirlikçiler örneğinde görüldüğü gibi, kendi kurtuluşları için kurnazca hesaplar yapan kişiler olarak görülmelidir.

Ritter'in yarı-Çingene tanımı, yarı-Yahudi tanımından daha fazla insanı içine alıyordu. Eğer bir insanın üç kuşak geriden büyükannesi ve büyükbabası olan on altı kişiden ikisi Çingene'yse bu kişi yarı-Çingene sayılıyor, böylece ileride Auschwitz'e girmeye hak kazanıyordu. (Buna karşılık, bir kişinin sadece bir büyükannesi ya da büyükbabası Yahudi'yse –yani üç kuşak geride dört Yahudi büyükanne ve babası varsa– o kişi genellikle Nazilerin Yahudi karşıtı yasalarından etkilenmiyordu.) Ritler 1950 yılında Naziliğin Tasfiyesi Mahkemesi'nde* yargılandı. Dr. Justin, 1964 yılında Frankfurtlu bir yargıç tarafından suçsuz bulunarak beraat ettirildi.

Yaygın bir görüşün uç bir örneğinde (bu görüş de Nazilerin yaptığı sınıflandırmaları andırmaktadır) Soykırım tarihçisi Yehuda Bauer, Naziler için bir Çingene'yi öldürmenin, bir Yahudi'yi öldürmekten niteliksel olarak farklı olduğunu dile getirir. "Romanlar Yahudi değildi, bu yüzden hepsini öldürmeye gerek yoktu." Elbette, insanlar kendi aralarında bazı Çingeneleri kurtarmaktan söz ediyorlardı. "Herkesin özel bir Yahudi'si vardır" (yani, herkesin kurtarmaya değer bulduğu bir Yahudi vardır) sözüyle ünlü olan Himmler, "saf" Çingenelerden oluşan, belli başlı kabilelerin temsil edildiği bir çeşit yaşayan müze kurmayı hayal ediyordu. Yine de, Nazilerin söylediklerinden çok ne yaptıklarına bakmak daha güvenli olacaktır. Yerel yetkililer, bulunması za-

* Savaştan sonra, Nazilerin kamusal hayattan tasfiyesi amacıyla müttefikler tarafından kurulmuş özel mahkemeler. Nazilerle ilişkisi olduğu düşünülen kişiler bu mahkemelerde yargılanmış ve "rehabilitasyon"dan hapis cezasına kadar değişen hükümler giymişlerdir. Tasfiye mahkemelerinde 930.000'i aşkın kişi yargılanmıştır. (ç.n.)

ten zor olan "saf" Çingenelerin her türlü baskıdan muaf tutulması yönündeki emirlere uymuyorlardı.

Her ne kadar rejimin ırkla ilgili belli başlı yasalarında Çingenelerin adı geçmiyor olsa da, onlara karşı güdülen politika yeterince açıktı, gün geçtikçe de daha yüksek sesle dile getiriliyordu. Himmler'in emirleri doğrultusunda 1939 yılında alınan önlemlerde şöyle deniliyordu:

> Çingene sorununa karşı verilen mücadeleden elde edilen deneyimler ve ırk-biyolojisi araştırmalarından elde edilen bilgiler ışığında... Çingene sorununa getirilecek nihai çözüme... bu ırkın temel özellikleri akılda bulundurularak karar verilmelidir.

"Saf" Çingeneleri diğerlerinden ayrı tutma politikasına karşın, ırkla ilgili politikaların radikalleşmesiyle birlikte Çingenelerin kaderi de Nazilerin Polonya'yı işgal etmesinden sonra Lehlerin ve Yahudilerin kaderiyle birleşmiştir. Reinhard Heydrich'in de aralarında bulunduğu birçok üst düzey Nazi gibi Adolf Eichmann da "Çingene sorunu"nun "Yahudi sorunu" ile birlikte çözülmesini önermiştir – örneğin, Viyanalı Yahudileri 1940 yılında *Generalgouvernement*'e (Alman işgali altındaki orta ve güney Polonya'nın idare merkezine) taşıyan trenlere Sinti ve Romanlar için de "üç ya da dört vagon" daha eklemek gibi önlemlerle.

1941 yılındaki Sovyet işgaliyle birlikte, hem Yahudilere hem de Çingenelere yapılan zulmün yerini artık toplu katliamlar almıştır. Ordu ve polis birimleri, özellikle de *SS Einsatzgruppen*, Rusya, Polonya ve Balkanlar'da Çingeneleri (Yahudileri, Rusları ve hastanedeki hastaları da) toplu halde kurşuna dizmeye başlamıştır. Yapılan katliamlar, eski bir iddiayla, Çingenelerin casus olduğuna dair iddialarla açıklanıyordu – öldürülen casusların sayısı neredeyse 250.000'di. Kaç kişinin gezici ölüm mangaları tarafından öldürüldüğü bilinmemektedir. Bu gibi olaylar tam olarak araştırılmadığı için –işgal topraklarıyla ilgili bilgilerimiz de sağlam olmadığı için– öldürülen Çingenelerle ilgili tam bir rakam vermek mümkün değildir.

Alman askerlerinin bu öldürme olaylarının biçimi yüzünden moral-lerinin bozulduğu söyleniyordu; bu yüzden "daha insancıl" yöntemler aranmaya başlandı. 1940 yılının başlarında "hayatlarının değersiz ol-

duğuna karar verilen insanlar" üzerinde ilk geniş çaplı *Sonderbehandlung* (özel muamele; yani gazla öldürme) yapılmaya başlandı. Bu insanlar, kronik hastalar, fiziksel ve ruhsal özürlüler ve Çingenelerdi. Ner Nehri üzerinde kurulmuş Chelmno adlı Leh köyü yakınlarındaki ölüm kampında, 7 Aralık 1941'de, yani Japonların Pearl Harbor'a saldırdığı gün, ilk defa toplu katliamlar için gaz kullanılmaya başlanmıştır.

Ner Nehri'nin yalnızca elli mil aşağısındaki, 160.000 Yahudi'ye ev sahipliği yapan Lódz'daki getto, bir süre sonra Chelmno'daki ölüm makinesi için "hayatı değersiz insanlar" kaynağı olmuştur. Çingeneler, Yahudilerle birlikte Bialystok, Kraków, Lódz, L'viv, Radom ve Varşova'daki gettolara kapatılmışlardır. Pek çok Yahudi'nin yaşayıp öldüğü bu yerlerle ilgili tarihi belgelerde Çingenelerin adı neredeyse hiç geçmemektedir. Belki de burada bu gettolarla ilgili birkaç bilgi vermek yerinde olacaktır (Ficowski'nin *Ciganie na Polkich drogach,* [Polonya Yollarında Çingeneler] adındaki kitabından alınmıştır).

1941 yılının Ekim ayında Yahudi gettosunun bir bölümü, özel olarak Poznań'dan sipariş edilen on iki bin metre dikenli tel ile çevrilmiş, yerleşimin etrafına iki kez tel dolanmıştır. Bu çift kat tel, içi su dolu bir kanal ve güvenlik noktaları, ileride oluşacak Çingene gettosunu Yahudilerinkinden ayırıyordu. Ne kadar anlamsız olursa olsun Nazilerin grupları ve kategorileri ne kadar çok sevdiğini bilsek de, her zaman küçük bir azınlık oluşturan Çingenelerin gettolarda (ve ölüm kamplarında) neden her zaman Yahudilerden ve diğer tutsaklardan ayrı tutulduğu açıklık kazanmamıştır.

Alman Çingeneleri 1934'lerden itibaren toplama kamplarına götürülmeye başlandıysa da, Çingenelerin yok edilmek üzere getirildikleri ilk yer 1941 Kasım'ında Polonya'daki Lódz olmuştur. Burada tamamen izole edilip gözlerden uzak tutulmuşlardır. Yalnızca, tifüs salgınını tedavi etmeye gelen birkaç Yahudi doktor ile Yahudi mezarcılar onların akıbetine tanık olmuştur.

Naziler, Lódz'da pek çok kişinin Çingene olduğuna karar vermişlerdir. Kampın sakinleri arasında sirk işçileri, serseriler, "Çingeneler gibi avare dolaşan kimseler" (*nach Zigeunerart umherziehende Personen*), Alman Sintileri, bol çiçekli elbiseleri içinde Rumen Kalderaş Çingeneleri, birçok Macar Çingenesi, hatta Viyanalı zengin Çingene-

ler de –örneğin Weinrich adında bir aile– vardı. Bu insanlara ait haczedilmiş eşyalar arasında altın saatler, altın broşlar, elmas küpeler, kehribar küpeler, Macar altın paralarından ve altın franklardan yapılma küpeler, mercan ve zümrüt yüzükler, altın zincirler ve daha pek çok değerli şey vardı. Kamp yöneticileri neden bu eşyaların envanterini çıkarma zahmetine katlanmıştı? Kuşaktan kuşağa aktardıkları değerli eşyaları ve süs eşyalarını, yani onlardan geriye kalanları cam muhafazalara yerleştirerek diğer kurbanlar arasında onlara da bir yer açıyorlardı belki de.

5 Kasım ile 9 Kasım arasında, Adolf Eichmann'ın kişisel ve kesin emirlerine uyularak, işgal altındaki Avusturya'da bulunan aktarma kamplarından Lódz'a beş nakliyat gönderilmişti. Çingeneler bazı yerlerde yollardan toplanıyor, tabancayla vuruluyor ya da gelişigüzel linç ediliyorlardı ve bunların bir kaydı bile tutulmuyordu; ama Lódz'da bu ölümler için çok ayrıntılı ve özenli hazırlıklar yapılmıştı. Aktarma kamplarından yola çıkan her nakliyat tam olarak bin tutsak taşıyordu (son nakliyatta 1007 kişi vardı, ama fazlalıklar yine de yolda ölenlerin yerini dolduramamıştı). Bütün trenlerin Lódz'a gece tam 11.00'de varması gerekiyordu. Bu zamanlamada herhangi bir sapma olduğunda, aksaklık kayıtlara geçiriliyor, ertesi gün bu aksaklık telafi edilmeye çalışılıyordu. Örneğin, Furstenfeld'deki bir kamptan gelen ikinci nakliye treni 186 erkek, 218 kadın, 596 çocuk taşıyordu ve varması gereken saatten yaklaşık yedi saat sonra yani 5.50'de Lódz'a gelmişti. Bu yüzden tutsaklar gecelerini kilitli vagonlarda geçirmişler, vagonlar ancak sabah boşaltılmıştı (bu işlem de önceden belirlendiği gibi otuz dakika içinde gerçekleşmişti). Gettoya 11 ölü 4996 sağ Çingene bırakılmıştı. Sağ gelenlerin 2686'sı çocuktu.

"Praglı Dr. Vogl"dan –Lódz'daki gettodan tutsak bir doktor (aynı zamanda oradan kurtulanlardan biri)– asılan ya da boğularak öldürülen yüzlerce Çingene'nin *Herzschwächenkeit*, yani kalp rahatsızlığından öldüğüne dair rapor vermesi istenmiştir. Tutsakken, Yahudi hastanesinde (Ne bu hastanede ne de başka bir yerde Çingeneler tedavi edilmiyordu) hademe olarak çalışan Kalman Wolkowicz, Çingenelerin kampından gelen müziğin durduğu anı anımsamaktadır. Müziğin *verboten*, yani yasak ilan edilmesinden sonra, sessizlik yalnızca SS'lerin ve onların kurbanlarının bağrışlarıyla bozulmaya başlamıştı. Wolkowicz, Çingenelerin gettosunda ayrıca çok ciddi bir yetersiz beslenme sorunu olduğunu, bu nedenle oraya giden doktorların görevinin yalnızca has-

taları bir kenara ayırmak olduğunu da belirtmiştir.

Gettoda mezar kazıcısı olarak çalışan Abram Rozenberg'in görevi ölü Çingeneleri Yahudi mezarlığına taşımaktı.

> Günde üç ya da dört nakliye oluyordu. Her nakliyede aralarında yaşlı ve çocukların da bulunduğu sekiz-on tane ölü oluyordu... Ölülerin vücutlarında dövüldüklerine dair izler vardı; bazılarının boyunlarında ise morluklar vardı, bu da asıldıklarını gösteriyordu... Bazılarının topluca öldürüldüğü anlaşılıyordu... çünkü çoğunun kolları ve bacakları kırıktı. Karşı koymuş olmalıydılar. Çok emin değilim, ama cesetleri görünce bu sonuca vardım... Kripo (Reich'a bağlı *Kriminalpolizei*) her gün geliyor ve Çingenelere yakınlarını asmalarını emrediyordu. Asılmalar 84/6 Brzezinska Caddesi adresindeki demirci dükkânında gerçekleşiyordu...

Çingeneler –kampın Yahudi sakinleri gibi– kendi insanlarına polislik ya da muhafızlık yapmaya zorlanıyorlardı. "Çift kat dikenli telin arkasında...nöbet bekleyen üç Çingene vardı. Kolbantları ve taşıdıkları coplarla kampın polisliğini yapıyorlardı. Yaklaşan SS *Scharführer*'i gördüklerinde yakınlarda duran Çingenelere doğru koşup onları acımasızca dövmeye başlıyorlardı." Katliam planına kurbanları da ortak ederek, onları tam da Nazi ideolojisinde tanımlandıkları gibi birer asosyal ve suçlu haline getiriyorlardı; ne de olsa içinde bulundukları durumun onların hatası olması, ya da öyle gösterilmesi gerekiyordu.

Auschwitz'de onlar için bir kamp yaratılmasından çok daha önce, Çingenelerin soykırım nitelikli bir katliama tabi tutuldukları açıkça belliydi. İlk olarak gettoda, daha sonra da ölüm kampında, öldürülmeleri için onların doğuştan suçlu oldukları bahanesine gerek duyulmuyordu artık. Bu son derece zorlama ikiyüzlülükten vazgeçilmesi, özellikle çok küçük yaştaki "suçlular"ın öldürülmesini kolaylaştırmış olmalıdır.

Abram Rozenberg, bir çocuğun nasıl öldürüldüğünü şöyle anlatıyordu:

> Sonbahardı, tam olarak hangi yıl [1941] olduğunu anımsamıyorum, sabah dokuz ya da onda bir vagon geldi; ben de işçilerimle birlikte vagondan içi ceset dolu bir kutu çıkardım. Tam o sırada bir çocuğun feryat ettiğini duyduk. Tepkisel bir şekilde hemen kenara çekildik, bir iki dakika sonra kutunun yanına yaklaşıp kapağı açtım. Küçük bir Çinge-

ne çocuğu dışarı düştü. Vücudu kasılıyor, çırpınıyordu. Hâlâ boynunda duran ipi bir bıçakla kestim. Vücudu birkaç dakika daha sarsıldı, daha sonra çocuk kendine geldi. Ne dediğini anlayamadık. Çocuğu nasıl saklayacağımızı düşünürken, mezarlık sorumlusu Sztajnberg, hapishane şefi Hercberg ile birlikte gelip bize onu getto hastanesine götürmemizi söyledi. Hemen Kripo'yla bağlantıya geçtiler; Kripo da çocuğu hastaneden aldı. Ertesi gün çocuğun cesedi mezarlığa getirildi. Çocuk vahşi bir biçimde öldürülmüştü. 3-4 yaşlarında bir kız çocuğuydu.

Lódz'daki gettoda altı yüz on üç Çingene ölmüştü; geriye kalanlar 350.000 kişinin öldürüldüğü Chelmno'daki deney ve imha kampına gönderilmişlerdi. "Lódz'da Çingene mahkûmlar üzerinde yapılan deneyler Nazilerin Auschwitz'de [bir sene sonra] Çingeneleri yok etmek için büyük bir merkez kurmalarına yardımcı olmuştu," diyordu Ficowski. Jan Dernowski, bir Polonyalı, işine giderken Çingenelerin nakliyatına tanıklık etmiştir.

Yaklaşık on tane üç tonluk, SS plakalı kamyon vardı. Brandalarla sıkı sıkıya kapalı kamyonların iki yanında arabalarla seyahat eden, makineli tüfek taşıyan Gestapolar vardı... Bu ölüm alayına dehşet içinde bakarken –bu seyahatin amacının ne olduğunu çok iyi biliyordum– hafifçe açılmış brandaların altından gelen çığlıkları ve iniltileri duydum. Yalnız kadın ve çocuklar değil erkekler de, yakışıklı, halis Çingene erkekleri de bağırıyordu.

Chelmno'dan kurtulmayı başarmış birkaç mahkûmdan biri olan Michal Podklebnik o günleri şöyle anımsıyordu: "Küçük kasabalarda yaşayan Yahudilerin tahliyesinden sonra nakliyatlar Lódz'a ulaşmaya başlamıştı. İlk önce Çingeneler geldi, beş bin kişi kadar vardılar; daha sonra da Yahudiler geldi." Çingenelerin Chelmno'ya gönderilmesinin asıl nedeni ideolojik değildi. Asıl neden, hayatlarını sürdürdükleri, inanılmaz derecede kalabalık olan gettoda tifüs salgınının ortalığı kasıp kavurmasıydı. Gaz odalarına ilk girenler genellikle Yahudiler oluyordu. Aslında bunun da pragmatik bir nedeni vardı. Geriye dönen Almanları yerleştirmek için Yahudilerin evlerine ihtiyaç duyulmuştu.

Chelmno bir toplama kampı değil, bir ölüm kampıydı, insanlar genellikle buraya varır varmaz öldürülüyorlardı. Ama ölmelerine izin verilmeden önce, Yahudiler gibi Çingenelere de ilk olarak korkunç yalan-

lar söyleniyordu. Kampa gelenlere, "iyi yemekler ve iş bulabilmeleri için Doğu'ya taşınma" gibi sözler veriliyordu. Ama önce bir duş almalıydılar. Ocak ayıydı. Isıtılmış bir odada soyunuyorlar; "Banyolara Gider" yazan bir kapıdan geçiyorlardı. Aslında banyoların bulunduğu binaya gitmek için bir araca binecekleri söyleniyordu; ama oynanan oyun bu noktada sürdürülemez oluyordu. Jandarmalar insanları döverek kamyonlara sokuyorlardı. Bu kamyonlar gezici gaz odalarıydı, insanları alıp daha sonra ölü olarak koruluktaki çöplüğe –burası Yahudilerle paylaştıkları bir mezardı– bırakıyorlardı, banyo yapmak için sırada bekleyenleri almak için geri dönüyorlardı.

Yalnızca iki aylığına kullanılan Lódz'daki Çingene gettosundan kimse kurtulamamıştı. 29 ve 30 Nisan, 1942 tarihli *Biuletyn Kroniki Codiennej*'de (getto Günlük Bülteni) şunlar yazıyordu:

> Çingenelerin boşalttığı binalarda, içinde sebze, şeker ve kaya gibi sert ekmeklerin de bulunduğu birçok erzak bulunmuştur. Bulunan tüm erzaklar klorla dezenfekte edilmiştir. Giysi, müzik aletleri, bıçak gibi eşyalar da bulunanlar arasındadır. Binalar, temizlendikten sonra, hasır ayakkabı üreten fabrikalara dönüştürülecektir.

Bir yıl sonra, Şubat 1943'te, Auschwitz-Birkenau'daki yeni kampa ilk Alman Çingeneleri gelmeye başlamıştı. Kampın sakinleri genellikle Alman ve Çek Çingeneleriydi, ama Avusturya, Polonya, Rusya, Hırvatistan, Slovenya, Macaristan, Hollanda, Norveç, Belçika ve Fransa'dan da gelenler vardı.

Kamptan kurtulanlardan biri olan Polonyalı Mieczystaw Janka, Birkenau'da, hastanenin yanındaki kampta kalan Çingene ailesini şöyle anımsamaktadır: "Biz şarkı söylerken Çingene erkekleri bize eşlik eder, kadınları da dans ederlerdi. Bunun için onlara soğan parçacıkları ve sigara atardık. Bir gece Çingeneler kamplarından alınıp yakıldılar." Kamplardan kurtulabilenlerin *Zigeunerlager* ile ilgili olarak anımsadıkları şeyler, Çingenelerin genellikle öbür kamp sakinlerinden ayrı tutulduğuydu, bir de sesleri– şarkıları, müzik aletleri, iniltileri ve çağlıkları– duyuluyordu. Sonra "bir gece," bu seslerin yerini sessizlik almıştı. O gece 2 Ağustos, 1944'tü.

Zigeunerlager, birçok yönden, Auschwitz-Birkenau'nun geriye kalanından farklıydı. Çingene erkeklerin, kadınların ve çocukların ailece bir arada kalmalarına izin veriliyordu. (Aynı zamanda bir de Çek *Fa-*

milienlager vardı.) Kampın sonlarına doğru, saçlarını uzatmalarına da izin verildi, ayrıca eşyalarını ve paralarını yanlarında tutmalarına da; eşyalar ve paraları ilk zamanlar yiyecek satın almalarına ya da eşyalarını yiyecekle takas etmelerine yaramıştı. Üzerlerinde siyah üçgenler dikilmiş olarak kendi giysilerini giyiyorlardı – siyah, asosyalliğin simgesiydi (suçluların üçgeni ise yeşildi); sol kollarında da *Zigeuner* olduklarına işaret eden bir "Z" harfi dövmesi vardı. Polonyalı rehberim, aşağılayıcı bir ifadeyle, onların ilk başlarda çalışmaya gönderilmediklerini, çalışanların kayıtlarının tutulduğu *Arbeitseinsatz*'da adlarının geçmediğini söyledi. Bu nedenle, Çingeneler doktorların her yıl yaptığı seçme işlemlerine de tabi tutulmuyorlardı; bu işlemlerde mahkûmlar çırılçıplak soyuluyor, bir kısmı sağa bir kısmı sola ayrılıyordu, yani çalışmaya ya da ölüme. Kampın son zamanlarında, üniformalı genç Çingeneler ana kampa çalışmaya gönderildi, iki yüz Çingene kadından oluşan bir grup da kampın dışındaki yolu düzeltmeye ve eteklerinde taş toplamaya gönderildi. Bunun dışında Çingeneler yalnızca bir kez "seçime" tabi tutulmuşlardı, bu da Berlin'den gelen üst düzey emirlere uyularak kamp tamamen boşaltıldığında olmuştu. O zamana kadar, yirmi üç bin Çingene'den geriye yalnızca dört bin kadar Çingene kalmıştı.

Meşhur Nazi doktoru Josef Mengele, Çingenelerle özel olarak ilgileniyordu. Toplu olarak öldürülmeleri emri geldiğinde yıkılmıştı; çünkü onlarla ilgili araştırmalarına tutkuyla bağlıydı. Yine de, bir tanığın anlattığına göre, saklanmış tek bir çocuk bile kalmaması için "tüm kampı" karış karış aramıştı. Bir önceki gecenin nakliyatından kaçanları kendi arabasına koyup gaz odalarına götürmüştü. Çingene çocuklar da, isteyerek onun arabasına binmişlerdi; çünkü bu adam onları çok seviyor, onlara her zaman kurabiye veriyordu; Mengele'yi çok seviyor ve ona güveniyorlar, "Pepi Amca, Pepi Amca" diye bağırarak arkasından koşturuyorlardı.

Mengele'nin kliniğinde bulunanlardan biri, onun "tuhaf insanlardan oluşan dehşet verici bir koleksiyon"u olduğunu söylemiştir. Bu koleksiyonda bir grup cüce, devler, bir gözü mavi bir gözü kahverengi olan insanlar ve doktorun özel olarak ilgilendiği ikizler vardı. Mengele'yle çalışmak zorunda bırakılan hapishane doktorlarından birine göre "Çingene kampından alınma saç, göz [ikizlerin gözleri] örnekleri saklıyor, el, ayak ve parmak izi almak için aletler bulunduruyordu." İnsanlarla işi bittikten sonra, vücutlarının bazı parçalarını bir kenara ayı-

rıp Berlin'deki eski enstitüsüne gönderiyor, geriye kalanını krematoryuma (ikizler üzerindeki otopsiler, krematoryum yanındaki özel bir laboratuvarda gerçekleştiriliyordu) yolluyordu. İkizlerin çoğu Çingene'ydi. Çingene ikizlerden bazıları da gerçekten ikiz değillerdi. İkizlerin özel muamele (daha iyi yemekler yiyor, daha iyi ranzalarda yatıyor, dövülmüyorlardı) gördüklerini anlayan bazı kadınlar aynı boydaki iki çocuğu ikiz diye gönderiyorlardı. İkizlerin, erkekler kampında, kadınlar kampında ve Çingenelerin kampında ayrı binaları vardı. Çingenelerde suç işleme oranlarıyla ilgili araştırmalar için "genetik olarak sonraki kuşağa geçen özdeş nitelikler"e ilişkin çalışmalar yapılıyordu; ikizler bu araştırmaların paha biçilmez denekleriydiler. İkizlerin, diğer mahkûmlardan daha iyi koşullara sahip olduğu doğruysa da bu tüm ikizler için geçerli değildi. Bir gece Mengele, vücutları parçalara ayırmaya başlamak için, sağlıklı on dört ikiz çocuğun kalplerine kloroform enjekte etmişti.

Çingenelerin, elektrikli teller arkasında, Auschwitz standartlarına göre bile iğrenç koşulların hüküm sürdüğü kendi kamplarında bir araya toplanma nedeni hiçbir zaman açıklanmamıştır. Belki de, araştırmacılar diledikleri gibi araştırma yapabilsinler diye böyle uygun görülmüştü. Nasıl ki, Çingenelerin önceden kentlerin kıyılarında kurdukları kamplar, başlangıçtaki soyağacı çıkarma çalışmalarına uygunsa, Auschwitz-Birkenau da kusursuz bir ölüm laboratuvarıydı. Bu gibi imkânlar belki de Mengele'yi ayrıca memnun ediyordu; Mengele Birkenau'nun da başhekimiydi ve görünüşe bakılırsa Çingenelerin kampının sorumluluğu da tamamen ona verilmişti. Tutsakların birbirlerinden ayrıldığı bu hayvanat bahçesinde, az rastlanan hastalıklar üretilebilir, gözlemlenebilir ve değişik "tedavi"ler denenebilirdi. İnsanların tuzlu suyla beslenerek ne kadar yaşayabileceğini anlayabilmek için Alman ordusu adına, Dachau ve Buchenwald'da Çingenelere deniz suyu enjekte edilmiştir. Auschwitz'deki temel ilgi alanı kalıtım ve hastalıklardı (bu kampta pek çok egzotik deneyin yanı sıra, deri üzerine asit dökme ya da göze asit enjekte etme yoluyla renk değiştirme deneyleri de yapılmıştır.) Örneğin bir pire salgını çıktığında, hasta, içinde değişik tuz ve asit karışımları olan küvetlerin birinden çıkarılıp diğerine koyuluyordu. Tedavi başarılı olmadığında hastalar hemen otopsiye alınıyordu.

Eğer, doktorlar arasında hangi hastalığın hastalara daha çok zarar verdiği konusunda bir anlaşmazlık varsa, hasta hiç vakit kaybedilme-

Belzec toplama kampında bir Çingene'nin Naziler tarafından çekilmiş bir fotoğrafı, fotoğrafçı tarafından yok edilmek üzere işaretlenmiş. (1940)

den incelenmek üzere parçalara ayrılıyordu. Mengele, en sevdiği ikizlerini, "muhteşem bir ikili olan" yedi yaşındaki Çingene çocuklarını böyle bir "tartışma"yı çözüme ulaştırmak için vurmuş ya da kendi deyişiyle "feda" etmiştir (çocuklarda tüberküloz olduğundan şüphe ediliyordu). "Kesinlikle tüberküloz olmalı," demişti Mengele, tutsak dok-

Belzec'de Kalderaş Çingeneleri. Nazi fotoğrafçısı tarafından yok edilmek üzere işaretlenmişler. (1940)

torlardan birine; bir saat sonra geri dönmüş, "sakin bir şekilde" şunları söylemişti: "Haklısın. Hiçbir şey yokmuş." Arada geçen sürede, iki çocuğu da öldürmüş, akciğerlerini ve diğer organlarını incelemişti.

Zigeunerlager'deki salgın hastalıklar arasında, lekelihumma, tifo, iskorbüt, dizanteri, pire, bit ve çıbanlar bulunmaktaydı. Geçici bir hastane vardı –hasta Çingeneler, kamplarının hemen yanındaki ana hastane binasına gönderilmiyorlardı– ama burada kullanılan tek ilaç bir parça kâfurdu. Kadınlar, barakaların zeminine yan yana dizilmiş soba borularının üzerinde çocuk doğuruyorlardı. Bazıları da doğurmuyordu; çünkü hamileliğin ileri evrelerinde, kadınlara lekelihumma mikrobu enjekte edilip bu mikrobun fetus üzerindeki etkisi inceleniyordu. Tanıklardan biri böyle sekiz vaka görmüştür.

Kampta geliştirilen en egzotik hastalıklardan biri de, yüzü ve ağzı etkileyen ender bir kangren türü olan noma'ydı. Kumandan Hoess, anılarında, noma salgınını anlatırken, bu hastalığın onu nasıl irkiltiğini açıkça ortaya koyar. "Çocuklar noma hastasıydı, bu beni korkutuyordu, çünkü noma cüzzama benziyordu, bir deri bir kemik kalmış çocukların yanaklarında büyük delikler vardı, insan vücudunun yavaş ya-

vaş nasıl bozulduğunu görüyordunuz."

Noma'nın yetersiz beslenme ve halsizlikten kaynaklandığı biliniyordu; yine de Mengele, bu hastalığın ırkla ilgili olduğuna dair bir açıklama yapmıştı. "Bir kemik yığını"nı –ileri safhada noma hastalığı olan bir Çingene çocuğunu– muayene ederken Mengele, başka bir mahkûma şu soruyu sormuştu, "Bu çocuğun on yaşında olduğuna inanabilir misin?" Çocuğun bu kadar yaşlı ve bitkin görünmesini "böyle bir ırka" mensup olmasına bağlıyordu; oysa bu, bizzat doktorlarca çocuğun boynuna asılmış bir ölüm fermanıydı.

Robert Jay Lifton'un yazdığı *Nazi Doktorlar* adlı kitapta, Mengele'nin bir arkadaşı ve meslektaşı olan, adı Ernst B. diye geçen kişi Auschwitz'deki *Zigeunerlager* ile ilgili olarak şunları söylemiştir: "Tam bir vahşetti... diğer kamplardan çok daha kötü koşullar altında yaşıyorlar," ve "çok önemli bir sorun" teşkil ediyorlardı. Dr. B. konuşmasına şöyle devam etmektedir: " Çingene kampından kurtulduğumdan bu yana, Çingenelerle ilgili çok kötü şeyler düşünmeye başladım. Bir Çingene gördüğümde hemen oradan uzaklaşmaya çalışıyorum... Çingene müziği duymaya dayanamıyorum." Bu noktada Dr. B., Çingenelere duyduğu tiksintiyi daha gerilere taşır. Çingenelerin durumuyla "yakından ilgili" olmasına rağmen, çocukları açlıktan ölürken yemek yiyen anne-baba görüntüleriyle dehşete düşmüştür.

Burada, doktorun, suçluluk duygusunu çaresizce başkalarına yüklemek istediği açıktır; oysa çocukları ve ailelerini aç bırakanlar Ernst B. gibi doktorlardır (yalnızca öksüzlerin kaldığı binalar Çingene kampının değişmez özelliklerinden biriydi). Ernst B.'nin bu iddiası başka nedenlerden dolayı da hiç inandırıcı değildir. Çingeneler arasında aile duygusu, kişisel kurtuluştan çok daha baskındır. Auschwitz'in bir SS kumandanının, Çingenelerin gözyaşlarıyla "duygulandığına" inanmak her ne kadar zor olsa da, Rudolf Hoess'in anıları B. Ernst'inkilerden daha inandırıcı görünür:

> Kişisel ilişkilerinde çok saldırgan davranıyorlardı; mensubu oldukları kabileler temelinde gruplaşıyor ve birbirlerine bağlanıyorlardı. Çalışmak için insan seçimi başladığında ve aileler parçalanmak zorunda kaldığında gözyaşları ve acıyla dolu sahneler ortaya çıkmıştı. Çingeneler ancak, daha sonra yeniden görüşecekleri söylendiğinde rahatlayıp sakinleşmişlerdi.

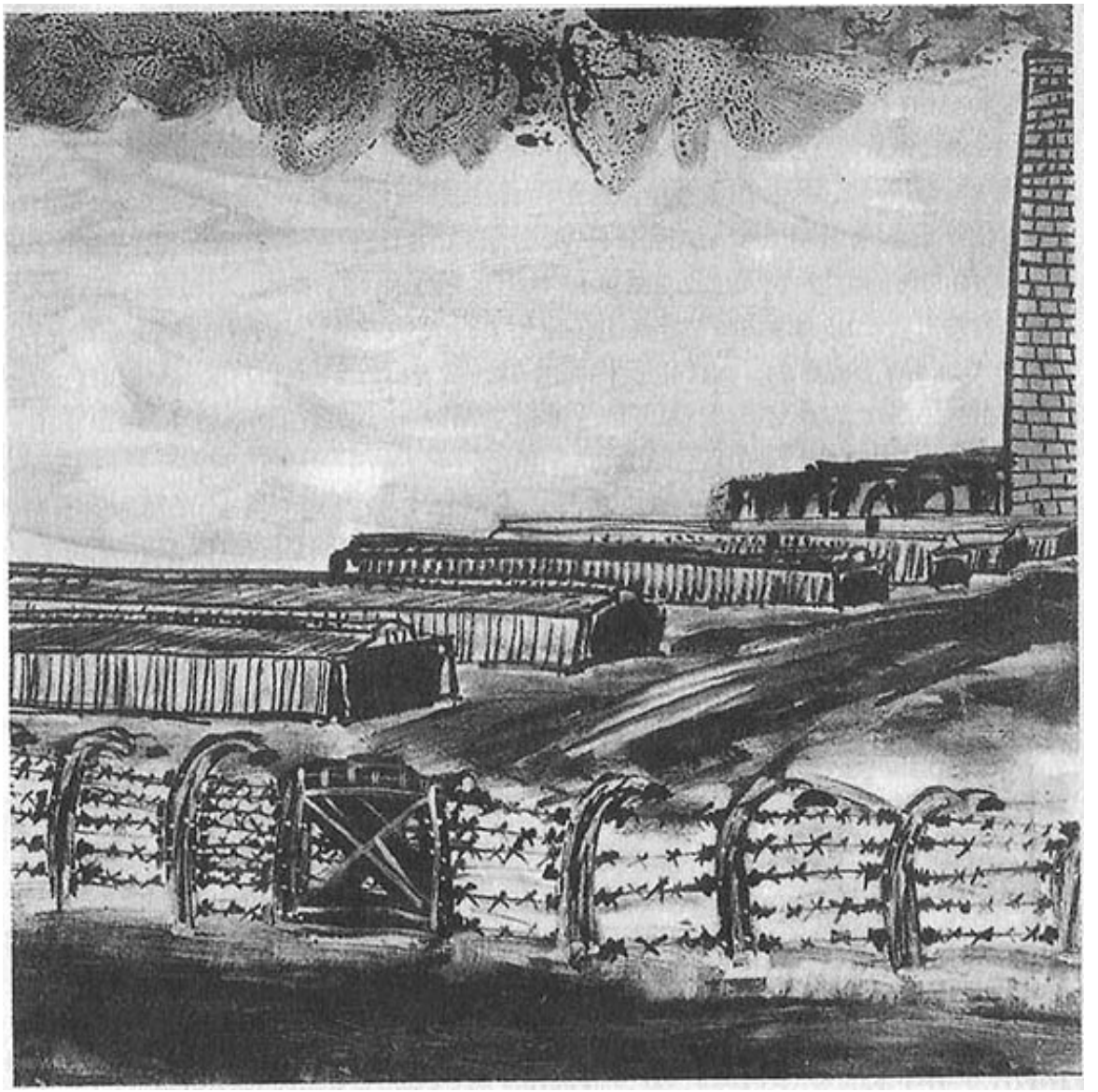
"Bir süre için," diyordu Hoess, "Auschwitz'in ana kampında bulunan çalışmaya uygun Çingeneler, ailelerini uzaktan bile olsa görebilmek için her şeyi yapmışlardır... Yoklama sırasında, genellikle genç Çingeneleri aramak zorunda kalırdık. Ailelerini özledikleri için gizlice Çingene kampına [3.5 kilometre ötedeydi] kaçarlardı."

Kampta ailece kalmalarının nedeni de, ayrı kaldıklarında çıkardıkları ya da çıkarmaları beklenen sorunlardı. *Zigeunerlager*'in tamamen boşaltılması sırasında kişisel direnişler –özellikle kadınlardan– sergilendiği görülmüştür. Geriye kalan tüm Çingenelerin gaz odalarına götürülmesinden bir gün önce Mengele kadın mahkûmlardan birini, belki de kocası Alman olduğu için kadınlar kampına götürmüştür. Ancak, çocukları ölümü beklemek üzere arkasında kalmıştır. Söylenene göre, "beni öldürmeye cesaretiniz bile yok," diye bağırmıştı kadın, vurulmasından birkaç saniye önce Mengele'ye. Sinti kampının görevlilerinden biri, SS askerlerinden birinin üzerine atlayarak gözlerine saldırmış, o da birkaç dakika sonra öldürülmüştür. Çingenelerin öldürülmesinden bir ay kadar önce, *Zigeunerlager*'in sıska çocukları için, içinde atlı karınca da olan bir çocuk bahçesi yapılması, acaba üzüntülü annelerin endişelerini gidermek için mi yoksa Nazilerin mizah anlayışını tatmin etmek için miydi?

Auschwitz'e getirilen Macar Yahudileri, artık boş kalmış olan Çingene kampına yerleştirilmişlerdi; onlar da öldürüldükten sonra kamp kadın hastanesine dönüştürülmüştü.

Araştırmaya başladığımda, Çingenelerin Doğu Avrupa'nın "yeni Yahudileri" olduğunu düşünüyordum. İşte, önceden Yahudilerin yaptığı gibi, şimdi onlar da Doğu Avrupa'nın her tarafına dağılmış; yeni gelişmeye başlayan demokrasilerin ilk kurbanları olmuşlardı. Ama aslında onlar yeni Yahudiler değildi. Çingeneler, Yahudilerle birlikte en eski günah keçileriydiler. Yahudiler kuyuları zehirliyorlardı; Çingeneler de veba yayıyorlardı.

Aydınlanmadan önce, Çingeneler ve Yahudiler, Avrupa'nın imgeleminde yoksul göçmenleri temsil ediyorlardı. Colin de Plancy, *Dictionnaire Infernal*'de (1845) [Cehennem Ansiklopedisi], on dördüncü yüzyıl Fransa'sı ve Almanya'sında yaşayan, bu ülkelerde vebayı yaymakla suçlanan Yahudilerin nasıl ormanlara kaçıp yeraltı mağaralarında elli yıl yaşadıklarını anlatmaktadır. Ormanlardan çıkıp geriye döndükle-

Auschwitz'den kurtulan Karl Stojka'nın *Zigeunerlager* çizimi. Stoyka bu resmi kamp numarası olan Z5742 ile imzalamıştır. 2 Ağustos 1944 gecesinden "Onların nasıl yandığını gördüm..." diye söz etmiştir. "Çingene kampı bomboş duruyordu." Stojka'nın yedi yaşındaki küçük kardeşi Ossi kampta ölmüştür; otuz iki yaşındaki babası da Mauthausen'de öldürülmüştür.

rinde ise, artık ne paraları vardı, ne de geleneksel meslekleri; böylece fal bakarak hayatlarını kazanmak zorunda kaldılar. Mısır'dan geldiklerini söylediler (Çingeneler için de geçerli olan bu ünlü hikâye nedeniyle Çingenelerin de Sami kökeninden geldiği ileri sürülmektedir). De Plancy, onların "gizli jargonlarını," "kötü bir Almanca ile İbranice" karışımı olarak tanımlamaktadır (akademik çevrelerde hemen bu dilin Yidiş-Eskanazi lehçesi olduğuna karar verilmiştir, oysa bunun göçmen Jenisch'lerin dili ya da Sinti'lerin Almancadan etkilenmiş lehçesi ol-

ması da pekâlâ mümkündür). Bu hikâye ne kadar stilize edilmiş olursa olsun, Çingeneleri Sami kökenine dayandırma arzusu iki halkın da diasporada benzer bir kaderi paylaşmış ve benzer acılar çekmiş olmasıyla kolayca açıklanabilir.

Yahudi ve Çingenelerin kendi "ulusal" dilleri, geleneksel yasaları, belirgin etik kuralları, ritüelleri ve davranışları vardır, her iki halk da belli mesleklerle özdeşleşmiştir, hatta bazen aynı mesleklerle (göçmenlere uyacak şekilde zanaatkârlığı ticaretle birleştirecek meslekler). Yine her iki halk da, birbirlerinden farklı derecelerde, "konukları" oldukları toplumun kültürüne bağımlı olmalarından dolayı kendi geleneksel kültürlerine yabancılaşmışlardır.

Naziler, elbette, Çingene "bela"sından çok Yahudi sorunuyla ilgiliydiler. Hem toplumsal hem de ekonomik olarak neredeyse görünmez olan Çingeneler zaten Avrupa nüfusunun çok küçük bir bölümünü oluşturuyorlardı. Örneğin, 1933 yılında Almanya nüfusunun yalnızca binde beşiydiler. Yahudiler alçak ve egzotik yaratıklar olarak sunulurken –Julius Streicher'ın *Der Stürmer*'i gibi eski klişeler, saldırgan bir propaganda çerçevesinde yeniden canlanmıştı– Çingeneler zaten olabilecek en kötü şöhrete sahipti. Sayıları çok fazla olmadığı için, Avrupa imgesindeki en önemli dışlanmışlar olarak duruyorlardı. Uğursuz, farklı, gerçek anlamda karaydılar, adları büyücülük ve suç ile eşanlamlı olarak kullanılıyordu. Tüm bunlara, hiçbir saygınlıkları olmadığını da eklemek gerekiyordu. ("Hiçbir grup bu kadar zulüm görmemiş ve hiçbir gruptan bu kadar nefret edilmemiştir," demişti alaycı bir Roman lider, katıldığımız politik bir buluşma arbedeye dönüşürken.)

Aydınlanma, Yahudilere, önceden hakları olmayan bir şeyi, eğitim görme ve ticarete katılma imkânını vermiştir; böylece toplumsal olarak Çingenelerden daha fazla gelişmişlerdir. Çingeneler asimilasyonu (eğitim de dahil) reddetmiş, içlerine kapanık yaşamışlardır. Bu farklılık, Yahudilerin ve Çingenelerin Soykırım'a ve *porraimos*'a verdikleri tepkilere de yansımıştır.

Porraimos konusundaki unutkanlık, bazen *ulusal* amnezi vakalarıyla da teşvik edilmektedir – işgal topraklarında olduğu kadar Fransa'da da. (Fransızlar, hâlâ, Çingenelerle ilgili savaş belgelerini açıklamayı, büyük olasılıkla Fransız askerlerini korumak için reddetmektedir.) Başka ülkelerde ortaya çıkmış birçok belge vardır; ama bu belgelerde Çingeneler ancak bir dipnot olarak yer alır ya da hiç görünmezler. Raul Hilberg, Soykırım'ı anlattığı üç ciltlik kitabında Avrupa'daki

Çingenelere on beş sayfadan daha az yer ayırmıştır; Lucy Davidowicz, Soykırım'ın tarihçiler tarafından nasıl *yanlış algılandığını* anlattığı ilginç kitabında Çingenelere iki paragraf ayırmıştır.

Eğer, Avrupa'daki Çingenelerin Nazi dönemindeki kaderiyle ilgili umursamazlık kasıtlıysa, belki de bunun nedenini, Çingeneleri söz konusu etmenin tarihçilerin en temel inancına gölge düşürmesinde aramak gerekir. ABD Soykırım Müzesi tarihçilerinden Sybil Milton'ın meslektaşları için söylediği gibi, "Hepsi de daha önce yapılan eziyetlerden uzaklaşabilmek için Yahudilerin öldürülmesi üzerinde yoğunlaşmışlar, böylece toplu kıyımın tek nedeninin Hitler'in ve Nazi hareketinin Yahudi düşmanlığı olduğunu kabul etmişlerdir." Milton'un belirttiği gibi, Yahudilere, Çingenelere, siyahlara ve özürlülere karşı genetik ıslah önlemleri geliştirenler aynı hükümet, aynı ajanlar, doktorlar, antropologlar ve başka "ırkbilimciler"di. Evlilik yasaları ve kısırlaştırmayla başlayıp katliamla biten, "Alman kanını korumak için" geliştirilen ve bu grupları kayıt altında tutmaya, izole etmeye ve nihayet ortadan kaldırmaya yönelik önlemler birbirine çok benziyordu, hatta bazen birbirinin aynısıydı.

Nasıl ki Yahudiler, uluslararası bir suç şebekesinin ajanları olarak gösteriliyorsa, Çingenelere de (onlar da zaten yüzyıllar öncesinden casus olarak damgalanmışlardı) doğuştan suçlu oldukları savlanarak saldırılıyordu. Bu ikinci iddia, zamanın aşındırıcı etkisine dayanmakta ilkinden daha başarılı olmuştur.

Savaş suçları mahkemelerinde, Naziler, Çingenelerin Çingene oldukları için değil, suçlu oldukları için öldürüldüklerini söyleyerek kendilerini aklamaya –ya da bu işten paçayı sıyırmaya– çalışmışlardır. Bunda da başarılı olmuşlardır. Ortada yeteri kadar belge olmasına rağmen, Romanların ve Sintilerin toplu katliamı Nürnberg mahkemelerinde görüşülmemiş, hiçbir Çingene mahkemelere tanık olarak çağrılmamıştır. Bugüne kadar yalnızca tek bir Nazi, Emst-August König, özel olarak Çingenelere karşı işlenen suçlar yüzünden cezalandırılmıştır. 18 Eylül 1991'de ömür boyu hapis cezasına çarptırılan yetmiş bir yaşındaki bu Auschwitz muhafızı Almanya'daki hücresinde kendini asmıştır.

Naziler döneminde "Çingene konusu" üzerinde çalışan pek çok "uzman," Federal Cumhuriyet'te de bu sorun üzerinde çalışmaya devam etmiş, böylece Üçüncü Reich döneminin sona ermesi Çingeneler için hiçbir şeyi değiştirmemiştir. 1953 yılında, Ritter'in dosyaları, so-

yağaçları ve "ırksal kanıtlar"ı, yeni açılmış –ya da yeniden adlandırılmış– olan ve elemanları arasında eski bir SS görevlisi de bulunduran Bavyera Suç Komiserliği Gezgin Bürosu'na verilmiştir. "Romanlar konusundaki değerli çalışmaları"ndan dolayı federal hükümete salık verilen Ritter, çocuk psikoloğu olarak görevine dönmüştür.

Federal bir mahkeme, 1956 yılında, ırka dayalı zulümlerin başladığı yıl olarak 1943 yılını –insanların Auschwitz'e gönderilmeye başladığı yıl– belirlemiş, böylece hükümet soykırımdan kurtulan Çingenelere karşı sorumluluktan kurtulmuştur. Bu tarihten önce onlara karşı alınan "asayiş ve güvenlik" tedbirleri, Çingenelerin sözde "asosyal karakterleri" yüzünden meşru kılınmıştır. Belirlenen 1943 yılı, ancak 1960'lı yıllarda, Alman mahkemeleri tarafından 1938'e çekilmiştir; ama zaten o güne kadar soykırımdan kurtulan Çingenelerin çoğu ölmüş ya da değişik yerlere dağılmıştır. Doğu Bloku ülkelerinde de Çingeneler sahipsiz bırakılmıştır. Bu ülkelerin topraklarında yaşayan istenmeyen insan sayısını az göstermek hükümetlerin işine gelmiştir; bu sayede, "faşizm kurbanları"na itibarlarını geri vermeye hazır rejimler bile –Macaristan ve Çekoslovakya'da hükümetler erkenden ve kendi istekleriyle Yahudilere tazminat ödemişlerdir– Çingenelerin sayısının gülünç derecede az gösterilmesinden dolayı, meşru iddiaları ciddiye almama konusunda siyasi bakımdan hiçbir sıkıntıya düşmemişlerdir. (Bununla birlikte, Çingene kültürü –özellikle de Çingene müzisyenlerin Macar müziğine katkıları– ülkenin folklorik kimliğinin önemli bir öğesi olmuştur.)

Sinti ve Romanlara karşı uygulanan Nazi soykırımı, ancak 1982 yılında Helmut Schmidt tarafından resmi olarak kabul edilmiştir. Ama bundan sonra da pek fazla bir şey değişmemiştir. Bürokratik engelleri aşmayı başarmış birkaç Çingene de bu eziyete değmeyeceğine kanaat getirmiş olabilirler. Örneğin, iddialarını kanıtlayıp tazminat almaya hak kazanan Çingenelerin 1945 yılına kadar aldığı tüm sosyal güvenlik ödemeleri, sanki ikisi aynı şeymiş gibi, alacağı tazminattan düşülmüştür. Çingene kurbanların çocukları tazminat başvurusunda bulunamamışlardır; Naziler tarafından öksüz bırakılan Çingeneler, Yahudilerin aksine, tazminat talep etmeye uygun görülmemişlerdir. Böyle bir durumda kim nasıl şikâyetçi olacaktı?

Çok az Çingene kolektif tarihlerini bilir; ama hepsi de halklarının yaşadığı zulümden haberdardır. Balkanlar'da yaşayan pek çok Çingene'nin (ama çoğunluğu değil) Üçüncü Reich zamanında ve Çek topraklarında, Bulgaristan'da, Hırvatistan'da, Romanya'da ve Slovakya'daki benzer rejimler altında, aynı zamanda Arnavutluk, Sırbistan ve Yunanistan'daki işgal topraklarında başlarına gelenler hakkında bir fikri vardır. Şimdi bu insanlar arasında kendini Almanya'ya atmak isteyenlerin olması tuhaf ve ironik değil miydi? (Bu ülkenin, bugün Doğu Avrupa'da yaşayan Yahudiler için bir çekim alanı oluşturacağını hayal etmek bile zordur.) Roman özgürlük hareketi, bu durumu değiştirmeye çalışıyor olsa da, geçmişi bastırma güdüsü çok güçlüydü.

Ne var ki Romanlar arasında, "unutmak," halinden hoşnut olmak anlamına gelmiyordu; bu sözcüğe yüklenen ana anlam, kimi zaman ümit ve neşe dolu da olabilen bir çeşit karşı koyma gücüydü. 1993 yılında, beyaz Rumenlerden oluşan bir güruh tarafından yerle bir edilmiş sefil bir Çingene yerleşimini ziyaret ettiğim sırada bana, Peterborough'daki topluluğunun çeribaşı olan bir İngiliz Çingene, Pete Mercer eşlik etmişti. Arkada bir sürü sakat ve yüzlerce evsiz insan bırakmış olan bu kundakçılık olayına tepkisi büyük olmuş, kullandığı küfür sözcüklerini de her zamanki resmiyetiyle sansürlemişti (savurduğu küfrü –"*Honi soit qui mal y pense*"– ve tercümesini not defterime geçirirken, birebir bir tercüme yerine –"Şeytanca düşünce sahiplerine lanet olsun"; Britanya Dizbağı Şövalyeleri'nin düsturu –daha gevşek bir tercümeyi tercih etmişti: "Si...ir o.ç.; biz ateş almayız."

Yahudiler, zulme ve dört bir yana dağıtılmalarına, devasa bir anımsama endüstrisiyle karşılık vermişlerdir. Çingenelerse –kaderciliğin ve belki de akıllıca bir seçim olan günü kurtarma ruhunun kendine özgü bir karışımıyla– unutmanın sanatını yaratmışlardır.

Tarihsel olarak Çingeneler, kendilerini bir grup gibi görme düşüncesine ya da kendilerini ifade edecek bir sözcüğe sahip olmamışlardır. Kendilerini bir ulus olarak görmek yerine, farklı kabileler ya da yerel düzeyde aileler ve klanlar olarak görürler. Avrupa'da onlara verilen isimler –Çingene ya da *Zigeuner*– yekpare bir bütüne gönderme yapar. Bu adlar, onların kendilerine ilişkin algılarının iyi bir karşılığı değildir, yalnızca yabancılar tarfından nasıl algılandıklarının bir göstergesidir.

Ama artık her şey değişmektedir. Eskimoların kendileri için Inuit –"halk" anlamına geliyordu– adını seçtikleri gibi, "Roman" da Çingeneler için ortak bir ad olarak kabul edilmekte, bu da yeni bir *kolektif*

bilincin doğuşunu muştulamaktadır. Bu yeni ad, Çingenelerin geçmişlerini anımsaması yolunda önemli bir adımdır. Yerel ve kişisel talihsizlik duygusu yerini tarihsel bir hata işlendiği yönündeki yaygın bir bilinçlenmeye bırakmaktadır. Böylece ilk kez, Çingeneler, *porraimos*'u anmak *istemektedir*.

14 Nisan 1994'te, ABD Soykırım Müzesi, ilk kez Çingene kurbanları anmak için bir tören düzenlemiştir. Törene katılanlar arasında, şimdi Buda Teksas'ta yaşayan bir İngiliz Çingenesi olan Ian Hancock da vardır. *Porraimos* terimini ilk kullanan Ian Hancock'tur; müzede Romanların da adının geçmesi için neredeyse tek başına uzun bir savaş veren de yine odur. Altmış beş üyesi Lehler, Ruslar, Ukraynalılar ve otuzdan fazla Yahudi'den oluşan ABD Soykırımı Anma Konseyi'ne (1979 yılında kurulmuştur) Çingenelerin de alınmasını Hancock sağlamıştır. Konseyde Çingenelerin de bulunmasını reddeden, soykırımdan kurtulmuş, Nobel Barış Ödülü sahibi Başkan Elie Wiesel'in 1986'daki istifasından sonra bir Çingene konseye davet edilebilmiştir.

O bahar gününde bir avuç Çingene, müzenin mermerden yapılma Anma Salonu'nda toplanmıştı. New Jersey'den, Minneapolis'ten, Los Angeles, Budapeşte, Bükreş, Bratislava ve Kraków'dan geliyorlardı. Yıllar boyunca yüzünde çoğunlukla meydan okuyan bir ifadeyle gördüğüm (Londra ve Buda'da) Hancock, vakur ve ağırbaşlı bir edayla ağlıyordu. Yine de, müzenin üst katında yer alan, Çingene karavanı ve kemanıyla bir ilkokul müsameresi için hazırlanmış bir dekora benzeyen Çingene köşesi Hancock'u öfkelendirmişti. Müzede "Devlet Düşmanları" başlığı altında, Hancock'un halkı her zaman olduğu gibi bir sürü "istenmeyen" grubun arasında kaybolup gitmişti: "Komünistler, sosyal demokratlar, sendikacılar, savaş karşıtları, eşcinseller, muhalif din adamları, Yehova Şahitleri, Masonlar, Romanlar (Çingeneler), Slavlar ve diğerleri." Müzenin daimi sergi salonunda yalnızca Yahudiler, ırksal düşmanlığa hedef olmuş gösteriliyordu, dolayısıyla bir tek onlar soykırıma uğramış gibi görünüyordu.

Toplantıda Doğu Avrupalı üç Roman konuşmuştu. Anma Salonu'ndaki varlıkları bile değişimin kanıtıydı (aynı gün daha erken saatlerde Çingenelere karşı işlenmiş insan hakları ihlalleri için temsilciler meclisinin özel bir oturumunda ifade vermişlerdi), ancak toplantıda anlattıklarından çıkan temel sonuç, Soykırım'ın bir önceki kuşağa "unutmanın" faydalarını kanıtlayan bir deneyim olduğu ve insan hayatında "baht"ın, başka bir deyişle şans, talih ya da kaderin çok önemli

bir rol oynadığı idi. İleriki yıllarda Çingeneler bu anma cemaati içinde önemli bir sayıya ulaşacaklar, ama büyük bölümü bu kopuk, dar görüşlü ve kendilerini ancak şimdiki zaman çerçevesinde kavrayan tutumu sürdürecekti.

Jan Yoors – Lovara Çingenelerine katılmak üzere 1930'larda evini terk eden on iki yaşındaki Belçikalı bir çocuk– yıllar sonra Çingene ailesiyle ilgili anılarını yazmıştır.

> Bu insanların, kişisel olarak uğradıkları zulümlere karşı nasıl bu kadar tepkisiz kalabildiklerini anlamak hiç kolay değildi. Sonraları, onların nefreti ve kişisel öfkeyi reddedişlerinin dış baskılardan korunmak için geliştirilen bir mekanizma olduğunu anladım. Pulika, Çingene babam bana şöyle demişti: "Ölüm karşısındaki cesaret, yaşam karşısındaki korkaklıktır."

Savaş sırasında Britanyalı Direnişçiler, Yoors ile temasa geçmiştir. Ormanları, kestirme yolları, yetkililerin psikolojisini ve hayatta kalmayı çok iyi bilen Çingeneler zaten yeraltına aittiler. Bir yeraltı *ulusunun* geliştirdiği becerilere ek olarak, şimdiki zamana duyarlılıkları ve geçmişe karşı tuhaf "ilgisizlikleri" de Çingeneleri Direnişçiler için çok değerli kılıyordu. Savaş yıllarını anlatan ikinci bir kitapta Yoors, Pulika ve ailesine borçlu olduğu bir görevi yerine getirmek üzere dönüyordu. Yoors, kitabına, Pulika'nın savaş zamanındaki bilgeliğini anlatan bir de epigraf koymuştu: "Farklı insanlar aynı şeyi farklı algılamaktadırlar; insanın tepkisi kendi yaşamının anlamını belirler." Ya da Galli Çingenelerin bir atasözüyle söylersek: "Gelen kış, yazın ne yaptığımızın hesabını soracaktır."

VIII
Var olma arzusu

1972 yılında yayımlanan *Romanya'nın Nüfusu* adlı bir broşüre göre, Rumenler, Macarlar ve Almanlar nüfusun yüzde 99'unu oluşturuyordu. Nüfusun geri kalan kısmından da "Ukraynalılar, Rutenyanlar, Sırplar, Hırvatlar, Slovaklar, Ruslar, Tatarlar, Türkler, Yahudiler ve diğerleri," diye söz ediliyordu. Yani, uzun süreden beri ülkenin en kalabalık azınlığı olan Romanyalı Çingeneler (1992'de tüm nüfusun yüzde 15'ini oluşturuyorlardı) yalnızca "ve diğerleri" olarak kayıtlara geçmişti.

Nicolae Gheorghe de –bir bilimadamı ve başarı olasılığı neredeyse hiç olmayan bir eylemci– sözü edilen "ve diğerleri"nden biriydi. Oysa 1989'dan sonra yıldızı parlamış, "uluslararası topluluk" tarafından göklere çıkarılmış, etnik çatışma ve azınlık haklarıyla ilgilenen yeni

ünlülerden biri (örneğin, Nobel Barış Ödülü sahibi Rigoberta Menchú ya da şehit olan Chico Mendes gibi) olarak alkışlanmıştı. Nicolae Gheorghe bu gruba yalnızca Çingeneleri değil üzerinde yaşadığı anakaradan kaynaklanan yeteneklerini de katmıştı. Yabancı basında Çingenelerle ilgili her hikâyede ondan söz ediliyor ya da alıntı yapılıyordu.

Birçok ünlü insan gibi onu da yakalamak pek kolay değildi. Adres defterimde "G" harfinin olduğu bölümde Gheorghe'nin altında yaklaşık yarım düzine telefon numarası vardı, ama bu numaralardan hiçbiri ona ait değildi. Onu bulmak için yarım düzine konuşma yapmak gerekiyordu. Sırasıyla asistanı, karısı ve kardeşi size (sabırsız/sıkılmış/usanmış bir şekilde) Nicolae'nin bir konferansta konuşma yapmakta olduğunu ya da Helsinki/Varşova/Cenova/New York'a ödül almaya gittiğini söylerlerdi. Çeşitli zirve toplantıları ve sempozyumlar arasında mekik dokur, bir yıl içinde inanılmayacak kadar çok sayıda başkenti gezer ve kendisine sağlanan harcırahlarla kıt kanaat yaşardı. Devletsiz, göçebe bir topluluktan çıkan bir konuşmacıya uyacak şekilde, kendi memleketi Bükreş'te bile sabit bir adresi yoktu; yalnızca bir posta kutusu vardı. Sürekli yanında taşıdığı bavulunda bir dizüstü bilgisayar, hayatını yazdığı bir defter, birkaç tişört ve bir kravat bulundurdu. Nicolae, ilgiyi sürekli kendi üzerinden başka yerlere yönlendirmeye çalışırdı; çünkü onun bu kadar ayrıntılı incelenmesi amaçlarını değil kendi kişisel çatışmalarını ortaya çıkarıyordu. Akademik bir eğilimi olmasına rağmen, Gheorghe, bir görev duygusuyla hareket ederek eylemci olup çıkmıştı (ama gene de, düşünceyi ve kuramsal tartışmayı harekete geçiren bir zihinsel eylemci olarak, bu iki rolü yaratıcı bir şekilde birbiriyle bağdaştırmayı başarmıştı). Prestijini ve mal varlığını artırmakla zerre kadar ilgilenmemiş, aldığı bütün ödülleri Romanlarla ilgili projelere yatırmıştı. Güvenebileceği hiçbir Roman topluluğu yoktu; hırslı Çingenelerin birçoğu ise onun şatafatlı gibi görünen hayat tarzını kıskanmaktaydı, ama aslında oradan oraya güç şartlarda gezip duran bir satıcıdan pek bir farkı yoktu.

Nicolae, Rumenleştirilmiş (*romanizat*) bir ailede büyümüştü; ailesi sadece ulusal dili konuşuyordu. Annesinin açık tenli olması, *tigani* ile özdeşleştirilmelerini zorlaştırıyordu. Ne var ki ailenin bu konuda fazla şansı yoktu, çünkü Nicolae'nin baba tarafı çok esmerdi; ama annesi oğlunun Çingene muamelesi görmemesi konusunda son derece kararlıydı. Kendisi, *gadji* sanılması sayesinde sınır dışı edilmekten kurtulmuştu. Kendi aralarında kendilerini Roman olarak adlandırıyor-

lar; siyasi hüsnütabir geleneğinin yerleşmesinden çok önce, kendilerini *tigani*'den ayırmak için bu sözcüğü kullanıyorlardı (*tigani*'den kastedilen, bütün Rumenlerin de bu sözcüğe yüklediği anlamla, yozlaşmış ve aşağı sınıftan Çingenelerdi).

Ancak bu tip kategorilerin okullarda pek geçerliliği olmuyordu; bu yüzden Nicolae, diğer Romanlardan daha esmer olmamasına rağmen, okulda arkasından "*Ga! Cioră!*" diye bağıran çocukların alaylarına maruz kalmıştı. Cioră, Rumence "karga" demekti, *ga* ise karganın çıkardığı ses. ("Cioră, Cioră" diye alay ederek okulun bahçesinde ona sataşırlardı. "*Măta zboară tactu, cintă la vioară*", yani "Annen uçar, baban keman çalar.") Altı yılını geçirdiği Harp Akademisinde Komünist Gençlik Kulübüne girmiş; üniversiteye devam edip Parti'ye katılmış, böylece herhangi bir *tigani* kimliğinden hızla uzaklaşmaya başlamıştı. Çingeneler, değer verilen becerileri sayesinde Rumen bölgelerinde yaşayan halkla bir zamanlar kaynaşmış olmalarına rağmen, altmışlı yıllarda gruplar halinde ilk kez asimilasyona uğramışlardı. Eğitilip askere alınmış ve yönetilenler sınıfının saflarına katılmışlardı. Nicolae'nin deyimiyle "kültürel hareketlilikleri" azalmış, ama o güne kadar sahip olmadıkları (ve daha sonra da olmayacakları) bir toplumsal hareketlilik kazanmışlardı. Yine de Nicolae, askeri akademide "Afrikalı" diye çağırıldığı günleri hatırlıyordu.

Sosyoloji derecesi için alan çalışması yaparken, Nicolae "gerçek" Çingenelerle karşılaşmıştı. Bu onun için tam bir keşif dönemi olmuştu. Kendi alan çalışmasını yaparken 1979 yılında Nicolae ile tanışan Amerikalı bir sosyolog olan Sam Beck, Gheorghe'nin daha o zamandan beri "Romanlardan oluşan, resmi ama gönüllülük temelinde işleyen bir dernek" kurmaya çalıştığını belirtmektedir. "Etnik politikaların ya devlete yönelik bir tehdit ya da yasadışı şovenizm olarak algılandığı" bir dönemde cesurca bir maceradır bu. Aynı zamanda, Çavuşesku döneminde, yaptığı işler ve tavsiyeleri ancak karmaşık duygular besleyebileceği politikalar için kullanılmıştır.

Resmi makamların gözünde Çingeneler yalnızca "ve diğerleri" olmaya devam etse de, Romanya Komünist Partisi, Romanya devletinin modern kazanımlarına uyum sağlamayı reddeden ve nüfusun önemli bir bölümünü oluşturan bu esmer insanlar konusunda bir şeyler yapma gereğini duymaya başlamıştı. Sonunda bu amaçla bir komite kurulmuştu. Nicolae Gheorghe 1976 yılından 1989 yılına kadar Demografi Komisyonu'nda görev yapmıştı. Bu projenin amaçları konusunda

–Çingeneleri dağıtmak ve asimile etmek– asılsız hayaller içinde değildi, dolayısıyla projenin en aktif unsurunun polisler olması onu şaşırtmış olamazdı.

1983 yılında Merkezi Komite'nin Propaganda Bölümü, komisyon çalışması üzerine bir değerlendirme raporu yazmıştı. Raporda şöyle deniliyordu:

> Büyük bir çoğunluğu yoz geleneklerini sürdürmekte ve yoz bir zihniyetle yaşamakta ısrar etmektedir. Asalak bir hayat yaşamakta, çalışmayı reddetmekte ve şüpheli işler çevirmektedirler. Temizlik ve hijyene yönelik önlemleri dikkate almamaktadırlar... Toplumun refahını ilgilendiren etkinliklere ilgisiz kalmaktadırlar.

Çingenelerin "hijyen"e karşı dirençleri, su şebekesinin ve temizlik hizmetlerinin Çingene mahallelerine hatta kentlerdeki Çingene yerleşimlerine bile ulaşmamasıyla açıklanabilir. Oysa Komite, bu mahalle ve yerleşimlerdeki çöp toplama hizmetlerinin aciliyetine bile değinmemişti; bunun yerine tüm Çingenelerin polis denetimi için kimlik kartı çıkarmaları zorunlu kılınmış, at ya da karavan gibi her türlü özel ulaşım aracı yasaklanmıştı. Sokakta yaşayanların ve dilencilerin devlet gözetimine alınması, ahlâki eğitim ve temizlik eğitiminden geçirilmeleri, "özellikle de yasalara, Parti kararlarına ve belgelerine saygılı olmaları konusunda" eğitime tabi tutulmaları gerektiği vurgulanmıştı.

1984 yılında komisyon raporunun yayımlanmasının ardından, Nicolae kendi raporunu yazmıştı. Baskıcı yeni politikaları ifşa eden bu makale gizlice yurtdışına çıkarılmış ve bir Fransız dergisinde yayımlanmıştı. Çok geçmeden birileri onun hakkında suçlayıcı bir açıklama yapmış ve Nicolae, işini kaybetmesiyle ve ailesinin dağılmasıyla sonuçlanan dehşet dolu bir kampanyaya kurban gitmişti. Yarı Çingene olan çocukları Roman özgürlük hareketinin dışında yetiştirilmiş, buna paralel olarak Nicolae'den de uzakta büyümüşlerdi. Nicolae her şeyini kaybetmiş görünüyordu.

Bu olaydan on yıl sonra Gheorghe hâlâ sorunun iki tarafını da gören argümanlar üretmekteydi. Komünizmin enternasyonalist ve insancıl değerlerine olan bağlılığını korumuştu; az rastlanır bir özeleştiri yeteneğine sahipti. Yaşadığı çelişki kısmen, eğitimini bu sisteme borçlu olmasından kaynaklanıyordu. Daha da önemlisi, toplumun alt tabakasına itilmiş bir grubun içinden kendi çabasıyla sıyrılıp çıkan her insan

gibi onun temel çelişkisi de, bu değişimin ardından kendinin ne ölçüde Çingene kalmış olduğu idi – yalnızca kendi gözünde değil, hem arkasında bıraktığı Çingenelerin, hem de Çingenelerin eğitilemez insanlar, aynı zamanda doğuştan suçlu olduğunu varsayan, yani onları *toplumsal* bir sorun olarak gören devletin gözünde.

Aslında Nicolae, Güvenlik Polisi'nin üzerine çullanmasından çok önce, uzun bir süreden beri o enternasyonalist ve insancıl değerlerin yasını tutmaktaydı. Yetmişli yıllarda, Romanya Komünist Partisi'nin tamamen asimile olmuş bir üyesiydi, zaman içinde *kendisi* değişmiş, onunla birlikte, etrafındaki her şey de değişmişti. 1968'de Rus tanklarının Prag'a girişi üzerine Çavuşesku'nun yaptığı ünlü kınama konuşmasının ardından Romanya gitgide Moskova'dan uzaklaşmış ve Sosyalist Milliyetçilik diye bilinen şeye doğru kaymıştı: Parti artık açıktan açığa milliyetçi bir organa dönüşmüştü. Nicolae kendini kandırılmış hissediyordu. Yahudi olduğu için beş yaşındayken Antonescu tarafından sınır dışı edilen ve Çavuşesku dönemini sürgünde geçiren Romanyalı yazar Norman Manea'nın bu konuda bir saptaması vardır: "Herkesi yabancıya karşı yabancılaştıran ve bir yandan da herkesi kendisine yönelik yabancılaşmayı gidermeye zorlayan bir toplumda, yabancı sorunu şüpheli ve uğursuz maskeler altında gizlenir." Dolayısıyla Gheorghe kendi geçmişini ve belki de geleceğini ancak *sosyolog* kimliği altında, savaş sırasında sınır dışı edilen çaresiz Çingenelerin hikâyelerini dinlerken görmüş ve sahiplenmişti.

Şimdi Nicolae ile buluşmak için Bükreş'teydim. Telefonla ona ulaşmaya çalıştım ama başaramadım. Vakit geç olmuştu, ama ben yine de bir kez daha aramaya cüret ettim. Bir kadın telefonun ilk çalışında ahizeyi kaldırdı.

"*Da*?"

"Merhaba, Nicolae orada mı?"

"Hayır."

"Şey, ben... benim adım..... geldiğinde beni aramasını söyleyebilir misiniz?" Sessizlik.

"Hayır, bunu yapabileceğimi sanmıyorum."

Bir an ne diyeceğimi bilemedim; saat 11'i geçmişti. "Sorun şu ki," diye açıklamaya çalıştım, çünkü durumu yanlış anlamasından korkmuştum. "Sabah bir uçağa yetişmemiz gerekiyordu. Saldırıya uğramış bir köye gidecektik de. Belki bir konuşuruz diye düşünmüştüm..."

"Nicolae bu gece eve gelmeyecek."

Şimdi ne olacaktı? Bir şeyler söylemesini umarak bir süre bekledim. Kadın konuşmaya başladığında pes etmek üzereydim.

"Nicolae kaçırıldı."

Adı Ina'ydı. Çok korkmuştu. Her Rumen gibi o da duygularını gizleme konusunda çok yetenekliydi, ama birkaç saat içinde iki Amerikalı insan hakları avukatı, Fransız televizyonundan bir yorumcu, Rumen bir gazeteci ve bir ajans muhabiri ile temas kurmuş olması ne kadar korktuğunu açıkça ortaya koyuyordu. Olaya yabancılar tarafından ilgi gösterilirse polisin daha çabuk harekete geçebileceğini düşünüyordu. Ina, Nicolae'yi kaçıranların, rakip Roman liderleri Octavian Stoica ve gri saçlı Nicolae Babu olduğuna inanıyordu. Gecenin ilerleyen saatlerinde bu düşünce doğrulanmıştı: Nicolae söz konusu iki adam tarafından zorla bir arabaya bindirilmiş; olayı gören Roman tanık, adamları tanımıştı.

Sabahın ilk saatlerinde Ina, Nicolae'nin kuzeye, Transilvanya'daki Sibiu'ya götürüldüğü yolunda bir söylenti duymuştu; burada, kendini Romanya'daki Çingenelerin Kralı ilan etmiş olan, Kalderaş mafyasının başı Ion Cioaba'nın karargâhı bulunuyordu. Saat on sularında, Nicolae'nın Bükreş'in kuzeybatısında dört saatlik mesafede yer alan Rimnicu Vilcea yakınlarındaki küçük bir kasabaya, yani bir ay kadar önce yıllık Kalderaş festivalinin yapıldığı manastırın yanına götürüldüğü ortaya çıkmıştı. (Burası aynı zamanda Cioaba'nın memleketiydi. Acaba bu işin içinde parmağı var mıydı?) Nicolae, bir *kris*'e, yani Çingene mahkemesine çıkarılmak üzere kaçırılmış gibi görünüyordu. Eğer bu doğruysa, durum çok ciddiydi. *Kris* Rumen yasalarını dinlemezdi. Temyiz hakkı yoktu.

Ücra bir köşedeki köyün toplantı binasına Rumen gazeteciyle birlikte –ekibimizden ancak bu kadar kişi kalmıştı– girdiğimde mahkeme tüm hızıyla devam ediyordu. Davalı, davacılar ve muhtemelen tarafsız bilirkişiler olan bir grup insan yüksek bir platformun üstünde oturuyordu. Cioaba da oradaydı. Bobu, Stoica ve Cioaba'nın meşhur kızı Luminitsa da oradaydı. Mahkeme salonunda, hayatım boyunca gördüğüm en patırtıcı, en pejmürde kılıklı Çingeneler oturuyordu; gürültü yapıyorlar, dalga geçiyorlardı. Babasına sadakatle bağlı olan Luminitsa daha sonra bana bu toplantının bir *kris* olduğunu söyledi, ama benim gördüğüm yalnızca hiçbir hukuku olmayan bir mahkemeydi. Bir *kris* önceden haber verilirdi; şimdiki gibi halka açık olur, ama hem davalı hem de davacının birer yargıç seçmesine olanak tanınırdı. Bu yargıç,

suçun niteliğine ve ağırlığına bağlı olarak bir üçüncü yargıç –gerekirse daha fazlası– seçebilirdi.

Nicolae, ilk olarak, Dünya Kiliseler Konseyi'nce kendi örgütüne bağışlanan parayı çalmakla suçlanmıştı. Onlarca kez, isteyen herkesin gelip Etnik Roman Federasyonu'nun defterlerine bakabileceğini söylediyse de dinleyen olmadı, çünkü asıl olan suçlamanın kendisiydi. Nicolae'nin cevap hakkı yoktu. Zaten bu kadar gürültü arasında konuşsa bile kimse onu duyamazdı. İçerisi kalabalık, sıcak ve öfke doluydu. İçerdekilerin çoğunlukla Kalderaş Çingeneleri olduğu belliydi – en geleneksel, en az asimile olmuş Çingene grubu olan Kalderaş Çingenelerinin sayısı yalnızca Romanya'da iki yüz bini buluyordu. Her ne kadar Ion Cioaba üzerlerinde liderlik ilan etmiş olsa da, onların herhangi bir otoriteye boyun eğmiş gibi bir halleri yoktu. Aslına bakılırsa, toplantı bir arbedeye dönüşmek üzereydi. Oldukça sıkıntılı bir yüz ifadesi olan bir kadın, boğuk bir sesle araya girerek on çocuğunun karnını doyuramadığından yakındı. Kadının yüzü, Çingene yasalarının acımasızlığının kanıtıydı. Sol burun deliği yırtılmıştı – bu, zina yapan kadınlara kocalarının verdiği cezaydı.

Son derece ateşli ve sivri dilli biri olan Stoica, Nicolae'yi "Romanların aleyhine çalışmakla" suçlamıştı. Bu insanın kulağına hiç yabancı gelmiyordu. Daha o sabah, aşırı milliyetçi *România Mare* [Büyük Romanya] gazetesinde (aynı zamanda şiddetle Yahudi ve Çingene karşıtıdır) Nicolae ile ilgili karalayıcı bir makaleye rastlamıştım. Çingene liderler arasında da, kendi halklarına yapılan saldırılara göz yuman bir ulustan yana çıkıp kendi içlerinden birini feda edecek kadar "Balkan" (yani öngörüsüz, sinik ve politik olarak ilkesiz) olanlar bolca mevcuttu. Bir kısmı da, Çingenelerin doğuştan sadakatsiz insanlar (muhtemelen birer casus) olduğu yolundaki önyargı karşısında gülünç bir öfkeyle çırpınıp duran Stoica gibi fanatik milliyetçilerdi. Ama Çingene topluluğunun dışından gelecek bir destekle Nicolae'nin Çingene düşmanları onu ormana götürüp dövmekten fazlasını yapabilirlerdi; Nicolae'nin Romanya'dan çıkmasını zorlaştıracak olan "kanıt"ı ele geçirebilir, böylece yurtdışında Rumen devletinin itibarını lekelemek için yürüttüğünü ileri sürdükleri eylemlerin önüne geçebilirlerdi.

Nicolae, tehdit edilmiş, hırpalanmış, uyarılmış, sonra da serbest bırakılmıştı. Yine de bu sözde *kris*'in önemli bir anlamı vardı: Yalnız bireyleri değil, bir bütün olarak Roman hareketini tehdit eden köktenci güçlerin dramatik bir dışavurumunu temsil ediyordu. Daha sonraları,

Nicolae'ye kaçırıldığı gece neler olduğunu sorduğumda beni sakin bir şekilde yanıtlamıştı. "Benimle her konuştuklarında saatime bakmamdan şikâyet ettiler. Sanırım dikkatimi çekmeye çalışıyorlardı." Nicolae'nin sakin olmasının nedeni benzer olayları defalarca yaşamasıydı –alan çalışmasını yaptığı ve kendini ilk kez bir Roman olarak tanımladığı 1970 yılından beri pek çok kez böyle olaylar yaşamıştı. Bu deneyimlerden sonra Nicolae, kafası karışmış otuz yaşında bir doktora öğrencisi olarak Çingenelerin "otantik" dünyasına girmenin yolunu aramış ve karşısına Cioaba çıkmıştı.

Ion Cioaba okuma yazma bilmiyordu ve yetmişli yıllarda Nicolae'yi sekreter olarak yanına almıştı. Nicolae, patronu için yüzlerce mektup yazmıştı; bunların pek çoğu haczedilmiş Kalderaş altınlarını geri alabilmek için yazılmış mektuplardı. Nicolae bana çocukken kendini "aşağı tabakadan" hissettiğini söylediğinde, kendisini etrafını kuşatan beyaz dünya karşısında aşağı hissettiğini düşünmüştüm. Ama Cioaba'yla geçirdiği ilk zamanları anlattığında, gizlice ya da yarı bilinçli olarak kıskandığı kişilerin öbür "gerçek" Çingeneler olduğunu anladım. Ona, Cioaba gibi birinin kendisi için ne ifade ettiğini sordum. "Onlara aristokrat diyebiliriz," diye yanıtladı beni.

Cioaba'yla ilk kez 1992 yılında Transilvanya, Sibiu'daki ofisinde karşılaştım. Döner koltuğuna gömülmüştü, başında eski diktatörün taktığına benzeyen, siyah, astragan, yüksek bir şapka vardı. Duvarda, üzerinde kendi resmi bulunan renkli bir seçim afişi asılıydı; afişin üstünde "Senatör Cioaba Ion" yazıyordu, biraz daha genç ve biraz daha ince görünüyordu, yaklaşık bir altmış boyundaydı, ve neredeyse aynı genişlikteydi. (Güçlü Çingeneler genellikle şişman olurlardı. İriyarı olmak otorite ve zenginliğin göstergesiydi, bir zamanlar zengin Batı Avrupalılar arasında olduğu gibi Çingeneler arasında da bir adamın büyük bir başa sahip olması iyi bir özellik olarak kabul ediliyordu.) "Doktor Ion Cioaba"nın "Teksas Amerikan Üniversitesi"nden aldığı diploma çerçeveletilip Cioaba'nın hemen arkasına asılmıştı. Bunların dışında odadaki tek dekor, Cioaba'nın taktığı mücevherlerdi. Altın bir saat ve her parmağına takılmış kalın birer altın yüzük. Bu yüzüklerden biri (onu ikinci görüşümde parmağından çıkarılmıştı), üzerinde orakçekiç biçimi verilerek işlenmiş "I.C." harflerinin bulunduğu bir mühür yüzüğüydü. Ön dişlerinin hepsi altın kaplamaydı. Cioaba genellikle rö-

portaj için gazetecilerden ücret talep ederdi, ama bu kez para almaktan vazgeçmişti. Bu söyleşiyi eğlenceli bulduğu belliydi. "Eğer bir kadınsan, asla masamın önünden geçmene izin verilmez. Ancak masanın arkasından dolaşabilirsin," demişti Cioaba, Kalderaş yaşantısı hakkında beni aydınlatırken.

Cioaba'nın ev halkı gerçekten de oldukça gelenekseldi. Cioaba'nın ofisinin bulunduğu sokağın karşı tarafında Cioaba malikânesi yükseliyordu, ama Cioaba'nın çocukları bu ailede bir dam altında büyüyen ilk kuşaktı (yaşlı kadınlar soğuk havalarda bile hâlâ dışarıda zaman geçiriyorlardı). Örgülü gri saçlarının arasında metal paralar olan, uzun kırmızı etekler giymiş üvey annesi ufak tefek bir kadındı; elinde bir deste yıpranmış iskambil kâğıdıyla kapıda durmuş pipo içiyordu. Biz kapıdan geçerken kolumu tutup bir şeyler mırıldandı. Benim niye geldiğimi öğrenmeye çalışıyordu, ama kendisinin büyüttüğü buyurgan üvey oğlu tarafından susturuldu.

Çavuşesku zamanında Cioaba yurtdışına gitmişti, bu da güvenlik kuvvetleriyle iyi ilişkileri olduğunu gösteriyordu. Sibiu'da ilk arabayı, ilk Batılı arabayı (Mercedes) ve ilk televizyonu alanlar Cioaba ailesiydi. Ne ilginçtir ki sahip oldukları bu araçlar, kültürlerinde en ufak bir değişikliğe bile yol açmamıştı; Cioaba'nın kızı Liminitsa'da, bir ailenin toplum içindeki statüsünün böyle aniden yükselmesi sonucunda ortaya çıkabilecek kimlik sorunlarından hiç eser yoktu. Neşe içinde, pipo tiryakisi büyükannesinin televizyondan korkarak feryat figan kaçtığı günleri anlatıyordu. Televizyonda bir western oynuyordu; Luminitsa atların gerçek olduğunu sanıyordu. Ailenin gözle görülür zenginliği Kalderaşlar arasında Cioaba'nın statüsünü garanti altına almıştı. Nicolae ise tam tersini düşünüyordu. Cioaba, geleneksel yaşantısından en küçük bir taviz vermeden başarılı bir işadamı olduğu için Nicolae Cioaba'yı takdir ediyordu. Ailenin bağımsız kalabilmesinin nedeni bu geleneklerdi.

Kalderaşlar metal işçisiydi; ama aynı zamanda çoğu Çingene gibi onlar da ticaretle uğraşıyorlardı. Ion Cioaba, çocukken Transdnistria'da sınır dışı edilecek insanların yaşadığı kampta iki yıl geçirmişti. Orada bile babası, altın ticareti yapmaya devam etmişti. Cioaba ailesi, elli yıldan bu yana, bir zamanlar Doğu Avrupa mutfağının baş tacı olan kazanları yapıyordu. Evin dışındaki çamurlu boş bir alanda, eskiden daha sıklıkla görülen bir sahneye rastladım. Bir erkek kardeş ve uzun, karmakarışık saçlı birkaç yeğen büyük çekiçlerle örs üzerinde bakır

Gümüş düğmeler ve bakır kaplarla bir Kalderaş Çingenesi, Polonya, 1865 dolayları.

dövüyorlardı. Cioaba'nın artık kasabada sanayi tipi kazanlar üreten bir fabrikası vardı ve ne zaman bir imkân doğsa parasını altına yatırıyordu. (İlk birkaç dakika içinde, satacak altınım olup olmadığını sormuş ve hemen ardından eklemişti: "Elbette döviz karşılığında.")

Her sonbahar Bistrița manastırında gerçekleştirilen yıllık Kalderaş festivaline Cioaba başkanlık ediyordu. Bu iki günlük cümbüş, alışkın olmayan birine dev bir araba pazarı gibi gelebilirdi. Her tarafa Mercedes'ler ve BMW'ler park etmişti; parlak giysiler içindeki genç kızlar arabaların çamurluklarının önünde dans ediyorlardı. Aileler piknik sepetlerini açmışlar, hemen orada park yerinde kızarttıkları hindileri, kuzuları, keçi ve domuz etlerini yiyorlardı. Biraz geç de olsa sonunda kafama dank etti. *Love k-o vast, bori k-o grast*, diyordu deyiş – parayı cebe, gelini atın terkisine at. Burası aynı zamanda bir gelin pazarıydı. Kalderaşlar tabii ki dışarıdan insanlarla evlenmiyorlardı, fakat aynı zamanda yakın akrabalarla evlenmek de yasaktı; bu yüzden dört bir taraftan gelen Çingeneler motorlarını, kızlarını ve altınlarını burada sergiliyorlardı, hepsi de alışverişe hazırdı.

Çingenelerin pek çoğunun (hatta Kalderaşların bile) böyle bir gösteriye katılmak için yeterli kaynakları olmasa da bu şatafatlı gösteri, *tüm* Çingenelerin –karaborsadan kazanılan parayla– zengin olduğunu düşünen Rumenlerin ekmeğine yağ sürüyordu. Onlarsa bu söylentiye kulak asmıyorlardı; kendilerini yalnızca kendilerine karşı sorumlu hissediyorlardı ve çoğunluğa tepeden bakma lüksüne sahiptiler.

İster seçilmiş ister kafanızdan uydurmuş olun, senatörlük o kadar büyük bir şey değildi. "Doktora" derecesi de öyle ahım şahım bir şey sayılmazdı. Bu nedenle, Ion Cioaba 1992 yılında kendini Rumen Çingenelerinin kralı ilan etmişti. Altın bir taç yaptırmış, gerçekleştirdiği görkemli taç giyme töreni için de Sibiu'daki Ortodoks kilisesini kiralamıştı. Ama ortada bir rekabet vardı. Cioaba'nın kuzeni Iulian Radulescu (ki aynı zamanda Cioaba'nın dünürü, yani *xanamiki*'si idi) kısa bir süreliğine New York, Queens'den gösterişli bir şekilde geri dönmüştü. Radulescu, Cioaba'dan aşağı kalmamak için kendini bütün Çingenelerin imparatoru ilan etmişti. O günden bu yana, ikisi de gittikleri her yerde birbirlerinin hükümdarlığını reddediyordu.

Birçok Çingene lideri, insanların ilgisini yanlış yöne çeken bu maskaralıktan rahatsızlık duyuyordu. Nicolae de bu iki sözde hükümdarı onaylamıyordu, ama bir sosyolog olarak onların kurnazlıklarını teslim ediyordu. Romanya hiçbir zaman demokratik bir ülke olmamıştı ve ta-

Kendini Romanya Çingenelerinin kralı ilan etmiş olan Ion Cioaba, karısı (sağda) ve kızı Luminitsa ile Costesti'de Bistrit,a manastırında yapılan yıllık Kalderaş festivalinde hindi yerken, Eylül 1991. Yıllardan beri ilk kez, ülkedeki tüm Kalderaş Çingenelerinin bir araya gelip birbirlerine haberler verdikleri, ticaret yaptıkları ve gelin seçtikleri bir eğlence (bu eğlence Çavuşesku zamanında yasaklanmıştı) düzenlenmesine izin veriliyordu.

rihinin en istikrarsız dönemlerinden birini yaşıyordu. Otorite boşluğunda bu iki insan, kendini hükümdar ilan etmiş; kurnaz bir şekilde, ülkede yaşayan yoğun Çingene nüfusu için bir eksikliği gidermeye çalışmışlardı. Bu insanlar, aslında ihracatta büyük paralar olduğunu keşfetmişlerdi; Çingene krallar olgusu özünde *gadjo* hayalgücünün ürünüydü. Kendilerinden önceki pek çok kral gibi bu krallar da, asaletin genel sekreterlikten ya da başkanlıktan daha fazla cazibesi olduğunun farkındaydı.

Batı'daki kaliteli gazeteler de elbette krallıklarını ilan eden bu iki kuzenle ilgili haberleri hem magazin sayfasında hem de haber sayfalarında yayımlamışlardı. Eğer Nicolae Gheorghe'den söz eden bir makale varsa, bu makalede mutlaka kaçık Çingene hükümdarlara da alaycı bir göndermede bulunuluyordu. Bu makalelerin hepsi de aşağılama konusunda çok başarılıydılar. Cioaba, savaş zamanındaki faşist dikta-

Cioaba'nın on üç yaşındaki torununun düğünü; gelin, babası (şapkalı olan), halalarından biri, annesi (en sağda) ve Ion Cioaba'nın üvey annesi (önde). (1990)

töre övgüler düzerek ortaya atılırken, "Birinci Iulian," aşırı sağcı Rus politikacı Vladimir Jirinovski'den gelen kışkırtıcı ve alaycı yoruma ("Romanya, salt İtalyan Çingenelerinden oluşmuş yapay bir devlettir") katıldığını belirten "talihsiz" açıklamasıyla manşetlere çıkıyordu.

Çingeneler hiçbir zaman kralları benimsememişlerdir. Yerel liderler –*bulibaşa, voyvoda, şero rom, baro rom* (bire bir anlamıyla "büyük adam")– Çingeneler arasında herhangi bir grubun ihtiyaç duyduğu ya da hoşgördüğü yegâne kişilerdir; bu insanlar kural koyucu olmaktan çok birer yargıçtırlar. Bu liderler, gruptan saygı gördükleri sürece saygınlıklarını koruyabilirler. Ama aynı zamanda, Batı Avrupa'ya giden en eski Çingeneler, bu insanları hükümdar, kumandan, kont diye de adlandırmışlardır; 1990 yılında Romanya'da ortaya çıkan "krallar" da yalnızca eski bir alışkanlığa geri dönüyor, komünist dönem boyunca sandıkta beklemiş olan bu sevilen kostümü yeniden gün ışığına çıkarıyorlardı.

Kalderaşların bu konuda özel bir yetenekleri vardı. 1920'li yılların sonunda Polonya'da bir hanedan kurmaya çalışmışlardı. Bu Kalderaş Çingeneleri, özel olarak da Kwiek adındaki bu aile, aslında kaybolmuş

Düğün yemeğini hazırlayanlar: Genç gelinin annesi (sağdan ikinci), bütün teyzeleri, büyükannesi (ortada) ve Cioaba'nın karısı. (1990)

bir rolü yeniden canlandırıyorlardı. On yedinci yüzyılın ortalarında, bölgedeki bütün Çingeneleri temsil etmek (aynı zamanda vergi toplamak) üzere Polonya Kraliyet Şansölyesi tarafından Çingene kralları atanırdı. Bu kralların geleneksel ya da doğuştan bir otoriteleri yoktu; yalnızca kendilerine ait kolluk kuvvetleri olan iyi giyimli kabadayılardı. Bir kuşak sonra bu tımar bölgeleri üst tabakadan Polonyalıların eline geçmişti. 1860 yılında, köleliğin sona ermesiyle birlikte eski Polonya Milletler Topluluğu'na bir Çingene akını olmuş, gelenlerden bazıları eski krallık unvanlarını yeniden talep etmişlerdi. Bunlar (Kalderaşlar ve Lovara adlı bir başka dinamik kabile) çoğu yerleşik hayata geçmemiş olan Polonya Çingeneleri tarafından hiç sevilmeyen aristokratlardı; çünkü onlar gibi ne bağımsız bir gelirleri ne kendi kendilerini yönetme güçleri ne de süslü kıyafetleri vardı (erkek konuklar; kürkler, yumurta büyüklüğünde gümüş düğmeleri olan renkli ceketler giyiyorlardı). Yeni gelenler, orada uzun süredir yaşayan Çingeneler üzerinde hükümranlık kurmayı başarmışlardı. Olağanüstü zenginlikleri ve kabadayılıkları –özellikle de kendilerine olan güvenleri– bugün olduğu gi-

bi o zamanlar da çok önemliydi. Kalderaş kralları kendi konumlarını sağlamlaştırmak için hükümet kurumlarıyla da anlaşmalar yapıyor, böylece Polonyalı Çingenelerin sahip olmadığı ayrıcalıklara kavuşuyorlardı. Polonyalı Çingenelerin gözünde bu davranış biçimi akıl almaz bir ihanetti. Kwiekler son derece hırslı bir aileydi; *vitsa*'larının yani kabilelerinin bazı üyeleri doğrudan polise başvurup Çingeneler arasında en yüksek otorite sayılmaları karşılığında çeşitli hizmetler teklif etmişlerdi. Aralarında pek çok diplomatın da bulunduğu binlerce kişi, başpiskoposun 1937 yılında yakası kürklü süslü bir elbise (Varşova Operası'ndan kiralanmıştır) giymiş Janusz Kwiek'e taç giydirmesini izlemeye gitmiştir.

Bugünkü geleneksel Kalderaş toplumunda bile, Cioaba'nın en büyük kızı Luminitsa alışılmadık ölçüde bağımsız bir kadındı, asla bir erkeğin "arkasından" yürüyebilecek bir kadın değildi. Her Kalderaş kadınının yaptığı gibi onlu yaşlarını sürerken evlenmiş, her nasılsa hiçbir zarara uğramadan ve çocuk doğurmadan bu evliliği noktalamıştı. Aynı zamanda iyi bir okuryazardı. Yalnız başına yurtdışına, Amerika'ya gitmiş, orada hızla İngilizce öğrenmiş, New York'un Dag Hammarskjöld Meydanı'nda BM binasının hemen dışındaki caddede Çingene kıyafetleri satmıştı. Sibiu'ya döndüğünde, babasının ofisinin üzerindeki stüdyo tipi daireye yerleşmiş, orada renkli bir dergi yayımlamaya başlamıştı; dergi aslında bir fanzindi, makaleler, burçlar, kısa hikâyeler, çeşitli romanlardan pasajlar, şiirler, editöre mektuplar, hepsi de Luminitsa tarafından ama farklı adlarla yazılıyor, Luminitsa'nın muhtelif fotoğraflarının (Luminitsa şapkasıyla, Luminitsa at üzerinde, Luminitsa halının üzerinde ağzında bir karanfille) yanında yayımlanıyordu. Luminitsa bir yandan da sürekli birilerini kandırmaya çalışıyordu, örneğin beni (bana fal bakarken sergilediği performans o kadar iyiydi ki verdiğim paraya ve kandırılmanın utancına değiyordu). Bu olayda da Kalderaş geçmişinin bir yansıması vardı. Hükümdarlık unvanını taşıyan son Kwiek, Kral Janusz'un kızı Katarzyna Kwiek-Zambila'ydı, 1961'de ölene dek hükümdarlığını sürdürmüştü, normalde bir erkeğe gösterilen saygıyı ve bir erkeğin sahip olabileceği konumu elde etmiş, bunun yanı sıra (Luminitsa gibi) mahkemede, *kris*'de yer alma ayrıcalığına sahip olmuştur.

Luminitsa tam bir prensesti. Mağrur ve acımasızdı; kokulu Fransız pudralarına buladığı bedeniyle olan barışıklığı dikkat çekiciydi, bu bakımdan Bulgaristan'daki Fransız liseli Antoinette gibi imtiyazlı Çinge-

Janusz Kwiek'in taç giyme töreni (Varşova, 1937).

ne kadınlardan, hatta bütün eğitimine, zekâsına ve şöhretine rağmen Nicolae'den bile daha rahat görünüyordu. Luminitsa'nın ayrıcalığı, köklerinden kopma pahasına kazanılmış bir şey değildi; o Çingene

kıyafetleri satmıştı, kendi Romanlığını ya da Çingeneliğini değil. Sonuçta, Nicolae'nin kendisini Cioaba ailesine yakın hissetmesi şaşılacak bir şey değildi. Birbirleriyle dil değiş tokuşu yapmışlardı. Nicolae onlardan Romanca öğrenmiş, karşılığında da onlara *gadjo* politikasının, bürokrasinin ve Parti'nin dilini öğretmişti. Derken, 1984 yılında, Cioaba Nicolae'yi satmıştı. Koruması altındaki Nicolae'yi, Fransız dergisindeki makalenin yazarı olarak yetkililere ihbar eden oydu.

1984 ile 1989 arasındaki yıllar, Nicolae'nin hayatının en kötü yıllarıydı. Öbür Rumenlerin pek çoğu gibi devrim geldiğinde o da buna hazırlıklıydı. O gece –1989 Noel gecesi, Çavuşesku'ların idam edildiği gece– Nicolae devlet televizyon kanalının ofisinde mahsur kalmış, bu fırsattan yararlanarak oradaki başka insanlarla birlikte Etnik Roman Federasyonu'nun kurulduğunu televizyondan duyurmuşlardı (bu federasyon farklı Roman grupları için bir şemsiye işlevini görecekti). Yapısı sürekli değişen ve durmadan farklı gruplar halinde bir araya gelip dağılan bu yeni örgütlerle karşılaştığımda aklımdan sürekli Rumen yazar Emil Cioran'ın bir sözü geçiyordu: "Var olma arzusu." İşte yeniden, "ve diğerleri"nin içine hapsolmamış bir kimliğe kavuşma umudu doğmuştu. Ama Nicolae yeni bir kuruluş için çalışmalar başlatan pek çok kişinin aksine, deneyimleri sayesinde ulusalcı bir yaklaşımı reddetmiş ve ülkesini terk etmişti.

Hükümetler, kendi yurttaşlarına karşı işlenen suçları görmezden gelmiş, önemsememiş ve inkâr etmişlerdi; bu yüzden, dışarıdaki dünyanın ve onun saygın uluslararası kurumlarının dikkatini çekme ve zihnine nüfuz etme projesi bir kat daha zorlaşmıştı. Yine de devrimden yalnızca altı ay sonra, Nicolae Gheorghe, Avrupa'nın en geniş ve en nefret edilen azınlığının içinde yaşadığı kötü koşulları müzakere masasına getirmiş, hatta masadan bazı sözler alarak ayrılmıştı.

Kopenhag'da (daha sonra Moskova, Oslo, Cenova ve Helsinki'de) yapılan ve elli iki ulusun katıldığı Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı'nda (AGİK) Avrupa'da "Romanların yaşadığı sorunlar", hoşgörüsüzlük, antisemitizm ve genel olarak yabancı düşmanlığı bağlamında kabul görmüştür. BM İnsan Hakları Komisyonu, ihtilaflı bir kararla da olsa Roman azınlığı tanımıştı – üyelerin hepsi Çingenelerin bir halk olduğunu kabul etmemişti. Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Toplumsal Konseyi, Uluslararası Roman Birliği'nin sıfatında Çingeneleri

daha 1976 yılında tanımıştı; ama 1993 yılında Gheorghe ve Ian Hancock'un lobi faaliyetleri sayesinde birliğin sembolik "istişari" statüsü yükseltilmiş, birlik oy kullanma hakkını elde etmişti.

Çingeneler artık BM'nin içindeydi! Uluslararası *gadjo* arenasında davalarını gündeme getirme hakkı kazanmaları, binlerce yıldır, Romanlara karşı süren ilgisizlik ve görmezden gelme politikasını delmişti. Gheorge'nin kişisel sorumluluğu öne çıkaran yorumu da (özellikle bir Doğu Avrupalı'dan geldiği düşünülürse) en az bunun kadar az rastlanır bir şeydi: "Biliyorum ki bunlar yalnızca kâğıt üzerinde yapılan anlaşmalar, yani yasal yaptırımları yok," demişti Nicolae, "ama yine de bunlar bizim metinlerimiz ve onları gerçeğe dönüştürmek bize ait bir sorumluluk."

Yeni ortaya çıkmakta olan seçkinlerin bu "gerçeğe dönüştürme" işini başarmak için başvurduğu yollardan biri, Çingene diasporasından temsilciler toplamaktı. 1992 yılında, Slovakya'daki Stupava'da, kalabalık bir Roman grubu, komünizmin çöküşünden sonra ilk kez bir araya gelip kendi geleceklerini tartışmışlardı.

Toplantı yerinin seçimi, bu toplantıda hangi konuların gündeme getirileceğini açıkça belli ediyordu. Slovakya'daki çok sayıda Çingene varoşu en yoksulların evi olmuştu. Rudňany'deki bir yerleşim, terk edilmiş bir arsenik madeninin etrafında gelişmişti, Çingene çocuklarını paslanmış arsenik kutularının ve içlerinden sızan beyaz tozların arasında oynarken görebilirdiniz. Uzun süre önce terk edilmiş, yıkık dökük, çoğunlukla çatısız maden ofislerinin içinde, arsenik, antimon, bizmut, cıva ve demir gibi ağır metallerle çevrelenmiş olarak yaşıyorlardı. Bu ortam, ortaçağ pisliklerinden beterdi. Burası sanayi sonrası bir çöplüktü. Bu tehlikelerin hepsi biliniyor ama görmezden geliniyordu. Bu sorunları ciddiye almak yerine, Slovakya'nın popüler Başbakanı Vladimír Mečiar bir yıl sonra şunları söyleyebilmişti: "Toplumsal olarak uyumsuz ve zihinsel olarak geri olan nüfusun (Çingenelerin) çok fazla üremesini önlemek gereklidir. Eğer biz onlarla uğraşmazsak, yakın bir gelecekte onlar bizimle uğraşacaklardır." Prag'da Václav Havel, bu görüşe düşündürücü bir gerçekle karşı çıkmış –"Çingeneler bir toplumda turnusol kâğıdı işlevi görürler"– ama görüşleri yaygınlaşmamıştı. Çingenelerin hayatındaki zorluklar artmış, ölü sayısı yükselmişti. Kadife Devrim'den sonra Çekoslovakya'da yirmi sekiz Çingene öldü-

rülmüştü. Nefret her yerde gittikçe büyümekteydi.

Çingenelerin emektar askerleri, dünyanın dört bir yanından kalkıp gelmişti: Nicolae Gheorghe, Teksas'tan Ian Hancock, Berlin'den Rajko Djurič, Bulgaristan'dan Manush Romanov. Aralarında daha genç olanlar da vardı, bu kavgada daha yeniydiler: Hamburg'dan Rudko Kawczynski, Slovakya'dan Klara Orgovanova, Praglı Çingene bir avukat olan Emil Sčuka ve daha yirmili yaşlarını süren, ünlü bir şarkıcı ve aynı zamanda Macar Parlamentosu'nun bir üyesi olan Aladar Horváth. Bir de akademik hayattan vazgeçenler vardı: Andrzej Mirga ve kendi ülkesinde ilk Roman alfabesini yazan Bulgaristanlı bir Roman olan Hristo Kjuchukov. Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri'nden gelen akademisyenler de vardı; Praglı bir dilbilimci, aynı zamanda eskiden Doğu Slovakya'ya yaptığım gezilerden birinde rehberim olan Milena Hübschmannova ve Arnavutluk'taki koruyucum Marcel Courtiade de oradaydı.

Stupava'daki Romanların arasında; siyah hareketine özgü militanlıktan İncil propagandasına ve *gadjo* politikalarıyla sessizce uzlaşılmasını savunanlara kadar her türlü siyaset temsil ediliyordu. Konferans binasının dışında başka siyasi görüşlere de rastlamak olasıydı. Konferansa katılanlar caddede sigara içiyor, her gruptan gökyüzüne doğru mavi sigara dumanları yükseliyordu. Utangaçlıktan dolayı birbirlerine karışmıyorlardı (çekingen bakış ve davranışlardan öyle anlaşılıyordu). Genellikle bir düzineden fazla insanla birlikte hareket eden Macarların öbür insanlardan uzak duruşu ise dil sorununa bağlanabilirdi. Yalnız Macarca konuşuyorlardı, bu yüzden kendi otobüsleriyle gelenler dışında kimseyle iletişim kuramıyorlardı. Herkes yeni bir takım elbise giymişti, elbiselerin özellikle bu konferans için alındığı belli oluyordu. Bu elbiseler de, sanki bayraklardan ya da ulusun simgesi olan kuşlardan yapılmış gibi, delegelerin hangi ulustan olduğunu açığa vuruyordu. Üç Polonyalı, hardal tonlarında giysiler giymişlerdi, Macar takımı ise leylak renginden bordoya kadar değişen renklerde giyinmişti. Bulgarların hepsi siyahlarla gelmişti.

Sigaralar ve tiryakilerin öksürükleri, bıyıklar, şapkalar ve ağır bir yükün altında ezilen ufak tefek bedenler –bunlar çoğu Roman'ı bir araya getiren şeylerdi, ama farklı renklerde gruplaşmış olmaları (bu durum hiç şüphesiz, ülkelerinin çok fazla bir şey satmayan mağazalarında bulunabilen seçeneklerin bir yansımasından ibaretti), bu tür toplantıları gerekli kılan ve Roman hareketinin bütünü için bir engel oluştur-

muş olan birlik eksikliğinin bir işareti gibiydi.

Kendini hükümdar ilan eden hiç kimse bu toplantıya davet edilmemişti –ya da gelmeye cesaret edememişti– ama katılımcılar arasında politikayla da akademik yaşantıyla da hiçbir ilgisi olmayan Frank Johnson –Los Angeles'dan bir Roman– gibi kişiler de vardı. Doğu Bloku'ndan gelen birçok kişi gibi o da daha önce hiç başka ülkelerde yaşayan kardeşleriyle bir araya gelmemişti. Acaba birbirleri hakkında ne düşüneceklerdi? Esmer teni dışında Frank, Doğu Avrupalı bir Roman'a benzemiyordu. İri yarı, uzun boylu, açık sözlü ve Amerikalı'ydı; ikram edilen bej rengi eti ve pelteleşmiş patatesleri görünce "gözlerine inanamamıştı". Hepsi de Çingene'ydi, ama acaba hiç ortak noktaları var mıydı?

Kararlaştırılan oturumlar gerçekleştikten sonra Romanlar kendi aralarında özel toplantılar yapmışlardı. Frank Johnson'u bu toplantılardan birinden çıkarken yakaladım. Koridordan içeride horoz dövüşü varmış gibi sesler geliyordu. "Dünyadaki bütün Çingeneler birbirlerine benziyor. Sorunları öncelik sırasına koymayı bilmiyorlar," demişti. "Her şey tıpkı Amerika'daki gibi. Yılda 362 gün boyunca hiçbir şeyi umursamıyorlar, sonra böyle bir toplantıya gelip etrafa caka satıyorlar." Frank o gün erkenden bir varoşu gezmiş, orada gördüğü umutsuzluktan dolayı dehşete düşmüştü. Oturumlar sırasında Çingeneler ve onların uzman arkadaşları *gadjo* önyargılarına sövüp saymışlar, ama Çingene yerleşiminde Frank, Duke Üniversitesi'nden gelen bir profesörü "cüzdanına sahip olması" için uyarmadan edememişti. Frank'in politik nezakete tahammülü yoktu.

Kare kesimli saçları ve siyah takım elbisesiyle Frank bir satıcıya benziyordu, aslında öyleydi de. Yalnızca kadınlara umut satıyordu. "Gelip beni görürler, ağlayarak gelirler; ben de erkeklerle ilgili sorunlarını çözmelerine yardım ederim. Sorunlar her zaman erkeklerle ilgilidir, bilirsin işte, tek istedikleri sorunları çarçabuk çözmektir. Onlara gençliklerini kaybettikleri için erkeklerin onlardan uzaklaştığını anlatırım." Ertesi sabah Frank'in kendisi de biraz keyifsiz duruyordu. Frank (kendi deyişiyle "medyum"), salam ve salatalık turşusundan ibaret kahvaltısına boş boş bakmaktaydı. Onu Los Angeles'tan buraya, Slovakya'daki bir toplantıya getiren şeyin ne olduğunu merak ettim. "İki karım oldu, biri Çingene, biri Amerikalı. Ömrümün otuz altı yılı bu iki evlilikle geçip gitti. Avrupa'ya gelip geleneksel değerleri olan bir kadın bulabileceğimi düşünmüştüm, benim ona verebileceklerimin

değerini bilecek bir kadın. Gerçi konut kredisiydi şuydu buydu derken geriye fazla bir şey kalmıyor, ama zaten kirada otururken kredi ödemiyorum. Ben çocukken kendi evimizde otururduk. Kiradan nefret ederim."

Evlilik ve politika, geleneksel Çingene hayatında birbirine bağlıdır ve Frank böyle bir toplantının, karşısına yeni bir eş adayı çıkarabileceğini düşünmekte çok da haksız değildir. Ama aslında Frank'ın moralini bozan ne eşleri, ne kira ne de Slovakya'daki varoşlardı. Onu asıl üzen, bu yeni Çingene liderlerinde gözlediği özelliklerdi: Düzensiz, kibirli, egoist, cahil, güç delisi ve insanı arkadan vuran. ("Aslında birbirlerini arkadan bile vurmuyorlar, önden vuruyorlar," demişti Amerikalı bir kadın.) Kendi içlerindeki abartılı çatışmalar Amerikalı bir Roman için bile oldukça tanıdıktı, ama Çingene olmayan yeni gözlemciler için bu gerçekten de vahim bir durumdu. Ben de, ilk kez bir Çingene liderinin dizlerinin üstüne çöküp derdini anlatmak için ağladığını gördüğümde şaşkınlıktan kendime gelememiştim. O ve etrafındakiler bu davranıştan ne utanmış ne de kaygılanmış, hemen ardından işlerine dönmüşlerdi. Bunlar geleneksel ve sıradan şeylerdi (bir cenazede adet üzere ağlamak gibi) ve grubun içindeki herkes de bunun farkındaydı. Çingene olmayanları, Çingenelerin "gerçek" toplantılarından uzak tutmanın yararı vardı, çünkü her şey olduğundan çok farklı anlaşılabiliyordu (ve alay konusu olabiliyordu). Eğer ağlayıp dövünmek Çingeneler için bir tarz sorunuysa, o çok sevdikleri canlı renklerin davranış düzlemindeki bir çeşit karşılığıysa, buradaki temel unsur süslenmemiş umutsuzluktu.

Ian Hancock, 1930'larda Romanya'da başlayan Roman ulusçuluk hareketinin onurlu ve çileli gelişim sürecini yakından tanıyan az sayıda liderden biriydi. 1989'dan beri Doğu Bloku'nda ortaya çıkan yeni grupların sayısındaki şaşırtıcı artışın da farkındaydı: Yalnızca Macaristan'da, kayıtlı 140 Roman kuruluşu vardı. Buna rağmen Hancock, bu toplantıda Roman kaderciliğinin ağır bastığı konuşmalar yapmıştı (Frank Johnson gibi o da konuşurken üçüncü şahıs kullanıyordu). "Çok şüpheciler. Bazıları bir dilleri olduğuna bile inanmıyor. Kimliklerini inkâr ediyorlar." Coğrafi dağınıklık ve beyaz kültüründen gelen çeşitli dayatmalar, Hancock'a göre, Çingenelerin dillerini, aidiyet duygularını, hatta birbirlerini tanıma yeteneklerini bile öldürmüştü.

1988 yılında *Roma* adlı bir dergiye (Hindistan'da yayımlanmaktadır ve Çingenelerle ilgili en uzun ömürlü dergidir) Çingene okuyucular için yazdığı bir yazıda, Hancock farklı bir soruna işaret ediyordu.

Bizim asıl sorunumuzun, işleri organize edecek yeteri kadar eğitimli insana sahip olmayışımız olduğu defalarca söylenmiştir. Bu doğru değildir; örgütlenme işinde görev alacak yeteri kadar eğitimli ve görev duygusuna sahip Romanlar vardır. Sorun çok eskiden gelen bir sorundur. Sorunumuz, ulusal hastalığımız olan *hamişagos*'tur (her şeye karışmak, işleri bulandırmak). Bu hastalık bizi, nedense, yardımcı olmak yerine, başarılı olan kendi insanlarımıza engel olmaya itmektedir. *Sar laci and'ekh vadra* ("tıpkı kovadaki yengeçler gibi"), içlerinden biri dışarı çıkmak için tırmanmaya çalışırken diğerleri ona asılıp gerisin geri kovanın içine çekmektedir.

Hancock söylediklerini daha iyi anlatmak için bir de örnek vermişti: Hancock'un yıllar süren ısrarlı çalışmaları ve çabaları sonucunda bir ABD Başkanı (Ronald Reagan) ilk kez bir Çingene'yi federal bir göreve getirmişti. Macar asıllı bir Çingene olan ve Minneapolis'te yaşayan Bill Duna'nın, ABD Soykırımı Anma Konseyi'ne tek Roman üye olarak atanmasından "hemen sonraki gün", neler olduğunu Hancock *Roma* dergisinin okuyucularına şöyle anlatıyordu: "Öbür Çingeneler bu işi bozmaya çalışmışlardır. Konseye telgraflar ve fakslar çekip kendilerinin bu göreve daha uygun olduklarını söylemişlerdir. Soykırımı Anma Konseyi'nin tepkisi ise bu durumla alay etmek olmuştur. Bu telgrafları ve faksları çekenler ne okuma yazma biliyorlardı, ne de Soykırım tarihi hakkında bir fikirleri vardı..."

Yine de Hancock, Stupava'da, kendi içlerindeki bu sorunları tartışmak istememişti. Yayınları arasında *The Pariah Syndrome* (Parya Sendromu) adında bir kitap da vardı; kitabın adı Hancock'un Çingene kaderciliğinin nedeni hakkındaki düşüncelerini yansıtıyordu. "Örneğin gazete haberleri. Gazetelerde çıkan Çingenelerle ilgili haberlerin hepsi suçla ilgilidir. Ve ancak haber Çingenelerle ilgiliyse etnik kökene gönderme yapılmaktadır: 'Çingene anne,' 'Çingene evi'. Bu sözcüğün yerine "Yahudi" sözcüğünü koymayı hayal edebiliyor musunuz?" Hancock *Batı* basınından, *The New York Times*'dan söz ediyordu. Hancock'un en büyük katkısı, bireysel olarak üstlendiği "nezaretçilik" rolü çerçevesinde gerçekleşmiştir, Çingenelerle ilgili ortaya çıkan her yerdeki basmakalıp düşünceleri düzeltmekle uğraşmıştır; köşe yazılarından polis raporlarına ve tebrik kartlarına kadar her yerdeki klişeleri –1990'larda bile Amerika'da hırsızlık yapan kemerli burunlu yaşlı Çingene kadınlarını gösteren tebrik kartları vardı– sabırla düzeltmeye

çalışmıştır. Hancock bunları onur kırıcı buluyordu ve bu konuda haklıydı. "Oysa iş insan hakları konusuna gelince kimse bizim adımızı anmıyor. Örneğin, kimse Romanya'daki yetiştirme yurtlarında kalan çocukların ya da Almanya'daki mültecilerin çoğunun Roman olduğunu gündeme getirmiyor."

Bu mültecilerden biri de Rajko Djurić'di, Uluslararası Roman Birliği'nin başkanı, aynı zamanda bir şair olan Djurić bölünmekte olan ülkenin sekiz yüz bin Çingene'sine savaşmayı reddetme çağrısı yaparak yetkilileri öfkelendirmiş, ölümle tehdit edilmiş ve ülkesi Yugoslavya'dan kaçmak zorunda bırakılmıştı. Çingenelerin ülkenin her tarafında yaşadığını söylemiş, Çingene adının bir hakaret olarak kullanıldığını belirtmişti; böyle bir durumda toprak için yapılan milliyetçi bir çatışmanın içinde yer almak ne Çingenelerin göreviydi ne de bu onlara bir yarar sağlardı. Stupava'ya gitmeden bir yıl önce (o zamanlar gözlemciler bile toptan bir Balkan savaşının yeniden alevlenmesini imkânsız görüyorlardı) Belgrad'da Rajko Djurić ile görüşmeye gittim. Onu Sırp başkentinin sahne olduğu ilk kitlesel protestonun ortasında buldum. O gün, Mart 1991'de o gürültü patırtının arasında Rajko bana, kuzeyde Ustaşa'nın (İkinci Dünya Savaşı sırasındaki Hırvat faşistleri) iktidarda olduğu sıralarda pek az Çingene'nin uygulanan terörden kurtulabilmiş olduğunu hatırlattı. İşgal altındaki Sırbistan'da ise (konuşmamıza kalabalık bir otobüsün nispeten daha sakin ortamında devam etmiştik) partizanlar tarafından öldürülen her Alman'a karşılık yüz Çingene idam mangalarınca öldürülmüş, yaralanan her Alman'a karşılık elli Çingene yaralanmıştı. Rajko daha o zamanlar, Çingenelerin yaklaşan savaşta yem olarak kullanılacağını tahmin etmişti. Bir yıl sonra da Stupava'da, ellerinde ufacık bir toprak parçası bile olmayan eski Yugoslavya Çingenelerinin, kendi yaşamlarını dramatik bir biçimde etkileyecek tüm görüşmelerden uzak tutulacağını da gene önceden tahmin etmişti. Stupava'da yapılan her tartışma yeni yeni ortaya çıkmakta olan bir temaya işaret ediyordu: Çingeneler kendilerini toplumsal bir sorun olarak değil etnik bir sorun olarak yeniden tanımlamalı; bir türlü üstesinden gelinemeyen asalaklık ve suçluluk (belki daha da kötüsü, görünmezlik) olgularıyla savaşmalıydı.

Bu amaç doğrultusunda, üç Amerikalı uzman, Çingenelere etnik krizlerin çözümüyle ilgili bir seminer vermişti. Bu uzmanlar, Meksika kökenli Amerikalılar, ABD'de siyahlarla beyazlar arasında yaşanan sorunlar ve genel olarak etnik krizler hakkında bilgi sahibiydi. Her ne ka-

dar iyi niyetli olsalar da, hiçbirisi Çingeneler hakkında bir şey bilmiyordu ve bu da fark edilmişti. Ama zaten, daha bu eksiklikleri ortaya çıkmadan önce, Amerika'da, Los Angeles'ta yaşanan etnik ayaklanmaları haber veren cızırtılı bir radyo anonsu, dinleyiciler nezdindeki inandırıcılıklarını gülünç bir şekilde zedelemişti. Radyo, arka sırada oturan, kendi ülkesindeki etnik krizle ilgili haber almak için radyoyu ayarlamaya çalışan bir Sırp siyaset bilimcisine aitti.

Benim izlenimime göre Romanların büyük bölümü konuşulanları dinlemiyordu, ama içlerinden hiçbiri olan bitene Hamburg'dan gelen militan lider Rudko Kawczynski kadar kayıtsız değildi. Kawczynski Almanya'da oturma eylemleri ve açlık grevleri –bunlar Çingene muhalefetinde yeni yönelimlerdi– örgütlemişti; Eurorom adında uluslararası bir parlamento kurmuş, Roman Ulusal Kongresi'ni düzenlemişti. Stupava'da onu fark etmemek imkânsızdı. Her oturuma, kendini göstere göstere geç geliyor, önünde her zaman deri ceketli iki militan bulunuyor, bu adamlar herkes gibi okul sıralarına oturmak yerine kollarını kavuşturup duvara yaslanıyorlardı. Hafifçe yana kaymış geniş kenarlı şapkası gibi konuşması da şatafatlıydı; bir mafya patronunun özellikle yumuşatılmış sesiyle konuşuyor, uzun ve hesaplanmış aralar veriyordu. Kawczynski, Roman özgürlük hareketinin Eldridge Cleaver'ıydı.

Duke'dan gelen profesör Donald Horowitz, kürsüye çıkmış, olumsuz Roman imgesinin kölelik ve istilalar sonucunda ortaya çıkmış öbür "alt etnik gruplar" tarafından da paylaşıldığını anlatmaktaydı. Amerikalı siyahlardan, Hindistan ve Afrika'daki aşağı kastlardan söz ettikten sonra, dinleyicileri için pek ilgi çekici olmayan, hatta belki onur kırıcı bir örnek vererek Japonya'daki Burakaminlerin adını andı. "Burakaminler de pis, tembel, rastgele cinsel ilişkiler kuran, dört ayaklı hayvanlara benzer insanlar olarak nitelenmişlerdir." Horowitz tam bu gibi imgelerin her şeye rağmen değiştirilebileceğini eklemek üzereydi ki, Kawczynski onun sözünü kesti.

"Romanlar oturuyor, *gadje* konuşuyor. Bize ne yapmamız gerektiğini, hangi dili konuşmamız gerektiğini söylüyorlar. Bize kendi dilimizi nasıl konuşacağımızı öğretmek istiyorlar. Onların burada *ne işi* var?... Buradan on mil ötede Çingeneler açlıktan ölüyor. Bu sorun *gadje*'yi ilgilendirmez. Bu bizim sorunumuz. Onların istediği bize yardım etmek değil. Onlar bizim isyanımızı bastırmak, hatta bizi sınır dışı etmek, belki de öldürmek istiyorlar. Avrupalılar, buralardan kendi isteği-

mizle çekip gitmemiz için hayatımızı zorlaştırmaya çalışıyorlar. Bizi, *gadje* dünyasının her yerde aynı olduğuna ikna etmeye çalışıyorlar. Kardeşlerim, *gadjo*'nun sizden daha zeki olduğunu sakın düşünmeyin. Kendinize ancak kendiniz yardım edebilirsiniz. Kimseden hiçbir yardım bekleyemeyiz."

Bulgaristan'dan gelen ufak tefek bir lider olan Manuş Romanov, Kawczynski'den yirmi yaş büyüktü, kendisi de bir ayrılıkçı olmasına rağmen bu konuşmadan hoşlanmamıştı. "Onlar bizden daha güçlü!" diye bağırmıştı Kawczynski'nin tiradı sırasında. Polonya doğumlu panter ise ona şöyle karşılık vermişti: "Hayır." (Derin bir sessizlik.) "Yalnızca seminerlerde güçlüler, sokaklarda değil. Sokakları geri almalıyız." Manuş Romanov daha şairane konuşuyordu: "Sorunlarımız var, hem de ormandaki yapraklar gibi." Çok fazla sorunumuz var demek istemişti herhalde ve bu iddianın altını dolduracak kadar tecrübesi vardı.

Eğer varlığı sürdürebilme becerisi, hatta tek başına kimlik bile Çingeneler için bir çeşit zaferse, Manuş için bu üçlü bir zaferdi. 1989 yılında kendisinin seçtiği adı, Romancada "Çingene Erkek" ya da "Adam gibi Adam" anlamına geliyordu. Asıl adı Mustafa Alia idi, Bulgaristan'daki ilk ad değiştirme kampanyasından sonra Lyubomir Aliev adını almıştı. Daha önceki yıllarda, Sofya'nın giderek parlamakta olan Çingene Tiyatrosu'nun kapatılmasından önce, oyun yazarlığı ve kuklacılık yapmıştı. Bulgaristan'ın ilk özgür parlamentosuna seçilen üç Çingene'den biriydi, aynı zamanda Çingene olduğunu kabul eden tek parlamenterdi. Yeni ortaya çıkan şahsiyetlerin çoğu gibi (üstelik, hapishane yıllarında kazandığı görkemli politik itibara rağmen), Manuş alışıldık anlamda liderliğe uygun biri gibi görünmüyordu. Ama alışıldık anlamda "uygun" sayılabilecek pek az lider vardı, zira Hancock'un da söylediği gibi, Romanlar arasında pek az "uygun" takipçi vardı. Bulgaristan'ın sekiz yüz bin kişilik Çingene nüfusu altmış kadar farklı kabileden oluşuyordu, fakat Manuş'un kurduğu kültürel birlik dışında Bulgaristan'da hiçbir Çingene örgütü yoktu (Bulgaristan'da etnik köken temelinde parti kurmak yasaktı). En iddialı Çingene gruplarından olan Grastariler (diğer adıyla Lovaralar; göçebeliğin 1958'de suç kapsamına alınmasına kadar göçebe yaşamış, at ticaretiyle uğraşan zarif bir Çingene topluluğu) *gadjo* politikasına bulaşmak gibi kirletici bir faaliyeti kesin bir şekilde yasaklıyor ve Manuş'un linç edilmesi gerektiğini düşünüyorlardı.

Evet, Manuş'ta liderlik hamuru yoktu. Ama yine de, Çingeneler için bir anavatan kurma konusundaki (çok az kişinin paylaştığı) saplantısı bir kenara bırakılırsa, iş kâğıt üzerindeki anlaşmalara geldiğinde, kendisinden daha karizmatik siyah eylemcilerden çok da farklı değildi. "Ayrı okullar istiyoruz, bu okullarda kendi dilimizi öğretmeliyiz ve kendi köylerimiz olmalı. İnsanlarımız için evler inşa etmeliyiz, yeni mahallelerde yeni evler; geçinemediğimiz Bulgarlarla bir arada yaşamak istemiyoruz. Kendi yaşam biçimimizi kurabilmek için kendi evlerimize sahip olmalıyız. Bir gün kendi ülkemiz olacak– Romanistan. Şimdi kendimize ait bir yerimiz bile yok. Bir *yuva*ya, bir eve sahip olmak, bir ülkeye sahip olmaktan çok daha önemlidir aslında."

Manuş'a daha da büyük bir Çingene gettosu yaratmanın tehlikeli olup olmayacağını sordum. "En büyük tehlike," diye yanıtladı Manuş, "yok olmaktır."

Bir anavatana duyulan özlem, bir yere ait olma hakkı en katı biçimde sorgulanan insanlarda çok daha yakıcı biçimde ortaya çıkıyordu. (Norman Manea bunu "iğretilik psikozu" diye tanımlamaktadır.) Eğer Romanistan düşüncesi bütün Romanları baştan çıkarmıyorsa, bunun nedeni belki de zoraki yerleşimler konusunda –soyluların topraklarında köle olarak, sınır dışı edilip kolonilere gönderilmiş insanlar olarak, ölüm kamplarında ya da sadece toplumun en alt katmanında– yeterince tecrübe sahibi olmalarıydı.

Çingeneler hayatın kıyısında yaşamış –hâlâ da yaşayan– insanlardır. Roman olduklarını bilme fikrinin yarattığı gücün tadını yeni almaya başlamışlardır; bir yandan da etnik ezilmişlik ve başkaldırının bir başka dili (Çingenelerin durumunda, az bilinir bir lehçesi) olmaktan öteye gidememe tehlikesiyle karşı karşıyadırlar. "En büyük tehlike yok olmaktır," demişti Manuşa; ama Çingeneleri yok oluşa götürebilecek birden çok istikamet vardı.

Stupava'dan bu yana geçen birkaç yıl boyunca pek çok konferansa izleyici olarak katıldım. Çingene katılımcıların bu politika tarzını inanılmaz bir hız ve rahatlıkla benimsemesine hayran kalmıştım. Hem hatiplikteki ustalıklarından, hem de gündeme getirdikleri sorunlar yelpazesinin genişliğinden etkilenmiştim. Yine de merakım yatışmamıştı: Yapılması gereken gerçekten bu muydu? *Konferença, kongresso, parliamento?* Toplantılar birbirlerini kovaladıkça en çok umut vaat eden

kadın ve erkekler, konferans giysilerine bürünüp kendilerini uzlaşımın ve politik hüsnütabirciliğin sahte diline her gün biraz daha kaptırmaktaydı. Her şeye rağmen onların sonu da herkesinki gibi mi olacaktı? Nasıl bir "varoluş"tu bu? Başka bir biçimde "vb." olmak değil miydi? *Konferença, kongresso, parliamento...*

Papuzsa'nın dünyası -gezgin Çingenelerin silueti- elbette çoktan yok olmuştu. Artık ne karavanlar ne de ayılar vardı; yeni krallara da kimsenin ihtiyacı yoktu. Gerçek bir kayıp duygusu hissetmek ve bu yeni dünya (konferans katılımcısının kapalı ve iflah olmaz biçimde yerleşik dünyası) hakkında karışık duygulara kapılmak için geçmişi romantize etmeniz gerekmiyordu.

Bu gibi toplantılarda arada bir kendimi dışarı atar, bir süreliğine konuşulanlardan uzaklaşıp kafamı dinlendirmeye çalışırdım. Derin nefesler alarak etrafta dolaşır ve Çingenelerin, hem içlerine temiz havayı çekip *hem de* artık açıkça talip oldukları bir kimliği (düzenin bir parçası olmayı) nasıl benimseyeceklerini düşünürdüm. Bir gün, yine böyle bir ruh hali içinde kim bilir hangi konferans merkezinin otoparkını arşınlarken Nicolae'yle karşılaştım. Nicolae her zaman konuşmacı kürsüleriyle çalışma grupları arasında koşturuyor olurdu, ama o gün durup merhaba dedi ve bana Romanya'dan haberler verdi. Nicolae sanki endişelerimi sezmiş gibiydi; bana öyle şeyler söyledi ki, Çingeneler adına gururdan ağlamak istedim.

Çingeneler yüzyıllar boyunca stratejik bir kaosa, ince ince ayrıntılandırılmış toplumsal sınıflandırılmalara ve olağanüstü bir istikrarsızlığa maruz kalmışlardı. Ama işte şimdi davalarını gündeme getiriyorlar, üstelik bunu kamusal olarak yapıyorlardı. Sadece politikada değil, iş hayatında da. Nicolae'nin sıraladığı Çingene girişimleri ilk ağızda insana öyle çok önemli gelmiyordu: Falanca yerde sadece Romanların kurduğu bir tuğla atölyesi, filanca yerde bir çiftlik kooperatifi. Ne var ki, kırk Roman ailenin oluşturduğu bu kooperatif Palazu Mare'deydi; yani Karadeniz kıyısındaki Kogălniceanu'nun çok yakınında. Kogălniceanu, meşhur Diskobar'a ev sahipliği yapan, bir çete saldırısında yerle bir edilmiş olan kasabaydı; yangında üzerine düşen direk yüzünden bacakları eriyen kıza da orada rastlamıştık. Bir diğer haber de, iki Çingene'nin linç edildiği ve bir üçüncüsünün yatağında yakıldığı Hădăreni'dendi. Transilvanya'nın kalbindeki bu kasabada, dışlanmaya razı olmayacaklardı. Yok olup gitmeyeceklerdi. Nicolae bana bu girişimlerden söz ederken Luciano'yu, Rumen bir doktorun kendisini tedavi et-

mesini beklerken ölen ve yeni panama şapkasıyla gömülen yedi yaşındaki Çingene çocuğunu hatırladım. Çingenelerin kendi içinden çıkan bu projeler, Luciano'nun anısına gönderilmiş bir selam gibi geldi bana.

Gheorghe uluslararası arenada her zaman Çingenelerin sunabileceği değerleri vurgulamış; daima başkalarına bağımlı yaşamaya ve ayrımcılık görmeye mahkûm o ebedi ve ezeli kurban figüründen, çaresiz Roman klişesinden uzak durmuştu. Bunun tersini yapsa işinin daha kolay olacağını biliyordum. Beklenen şey buydu; insan hakları her zaman insani kusurları dile getirirdi. Ama ben Gheorghe'nin haklı olduğunu biliyordum. Çingeneler, bunu gösterecek imkânları olduğunda, her konuda iyiydiler - etraflarındaki insanların pek çoğundan daha atak ve enerjik, daha yaratıcı ve daha iyi huyluydular. Başarısız oldukları tek alan, kendilerini doğru tanıtmaktı.

Nicolae Gheorghe etnik politikalara inanmıyordu. Ona göre bu, Çingeneler için yaratılmış yeni bir gettodan ya da onlar için açılmış yeni bir köşecikten başka bir şey değildi. Ancak Romanların büyük bölümü uluslararası bir kimliğe kuşkuyla bakıyordu (Andrzej Mirga bunu "kendi kendini lekeleme" diye adlandırıyor, bunu, sevilmeyen yurttaşlarını toptan gözardı etmeleri için hükümetlere davetiye çıkarmak olarak görüyordu). Sergiledikleri direnç son derece onurlu da olsa, savunmasız konumları nedeniyle Çingeneler şimdilik temel olarak hayatta kalmakla ilgilenmek zorundaydılar. İçlerinden pek azı Gheorghe'nin idealizmini paylaşıyordu. Bu tavrın temelinde yatan pragmatizmi kavrayabilenler ise daha da azdı.

Yolculukları sırasında Nicolae şunu anlamıştı: Toprağı ve memleketi olmayan, yerli bir nüfusun özel hak ve taleplerinden yoksun olan Çingenelerin (uluslararası hukuktaki adıyla "Romanlar"ın) statüsü, "sendikalar, çevreci lobiler ve mesleki birlikler"inkiyle aynıydı. Nicolae, Romanlara en çok ilgi gösteren yabancıların göçmenlik bürosu yetkilileri olduğunu fark etmişti. Gerçek sorun, Çingene nüfusun yoksulluğu, eğitimsizliği, işsizliği, sağlık sorunları, erken ölüm yaşı ve inanılmaz doğum oranları değildi (Avrupa'da yaşayan hiçbir toplulukta bu sorunlar Çingenelerde olduğu kadar yoğun değildi). Üstelik Romanlar Avrupa'nın en büyük azınlığıydı. İnsanları rahatsız eden şey sadece varlıklarıydı, *orada bulunmaları* ve her yerde var olmalarıydı. Gheorghe kendi söylemini bu savın üstüne kurmuştu. Önerdiği şey, insanların mülkiyetten bağımsız olarak ele alınmasını ve değerlendiril-

mesini mümkün kılacak (pek çok kişinin kabul edilmez bulduğu) alternatif bir kimlikti, Gheorghe, Doğu Avrupa'da kültürel ve bölgesel bağlılıklar arasına net bir çizgi çeken iki kavram (yurttaşlık ve uyrukluk) arasındaki ayrımın, farklı ülkelerden gelmiş sadık yurttaşların oluşturduğu uluslarötesi bir nüfusu da içine alacak biçimde genişletilebileceğine inanıyordu.

Uluslarötesi bir anlayışı kendine yakın bulan başkaları da vardı, ama bunun ne anlama geldiği konusu karışıktı. Örneğin Kawczynski'ye göre, Romanların özel bir geçiş hakkına sahip olması anlamına geliyordu; Kawczynski bu amaçla, Romanların kendisinden bin Alman markına temin edilebileceği, üzerinden sahte mühürlerin de eksik olmadığı, bej renkli, pasaport benzeri özel bir belge bile yaptırmıştı. Ian Hancock, "yeniden birleşme" anlamına gelecek bir uluslarötesi kimlik hayal ediyor; diasporaya yayılmış bir örgütler ağı ve Roman dilinin standartlaştırılması aracılığıyla bu amaca ulaşmayı öngörüyordu. "Hindistan'dan aynı dili konuşan ve aynı tarihi paylaşan tek bir halk olarak çıktık. Ayrı parçalara bölünmemiz Avrupa'ya geldikten sonra gerçekleşti," diyordu Hancock, "şimdi yeniden tek bir halk olarak bir araya gelmeliyiz." Hindistan kökeninin vurgulanması hiçbir zaman yaygın bir milliyetçi tepkiyi ateşlememişti. Nerede yaşarsa yaşasın her Çingene, yabancı olmanın anlamı hakkında, Hindistan kaynaklı bir kimliğin her şeyi daha da zorlaştıracağını bilecek kadar tecrübe sahibiydi. Gheorghe'nin "uluslarötesi kimliği" de, Hancock'un "yeniden birleşme" çağrısı da, buna değil, başka bir fikre işaret ediyordu: Bir halk, bir ulusmuş gibi hareket edebilirdi. Bir zamanlar kabile diye anılan toplulukları ifade etmek için artık "ulus" teriminin kullanılıyor olması, hem bu olasılığın hem de bu yöndeki ihtiyacın güçlü bir göstergesiydi.

Rudko "sokakları geri almak" istiyordu; Hancock ise Çingenelerin öyküsünü. Gücü kötüye kullananlara ve geleneksel tarih yazarlarına karşı güçsüzlerin tarafını tutan çoğu kişi gibi Hancock da kendini var gücüyle yanlışları düzeltmeye adamıştı, hem apaçık hem de görünmez olan yanlışları. Otuz yıldır galiplerin yazdığı tarihi düzeltmek, kurbanların kaderini değiştirmek için uğraşmıştı ve bu çabaları zaman zaman başka kaynakların, özellikle *gadjo* tarihçilerin abartma diye niteleyip reddettiği şeyleri haklı göstermişti. Hancock'un Hindistan'dan büyük bir göçle çıkış kuramı da, Soykırım'da 1,5 milyon Roman'ın öldüğü

Panelde, soldan sağa: Dr. Mirga, Dr. Hancock, Dr. Gheorghe, Dr. Orgovanová. Bu dört Roman entelektüel, 14 Nisan 1994'te, Washington D.C.'de yapılan kongrenin ilk oturumunda, Romanlara karşı işlenen insan hakları ihlallerine ilişkin tanıklık yaptılar.

iddiası da fazla onay görmemişti. Ama kim Hancock'un işaret ettiği tarihin altında yatan temel gerçekliğe itiraz edebilirdi? Bu tarihi dile getirdiği için kim onu haksız bulabilirdi? Çingenelere karşı yapılmış haksızlıkları abartmak mümkün müydü? Kurbanların öykülerindeki manevi ve ahlaki doğruluk gözle görülür biçimde ortadaydı. Hancock'un deyişiyle "suskun kalmayı reddetmek," Romanlar için son derece radikal bir gelişmeydi. Los Angeles'tan gelen Frank'in umutsuzluğa kapılması yersizdi.

Eski komünist ülkelerin hükümetleri, Çingenelerin içinde bulunduğu durumu, yabancı ülkelerden yardım koparmakta ara sıra işe yarayan bir koz olarak görüyorlardı. Azınlıklar demokratik bir rejim için, hatta Hancock'un isabetli deyişiyle, sivil bir toplum için bir sınav niteliğindeydi. Yani teoride böyleydi. Nicolae Gheorghe, azınlıkların, özellikle de Çingenelerin en azından vitrin olarak kullanılabileceğini kavramıştı. Bu yüzden, bir yıl sonra Stupava'da, Çavuşesku'nun Snagov Gölü kıyısındaki büyük yazlık sarayında yapılan toplantı için hükümetten

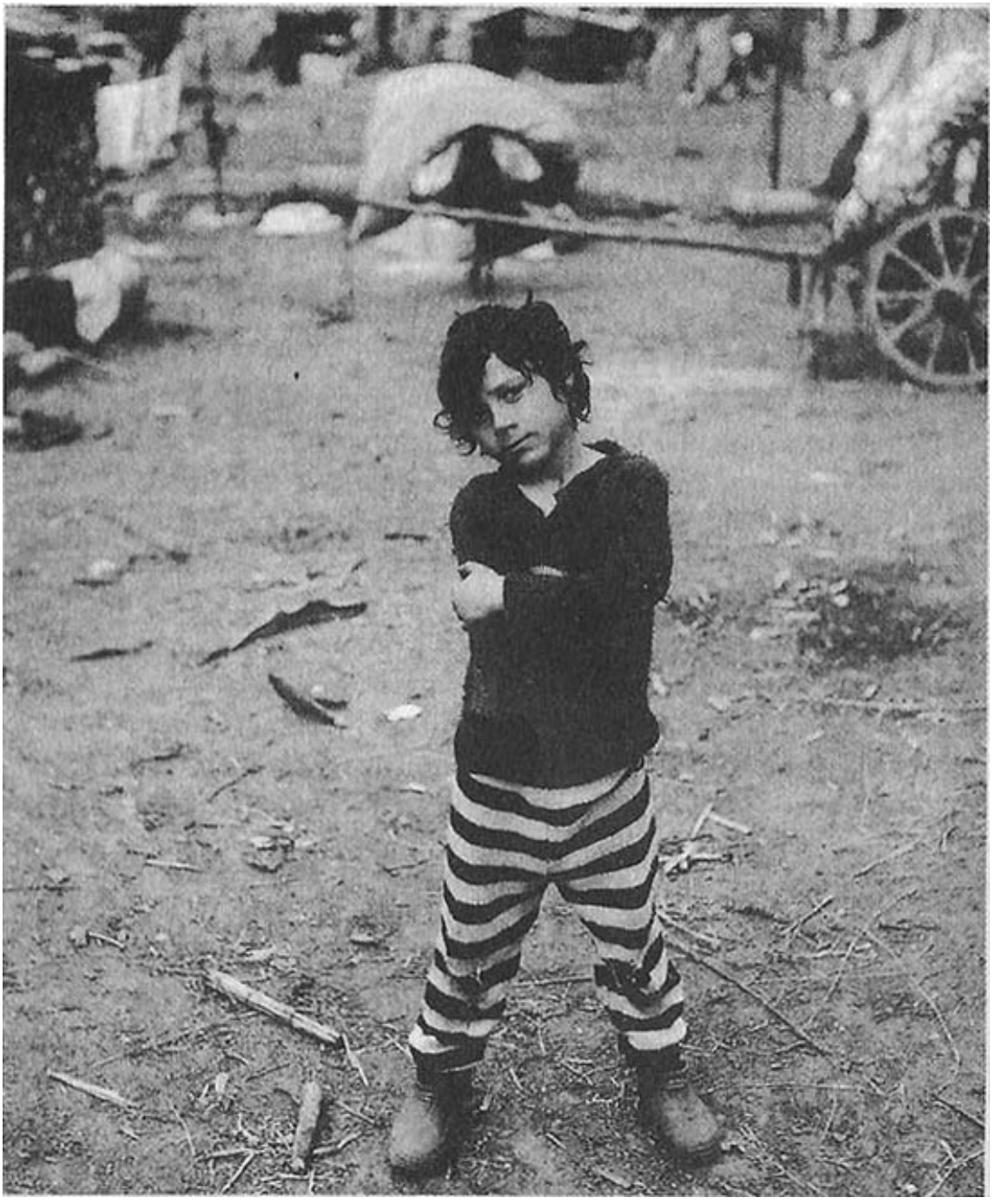
destek istemiş ve bunu elde etmişti. (Bu mekânın ayrı bir anlamı vardı: Özellikle Rumen Çingeneler, diktatörün gösterişli evini işgal etmekten zevk alıyordu. Daha da iyisi, gölün ortasındaki adanın orta yerinde, Transilvanya'daki evinden çok uzakta, Vlad Tepeş, yani Kazıklı Voyvoda yatıyordu. Söylenenlere göre oraya yüz bini aşkın Çingene kölesi tarafından gömülmüştü.) Bu önemli kazanımdan sadece birkaç hafta sonra, azınlıklar konulu üst düzey bir uluslararası kongrenin orta yerinde kendi destekçileri Nicolae'ye açıkça sırt çevirmişti. Rumen temsilciler, "bu seminerin 'halklar'la değil 'azınlıklar'la ilgili olmasına karşın, Bay Gheorghe'nin "Roman halkının temsilcisi olarak tanıtılmasına" karşı çıkmışlardı. Tartışılan konu kendi kaderini tayin hakkı değildi. Azınlıklar, egemen ulus devletlerin hukukuna tabiydi. Hem zaten Nicolae Gheorghe Roman halkının temsilcisi değildi; hani "kral"ları neredeydi, "imparator"ları neredeydi? Nicolae, haklı olarak, ilk kez söyleyecek söz bulamamıştı.

Başka bir yerlerde, Manuş Romanov her zaman unutulmayacak hoş sözler söylemeyi beceriyordu, özellikle veda konuşmalarında. (Buluşmalar ve ayrılmalarda bütün hanımların ellerini nezaketle öpmeyi de ihmal etmezdi.) Bir keresinde, bir Sofya gezisinin sonunda, Çingene halkı için gözlerinde yaşlarla arkamdan şöyle seslenmişti: "*Prohasar man opre pirende - sa muro djiben semas opre chengende*" - "Beni ayakta gömün. Hayatım boyunca dizlerimin üzerinde durdum."

Ayağa kalkmış Roman topluluğu ileri doğru attığı her adımın ardından yarım adım geriye gidiyordu; çünkü gitgide büyümekte olan tepkici bir Roman hareketi, mevcut örgütlerin hepsini halkın gözünde karalamaya çalışıyordu. *Sar laci and'ekh vadra*, yani kovadaki yengeçler gibi. Köktenci ve anti-entelektüel kesimden, ya da yalnızca kıskanç ve hayatları boyunca istekleri gerçekleşmemiş bireylerden gelen sert saldırılar bütün toplantıların ortak özelliğiydi. Bu durumu anlamakta güçlük çeken pek çok *gadjo* gözlemci, bu toplantıları pekişmiş önyargılarla terk ediyordu. Bu Roman "yengeçler," kendi elitlerinin ne kadar kısa sürede ne kadar çok yol aldığını göremiyordu. Okuma yazma bilmeyen bir falcının oğlu olan Andrzej Mirga'nın şu anda akademik kitaplar yayımlaması ve Polonya Parlamentosu'na adaylığını koymuş olması onları etkilemiyordu. Prensipte, kendilerini Hancock'tan çok onun sevgili büyükbabasıyla, bir fare avcısı olan Marko'yla ya da Londra'daki Vauxhall Köprüsü Yolu'nun yakınlarındaki bir karavanda

doğmuş olan büyük-büyükannesi Bench Nine ile özdeşleştiriyorlardı. Hayır, bu yengeçler, kaçırılma günlerinden Capitol Hill'e, *kris*'ten ABD kongresinde ifade vermeye giden yolda hiçbir ilerleme görmüyorlardı.

1989 yılından uzun süre önce, Mateo Maximoff adında Fransız uyruklu bir Roman, Roman özgürlük hareketinin geleceğinde yatan temel açmaza işaret etmek amacıyla kendi ailesinin yolculuk öyküsünü anlatmıştır. Maximoff 1947'de, *Le Prix de la liberté* (Özgürlüğün Bedeli) adlı ilk romanını yayımlamıştır. Romanın kahramanı Ioan, Maximoff'un bir köle olarak doğan kendi büyükbabasından yola çıkarak yaratılmıştır. Romanya'nın kölelik döneminin sonlarında geçen bu roman, 1848 devrimleri sonrasında Romanya'da yayımlanmış ve bazı tutsaklara isyan etme cesaretini aşılamıştır. Kitapta bir grup tutsak çalıştıkları topraklardan kaçıp dağa çıkar ve Direniş'e katılırlar. Ioan bir sorunla karşı karşıyadır: Efendisinin çocuklarıyla birlikte eğitilmiştir ve bir karar vermek zorundadır. Ayaklanmaya mı katılacaktır, yoksa kütüphanede mi kalacaktır? Bizlerden biri midir, onlardan biri mi? Ayaklanmanın sonucunu belirleyecek olan elbette ki Ioan'ın "kütüphane," yani *gadjo* dünyası hakkındaki bilgisidir, ama Ioan buna rağmen, ya da bu yüzden hainlikle suçlanır - tıpkı Nicolae gibi, tıpkı başkaları gibi, tıpkı Mirga'ya ilham kaynağı olan Papusza gibi. Evet, yeni liderler gerçekten de Çingeneliği "kariyer" edinmiş kişilerdi, bu yöndeki suçlamalar doğruydu. Ama onlar aynı zamanda, adlarını bir kez olsun duymamış milyonlarca Roman'ın, Doğu Avrupa'nın dört bir yanına yayılmış, ismi olmayan ya da "Ya Sev Ya Terk Et," "İster Sev İster Sevme," "Ülkesizlerin Ülkesi," "Kamboçya" ve "Bangladeş" gibi adlarla anılan gettolarda, toksik varoşlarda ve kasabalarda yaşayan milyonlarca Roman'ın tek umuduydu.

Sinesti'deki kampında Kalderaş Çingenesi bir çocuk. (Romanya, 1992)

Referanslar ve kaynakça

* işareti, kaynağın yalnızca Çingenelerle ilgili olmadığını belirtmektedir.

GENEL ÇALIŞMALAR

Balić, S., ve d., der. *Romani Language and Culture.* Saraybosna: Institut za Proučavanje Nacionalnih Odnosa, 1989. 1986 yılında Saraybosna'da düzenlenen aynı adlı konferansta sunulan bildirilerden derlenmiştir.

Cleberl, J-P. *Les Tziganes.* Paris: B. Arthaud, 1961; İngilizce çevirisi, *The Gypsies.* Londra: Vista Books, 1963. Eski ve çok güvenilir olmayan bir kaynak, ama yine de Çingenelerle ilgili.

Fraser A. *The Gypsies.* Oxford: Blackwell, 1992; gözden geç. basım, 1995. Çingenelerin kökenleri, göçleri ve dilleri ile ilgili tartışmalar üzerine en kapsamlı, güvenilir ve anlaşılır kaynak, ayrıca Avrupa'da Çingenelere yapılan zulümlerle ilgili belgeleri gözler önüne sermekte.

Grellmann, H. M. G. *Die Zigeuner;* İngilizce çevirisi, *Dissertation on the Gipsies.* Londra: William Ballantine, ikinci basım, 1807.

Hancock, I. *The Pariah Syndrome: An Account of Gypsy Slavery and Persecution.* Ann Arbor: Karoma, 1987. Tanınmış Roman eylemci ve dilbilimci, kitabında çağlar boyunca Çingenelere uygulanan baskıları anlatırken pek çok kaynağa başvurmaktadır.

Kenrick, D., ve Puxon, G. *The Destiny of Europe's Gypsies.* Londra: Sussex University Press ve Chatto-Heinemann, 1972. Notlar için bkz. Holocaust bölümü.

Kogălniceanu, M. *Esquisse sur l'histoire, les moeurs et la langue des Cigains.* Berlin: Behr Verlag, 1837.

Liegeois, J-P. *Tsiganes.* Paris: La Decouverte, 1983; kısaltılmış İngilizce çevirisi, *Gypsies: An Illustrated History.* Londra: Al Saqi Books, 1986.

—. *Gypsies and Travellers.* Strasbourg: Council of Europe, 1987; gözden geçirilmiş basım, 1994. Güvenilir ve yararlı özetler. Fraser'a göre Liegeois'da daha az belge ama daha çok sosyolojik analiz vardır, özellikle de Çingenelerle ilgili resmi politikalar ve yaygın tutumlar hakkında.

Rehfisch, F, der. *Gypsies, Tinkers and Other Travellers.* Londra: Academic, 1975. Mükemmel bir makaleler seçkisi.

Vaux de Foletier, F de. *Mille ans d'histoire des Tsiganes.* Paris: Fayard, 1970.

ASYA KÖKENİ VE DİLLE İLGİLİ TARTIŞMALAR İÇİN AYRICA BKZ.:

Goeje, M. J. de. *Accounts of the Gypsies in India.* Delhi: New Society, 1976. Koninklijke Akademie van Wetenschappen'in 1875 yılında oluşturduğu Amsterdam tutanaklarına katkı.

Hancock, I. "On the Migration and Affiliation of the Domba: Iranian Words in Rom, Lom, and Dom Gypsy." *International Romani Union Occasional Papers,* seri F, no. 8 (1993). Ortadoğu ve Avrupa Çingenelerinin dilleriyle ilgili.

Kenrick, D. *Gypsies from India to the Mediterranean.* Toulouse: CRDP, 1993.

Rishi, W. R. "History of Romano Movement, Their Language and Culture." *Romani Language and Culture,* yay. haz. S. Balić ve d. Saraybosna: Institut za Proučavanje Nacionalnih Odnosa, 1989).

Sampson, J. *The Dialect of the Gypsies of Wales.* Oxford: Clarendon Press, 1926.

Turner R.L. "The Position of Romani in Indo-Aryan." *Journal of the Gypsy Lore Society* (üçüncü seri) 5 (1926): 145-89. Sampson'un bu makaleyle ilgili yorumları ve Turner'ın cevabı *Journal of the Gypsy Lore Society*'de bulunabilir (üçüncü dizi) 6 (1927).

SOSYAL ANTROPOLOJİ/SOSYOLOJİ

Okely, J. M. *The Traveller-Gypsies*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983. 1970'lerde Britanyalı Gezginler'in kamp yerleriyle ilgili bir alan araştırmasının sonucu; bu çalışma sembolik sınırların nasıl korunduğu, ekonomik beka stratejileri ve Çingene kadınların yaşantılarıyla ilgili örnekler vermektedir. (Örneğin kitapta, Çingenelerin temizlikle ilgili kodlarının hayvanlara karşı davranışlarını nasıl etkilediği araştırılmaktadır.) Bu çalışma tartışma yaratmış bir çalışmadır, çünkü Okely, Çingenelerin Hindistan'dan geldiği tezini (ve de dilleriyle ilgili görüşleri) kabul etmemekte, bunun yerine Çingenelerin feodal toplumun çöküşüyle dışlanmış insanlar olduğunu ileri sürmektedir.

Sutherland, A. *The Hidden Americans*. Prospect Heights, Illinois: Waveland, 1975. Çingenelerin içsel toplumsal örgütlenmeleri ve Çingene olmayanlarla kurdukları karmaşık ilişkiler üzerine bir çalışma. Yazarın California'daki Valah Çingeneleri arasında yaptığı alan araştırmasının sonuçlarına dayanmaktadır.

Sway, M. *Familiar Strangers: Gypsy Life in America*. Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 1988. Çingenelerin çevrelerindeki ekonomik koşullara uyumu üzerine ilginç bir kaynak.

Bölge bazında yaptıkları incelemelere rağmen, yukarıda sayılan kaynakların hepsi Çingenelerle ilgili genel bilgiler sunmaktadır.

HALK HİKÂYELERİ, FOLKLOR VE ANI

Bercovici, K. *The Story of the Gypsies*. Londra: Jonathan Cape, 1929. Neredeyse komik denebilecek kadar romantik bir yaklaşım ("[Çingeneler] nereden gelir? Kırlangıçlar nereden gelir?"), gene de bazı ilgi çekici efsaneler içeriyor.

Borrow G. *The Zincali* [ya da İspanya Çingenelerinin hikâyesi]. Londra: John Murray, 1841.

—. *The Bible in Spain*. Londra: John Murray, 1843.

—. *Lavengro*. Londra: John Murray, 1857.

—. *The Romany Rye*. Londra: John Murray, 1851.

—. *Wild Wales*. Londra: John Murray, 1862.

—. *Romano Lavo-lil: Word Book of the Romany*. Londra: John Murray, 1874. "British and Foreign Bible Society"nin bir üyesi ve yetenekli bir dilbilimci olan Borrow, St. Petersburg'a, oradan da Portekiz ve İspanya'ya gitmiştir. Aziz Luka İncil'ini İspanyol Romancasına çevirmiştir; ama daha da önemlisi yolculukları ve maceraları Çingenelerle ilgili yazılmış en zengin ve eğlenceli kitaplara ilham kaynağı olmuştur. Bu kitaplardan Borrow zamanında en popüler ve en parlak olanı *The Bible in Spain*'dir.

Boswell, S. G. *The Book of Boswell*. Yay. haz. J. Seymour. Londra: Gollancz, 1970. Bir İngiliz Çingenesinin anıları.

Gorog-Karady, V. ve Lebarbier, M., der. *Oralité Tsigane: Cahiers de Litterature Orale*, no. 30. Paris: Publications Langues'O, 1991. Roman sözlü geleneği ve kültürü üzerine makaleler.

Groome, F.H. *Gypsy Folk-tales*. Londra: Hurst and Blackett, 1899.

Hancock, I. "Marko: Stories of My Grandfather." *Lacio Drom* no. 6'ya ek (Aralık 1985): 53-60. Tanınmış eylemcinin Londra'daki atalarının canlı anıları. *Lacio Drom*'un bu basımı halk hikâyelerine, folklora ve geleneklere ayrılmıştır; içinde Yunan, Bulgar, Macar, Slovak, Kosova ve İngiliz Çingeneleriyle ilgili makaleler vardır.

Hübschmanová, M., Šebková, H., and Žlnayová, E. *Fragments Tsiganes: Comme en haut, ainsi en bas*. Paris: Lierre et Coudrier, 1991. Slovakya Romanlarının kendi ağızlarından kişisel tarihler (şarkılar, yemek tarifleri ve savaş zamanı korkuları). Bu kişisel tarihleri kaleme alan, hepsi de iyi Romanca bilen Çek yazarlar çeviride Romancanın tadını ve tınısını koruyarak hayranlık uyandıran bir iş başarmışlardır.

Marushiakova, E. ve Popov V, der. *Studii Romani, cilt 1*. Sofya, Bulgaristan: Club '90 Publishers, 1994. Bulgar Çingenelerine ait efsane, mit ve şarkılar seçkisi.

Starkie, W. *Raggle-Taggle, Adventures with a Fiddle in Hungary and Romania*. Londra: Readers Union, 1949.

—. *In Sara's Tents*. Londra: John Murray, 1953. Bu kez İspanya'dan maceralar.

Tong, D. *Gypsy Folktales*. New York: Harvest, 1991.

Vesey-Fitzgerald, B. "Gypsy Medicine." *Journal of the Gypsy Lore Society* (üçüncü dizi) cilt. 23

(1944): 21-50.
Yates, D., der. *A Book of Gypsy Folk-tales.* Londra: Phoenix House, 1948.
Yoors, J. *The Gypsies.* Londra: George Allen & Unwin, 1967. Jan Yoors on iki yaşında Antwerp'deki evini terk etmiş, oradan geçen Lovara Romanlarına katılmıştır. Bir çocuğun rüya gibi macerası ve anılan Çingenelerin yaşantısına tanıklık etmemizi sağlıyor. Yıllar sonra, İkinci Dünya Savaşı sırasında, Yoors bir görev duygusuyla Çingene ailesinin yanına dönüyor. İkinci kitap *Crossing*'de (New York: Simon&Schuster, 1971; yeniden basım, Prospect Heights, Illinois: Waveland, 1988), Çingenelerin Direniş'te oynadıkları rol ve bunda kendinin payını anlatıyor.

DOĞU AVRUPA

Ascherson, N. *Black Sea.* Londra: Jonathan Cape, 1995.*
Cioran, E. M. Fransızca'dan, *The Temptation to Exist.* New York: Quadrangle, 1968,
Susan Sontag'ın önsözüyle; Londra: Quartet, 1987. Bu makaleler derlemesi, ölmüş Rumen denemeci Cioran'ın diğer eserlerinin çoğu gibi, Doğu Avrupa'yla ilgili değildir; ama insana bunların ancak bir Orta Avrupalı (ya da belki bir Latin Amerikalı) tarafından yazılmış olabileceği hissini verirler.*
Crowe, D. A. *History of the Gypsies of Eastern Europe and* Russia. New York: St. Martin's Press, 1994.
Crowe, D. ve Kolsti, J., der. *The Gypsies of Eastern Europe.* Armonk, N.Y.:
M. E. Sharpe, 1991.
Havel, V. *Living in Truth.* Londra: Faber & Faber, 1987.*
Huttenbach, H. R, yay. haz. *Nationalities Papers* 19: 3 (1991). Özel Sayı: "The Gypsies in Eastern Europe."
Kiš, D. *A Tomb for Boris Davidovich.* Londra: Faber & Faber, 1985.*
Jelavich, B. *History of the Balkans.* Cilt.1: *Eighteenth and Nineteenth Centuries.* Cambridge: Cambridge University Press, 1983.* *History of the Balkans.* Cilt.2: *Twentieth Century.* Cambridge: Cambridge University Press, 1988.*
Kundera, M. *The Book of Laughter and Forgetting.* Londra: Faber & Faber, 1982.*
Lockwood, W. G. "Balkan Gypsies: An Introduction." *Papers from the Fourth and Fifth Annual Meetings,* Gypsy Lore Society, North American Chapter, New York, 1985.
Magocsi, P.R. *Historical Atlas of East Central Europe.* Seattle: University of Washington Press, 1993.*
Magris, C. *Danube.* Londra: Collins Harvill, 1990.*
Manea, N. *On Clowns: the Dictator and the Artist.* Londra: Faber & Faber, 1994.*
Mitosz, C. *The Captive Mind.* New York: Alfred A. Knopf, 1953.*
Poulton, H. *The Balkans: Minorities and States in Conflict.* Londra: Minority Rights Publications, 1991.
Silverman, C. "Rom (Gypsy) Music." *Garland Encyclopedia of World Music,* Avrupa'yla ilgili cilt. Der. James Porter ve Timothy Rice (1996'da yayımlanmıştır).
Soulis, G. C. "The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the Late Middle Ages." *Dumbarton Oaks Papers* 15 (1961): 143-65.

FARKLI ÜLKELERDE ÇİNGENELER

Arnavutluk

Courtiade, M. "I Rom in Albania. Un profilo storico-sociale." *Lacio Drom* 28 (gennaio-aprile 1992): 3-14.

Bulgaristan

Marushiakova, E. "Ethnic Identity Among Gypsy Groups in Bulgaria." *Journal of the Gypsy Lore Society* (beşinci dizi), 2 (1992): 95-115.
—. "Gruppi e organizzazioni zingare in Bulgaria e il loro atteggiamento verso l'impegno politico." *Lacio Drom* 28 (gennaio-aprile 1992): 51-63.
Popov, V. "Il problema zingaro in Bulgaria nel contesto attuale." *Lacio Drom* 28 (gennaio-aprile 1992): 41-50.

Silverman, C. "Bulgarian Gypsies: Adaptation in a Socialist Context." *Nomadic Peoples*, no. 21/22 (1986): 51-60.

Zang, T. *Destroying Ethnic Identity: The Gypsies of Bulgaria*. New York: Human Rights Watch, 1991.

Çekoslovakya

Davidová, E. "The Gypsies in Czechoslovakia." *Journal of the Gypsy Lore Society* (üçüncü dizi), 50 (1971): 40-54.

Erich, R. "Roma in Slovakia: Experiments with an Ethnic Minority," taslak rapor. Viyana: International Helsinki Federation for Human Rights, 1992-93.

Gross, T. "The Czech Republic: Citizenship Research Project," yeni yurttaşlık yasalarının Romanları nasıl etkilediğine ilişkin yayımlanmamış bir rapor. Ayrıca bkz. Ina Zoon'un raporu (1994), her ikisi de *The Tolerance Foundation* için yazılmıştır, Senovazne Nam. 1, Prague 1, Çek Cumhuriyeti.

Guy, W. "Ways of Looking at Roms: The Case of Czechoslovakia." Rehfisch, *Gypsies, Tinkers, and Other Travellers*, 201-29.

Hübschmanová, M. "What Can Sociology Suggest About the Origin of Roms?" *Archiv Orientalni* (Prag) 4 (1972): 51-64.

—. "Economic Stratification and Interaction: Roma, an Ethnic Jati in East Slovakia." *Giessener Hefte für Tsiganologie*, 3/4, 1984/1985, 3-25.

Kamm, H. Romanların Çek Cumhuriyeti, Slovakya ve Macaristan'da içinde bulundukları kötü koşullarla ilgili bir dizi nitelikli rapor. Bkz. *The New York Times*, 7 Aralık, 1993, s. A9; Kasım 17, 1993, s. A6; 28 Kasım, 1993, s. A4; 8 Aralık, 1993, s. A7; 10 Aralık, 1993, s. A4.

Kólvada, J. "The Gypsies of Czechoslovakia." *Nationalities Papers* 19:3 (1991): 269-96.

McCagg, W. D. "Gypsy Policy in Socialist Hungary and Czechoslovakia, 1945-1989." *Nationalities Papers* 19:3 (1991): 313-36.

Mann, A. "The Roma-An Ethnic Minority in Slovakia," Etnik İlişkiler Konferansı'ndaki bir projede sunulmuş yayımlanmamış bildiriler, Stupava, Slovakya, 1992.

Orgovanová, K. "Human Rights Abuses of the Roma (Gypsies)." Testimony before the Subcommittee on International Organizations and Human Rights of the House Committee on Foreign Affairs, House of Representatives, 103. toplantı 2. oturum, 14 Nisan 1994. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1994, 26-28.

Tritt, R. *Struggling for Ethnic Identity: Czechoslovakia's Endangered Gypsies*. New York: Human Rights Watch, 1992.

Zoon, I. "Equal Rights Project." Prag: Tolerance Foundation Report, 1994. Çek Cumhuriyeti'ndeki yeni yurttaşlık yasalarının Romanlar için yarattığı tehlikeler üzerine yayımlanmamış bir rapor.

Almanya

Buruma, I. *The Wages of Guilt*. Londra: Jonathan Cape, 1993.*

—. "Outsiders." *The New York Review of Books*, 9 Nisan, 1992. Yabancılara yönelik şiddetin nitelikli bir analizi.

Cartner H. *Foreigners Out: Xenophobia and Right-Wing Violence in Germany*. New York: Human Rights Watch Report, Ekim 1992. Belgelerle desteklenen bir çalışma.

Enzensberger H. M. "The Great Migration." *Granta* 42 (1992): 17-64."

Grass, G. "Losses." *Granta* 42 (1992): 99-108.

Heuss, H. "Die Migration von Roma aus Osteuropa im 19 und 20 Jahrhundert: Historische Anlasse und staatliche Reaktion." Yayımlanmamış bildiri.

Ignatieff; M. *Blood and Belonging: Journeys into the New Nationalism*. Londra: BBC Books and Chatto & Windus, 1993, 57-102.*

Macfie, R. A. S. "Gypsy Persecutions: A Survey of a Black Chapter in European His- tory," *Journal of the Gypsy Lore Society* (üçüncü dizi), 22 (1943): 64-78.

Survey of the Policy and Caw Regarding Aliens in the Federal Republic of Germany. Bonn: Federal Ministry of the Interior 1991; *Daten und Fakten zur Ausländersituation*. Bonn: Federal Ministry of the Interior 1992.*

Almanya ve Romanlarla ilgili diğer kaynaklar için bkz. Holocaust ve Ulusalcılık bölümleri.

Macaristan

Féher, G. *Struggling for Ethnic Identity: The Gypsies of Hungary*. New York: Human Rights Watch, Helsinki, 1993.

Stewart, M. S. "Brothers in Song: The Persistence of (Vulah) Gypsy Identity and Community in Socialist Hungary." London School of Economic and Political Science'a sunulmuş bir doktora tezi, 1987. Macaristan'da yapılan on dört aylık bir alan çalışmasına dayanmaktadır. Stewart, doktora tezi olarak Romanların zorunlu ücretli işçiliğe tepkilerini ele almaktadır: Kitabın içinde ayrıca Romanların topluluk ve kaynaşma kavramlarına yaklaşımıyla ilgili bir araştırma da vardır.

Makedonya

Puxon, G. "Roma in Macedonia," *Journal of the Gypsy Lore Society* (dördüncü dizi), 1:2 (1976): 128-33.

Tassy, M. "La poésie des Roms de Macédoine," *Etudes Tsiganes*, no. 4 (1991): 20-29.

Polonya

Ficowski, J. *The Gypsies* in *Poland*. Varşova: Interpress, 1990.

—. "The Gypsies in the Polish People's Republic," *Journal of the Gypsy Lore Society* (üçüncü dizi), 35 (1956): 28-38.

Kowalski, G. *The Story of a Gypsy Woman*, Papusza ile ilgili bir belgesel film. Ul Brogi 19/4, 31-431, Krakow, Polonya.

Mirga, A. "The Effects of State Assimilation Policy on Polish Gypsies," *Journal of the Gypsy Lore Society* (beşinci dizi), 3 (1993): 69-76.

—. "Human Rights Abuses of the Roma (Gypsies)." Testimony before the subcommittee on International Organizations and Human Rights of the House Committee on Foreign Affairs, House of Representatives, 103. toplantı, 2. oturum, 14 Nisan 1994. Washington, D.C.: GPO, 1994, 29-32.

Romanya

Cartner, H. *Ethnic Conflict* in *Tîrgu Mureş*. New York: Human Rights Watch Helsinki, 1990, Mayıs bülteni.

—. *News from Romania*. New York: Human Rights Watch Helsinki, 1990. Temmuz bülteni.

—. *Destroying Ethnic Identity: The Persecution of Gypsies in Romania*. New York: Human Rights Watch Helsinki, 1991.

—. *Romania Lynch Law: Violence Against Roma in Romania*. New York: Human Rights Watch Helsinki, 1994. Kasım bülteni.

Deak, I. "Survivors," *The New York Review of Books*, 5 Mart, 1992, 43-51.

Florescu, R. ve McNally, R.T. *Dracula Prince of Many Faces: His Life and Times*. Boston: Little, Brown, 1989.

Gheorghe, N. "Origin of Roma's Slavery in the Rumanian Principalities," *Roma* 7: (1983): 12-27.

Gilberg, T. *Nationalism and Communism in Romania: The Rise and Fall of Ceauşescu's Personal Dictatorship*. Boulder, Colo.: Westview 1990.*

Maximoff, M. *La Prix de la liberté*. Paris: Flammarion, 1947. Roman romancının, Romanya eyaletlerinde yaşamış atalarının kölelik günleriyle ilgili anılarını anlattığı kurmaca bir yapıt.

Panaitescu, P N. "The Gypsies in Wallachia and Moldavia: A Chapter of Economic History," *Journal of the Gypsy Lore Society* (üçüncü dizi) 20 (1941): 58-72.

Potra, G. *Contributiuni la istoricul Ţiganilor din România*. Bükreş: Fundatia Regele Carol I, 1939.

SOYKIRIM

Bandy A. "European Gypsies Forgotten Victims in Story of Nazi Genocide," *Los Angeles Times*, 26 Haziran, 1994, s. A6.

Berenbaum, M. *The World Must Know: The History of the Holocaust as Told in the United States Holocaust Memorial Museum*. Boston: Little, Brown, 1993.

Berenbaum, M., yay. haz. *A Mosaic of Victims: Non-Jews Persecuted and Murdered by the Nazis*. New York: New York University Press, 1990.

Bernadac, C. *L'Holocauste oublié: Le Massacre des Tsiganes*. Paris: France-Empire, 1979.
Braun, H. "A Sinto Survivor Speaks." *Papers from the Sixth and Seventh Annual Meetings*, Gypsy Lore Society, North American Chapter, Cheverly, Md., pub. no. 3, yay. haz. Joanne Grumet, çev. H. Silver. 165-171.
Burleigh, M. ve Wippermann, W. *The Racial State: Germany 1933-1945*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
Czerniakow A. *The Warsaw Diary of Adam Czerniakow: Prelude to Doom*. Yay. haz. R. Hilberg, S. Staron, J. Kermisz. New York: Stein and Day, 1982.
Dawidowicz, L. S. *The Holocaust and the Historians*. Cambridge: Harvard University Press, 1981.
Djurić, R. "Il calvaio dei Roma nel campo di concentramento di Jasenovac" *Lacio Drom 4* (1992): 14-42.
Ficowski, J. *Cyganie na polskich drogach*. Kraków-Wroctaw: Wydawñictwo Literackie, 1985. *Gypsies on Polish Roads*, çev. Regina Gelb, 129-51.
Friedman, I. *The Other Victims: First-Person Stories of Non-Jews Persecuted by the Nazis*. Boston: Houghton Mifflin, 1990, pp. 7-28.
Gilbert, M. *The Holocaust: The Jewish Tragedy*. Londra: Collins, 1986.
Gutman, I., der. *Encyclopedia of the Holocaust*. 4 cilt. New York: Macmillan, 1990.
Hancock, I. " 'Uniqueness' of the Victims: Gypsies, Jews and the Holocaust." *Without Prejudice* 1:2 (1988): 45-67.
Hilberg, R. *The Destruction of the European Jews*. Şikago: Quadrangle Press, 1961.
Hoess, R. *Commandant of Auschwitz: The Autobiography of R. Hoess*. Londra: Pan, 1961.
Huttenbach, H. "'The Romani Porajmos: The Nazi Genocide of Europe's Gypsies," *Nationalities Papers* 19:3 (1991): 373-94.
Kenrick, D. ve Puxon, G. *The Destiny of Europe's Gypsies*. Londra: Sussex University Press ve Chatto-Heinemann, 1972. Gözden geçirilmiş ve yenilenmiş dördüncü basımı, *Gypsies Under the Swastika* adıyla 1995'te University of Hertfordshire Press tarafından yayımlanmıştır. Bu basımda savaş yıllarına daha çok ağırlık verilmektedir. Bu çalışma halen, işgal ülkelerinin ve bağımlı ülkelerin tamamını içine alan tek çalışmadır.
Levi, P. *The Drowned and the Saved*. Londra: Michael Joseph, 1988.
—. *If This Is a Man*. Londra: Orion, 1960; ABD'de *Survival in Auschwitz* adıyla yayımlanmıştır. New York: Collier Books, 1993.
—. *If This Is a Man/The Truce*. Londra: Sphere, 1958, 1963.
Wiesenthal, S. *Justice Not Vengeance*. Londra: Weidenfeld & Nicolson, 1989.
Lifton, R. J. *The Nazi Doctors: Medical Killing and the Psychology of Genocide*. New York: Basic Books, 1986.
Michalewicz, B. "The Gypsy Holocaust in Poland." *Papers from the Sixth and Seventh Annual Meetings*, Gypsy Lore Society, North American Chapter, Cheverly, Md. Yay. haz. Joanne Grumet, 73-83.
Milton, S. "The Context of the Holocaust," *German Studies Review* 13:2 (1990): 269-83.
—. "Gypsies and the Holocaust," *The History Teacher* 24:4 (1991): 375-87.
—. "The Racial Context of the Holocaust." *Social Education*, Şubat 1991:
106-10.
—. "Nazi Policies Towards Roma and Sinti, 1933-1945," *Journal of the Gypsy Lore Society* (beşinci dizi), 2:1 (1992): 1-18.
—. "Holocaust: The Gypsies," *Genocide in the Twentieth Century: Critical Essays and Eye-Witness Accounts*. William S. Parsons, Israel W. Charny ve Samuel Totten, der. New York ve Londra: Garland Publishing, 1995, 209-69.
Müller-Hill, B. *Murderous Science: Elimination by Scientific Selection of Jews, Gypsies and Others, 1933-1945*. Oxford: Oxford University Press, 1988.
Piper F. *Auschwitz: How Many Jews, Poles, Gypsies . . .* Krakow: Poligrafia, 1992.
Wytwycky, B. *The Other Holocaust: Many Circles of Hell*. Washington: Novak Report, 1980: 30-39.
Yoors, J. *Crossing*. New York: Simon & Schuster 1971; Prospect Heights, Illinois: Waveland, 1988.
Zimmermann, M. "From Discrimination to the 'Family Camp' at Auschwitz: National Socialist Persecution of the Gypsies," *Dachau Review*, no. 2. (1990): 87-113.

ULUSALCILIK VE ETNOPOLİTİKA, VB. *

Anderson, B. *Imagined Communities: Reflections on the Spread and Origins of Nationalism*. Londra: Verso, 1983; gözden geç. basım, 1991.

Berlin, I. *The Crooked Timber of Humanity: Chapters in the History of Ideas*. Londra: John Murray, 1990.

—. "Two Concepts of Nationalism: An Interview with Isaiah Berlin," *The New York Review of Books*, 21 Kasım, 1991.

Breilly, J. *Nationalism and the State*. Manchester: Manchester University Press, 1982.

Brubaker R. *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge: Harvard University Press, 1992.

Gellner, E. *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell, 1983.

Gottlieb, G. *Nation Against State: A New Approach to Ethnic Conflicts and the Decline of Sovereignty*. New York: Council on Foreign Relations, 1993.

Greenfeld, L. *Nationalism: Five Roads to Modernity*. Cambridge: Harvard University Press, 1993.

Hertzberg, S. *Strangers Within the Gate City: The Jews of Atlanta, 1845-1915*. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America, 1978.

Hobsbawm, E. J. *Nations and Nationalism Since 1870*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990. Konuyla ilgili en önemli ve kapsamlı yapıtlardan biri.

Horowitz, D. *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley: University of California Press, 1985.

Ignatieff, M. *Blood and Belonging: Journeys into the New Nationalism*. Londra: BBC Books ve Chatto & Windus, 1993.

Moynihan, D. P. *Pandaemonium: Ethnicity in International Politics*. Oxford: Oxford University Press, 1993.

Rothschild, J. *Ethnopolitics: A Conceptual Framework*. New York: Columbia University Press, 1981.

Smith, A. D. *Nationalism: Theories of Nationalism*. New York: Harper & Row, 1983.

—. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Oxford University Press, 1986.

ROMAN ÖZGÜRLÜK HAREKETİ

Acton, T. *Gypsy Politics and Social Change: The Development of Ethnic Ideology and Pressure Politics Among British Gypsies from Victorian Reformism to Romani Nationalism*. Londra ve Boston: Routledge and Kegan Paul, 1974.

Beck, S. "Racism and the Formation of a Romani Ethnic Leader." *Perilous States, Conversations on Culture, Politics, and Nation*, yay. haz.: G. E. Marcus. Şikago: University of Chicago Press, 1993, 165-91. Arkadaşı olan bir sosyolog tarafından yazılmış bir Nicolae Gheorghe portresi.

Gheorghe, N. "The Social Construction of Romani Identity," ESRC Romanlarla İlgili Çalışmalar Semineri'nde verilmiş bir bildiri, University of Greenwich, Londra, Mart 1993.

—. "Roma-Gypsy Ethnicity in Eastern Europe" *Social Research*, 58:4 (Kış 1991), 829-44.

—. "Romanies in the CSCE Process: A Case Study for the Rights of National Minorities with Dispersed Settlement Patterns." CSCE İnsan Boyutu Semineri'ndeki tartışmalara ilişkin bir rapor, Varşova, 1993. (Romani Criss: Rom Center for Social Prevention and Studies, P.O. Box 22-68, 70.100, Bükreş, Romanya.)

Hancock, I. "Talking Back," *Roma* 6:1 (1980): 12-20.

—. "Reunification and the Role of the International Romani Union." *Roma*, no. 29 (Temmuz 1988): 9-18.

—. "The East European Roots of Romani Nationalism." *Nationalities Papers*, 19:3 (1991): 251-68.

Liegois, J-P. *Mutation Tsiganes, la révolution bohémienne*. Brüksel: Complexe. 1976. Bu kitapta, Romanların adaptasyon ve özgürlük hareketlerinin anlaşılması için tarihsel ve kültürel bağlam etkili ve zekice gözler önüne serilmektedir.

Project on Ethnic Relations. Bu organizasyon Larry Watts'ın iki etkileyici, kısa ve özlü rapor ortaya koyduğu iki konferans düzenlemiştir: "The Romanies in Central and Eastern Europe: Illusions and Reality," Mayıs 1992 ve "Countering Anti-Roma Violence in Eastern Europe: The Snagov Conference and Related Efforts," Mayıs 1993. PER, 1 Palmer Square, Suite 435, Princeton, New Jersey 08542-3718.

Puxon, G. "Romani Chib-The Romani Language Movement," *Compass Points, Planet*'in ilk yüz sayısından hazırlanmış bir seçki, yay. haz. J. Davies; J. Morris'in önsözüyle. Cardiff: University

of Wales Press, 1993, 192-98. Bu makale artık eskimiş olsa da (1980'de yayımlanmıştır), Puxon, Hindistan ile canlı bir bağlantı olduğu kabul edilen "Roman dili"nin, sürekli baskı altında bulunmasından dolayı nasıl ulusal kurtuluşun bir sembolü haline geldiğini anlatmaktadır.

SÜRELİ YAYINLAR

Etudes Tsiganes (1955'ten bu yana), 2 rue d'Hautpol, 75019, Paris, Fransa.

Journal of the Gypsy Lore Society (1888'den bu yana, aralıklarla). Beşinci dizisi yayımlanan bu saygın dergi Çingene çalışmalarıyla ilgilenen herkes için vazgeçilmez bir kaynaktır. Britanya'da kurulan ama şu anda Amerikalılar tarafından yürütülen bu dernek aynı zamanda *Newsletter of the Gypsy Lore Society*'yi de yayımlamaktadır; 5607 Greenleaf Road, Cheverly, Maryland 20785.

Lacio Drom (1965'ten bu yana). Centro Studi Zingari, Via dei Barbieri 22, 00186, Roma, İtalya.

Patrin. Genellikle Romanlara ait yazıların bulunduğu, iki dilde (İngilizce-Romanca) basımı yapılan *Patrin*, eğitim, Romanlara karşı yapılan saldırılar ve dilin standartlaşması ile ilgili yazılar yayımlamaktadır. Kurucu-editör: Orhan Galjus, Nevipe Press Room News Agency, PO Box 166, 080 01 Prešov, Slovakya.

Roma (1974'ten bu yana). 3290/15-D, 160015, Chandigarh, Hindistan. Kurucu-editör: W.R. Rishi.

FOTOĞRAFLAR

Austria Presse Agentur/Scharr'ın izniyle (fotoğraf, Agence France-Presse): 250
United States Holocaust Memorial Museum'un izniyle (Bundesarchiv Koblenz'in fotoğrafları): 293
Jerzy Ficowski'nin izniyle (Kazimierz Czapiński'nin reprodüksiyonu): 18
Jerzy Ficowski'nin izniyle (fotoğraf, Jerzy Dorozyński): ii-iiii, 19
Jerzy Ficowski'nin izniyle (fotoğraf, Jerzy Ficowski): 15
Jerzy Ficowski'nin izniyle (United States Holocaust Memorial Museum'a ait fotoğraflar): 303, 304
(Isabel Fonseca'nın çektiği fotoğraflar): 35, 53, 65, 73, 81, 101, 117, 120, 134, 136, 138, 151, 155, 164, 168, 190, 195, 203, 205, 217, 279, 284, 325
Tobias Goulden'in izniyle (Tobias Goulden fotoğrafı): 114
Network Photographers Ltd.'in izniyle (fotoğraflar, Witold Krassowski): 224, 226
Jerzy Ficowski'nin izniyle (Historical Museum of Krakow; fotoğraflar, Ignary Krieger): 323
Elena Marushiakova'nın izniyle (fotoğraflar, Elena Marushiakova): 145
Luminitsa Mihai'nin izniyle: 326, 327
Magnum Photos'un izniyle (fotoğraf, James Nachtway): 110
(Polish Information Agency tarafından çekilmiş fotoğraflar): 114, 329
Jeremy Sutton-Hibbert'in izniyle (fotoğraflar, Jeremy Sutton-Hibbert): 120, 189, 254, 346
(Fotoğraf, Mary Thomas): 343

Çizimler
(I. Hancock'dan, *Parya Sendromu*, 1987): 201
(Nördlingen Museum, Bavyera): 268
(Karl Stojka'ya ait): 307

Haritalar
Isabel Fonseca: 99
(Tadeusz Kinowski'nin haritası, Oświęcim State Museum tarafından reprodüksiyonu yapılmıştır, *Auschwitz-Birkenau Guidebook*, Oswieçim, 1992): 289

Dizin

A
ABD 280, 345
ABD Soykırım Müzesi 309, 312
ABD Soykırımı Anma Konseyi 312, 335
âdet kanaması 149
Afrika 102, 200, 337
Afrikalı 249
AGİK 330
Agnostikler 104
ahlâksız 259
Aile 29
ajan 26
akıl hastanesi 288
akraba evliliği 118
akrobat 124
Alman Çingeneleri 230, 255, 274, 290, 296, 300
Alman Sintileri 296
Almanlar 253, 256, 291
Almanlarda *Volk* (halk) 252
Almanya 100, 240, 241, 243, 247, 248, 249, 250, 252, 253, 255, 257 258, 270, 271, 306, 308, 309, 311, 337
altın 278
altın takı 64
Amaro Baro Them 126
Amerika 39, 94, 99, 123, 127, 252, 261, 337
Amerikalı Çingeneler 53, 216
Amerikalı siyahlar 114
Amerikan Kızılderilileri 80
Anghel, Petre 219
anne (*daj*) 51
antisemitizm 330
Antenoscu, Ion Mareşal 193, 276
Antigone 14
araba 172, 178
aracı azınlık 112
Aramice 103
Arap İmparatorluğu 109
Arbeitseinsatz 301
Arjantin 122
Arnavut Çingeneleri 32, 39, 42, 48
Arnavutça 66, 67
Arnavutlar 31, 35, 38, 39, 46, 48, 66, 88, 89
Arnavutluk 21, 25, 27, 29, 30, 31, 32, 34, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 53, 58, 59, 60, 71, 73, 74, 76, 78, 82, 83, 88, 89, 90, 91, 94, 95, 100, 103, 116, 118, 125, 130, 151, 197, 234, 311
Arnavutluk kültür devrimi 59
arp 12
Artigas 83
asalaklık 336
Ashfitz 14
asimilasyon 17, 26, 131, 139, 140, 264, 270, 308
asosyal 310
Astrioti, Gjergji 82
aşağı kasttan siyah derili adam 115
aşı 141
Aşkali 85
at 121, 142, 178, 185, 186
at ticareti 123, 172, 265
Athingan 102, 100, 111
Atlanta 112
Attila 102
Atzingan (Çingene) 100, 111
Augustus, Frederic I. 259
Auschwitz 166, 231, 232, 257, 272, 273, 274, 285, 286, 287, 288, 290, 291, 294, 298, 299, 300, 302, 305, 306,

309, 310
Ausländer (yabancı) 248
Ausländische Zigeuner 258
Avarlar 102
Avrupa 24, 109, 111, 116, 118, 123, 208, 258, 270, 271, 272, 280, 309, 311, 341, 342
Avrupa Çingeneleri 109, 115
Avrupa Konseyi 163
Avrupa Topluluğu 163
Avustralya 122
Avusturya 165, 250, 297
Aydınlanma 308
ayı 12, 204
ayı ve maymun grupları 202
aylar 72
azınlıklar 343, 344
Aziz George Günü 123

B
baba 150
Bağdat 109
Baht 274
baht 312
bakırcı 112
Balkanlar 27, 35, 37, 43, 45, 98, 109, 111, 112, 114, 197, 209, 295, 311
Balteni 275
Bangladeş 345
bankalar 41
barbar 187
Barbarlar 100
Bardan, Ian 209, 211
Bardular 236, 245
baro rom 326
Baro Şero 20
başıboş dolaşmalar 115
başkaldırı 339
başlık parası 158
Batı Avrupa 98
Batı Hint Adaları 242
Batı Pahari 115
batıl inanç 59, 60, 71, 280, 290
Bauer, Yehuda 294
Bavyera 291
baxtalo (şans getiren) 71
bayağı 115
Beck, Sam 316
bekâret 149, 152
Belgrad 336
beng (şeytan) 274
bengalo (şeytan) 67
Bercovici, Konrad 104
berk (göğüs) 109
Berlin 290
beş (Otur) 65
Beytlehem 104
Bhadrakali 123
bhairavi (müzik ölçüsü) 122
bhen (kız kardeş) 111
Bialystok 296
Birkenau 272, 300, 302
Birleşmiş Milletler 126, 269
Bismarck 258
Biuletyn Kroniki Codziennej 300
Bizans İmparatorluğu 98, 111
BM 331
BM İnsan Hakları Komisyonu 330
Boğdan 194, 197
Bohemya 129, 228, 258, 265
Bohemyalılar 100
bol (ağız müziği) 122
Bolintin Deal 167, 169, 171, 172, 173, 174, 202, 219
Bolintin Vale 171
Bolivar 83
Bombay 98, 119
Bon-Bükreş antlaşması 241
Bonn 257
bori 47, 55, 65, 70, 95
boria (gelin) 33, 34, 36, 51, 56, 62
Bosna 89
Boswell, Gordon 141
Boswell'in Kitabı 141
bov (fırın) 109
Brahmanlar 116, 119
Brâncovanu, Konstantin Prens 204, 206
Brandenburg 258
Braşov 174, 196,235
Brezilya 129, 242
Brian Vesey 280
Britanya 43, 64, 121, 122, 127, 257, 261, 263, 280
Britanyalı 115
Britanyalı Çingeneler 122
Brophy, Charles A. 118
Bryant, Jacob 66
Buchenwald 302

Budai-Deleanu, Ion 194
Budapeşte 25, 188, 285
Bulgar Müslümanları 140
Bulgaristan 16, 25, 30, 59, 100, 103, 113, 116, 118, 129, 130, 131, 135, 137, 139, 140, 146, 148, 157, 163, 170, 172, 182, 186, 194, 197, 204, 228, 239, 311, 328, 338
Bulgaristan Çingeneleri 139, 271, 332
Bulgaristan Komünist Partisi 139
Bulgarlar 66, 139, 271, 332, 339
bulibaşa 164, 254, 326
bunicuta (büyükanne) 177
Burakaminler 337
buşalo (ekşi) 71
but guli (çok tatlı) 71
Bükreş 160, 161, 163, 166, 167, 170, 174, 179, 188, 190, 192, 195, 196, 200, 207, 208, 213, 218, 219, 229, 239, 240
Bükreş Üniversitesi 196
Büyük Duraklama 16, 20
Büyük Kapılı Kentteki Yabancılar 112
Büyük Mircea 197
Büyük Stefan 194
Büyük Tarih Atlası 115
büyükanne (*puri daj*) 54
büyükbaba (*puru dad*) 54

C-Ç

čačimos 14
čeiz (çeyiz) 143
Camargue 122
Cambas 123
Capitol Hill 345
Caribou Eskimoları 264
Carmen 255
Casin 175, 176, 184, 185, 187, 188, 189
casus 26, 256, 295, 309
ceiz 144, 150
Cenevre 126
Cenova Antlaşması 270
Chaplin, Charlie 255
Chelmno 296, 299
Chişinău 263
chovexani (cadı) 109
cigan 256
Ciganie na Polkich drogach 296
ciganyok (Çingene) 111
cikan (Çingene) 111
Cîlnic 160
cinsel ilişki 123
cinsellik ve kadın vücudu 71
Cioaba, Ion 278, 319, 320, 321, 322, 324, 325, 328, 329
cioră, (karga) 316
Cioran, Emil 166, 330
Clair, S.G.B. St. 118
Cleaver, Eldridge 337
Cluj 174
Cocteau, Jean 264
cordonsanitaire (hijyen hattı) 244
Costanta 208
Cottbus 253, 257
Courtiade, Marcel 332
Csillag 285
Cuza Voda 161
Cygani 256
Czackyler 190
çadırda yaşayanlar 88
çalıntı 44
çalışma 317
çatal ve bıçak 123
Çavuşesku 160, 163, 166, 169, 173, 174, 176, 181, 186, 192, 202, 208, 211, 252, 278, 316, 318, 322, 330, 343
Çek Cumhuriyeti 242, 266, 311
Çek Çingeneleri 265, 285
Çekçe 266
Çekoslovakya 16, 59, 100, 129, 163, 182, 310, 331
çerçeveli düğün fotoğrafları 80
Çergariler 87, 88, 125
çey (kızım) 25
çey (Roman kızı) 22
çeyiz 204
Çigan (köle) 200
Çigi-Digi 177
çilingir 112
çin (kesmek) 21
Çindilan? (Sıkıldın mı, yorgun musun?) 65
Çingene 30, 230
Çingene atı 142
Çingene avı 258
Çingene doktorlar 123
Çingene gettosu 300
Çingene işi 113

Çingene İşlerinden Sorumlu Büro 16
Çingene kampı 289
Çingene karşıtı yasalar 258, 259
Çingene kralları 327
Çingene kulübü 124
Çingene Kültür Derneği Dergisi 115
Çingene müziği 116
Çingene Protokolü 241
Çingene satış kurları 199
Çingene siyasi partileri 23
Çingene sorunu 16, 162, 188, 239, 244, 295
Çingene soykırımı 286
Çingene stili 269
Çingene şarkıları 13, 19, 139
Çingene ticareti 199
Çingene ve köle 200
Çingene yasaları 26
Çingeneler Üzerine Bir Tez 101
Çingenelere Ölüm 233
çorro (yoksul, kötü) 68
çöp 119, 121, 227, 261, 317
çöp karıştırmak 115
çöpçü 147
çöplük 261
Çu'lar 102

D

Dachau 290, 302
Daçlar 252
Daçyalar 176
dajs 150
Dan, Prens I 197
Danimarka 258
dans eden ayı 204
Darwin 264
dav opre (okumak) 21
Davidowicz, Lucy 291, 309
dazlaklar 248, 249
de Plancy, Colin 306, 307
Del Chiaro 204
demircilik 112, 115
demokrasi 233
Der Spiegel 248
Der Stürmer 308
Devel (Tanrı) 274
Devlet Düşmanları 312
diaspora 122, 128
Dictionaire Infernal 306
Die Zeit 248
Die Zigeuner 101, 102
dijital saat 178
dilbilim 115
dilbilimsel paleontoloji 102
dilenciler 63, 103, 178, 180, 207, 223, 259, 267, 270, 277, 288
dilia 50
dilin ruhu 70
Dillman, Alfred 259
dinsiz 60, 259
disiplinsizlik 260
diskotek 83
diş fırçalamak 75
Dişa More (haydi arkadaş) 102
dışlanma 112
Djurič, Rajko 273, 274, 332, 336
Doğu Afrika 118
Doğu Almanlar 249
Doğu Almanya 247, 249
Doğu Avrupa 24, 27, 28, 45, 57, 78, 79, 100, 108, 122, 129, 131, 178, 223, 230, 256, 306, 311, 322, 341, 345
Doğu Avrupalı Çingeneler 261
Doğu Avrupalılar 243, 266
Doğu Bloku 99, 147, 176, 233, 234, 241, 252, 256, 263, 270, 272, 310, 333, 334
Doğu Slovakya 97, 116, 118
Doğu ve Batı Almanya 248
Doğu ve Orta Avrupa 80, 111, 114, 233
Dokunulmazlar 119
dolandırıcılık 156, 165, 177, 256
dom 115
domba 115
domuz 29
dövme 119
drabarav (okuyorum) 21
drabarni (şifalı ot satan üfürükçü) 21
drabarno (okuyan kimse, falcı) 21
Drakula 194
Drina 284
Dubrovnik 111, 197
dudum (sukabağı) 109
dul eş 153
dum 115
Duna, Bill 335
Durga 123, 126
düğün 152

dükalar 32
Dünya Roman Kongresi 125
Dünyadaki Kralların Tarihi 100
düşman-bellek 193

E
Eflâk 194, 197
Eflâk ve Boğdan 202
Egyptian (Mısırlı) 85
egzotik 116, 269
eğitim 17, 20, 182, 308
eğlendirme 267
Eichmann, Adolf 295, 297
Eisenhüttenstadt 237, 243
ekonomik mülteci 256
Eliade, Mircea 166
Elizabeth İngilteresi 266
Emil Markov Parkı 83
Enver Hoca 34, 48, 89
equipes voleuses (hırsız çeteleri) 207
Erdelez 123 124
erkekleri kirletebilme gücü 93
Ermenice 109, 111
Ermeniler 111
Ermenistan 98, 109, 111, 115
Eski Yugoslavya 50
esmer 253
Et (*miş*) 44
etnik ezilmişlik 339
Etnik Roman Federasyonu 330
Eurorom 337
ev 14
Evans, Eli 113
evlilik 44, 143, 149, 150, 156, 202

F
fahişeler 206, 207
fal 111, 156, 157, 307
Fars 107
Farsça 109
fasulye çorbası 45
faşizm kurbanları 310
favela 129
femme fatale 255
fen (kız kardeş) 111
Ficowski, Jerzy 16, 17, 19, 20, 21, 26, 260, 261, 286, 296, 299
Ficowski-Papusza 22
Firavun'un Adamları 100
Firdevsi 108
Fitz Gerald 280
flamenko 193
Flanders 258
floket (güzellik salonu) 77
Fluchthelfer (firar yardımcısı) 229
folklor 269
Fransa 29, 64, 122, 242, 244, 258, 261, 306, 308
Fransiskenler 267
Fraser, Angus 242, 259
Frederick, Adolf 259
Freud 181
Furstenfeld 297
Fuşe Kruje 86, 88

G
Gabor, Irene 260
gadje 21, 24, 25, 26, 29, 44, 48, 59, 61, 62, 63, 66, 67, 86, 87, 103, 104, 121, 123, 156, 255, 337
gadji 22, 25, 67, 70, 146, 315
gadjikano (Çingene olmayanlar) 14
gadjo 17, 22, 30, 30, 36, 41, 90, 121, 330, 331, 332, 333, 338, 342, 344, 345
Gagavuzlar 209
Galler 17
Gandhi 126
Ganeşa (fil tanrı) 126, 128
gaz odaları 301
Gelin 51
Generalgouvernement 295
getto 140, 261
gezgin 264
gezgin müzisyenler 115, 268
gezgincilik 16, 107, 116
Gheorghe, Nicolae 187, 200, 251, 314, 315, 316, 317, 318, 325, 330, 332, 341, 342, 343, 344
Gheorghiu-Dej 169
gilahav (şarkı söylüyorum) 21
gilahno (şarkı söyleyen ya da okuyan) 21
Gilbert, Martin 231
gin (saymak) 21
gitane 137
gitano 267
Giyseys (Çingani) 102
giysiler 62, 63, 255

gizli toplum 23
Gjermanya 38
Goeje, M.J. de 109
Good Housekeeping 135, 141
göç 97, 98, 100, 104, 107, 109, 112, 115, 127
göçebe 122, 198, 259, 261, 262, 264, 276
göçebe hayat tarzı 16
göçebelik 156, 263
Göçmen 255
göğüs mıncıklama 53
görüntü 254
gösteriş 64, 256
Göttingen Üniversitesi 101
gözlerini dışarı çıkarma 70, 71
Grand Otel 124
Grass, Günter 249
grast (at) 109
Grastariler 154, 338
Grek sapkınları 102
Grellman, Heinrich 101, 102
Grimm 249
Gringolar 28
gudulka 108
Gur, Bahram 107
Guy Mannering 245
Guyana 242
güneş (*gharma, gham, kham*) 125
Güney Pasifik'te bir ada 242
gypsy 267
Gypsy (Çingene) 85

H

Hădăreni 159, 160, 193, 340
Habsburg 262, 264
hacı 23
hacılar 267
Haçlı Seferleri 197, 271
halk 330
Hamburg 337
hamişagos 335
Hamza al-Isfahani 100
Hamza, İranlı tarihçi 107
Hancock, Ian 122, 312, 331, 332, 334, 335, 338, 342
hanım (*romni*) 51
hapis 43
hapishane 152
Harghita 174, 198
Harghita Népe 181, 183
hasret 14
hastalık 123
hastane 279, 280
Havel, Václav 24, 273, 331
hayatlarının değersiz olduğuna karar verilen insanlar 295, 296
hayvan hakları savunucuları 202, 204
hayvanat bahçesi 84
Heidenjachten (barbar avı) 258
Herald Tribune 202
Hertzberg, Steven 112, 113
Herzschwächenkeit (kalp rahatsızlığı) 297
Heydrich, Reinhard 295
hijyen 290, 317
Hilberg, Raul 308
Himmler 295
Hindistan 97, 98, 100, 102, 107, 108, 118, 119, 122, 123, 125, 127, 128, 140, 198, 228, 242, 337, 342
Hindupen 116
Hint 116, 269
Hint filmleri 128
Hintçe 102, 124
Hintli 24, 98, 109
Hiri Motu 29
Hıristiyan Çingeneler 135, 136, 141
hırsız 121, 131, 256
hırsızlık 157, 165, 172, 173, 176, 183, 185
Hırvatistan 311
Hitler 309
Hoca Parkı 82, 84
Hoess, Rudolf 294, 304, 305, 306
Hollanda 244, 258
Holocaust 24, 288
Holocaust 231
Hont Country 102
Horowitz, Donald 337
Horváth, Aladar 332
hoşgörüsüzlük 181, 330
Huedin 162
Hübschmannová, Milena 118, 119, 332

I-İ
Iliescu, Ion 160
Illinois 123
İbranice 103
Ionesco, Eugene 166
Irak 98
ırk hijyeni 292
ırkbilimciler 309
iftira 64, 104
iftiralar 265
iğretilik psikozu 339
İkinci Dünya Savaşı 275
ikizler 302
İngilizce 102
İngiltere 17, 242, 244, 245, 258, 263, 269, 280
İngiltere Çingeneleri 66, 115
İnländische Zigeuner 258
insani yardım 242
İran 98, 107, 109, 115
İsa 104, 123, 272
İsi dili daba (Tokat burada da var) 46
İskoçya 242, 244, 245, 258
İslam 59, 60
İslimye 130, 133, 137, 141, 142, 143, 144, 146
İspanya 244, 258
İspanya Çingeneleri 28
İster Sev İster Sevme 345
İsveç 258
İsviçre 270
iş 112, 113, 114, 142
işe yaramaz 256
işsiz nüfus 116
İtalya 38, 88, 165
İyi Yürekli Aleksandru 197

J
Jagoda 204
Janka, Mieczysław 300
Japonya 337
jat (kast) 119
Jat'lar 100
jati 119
Jenisch 307
Jeta 33
jevgler 85
Jevgs 63
Jirinovski, Vladimir 326
Johnson, Frank 333, 334
Joseph, H. 264, 265
Journal of the Gypsy Lore Society 260, 270
Justin, Eva 292

K
Kabil 103
kabile 60
Kabuci 52, 54, 74
Kabuci aşireti 32, 53, 56
kader 274
kadınlar 61, 76, 93, 255
Kâfir Julian 102
Kâfirler 100
Kafkas Dağları 102
Kail 126
kalaycı 112
kalaycılık ve nalbantlık 20
Kalderaş Çingeneleri 193, 197, 253, 276, 278, 296, 320, 322, 326, 327, 328
Kalderaş festivali 324
Kalderaş mafyası 319
kalenderi 102
Kali 123
Kalvenci kiliseler 267
Kamboçya 345
kamp 244, 250
kapitalizm 113, 172
Karadağ 85
karavan 186, 264, 290
Karavan Alanları Yasası 17, 261, 262
Karmen 233
Karsai, László 285
kast 122
kastlar 116
Katalanca 28
Katalon 28
katliamlar 295
kavgacı 256
Kawczynski, Rudko 337, 338, 342, 332
Kazıklı Voyvoda 194, 344
kedi 121
Kenrick, Donald 68, 69
kilise 60, 184, 259, 282, 283
kına 150
Kinostudio 94, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 46, 50, 54, 64, 72, 77, 82, 87, 151
Kinostudio (Sinema Diyarı) 32

kirlenme 53, 54, 63, 123, 141
kirli 253
kirlilik 141, 274
kırmızı 55
kirpi 121
kis (cüzdan) 109
kısırlaştırılmış 288
Kitab-ı Mukaddes 104
kız kaçırma 149
Kızıl Ordu 265
Kızılderili 252, 263
Kjuchukov, Hristo 332
kocaya kaçmak 148
Kogălniceau 162, 195, 200, 208, 209, 211, 213, 214, 215, 216, 340
kokain 207
Koloszávr 174
Komsomal 132
komünist dönem 174
Komünist Enternasyonal 16
komünist parti 265
komünist rejim 112, 125, 169, 186, 260, 266
komünistler 264
komünizm 202, 249
konferança 339, 340
kongresso 339, 340
Konstantinopolis 111
Kont 23
Kontakti 148
kopanec (iğne) 55
Kosova 85
Kostenbrau 154, 156, 157
köle 197, 204, 206, 242
kölelik 194, 195, 196, 198, 199, 200, 208
Köln 249
König, Ernst-August 309
köpek 121
Köstence 161
köylüler 198
Krakow 228, 260, 273, 286, 296
Krayova 206, 207
Kralların Kitabı 108
krematoryum 302
kris 122, 320, 328, 345
kris (Çingene mahkemesi) 319
Krompaçi 97, 98, 99, 116, 118
Kronstad 235
Kşatriyalar 116, 119
Kudüs 104, 106
kumpanya 11, 12
Kupfer, Lothar 248
kurban 230
Kutsal Kitap 103
Kutsal Roma İmparatorluğu 271
kürtaj 78, 79
Kwiek, Janusz 328
Kwiek-Zambila, Katarzyna 328

L

L'viv 296
Lahında 115
Lambada 108
lanet 90, 103
Laurent, Yves Saint 269
lavta 108
lavtacılar 108
Le Prix de la liberté (Özgürlüğün Bedeli) 345
Leh Çingeneleri 225, 233, 286
Lehler 221, 222, 225, 230, 232, 295
Leiden Üniversitesi 100
Leipzig 249
Les-Saintes-Maries 122
Levi, Primo 166
Liber Vagatorum 268
Lifton, Robert Jay 305
Litvanya 258
Lloyd, Bert 284
Lodz 296, 297, 299, 300
lom 115
Londra 98, 125
Los Angeles 337
Louisiana 242
Lovara Çingeneleri 64, 154, 313, 327, 338
Luciano 341
Lufthansa 239
Lunga 160
lungo drom (uzun yol) 13, 14
Luri 100
Luther, Martin 267, 268
Luzern 258

M

Macar Çingeneleri 180, 296
Macar müziği 310
Macaristan 23, 59, 97, 100, 102, 122,

163, 242, 285, 310, 334
Macarlar 43, 160, 188, 332
Macfie, R.A.S. 270
Machern 249, 250
maço 67, 256
Madagaskar 242
magherdi 20
Mahabharata 128
mahrime 20, 22, 36, 48, 54, 55, 91, 93, 121
Mainz 259
Makedon 162
Makedonya 23, 30, 32, 85, 104, 123
mal varlığı 43, 44
Manea, Norman 166, 318, 339
Mango 85
Maori 29
mariki 58
marjinal 116
Martinique 242
Maryland Üniversitesi 108
Marzahn 290, 291
mas 44, 45
Masailer 118
Maşallah 71
Maximilian, I. 256
Maximoff, Mateo 345
Maxwell, Robert 97
Mbrostar 86, 90, 92, 93
Mečiar, Vladimír 331
Meçkari Çingeneleri 32, 41, 53
memleket 14
Menchú, Rigoberta 315
Mendes, Chico 315
Mengele, Josef 301, 302, 303, 305, 306
Mercer, Pete 311
Mérimée, Prosper 255
metal işçiliği 115
mevsimler 72
mezarlık 290
Mezopotamya 102
Miercurea-Ciuc 174
Mitosz, Czestaw 166
Milton, Sybil 309
ming (baba) 66
minge (kadın cinsel organı) 66
Mirga, Andrzej 21, 22, 223, 332, 341, 344
mirminos (sessizlik) 68
Mısır 104, 127, 307
Mısırlı 267, 269
Mısırlılar 100
modern hastalıklar 76
Moldova 100, 168 263
mom (balmumu) 107
Moravya 228, 258, 265
More 102
Moritanya 102
Morris dansı 122
mortsi (deri) 109
Mölln 249
muj (yüz ve ağız) 70
mule 93, 274
mulo (ölünün ruhu) 90
mülteci 230, 256, 258
Müslüman 53, 59, 60; 127
Müslüman batıniler 102
Müslüman Çingeneler 135
müzik yapmak 115
müzisyenler 112, 310

N

Naipaul, V.S. 118, 228
nak (burun) 26
nalbant 103
nark 26
naş (git) 96
Nazi 286, 287, 288, 298, 309
Nazi Doktorlar 305
Nazi soykırımı 310
Naziler 21, 22, 257, 265, 272, 275, 290, 291, 292, 294, 295, 296, 299, 306, 308
Neubauern (Yeni Çiftçiler) 265
New Jersey 60
New York Metropolitan Opera 21
Nickels, John 269
Nicolae 340, 345
Nicolae Jorga Enstitüsü 195, 199, 200
nikâh 282
nostalji 13, 20
nostos (eve dönüş) 14
Nowa Huta 260
nüfus 114
Nürnberg 239, 309
Nürnberg Yasaları 288

O-Ö

Oberwart 165, 250
odalık 206
Ogrezeni 171
Okely, Judith 115, 121
Oklu Haçlar 285
Oksitanca 28
Oksitanya 28
okumak 65
okuryazarlık 12, 20, 24, 65, 288
Orban, Menihert 187
Orgovanova, Klara 332
Orizari 123
Orta Avrupa 97, 98
Orta ve Doğu Avrupa 160, 182
Ortadoğu 107, 111
Oświecim 273, 287
Osmanlı 111, 137, 197, 256
otoritenin reddi 260
ou topos (hiçbir yer) 14
Ov yilo isi? (Burada yürek var mı?) 87
Ovid 208
ölüm 279, 280, 281, 283
ölüm cezası 270
ölüm kampları 299, 339
ölüm ve ruhlar 93
ölünün eşyalarını yakma 122
özgürlük arzusu 21
özürlüler 309

P

Palazu Mare 340
pançayat mahkemesi 122
pani nevi (temiz su) 59
Papa 273
Papusza 11, 12, 14, 16, 18, 19, 20, 21, 26, 340, 345
Paris 28, 30
parliamento 339, 340
Parvati 126
parya 198
Patrin 23
patrin (yaprak) 12
Pawlak, Waldemar 273
Peçenekler 102
Pencap 115
Peterborough 311
Pettan, Svanivor 108
piav (sigara içmek, içki içmek) 68
pis 119, 121, 140, 141, 261
pislik 119
Plăeşii de Sus 162, 175
Podklebnik, Michal 299
Polansky, Paul 285
polis muhbiri 26
polisler 173
Polonya 11, 13, 16, 22, 59, 64, 95, 100, 127, 163, 221, 223, 228, 231, 232, 233, 236, 239, 242, 244, 253, 258, 261, 270, 273, 276, 286, 295, 296, 327, 338, 344
Polonya'daki Çingeneler 20
Polonyalı Çingeneler 11, 12, 16, 20, 21, 128, 228, 332, 327, 328
Polonyalılar 290
Pomaklar 140
pomana (cenaze töreni) 282
porrajmos (öğütücü) 286, 288, 308, 312
Portekiz 242, 258
posati 157
Potra, George 195
Prag 98, 118, 318, 331
Pralipe 68, 69
pralipe (kardeşlik) 124
Prens Vlad (Şeytan Vlad) 194
Prenses 23
Problemy 16, 17
Prohasar man opre pirende (Beni ayakta gömün) 344
Protestanlar 267
Proudhon 172
Provans 28
Prusya 259, 290
puri daj 55, 94
puyuria (piliç) 29

R

Radom 127, 296
Raducanu, Gheorge 251
Radular 279, 280, 281, 283
Radulescu, Iulian 324
rakia (erik konyağı) 149, 152
Ramo Ramo 128
Reagan, Ronald 335
Reghin 160
Reinhardt, Django 264
rikono (köpek) 116
Ritter, Roberet Dr. 292, 294, 309, 310

Roa 223
roani 115
Rodno-Lyubie (Kabilenizi Sevin) 148
Rogers, Kenny 181
rom 115
Rom, Shero 273
Roma 334, 335
Roman 115, 198, 249, 257, 257, 311
Roman dili 22, 23, 30, 70
Roman kimliği 116
Roman televizyonları 23
Roman Ulusal Kongresi 337
Romanca 64, 66, 67, 69, 70, 72, 85, 102, 104, 107, 109, 111, 115, 124, 167, 266
România Liberă
România Mare 320
Romanistan 127, 339
romanizat 315
Romanlar 108, 178, 341
Romanların yaşadığı sorunlar 330
Romanlık 60
Romanov, Manush 332, 338
Romanya 16, 23, 59, 100, 110, 113, 115, 118, 129, 160, 162, 163, 165, 166, 174, 175, 176, 177, 180, 186, 192, 194, 197, 198, 199, 200, 202, 208, 218, 219, 223, 229, 235, 238, 239, 240, 241, 242, 251, 253, 263, 275, 276, 278, 284, 311, 316, 318, 320, 324, 326, 334, 336, 340, 345
Romanya Bilgi Servisi 179
Romanya Çingeneleri 239
Romanya Komünist Partisi 316, 318
Romanya'nın Nüfusu 314
Romanyalı Çingeneler 240, 314
Rumen Çingeneleri 168, 169, 228, 229, 241, 247, 250, 252, 252, 324
Rumen Devrimi 165
Rumenler 160, 162, 165, 166, 171, 172, 173, 174, 176, 177, 179, 180, 188, 196, 199, 208, 241, 271
Romipen 127
Romipen (Çingenelik) 70
Romipen ya da Romanipen 123
Romiti 100
romni (eş) 95
Rostock 247
Rotwelsch (hırsız argosu) 267
rovliako khelipen 122
Rozenberg, Abram 298
Rudariler 200
Rudko 342
Rudňany 331
ruj 119
Rusya 227, 295
Rzepin 233, 234, 235, 236, 246

Ş-Ş

Şutka 123
Šuto 123
Sachsen 250
saç (*vala, bal*) 125
sadhu (Hinduizmde rahip) 223
sadizm 166
saflık ve kirlilik 93
sahte Mısırlı 266
sahte sığınmacı 256
Saip 124, 125, 126, 127
Sako peskero charo dikhel (Herkes kendi tabağına bakar) 46
saldırganlık 253, 255
Sâmi dilleri 103
Sâmi kökeni 307, 308
Sampson, John 111
Samua 29
Sanskritçe 115, 124
sap (yılan, fare) 121
Sapeskiri 128
sapkın 256
Sara, Aziz 123
Sarakenler 100
sari 128
Sartre, Jean-Paul 166
sastro (kayınpeder) 57
sati 122
Satu-Mare 160
Sčuka, Emil 332
Schindler'in Listesi 286
Schlepper 229, 230, 236, 237, 245
Schloss (şato) 250, 251, 253
Schmidt, Helmut 310
Scott, Walter 245
sefalet 90, 118, 135, 260
Seica Mare 160
Selters, Rudolf 239
sepet örmek 115
serflik 199
serseriler 253, 288

sığınaklar 89
sınır 244, 245
sınırdışı 251, 259, 261
Sırbistan 103, 311, 336
sırlar 25
Sırp Krallığı 197
Sibiu 177, 192, 193, 196, 321, 322, 324, 328
Sigismund 267
Silverman, Carol 128
Sindhi 115
Singara 102
Sinti (Alman Çingenesi) 216, 249, 274, 252, 291, 295, 307, 309, 310
Sinti ve Roman 230, 257
sir (sarımsak) 85, 107
sistematikleştirme 186
Sixtus, IV. Papa 194
siyah Amerikalılar 64
siyahlar 309
Skanderberg Meydanı 82, 83
Slavlar 199, 253
Slovak Hlinka Askerleri 265
Slovakça 266
Slovaklar 118, 261
Slovakya 103, 118, 261, 264, 266, 270, 311, 331, 333, 334
Slovenya 29, 158
So keres? (Ne yapıyorsun?) 65
So? (Ne?) 66
Sociolist 251
Sofya 83, 132, 133, 139, 146, 147, 148, 149, 153, 154, 157, 158, 193, 338
Solingen 249
Somali 242
Sonderbehandlung (özel muamele; yani gazla öldürme) 296
soykırım (*holocausto*) 193, 285, 286, 291, 308, 309, 310, 342
soytarılık 204
Spencer, Herbert 264
Spielberg, Steven 286
spiuni gjerman 33
SS Einsatzgruppen 295
Stanbuli 40
Stara Zagora 204
Stewart, Michael 43
Stojka, Karl 307
Stoker, Bram 194
strašno (tehlike) 68
Streicher, Julius 308
Stupava 331, 332, 335, 336, 337, 339, 343
su (*paniya, pani*) 125
suç 153, 309
suça "doğal" yatkınlık 202
suça yatkınlık 292
suçlular 298
suçluluk 336
Suriye 98, 115
Sutherland, Anne 52, 93 ,123
Sutka 124, 125, 128
Suwalki 232
Südralar 119
sünnet 59, 60
sürekli seyahat 14
süs 119
Süto, András 163
Sway, Marlene 63
Syama 123
Szczecin 260
Szengai 285
şakacılık 71
Şarlman 271
Şehname 108
şero rom 326
şeytani 253
şiddet 129
şipera 12
Şnet paj! (Çok yaşa!) 82

T

Tahiti 29
takı 278
Talmud 22
Tarom 240
Tatar 162
Taşralılar: Güneydeki Yahudilerin Kişisel Tarihleri 113
Tatarlar 197
tazminat 310
Te deu, xa, te men, de-nash (Yemek bulunca ye, sopa görünce kaç) 45
te firav pa-o gav (kasabada dolaşmak) 223
Temeşvar 174
televizyon 72
temizlik 62, 94, 122, 317

Tepeş, Vlad 344
The New York Times 216, 335
The Pariah Syndrome 335
Theresa, Maria 125, 264, 265
ticaret 113, 258, 308
tigan 256
Tigan (hile yapmak) 177
Tigani 177, 315, 316
Tiganiada 194
Tiran 32, 37, 48, 49, 61, 72, 88, 89, 93, 94
tıraş 75
Tîrgu Mureş 163
toplama kampı 299
toplumsal problem 202
toplumsal sapkınlar 288
toprak 103, 118, 198
torlak 102
totaliter 166
Trakya 111, 256
Transdnistria 168, 275, 276
Transilvanya 97, 110, 159, 160, 162, 163, 165, 174, 180, 181, 182, 188, 192, 193, 194, 197, 321, 340, 344
Transilvanyalılar 197
treşul (üç dişli çatal) 122
tsigani (Çingene) 111
Tulsa 61
Turulung 160
Tutsak Akıl 166
tuvalet 227, 228 229
Tuwim, Julian 16
tüccarlar 268
Türk Çingeneler 141
Türkçe 109
Türkiye 40, 202
Türkler 100, 133, 139, 140
Tyneside 61

U-Ü

Ústí nad Labem 165
uçucu madde 207
Ujmagyar (Yeni Macarlar) 265
ulus 311, 342
Ulusal Etnografi Enstitüsü 146
Uluslararası Roman Birliği 125, 330, 336
Uluslararası Rumenler Birliği 273
uluslarötesi kimlik 342
Uma 123
umutsuzluk 119
Ursari (ayı yetiştiricisi) 174
Ursari Çingeneleri 202, 204
USA dövmeleri 234
Ustaşa 336
Usti nad Labem 163
Uygarlık ve Hoşnutsuzlukları 181
Ülkesizlerin Ülkesi 345
Üsküp 68, 123, 124, 128
ütopya 14

V

Vălea Lăpuşului (Kurtlar Vadisi) 185
vahşi 186, 187
Vaysialar 119
Valahlar 197
Vali, Istvan 100
varna 119
Varna 148, 153, 154
Varna ve Burgas 204
Varşova 221, 222, 223, 225, 229, 231, 296
vatansız 244
veba 256, 306
verboten (yasak) 297
Veşengo 32
vitsa (kabile) 328
Viyana 98
Viyanalı Yahudiler 295
Vlakus ve Vitanus 197
Volhinya 14
Volk 253
Volksgruppe 252
von Guating, Erimiten 206, 207
voyvoda 326
Voyvodina 29

W

Wajs, Bronislawa 11
Wajs, Dionizy 12
Walesa, Lech 273
Warhol, Andy 97
West Midlands 262
Wickenhauser, Dr. 198
Wiesel, Elie 312
William, Frederick 258
Wolkowicz, Kalman 297
Wschodnia 225, 230

Y

Ya Sev Ya Terk Et 345
yabancı 255
yabancı düşmanlığı 330
yabancılık 28, 269
Yahuda 104, 272
Yahudi 115, 285, 294, 335
Yahudi işi (*biznitsa*) 113
Yahudi sorunu 295, 308
Yahudiler 14, 100, 104, 112, 113, 114, 232, 257, 265, 274, 275, 287, 288, 290, 292, 295, 296, 299, 300, 306, 308, 309, 310, 311, 312
yalan söylemek 24
yalancı 25
yamyamlık 102, 103, 265
yargılanmadan idam 259
yarı-Çingene 294
yaşamasına gerek görülmeyen canlılar 193
yaşlı kadınlar 93
yemek 121, 123
Yeni Dünya 98
yeraltı 313
yerleşik 186, 187, 264
yerleşikleştirme 17
yerli 252
yersiz yurtsuzluk 195, 244
Yeşua ben Miriam 104, 105, 107
Yidiş-Eskanazi 307
yiyecek 44, 45, 71
yoksulluk 119
yolculuk 261
Yoors, Jan 64, 313
yoz gelenek 317
Yugoslavya 30, 100, 123, 124, 125, 129, 202, 229, 270, 336
Yunanistan 43, 202, 311
Yunanlılar 100
yurttaşlık ve uyrukluk 342
Yusuf ve Meryem 104
Yüzbaşı 23

Z

Z dövmeleri 257, 301
zaman 92
zanaatkârlar 268
Zang, Ted 209
zen (eyer) 107
Zeugitana 102
Zichegan 102
Zi;e 102
Zigeuner (Çingene) 100, 111, 257, 291, 301, 311
Zigeuner (bir aşağı bir yukarı yürümek) 102
Zigeunerbuch 259
Zigeunerlager 287, 290, 291, 300, 304, 305, 306
Zigeunerunwesen 259
zingari (Çingene) 100, 111
Zoçori 102
zor (kuvvet) 107
Zott 100, 108, 109
Zottistan 109
zuhno (saf, temiz) 121
zulüm 308
zuma 108

Çingeneler hakkındaki klişelerin bolluğundan ötürü onları tanıdığımızı sanıyoruz; oysa Avrupa'nın bu en büyük ve en çilekeş azınlığı üzerine bilgimiz pek az. Yüzyıllarca baskıya ve ayrımcılığa maruz kaldığı halde düzenin kıyısındaki "kenar mahalle"de varlığını bugüne dek sürdüren bu halk, kendine özgü bir azınlık resmi çiziyor. Peki, kimdir Çingeneler? Sokakta çiçekleri neden hep Çingeneler satar? Ve neden renkli giyinmeyi severler?

Isabel Fonseca, dört yıl boyunca Doğu Avrupa'nın çeşitli ülkelerini gezmiş ve buralardaki Çingene toplulukları arasında yaşamış bir gazeteci. Ezeli "günah keçileri" ve "yeryüzünün en boyun eğmez halkı"diye adlandırdığı Çingenelerin kapalı dünyasını aralayarak, dünyanın bilincinden silinmiş bu insanların künyesini çıkarıyor.

Sanılanın aksine yekpare bir grup olmayan Çingene toplumunun yazılı ya da sözlü bir tarihi yok. Yaşadıkları acılarla başa çıkmak için unutmayı kolektif bir sanat haline getiren bu insanlar için geçmiş ya da gelecek değil sadece içinde yaşanan an önemli. Hindistan'dan çıktıkları günden beri ne Hindistan'da ne de dünyanın başka bir yerinde bir "anavatan" kurma özlemine kapılmamış olmaları da bunun bir göstergesi. Aileyi devletten daha anlamlı bulan Çingenelerin vazgeçilmez önceliği tarih boyunca hiç değişmeden kalmış: Diledikleri gibi bir yaşam seçme özgürlüğünü korumak.

Göçebe yaşam tarzını artık büyük ölçüde terk etmiş olan Çingene halkı bugün çalkantılı bir değişim süreci yaşıyor. Fonseca, bu renkli toplumu bize tanıtırken, zevkle okunan bir seyahatname kurgusunu sağlam bir bilimsel yaklaşımla ustaca buluşturmuş. *Beni Ayakta Gömün* yazıyla ve teknolojiyle ilişkisi olmayan yersiz yurtsuz bir halkın, medeniyeti taşınmaz mallarla ve tapu belgeleriyle tanımlayan bir dünyadaki zorlu varoluşunu belgeleyen bir kitap; gerçek bir keşif yolculuğu...

Isabel Fonseca'nın kitabı zengin bir hazine: Bu sürükleyici sayfalarda, hem kendilerinin dışarıya kapalı tuttuğu hem de herkesçe gözardı edilen gizli bir dünya gözler önüne seriliyor. Zarif ve güçlü bir dille yazan Fonseca'nın kitabı, ustaca hayat verilmiş renkli karakterlerle dolu. Göz kamaştırıcı bir başarı.
Salman Rushdie

Beni Ayakta Gömün, kendime yakın bulduğum bir halkın az rastlanır derecede adil bir portresini çizen benzersiz ve olağanüstü bir çalışma. Renkli ve tutkulu bir üslupla bilimsel ve disiplinli bir yaklaşımın iç içe geçtiği bu kitap, hem Çingeneler hem de benim için büyük bir boşluğu doldurdu.
Yehudi Menuhin

